ERIC HOBSBAWM

Devrim Çağı

1789-1848

Devrim Çağı

Eric Hobsbawm

Yüzyılımızın en önemli tarihçilerinden biri olarak kabul edilen Eric Hobsbawm 1917 yılında İskenderiye'de doğdu. Öğrenim hayatını Viyana, Berlin, Londra ve Cambridge gibi farklı şehirlerde sürdürdü. İngiliz Akademisi, Amerikan Sanat ve Bilim Akademisi gibi birçok saygın kuruluşa üye olan Hobsbawm, uzun yıllar Londra Üniversitesi'nde öğretim üyesi olarak çalıştı. Emekliliğinden sonra New York "New School for Research"te çalışmayı sürdürdü. Hobsbawm'ın çok sayıdaki yapıdan arasından bazıları şunlardır: Avrupa'nın en kapsamlı toplumsal tarihi olan, *Devrim Çağı* (1789-1848), Sermaye *Çağı* (1848-1875), *İmparatorluk Çağı* (1875-1914) ve Aşırılıklar *Çağı* (1914-1991). Bunların dışında *Primitive Rebels, Sanayi ve İmparatorluk, Bandits, On History, Labouring Men and Worlds of Lahor,* ve *Jazz Scene* anılmaya değer yapıtlarıdır. En son kitabı, caz tarihinden ayakkabı tamircilerinin radikal geleneğine kadar uzanan geniş bir yelpazede yer alan yazılarının derlendiği "Uncommon People"dır.

Hobsbawm, E. J.
Devrim Çağı
ISBN 975-7501-41-7 / Türkçesi, Bahadır Sina Şener / Dost Kitabevi Yayınları Haziran 2003, Ankara, 380 sayfa.
Tarih-Avrupa-1*9. yy.-Fransa/İngiltere-Kaynakça-Dizin*

DEVRİM ÇAĞI

Avrupa 1789-1848

E.J. Hobsbawm

The Age of Revolution
E.]. HOBSBAWM

Bu kitabın Türkçe yayın hakları
ONK Ltd. Şti. aracılığıyla
Dost Kitabevi Yayınlarına aittir.
Birinci Baskı, Ekim 1998, Ankara
İkinci Baskı, Eylül 2000, Ankara
Üçüncü Baskı, Haziran 2003, Ankara

İngilizceden çeviren, Bahadır Sina Şener

Düzelti: Halim Yurdakul

Teknik Hazırlık, Mehmet Dirican - Dost İTB

Baskı *ve Cilt,* Pelin Ofset

Dost *Kitabevi Yayınları*

Karanfil Sokak, 29/4, Kızılay 06650, *Ankara*

Tel: (0212) 418 87 72 Fax: *(0312) 419 93 97*
raulman@donxi.net.tr

Bu kitap, The Age of Revolution'ın Weiden &. Nicholson baskısından çevrilmiştir.
Fransızca parçaların çevirisi için Mehmet Emin Özcan'a teşekkür ederiz.

İçindekiler

Önsöz

Bu kitap, burada ‘çifte devrim’ adı verilen olguyu —1789 Fransız Devrimi ile çağdaşı oan (İngiliz) Endüstri Devrimi’ni— ilgilendirdiği ölçüde, 1789 ile 1848 arasında dünyanın uğradığı dönüşümün izini sürmektedir. O nedenle, tam olarak ne bir Avrupa ne de bir dünya tarihidir. Bu dönemde çifte devrimin yansımalarından etkilenen ülkelere, üstünkörü de olsa değinmeye çalıştım. Bu dönemde devrimin üzerlerindeki etkisi ihmal edilebilir boyutta olanlarıysa atladım. Dolayısıyla okur, kitapta Mısır hakkında bir şeyler bulacaktır, ama Japonya hakkında bulamayacaktır; İrlanda hakkında Bulgaristan’dan, Latin Amerika hakkındaysa Afrika’dan daha fazla şey bulacaktır. Bu, bu kitapta göz ardı edilmiş olan ülkelerin ve halkların tarihlerinin, kitapta yer alanlardan daha az ilginç ve önemsiz oldukları anlamına gelmemektedir doğal olarak. Kitabın yörüngesini, esas olarak Avrupa’nın, daha kesin bir anlatımla Fransa-İngiltere’nin oluşturmasının nedeni, bu dönemde dünyanın —en azından büyük bir bölümünün— Avrupalı, daha doğrusu Fransız-İngiliz bir temelden hareketle dönüşüme uğramış olmasındandır. Ne var ki, pekâlâ daha ayrıntılı biçimde ele alınmayı hak eden bazı konular, yalnızca yer darlığından dolayı değil, (ABD tarihi gibi) bu dizide yer alan diğer ciltlerde uzun uzadıya ele alındıkları için bir yana bırakılmışlardır.

Kitabın amacı, ayrıntılı bir anlatım sunmak değil, yorumlamak ve Fransızların *haute vulgarisation* dedikleri şeyi yapmaktır. Kitabın ideal okuru, geçmişe merak duymakla kalmayıp dünyanın bugünkü duruma nasıl ve neden geldiğini ve nereye gittiğini anlamak isteyen, kuramsal bir yapıya sahip, zeki ve eğitimli yurttaştır. Metni, ancak daha eğitimli bir okur kitlesinin taşıyabileceği bilginlik gereçleriyle doldurmak, hem yersizdi hem de bilgiçlik olacaktı. O nedenle dipnotlarımda, neredeyse tümüyle kitapta geçen alıntıların ve rakamların alındığı kaynaklara; özellikle tartışmalı veya şaşırtıcı açıklamaların olduğu bazı durumlarda da otoritelere yer verdim.

Buna karşın, böylesine geniş kapsamlı bir kitabın dayandığı malzemeler hakkında bir şeyler söylemek doğru olacaktır. Bazı tarihçiler, belli alanlarda diğer tarihçilerden daha uzmandır (ya da tersinden söylersek daha bilgisizdir). Oldukça dar bir alan dışında, tarihçiler büyük oranda başka

tarihçilerin çalışmalarına bel bağlamak zorundadır. 1789-1848 arasındaki döneme ilişkin bu ikincil yazın bile tek başına, bütün dillerden okuyabilecek durumda bile olsa herhangi bir kişinin bilebileceklerini çok aşan bir basılı eser yığını oluşturmaktadır (Oysa bütün tarihçiler gerçekte topu topu bir avuç dille sınırlıdırlar). O yüzden elinizdeki kitabın büyük bölümü, ikinci ya da üçüncü el kaynaklara dayanmaktadır ve kitabın yazarı kadar bir uzmanı da üzecek kaçınılmaz kısaltmaların yanı sıra hatalar içerecektir ister istemez. Kitapta, daha ileri araştırmalara rehber olacak bir kaynakça sunulmaktadır.

Tarihin dokusu, onu bozmadan ipliklerine ayırmaya olanak vermese de, reel amaçlardan dolayı konunun belli ölçülerde alt bölümlere ayrılması gerekmektedir. Ben, kitabı çok kaba olarak iki kısma ayırmaya çalıştım. İlk kısımda, genel olarak dönemin ana gelişmeleri ele alınırken, ikinci kısımda çifte devrimin ortaya çıkardığı toplum türünün taslağı yapılmaktadır. Ancak bu iki kısım arasında bilerek yapılmış çakıştırmalar vardır; aralarındaki ayrım kuramsal bir sorun değildir, kolaylık sağlamak amacıyla yapılmıştır.

Kitabın çeşitli yönlerini benimle tartışan ya da taslak veya prova halindeyken bölümleri okuyan, fakat hatalarımdan sorumlu olmayan, başta J. D. Bernal, Douglas Dakin, Ernst Fischer, Francis Haskell, H. G. Königsberger ve R. F. Leslie olmak üzere çeşitli kişilere teşekkür borçluyum. Özellikle 14. Bölümde, Ernst Fischer'in fikirlerinden çok yararlandım. Bayan E. Ralph, sekreter ve araştırma asistanı olarak çok büyük yardımda bulundu. Bayan E. Mason da dizini hazırladı.

E.J.H.
Londra, Aralık 1961

Giriş

Sözcükler, çoğu zaman belgelerden daha güçlü tanıklardır. Bu kitapta ele alınan altmış yıllık dönem içerisinde icat edilmiş veya çağdaş anlamlarını esas olarak bu dönemde kazanmış birkaç sözcüğe göz atalım. Bunlar, 'endüstri', 'sanayici', 'fabrika', 'orta sınıf', 'çalışan sınıf', 'kapitalizm' ve 'sosyalizm' gibi sözcüklerdir. 'Aristokrasi' ve 'demiryolu'nun yanı sıra 'liberal' ve 'muhafazakâr' gibi siyasal terimler, 'milliyet', 'bilim adamı', 'mühendis', 'proletarya' ve (ekonomik) 'bunalım' gibi sözcükler de bunlar arasındadır. 'Faydacı' ve 'istatistik', 'toplumbilim' ve daha pek çok çağdaş bilimin adı, 'gazetecilik' ve 'ideoloji', bu dönemde uydurulmuş ya da uyarlanmış sözcüklerdir.[dn] 'Grev' ve 'yoksulluk' da öyledir.

Çağdaş dünya bu terimler olmadan (yani şeyler ve onlara adlarını veren kavramlar olmadan) düşünüldüğünde, 1789 ile 1848 arasında patlak veren ve insanın tarımı, metalürjiyi, yazıyı, kenti ve devleti bulduğu o uzak çağlardan beri insanlık tarihindeki en büyük dönüşümü oluşturan bu devrimin ne denli derin ve köklü olduğu da anlaşılacaktır. Bu devrim, bütün dünyayı dönüştürdü ve hâlâ da dönüştürmeye devam etmekte. Fakat bu devrime bakarken, herhangi bir toplumsal çerçeveyle, siyasal örgütlenmeyle veya uluslararası güç ve kaynak dağılımıyla sınırlanamayacak olan uzun vadeli sonuçlarıyla, belli bir toplumsal ve uluslararası duruma yakından bağlı olan ilk ve tayin edici evresini birbirinden özenle ayırmak zorundayız. 1789-1848 büyük devrimi, 'endüstri' olarak endüstrinin değil, kapitalist endüstrinin; genel olarak özgürlüğün ve eşitliğin değil, orta sınıfın ya da burjuva liberal toplumun; 'modern ekonomi'nin veya 'modern devlet'in değil, merkezinde, birbirine komşu ve rakip Büyük Britanya ve Fransa devletlerinin bulunduğu dünyanın özgül bir coğrafi bölgesindeki (Avrupa'nın bir bölümündeki ve Kuzey Amerika'nın birkaç bölgesindeki) devletlerin ve ekonomilerin zaferiydi. 1789-1848 dönüşümü, bu iki ülkede ortaya çıkan ve oradan bütün dünyaya yayılan özünde ikiz bir kargaşadır.

Fakat bu çifte devrimi —daha ziyade siyasal bir nitelik taşıyan Fransız Devrimi ile daha çok

endüstriyel bir nitelik taşıyan (İngiliz) Sanayi Devrimi'ni—, onun başlıca taşıyıcıları ve simgeleri durumundaki iki ülkenin tarihine ait bir şey olmaktan çok, daha geniş çaplı bölgesel bir volkanın ikiz krateri olarak görmek yanlış olmaz. Patlamaların aynı anda Fransa'da ve Britanya'da meydana gelmek zorunda olması ve birbirinden çok az farklılık göstermesi, rastlantısal olmadığı gibi, ilginçlikten uzak bir durum da değildir. Fakat Çinli ya da Afrikalı bir gözlemcinin bakış açısından olduğu kadar, diyelim İ.S. 3000 yılındaki bir tarihçinin bakış açısından da, bu patlamaların Kuzeybatı Avrupa'da bir yerde ve onun denizaşırı uzantılarında meydana geldiklerini ve o sırada dünyanın başka bir yerinde yaşanma olasılıklarının bulunmadığını belirtmek, diğer her şeyden daha önemlidir. Yine bu patlamaların, bu dönemde burjuva-liberal bir kapitalizmin zaferinden başka bir biçim almalarının tasavvur bile edilemeyeceğini belirtmek de aynı ölçüde önemlidir.

Böylesine derin bir dönüşümün, 1789'dan, hatta 1789'un hemen öncesindeki onyıllardan çok daha gerilere gitmeden anlaşılamayacağı besbelli bir şeydir ve çifte devrimin hallaç pamuğu gibi gibi atacağı Kuzeybatı dünyasının eski rejimlerinin *[ancien régime]* bunalımını yansıttığı açıktır. 1776 Amerikan Devrimi'ni, ister İngiliz-Fransız devrimleriyle eşit öneme sahip bir patlama olarak, ister bu devrimlerin en önemli dolaysız habercisi ve uyarıcısı olmaktan ibaret görelim; temel önemi, ister 1760-89 arasındaki anayasa bunalımlarına, ister ekonomik altüst oluşlara ve canlanmalara verelim, bütün bunlar en iyi halde bu büyük atılımın vesilesini ve zamanlamasını açıklayabilirler, temel nedenlerini değil.

Bir çözümlemecinin tarihte ne kadar geriye gitmesi gerekir? Onyedinci yüzyıl ortasındaki İngiliz Devrimi'ne mi, Reformasyon'a mı, Avrupa'nın dünyayı askeri yoldan fethinin ve sömürgeler kurmasının başlangıç tarihini oluşturan onaltıncı yüzyılın başına mı, hatta daha öncesine mi? Bu sorun, buradaki amaçlarımız açısından ilgi alanımızın dışında kalmaktadır; çünkü böylesine derinlemesine çözümleme, bu kitabın zaman-dizinsel sınırlarının çok ötesine götürecektir bizi?

Bizim burada yalnızca şunu fark etmemiz gerekiyor: Bu dönüşümün toplumsal ve ekonomik güçleri, siyasal ve zihinsel araçları, Avrupa'nın, geri kalanını da devrimcileştirmeye yetecek büyüklükte bir bölümünde çoktan hazırdı. Sorunumuz, bir dünya pazarının, yeterince etkin bir özel girişimciler sınıfının, hatta (İngiltere'de) özel kârı ençoklaştırmanın hükümet politikasının temeli olduğu önermesine kendini adamış bir devletin doğuşunu izlemek olmadığı gibi, teknolojinin, bilimsel bilginin veya bireyci, laik, ilerlemeye inanan ussalcı bir ideolojinin evrimini izlemek de değildir. Henüz yeterince güçlü ve yaygın olduklarını varsayamasak bile, 1780'lerde bütün bunların var olduklarını veri olarak kabul edebiliriz. Öte yandan, dış görünümünün bize tanıdık gelmesinden, Robespierre ile Saint-Just'un giysilerinin, davranışlarının ve yazılarının, eski rejimin salonlarında hiç de yadırganmayacak olmasından, reformcu fikirleriyle 1830'ların burjuva İngiltere'sini dile getiren Jeremy Bentham'ın tam da aynı fikirleri Rus Büyük Katerina'ya da öneren aynı adam olmasından ve orta sınıf ekonomi politiğinin en aşırı önermelerinin onsekizinci yüzyılın İngiliz Lordlar Kamarası'nın üyelerinden gelmiş olmasından, bütün bu yadsınamaz gerçeklerden dolayı çifte devrimin yeni olma niteliğini gözden kaçırmak gibi bir ayartıya kapılmamamız gerekiyor.

Şu halde bizim sorunumuz, yeni bir ekonominin öğelerinin ve yeni bir toplumun varlığını değil, onların zaferini açıklamak; önceki yüzyıllarda kalenin temellerini nasıl azar azar oyduklarını değil, kaleyi nasıl fethettiklerini izlemektir. Aynı zamanda da bu ani zaferin, ondan en dolaysızca etkilenen ülkelerde ve kapıları artık bu yeni güçlerin (geçenlerde yayımlanan ve bu dönemin dünya tarihini ele

alan bir kitabın başlığındaki ifadeyi kullanırsak ‘fatih burjuvazi’nin) yıkıcı etkilerine açılan dünyanın geri kalanında yol açtığı köklü değişiklikleri izlemektir.

Çifte devrim Avrupa’nın bir bölümünde ortaya çıktığından, en bariz ve dolaysız etkilerini yine burada gösterdiğinden, bu kitapta ele alınan tarihin, esas olarak bölgesel bir nitelik taşıması kaçınılmazdır. Yine, dünya devrimi, İngiltere’nin ve Fransa’nın oluşturduğu çifte kraterden dışa doğru yayıldığından, başta Avrupa’nın dünyaya yayılması ve dünyayı fethetmesi biçimini aldı. Gerçekten de çifte devrimin dünya tarihi açısından en göze batan ve dünya tarihinde bir benzeri daha olmayan sonucu, batılı birkaç rejim, özellikle İngiltere tarafından yerkürenin egemenlik altına alınması olacaktı. Eskiçağ uygarlıkları ve dünya imparatorlukları, batının tüccarları, buharlı makineleri, gemileri ve silahları karşısında teslim oldular ve çöktüler. Hindistan, İngiltere’nin genel valileri tarafından yönetilen bir eyalet haline geldi; İslam devletleri, bunalımın pençesine düştü; Afrika, doğrudan fetihe açıldı. Hatta büyük Çin İmparatorluğu, 1839-42’de kalelerini batının sömürüsüne açmak zorunda bırakıldı. 1848’e gelindiğinde, batılı yönetimlerin ve işadamlarının işgal etmeyi yararlı bulabilecekleri herhangi bir ülkenin batı tarafından fethedilmesinin önünde hiçbir engel kalmamıştı. Batının kapitalist girişim gücünün ilerlemesi de, artık yalnızca zaman meselesiydi.

Bununla birlikte, çifte devrimin tarihi, yeni burjuva toplumunun zaferinin tarihi değildir yalnızca. Aynı zamanda, ömre bedel 1848’de genişlemeyi daralmaya döndürecek olan güçlerin de doğuş tarihidir. Üstelik 1848’e gelindiğinde, kaderin gelecekte uğrayacağı olağanüstü ters yüz oluş kendini çoktan göstermeye başlamıştı. Geçerken belirtelim, yirminci yüzyılın ortalarına egemen olan batıya karşı dünya çapındaki başkaldırı, o dönemde yeni yeni fark edilebilmekteydi. Batının fethettikleri ülkelerin, ona karşı kullanmak üzere batının fikirlerini ve tekniklerini benimsedikleri bu sürecin ilk evrelerini ancak İslam dünyasında (1830’larda Türk İmparatorluğu’nda batılılaşma reformlarının başlamasında ve hepsinden öte Mısırlı Mehmet Ali’nin gözardı edilmiş, fakat önemli girişimlerinde) gözlemleyebiliyoruz. Fakat Avrupa’da da muzaffer yeni toplumun yerini almayı tasarlayan güçler ve fikirler çoktan ortaya çıkmaktaydı. 1848’e gelirken, ‘komünizm hayaleti’ Avrupa’yı çoktan sarmıştı. 1848’de şeytan çıkarma faaliyetleri de başladı. Bundan sonra uzun süre, özellikle çifte devrimin en dolaysız biçimde dönüştürdüğü batı dünyasında, gerçekten de hayaletler kadar güçsüz kaldı. Fakat 1960’ların dünyasından dönüp o günlere baktığımızda, çifte devrime tepkiden doğan ve ilk klasik formülasyonuna 1848’de kavuşan devrimci sosyalist ve komünist ideolojinin tarihsel gücünü azımsama ayartısına kapılmamalıyız. Modern dünyanın ilk fabrika sisteminin Lancashire’de kurulmasıyla ve 1789 Fransız Devrimi ile başlayan bu tarihsel dönem, ilk demiryolu ağının kurulmasıyla ve Komünist Manifesto’nun yayımlanmasıyla sona ermektedir.

I.
Gelişmeler

1. 1780'lerin Dünyası

"Le dix-huitieme siecle doit. etre mis *au Pantheon*." [dn]

— Saint-Just. [1]

I

1780'lerin dünyasında gözlemlenecek ilk şey, bizim dünyamızdan aynı anda hem daha büyük hem de daha küçük olmasıdır. O günlerde yaşamış en eğitimli ve bilgili kimseler, diyelim Alexander von Humboldt (1769-1859) gibi bilimadamı ve gezgin biri bile, oturulan dünyanın ancak belli bölümlerini biliyorlardı (Bilimsel açıdan Batı Avrupa toplumlarından daha az gelişmiş ve daha az yayılmacı —cahil Sicilyalı köylülerin ve Burma dağlarında yaşayan ziraatçıların yaşamlarını sürdürdükleri, ötesinin bilinmediği ve bilinmeden de kalacak olan yeryüzünün ufacık parçalarına varana dek— toplulukların 'bilinen dünyalar'ı ise çok daha küçüktü). Deniz yataklarına ilişkin bilinenler, yirminci yüzyılın ortalarına kadar kayda değer olmamakla birlikte, James Cook gibi onsekizinci yüzyıl denizcilerinin üstün yetenekleri sayesinde okyanusların yüzeylerinin tamamı olmasa da büyük bir kısmı çoktan keşfedilmiş ve haritaları çıkartılmıştı. Modern ölçütlere göre fazla dakik sayılmasa da kıtaların ve pek çok adanın ana hatları bilinmekteydi. Avrupa'daki sıradağların büyüklükleri ve yükseklikleri kesinliğe yakın ölçüde, Latin Amerika'nın bazı bölümlerindekiler çok kabaca biliniyor; Asya'dakiler hemen hiç, Afrika'dakilerse (Atlaslar dışında) kesinlikle bilinmiyordu. Çin ve Hindistan'dakiler dışında dünyanın büyük nehirlerinin akış yönleri, kendi bölgelerindekileri bilen ya da bilebilecek durumda olan bir avuç avcı, gezgin ya da *coureurs-de-bois*[dn] dışında herkes için bir sırdı. Bir iki bölge dışında —ki pek çok kıtada kıyıdan ancak birkaç mil içeri girilebilmişti— dünya haritası gezginlerin ya da kâşiflerin yollarını belirten işaretlerin kestiği beyaz yerlerle doluydu. Fakat uzak karakollardaki resmi görevlilerden ve yolculardan edinilen kaba ama yararlı ikinci, üçüncü el bilgiler göz önüne alındığında, bu beyaz yerler gerçekte olduklarından çok daha büyük olmalıydılar.

Yalnızca 'bilinen dünya' daha küçük olmakla kalmıyordu; insani koşullar bakımından değerlendirildiğinde, gerçek dünya da küçüktü. Pratik amaçlarla hiçbir nüfus sayımı yapılmadığından, bütün demografik değerlendirmeler tahminlerin ötesine geçememektedir; fakat dünyanın, büyük bir olasılıkla bugünkü nüfusun üçte birini geçmeyen bir nüfusu beslediği açıktır. Eğer sıkça başvurulan tahminler çok yanlış değilse, Asya'da ve Afrika'da dünya nüfusunun bugünkünden daha büyük bir bölümü; Avrupa'da (bugünkü 600 milyonluk nüfusa karşılık) 1800'de yaklaşık 187 milyonla daha küçük bir bölümü; Amerika'daysa kesinlikle daha az bir bölümü yaşamaktaydı. 1800'de kabaca her üç insandan ikisi Asyalı, her beş insandan biri Avrupalı, her on

insandan biri Afrikalı, her otuz üç insandan biri Amerikalı ya da Okyanusyalı idi. Modern zamanlardakine yakın yoğunlukta bir nüfusu barındırmış olması mümkün Çin, Hindistan ve Batı veya Orta Avrupa'nın bazı kısımları gibi entansif tarım yapılan kimi küçük bölgeler ile kentsel yoğunluğun fazla olduğu yerler dışında, bu çok daha az nüfusun, dünya yüzeyine çok daha seyrek olarak dağıldığı açıktır. Nüfus az olduğuna göre, insanların etkin biçimde yaşayabildiği alanlar da azdı. Yaklaşık 1300-1700'lerde yaşanan 'küçük buz çağı'ndaki kadar soğuk ya da yağışlı olmamakla birlikte günümüze göre daha yağışlı ve soğuk olması olası iklim koşulları, insanların kuzey kutbuna yerleşmelerini engellemekteydi. Sıtma gibi salgın hastalıklar, pek çok bölgede yerleşmenin önünde hâlâ bir engeldi; örneğin uzun süre boş kalmış Güney İtalya'nın kıyı ovalarına insanlar ancak ondokuzuncu yüzyılda ve yavaş yavaş yerleşmeye başladılar. İlkel ekonomi biçimleri, özellikle avcılık ve (Avrupa'da) toprakları ziyan edecek biçimde hayvanların mevsimlik olarak göç ettirilmesi, Puglia ovaları gibi bütün bir bölgenin insan yerleşimine kapalı kalmasına neden olmaktaydı: Ondokuzuncu yüzyıl başlarında Roma ovasının turistik basma resimlerinde, birkaç harabenin, bir iki sığırın bulunduğu sıtmanın kol gezdiği ıssız yerler, tuhaf görünüşlü pitoresk haydutlar, bu tarz bir peyzajın tanıdık görüntüleri arasındadır. Tabii o tarihlerde Avrupa'da bile sabanın girdiği toprakların çoğu, hâlâ kıraç çalılık, su dolu bataklık, engebeli otlak ya da ormanlıktı.

Yine insanlık, bugüne göre bir üçüncü bakımdan da daha küçüktü: Bir bütün olarak alındığında, Avrupalılar bugünkünden belirgin biçimde daha kısa ve hafiftiler. Bu genellemenin dayandığı askere alınanların beden ölçüleriyle ilgili yığınla istatistikten bir örnek alırsak: Ligurya sahilindeki bir kantonda, 1792-99 tarihlerinde askere alınanların yüzde 72'si 1.50 metreden daha kısaydı.[2] Bu, onsekizinci yüzyıl sonlarında yaşayan insanların bizlerden daha dayanıksız oldukları anlamına gelmez. Fransız Devrimi'nin sıska, bodur, talimsiz askerleri, sömürge dağlarındaki cılız gerillalara denk bir fiziksel direnç göstermişlerdi. Her gün otuz mil olmak üzere bir hafta durmaksızın tam teçhizatlı olarak yürüyüş yapmak, sıradan bir uygulamaydı. Ancak seçkin muhafız alayları ve zırhlı süvari bölükleri oluşturulurken kralların ve generallerin 'uzun boylular'a özel değer vermelerinden de anlaşılacağı gibi, bizim ölçütlerimize göre, o günkü insanların fizik gücünün çok zayıf olduğu da bir gerçektir.

Ancak, dünya pek çok bakımdan daha küçük idiyse de, haberleşmedeki zorluklar ve belirsizlikler onu uygulamada bugünkünden çok daha büyük yapmaktaydı. Bu güçlükleri abartmak istemem. Ortaçağın ya da onyedinci yüzyılın ölçütlerine göre onsekizinci yüzyıl sonları, çok sayıda ve hızlı haberleşme olanağının var olduğu bir çağdı; hatta demiryolu devriminden önce, yollarda, atlı arabalarda ve posta hizmetlerinde hatırı sayılır iyileştirmeler yapılmıştı. 1760'larla yüzyılın sonu arasında Londra'dan Glasgow'a yolculuk, on oniki günden altmış iki saate inmişti. Onsekizinci yüzyılın ikinci yarısında kurumlaşan posta arabası sistemi ya da diligences at arabasıyla toplu taşıma, Napoleon Savaşları ile demiryolunun gelişi arasındaki dönemde inanılmaz boyutlarda yayılmış ve sadece görece bir sürat değil —Paris-Strasbourg arası posta hizmeti 1833'te otuzaltı saat tutuyordu— aynı zamanda düzenlilik de getirmişti. Fakat karadan yolcu taşıma koşulları yetersizdi; gönderilen mallarsa hem yerine geç ulaşıyor, hem de son derece tuzluya patlıyordu. Devlet işlerini görenler ya da ticaret yapanlar, birbirlerinden ayrı değildi: Bonaparte ile yapılan savaşların başlarında İngiliz posta idaresinin elinden yirmi milyon mektup geçtiği sanılmaktadır (ele aldığımız dönemin sonunda bu sayı on kat artmıştı); fakat o günün dünyasında yaşayanların çoğu için mektup, okuyamayacakları için yararsız bir şeydi ve —pazardan pazara yapılanlar dışında— yolculuk olağandışı bir işti. Karayolundan gitmeleri ya da mallarını karadan göndermeleri gerektiğinde, bunu ya yürüyerek ya da

ondokuzuncu yüzyıl başlarında bile günde yirmi milden daha az yol yaparak Fransız yük taşımacılığının altıda beşini karşılamış olan yavaş seyreden yük arabalarıyla yapıyorlardı. Kuryeler, yazışmaları uzak mesafelere taşıyor; sürücüler, sallanmaktan kemikleri yer değiştiren ya da arabaya yeni deri süspansiyonlar takılmışsa kokudan mideleri altüst olan bir düzine yolcunun bulunduğu posta arabalarını sürüyorlardı. Soylular, özel arabalarıyla onlarla yarışa kalkıyorlardı. Fakat dünyanın büyük bölümünde kara ulaşımına, atının ya da katırının yanında yürüyen arabacının hızı egemendi.

O nedenle, bu koşullarda su yoluyla ulaşım, kolay ve ucuz olmakla kalmayıp, (rüzgâr ve hava koşullarındaki belirsizlikler dışında) aynı zamanda daha da hızlıydı. Goethe, İtalya gezisi sırasında deniz yoluyla Napoli'den Sicilya'ya dört günde gitmiş ve üç günde dönmüştü. Rahat olsun diye karadan yolculuk etseydi, bu yol akıllara durgunluk verecek bir süre tutabilirdi. Bir limana yakın olmak, dünyaya yakın olmak demekti: Gerçek anlamda Londra, Norfolk'un Breckland'indeki köylerden çok, Plymouth'a ya da Leith'e yakındı; Sevilla'ya Veracruz'dan ulaşmak, Valladolid'den ulaşmaktan, Hamburg'a Bahia'dan gitmek, Pomeranya hinterlandından gitmekten daha kolaydı. Su yoluyla ulaşımın başlıca kusuru, uzun aralıklarla yapılmasıydı. 1820'de bile Londra'dan Hamburg'a ve Hollanda'ya haftada yalnızca iki, İsveç'e ve Portekiz'e bir, Kuzey Amerika'ya ise ayda bir posta gidiyordu. Ancak Boston'un ve New York'un Paris ile temasının, diyelim Karpatlardaki Maramaros bölgesinin Budapeşte ile olan bağlantısından daha yakın olduğu da bir gerçektir. Yine bir sürü malı ve insanı devasa uzunluktaki okyanuslardan aşırmanın daha kolay olması gibi —örneğin 44.000 kişiyi beş yıl içerisinde (1769-74) Kuzey İrlanda limanlarından Amerika'ya deniz yoluyla göndermek, beş bin kişiyi üç kuşakta Dundee'ye ulaştırmaktan daha kolaydı— birbirinden uzaktaki başkentleri birbirine bağlamak, kırla kenti birbirine bağlamaktan daha kolaydı. Bastille'in düştüğü haberi Madrid halkına onüç günde ulaşırken, başkente 133 kilometre uzaktaki Peronne'da halk 'Paris'ten gelecek haberler' için ayın 28'ine kadar beklemişti.

O bakımdan 1789'un dünyası, sakinlerinin çoğunluğu için hesaplanamayacak kadar büyüktü, insanların büyük çoğunluğu, askere alınmak gibi başlarına kötü bir şey gelmedikçe doğdukları kontlukta hatta mahallede yaşar ve ölürdü: 1861'e gelindiğinde bile Fransa'nın doksan bölgesinden yetmişinde nüfusun onda dokuzu, doğdukları bölgeden hiç ayrılmamıştı. Dünyanın geri kalanı, devlet görevlilerinin meselesiydi ve söylenti konusuydu. Orta ve üst sınıflardan bir avuç insan için çıkarılanların dışında gazete yoktu (1814'te bile bir Fransız gazetesinin olağan satışı 5000 idi) ve çok az kişi okuma biliyordu. Haberler daha çok yolculardan, tüccar, seyyar satıcı, gezgin usta, göçebe zanaatkâr, mevsimlik işçi, gezgin rahip ya da hacılardan, kaçakçı, soyguncu ve panayırcılara dek uzanan geniş ve karışık, başıboşlar, serseriler gibi nüfusun yer değiştiren kesimlerinden ve elbette savaş sırasında halka musallat olan, barıştaysa oralarda kışlayan askerlerden alınıyordu. Doğal olarak resmi kanallardan da —devlet ve kilise— haberler gelmekteydi. Fakat bu tür devlet kuruluşlarında ya da kilise teşkilâtında çalışan yerel görevlilerin büyük bölümü, ya yörenin insanlarıydı ya da yaşam boyu hizmet vermek için aralarına karışmış kimselerdi. Sömürgeler dışında memurların merkezi hükümet tarafından atanması ve birbiri ardına taşrada göreve gönderilmeleri, daha yeni yeni ortaya çıkan bir uygulamaydı. Devletin bütün ast görevleri arasında bir tek, teselliyi ülkenin envai çeşit şarabında, kadınında ve atlarında arayan kıta subaylarından belli bir bölgeye takılıp kalmadan yaşamaları beklenebilirdi.

II

Bu yapısıyla 1789'un dünyası, ezici oranda kıra dayanmaktaydı. Bu temel gerçek iyice sindirilmeden, bu dünyayı anlamak olanaksızdır. Kent olgusunun hiçbir biçimde gelişmediği Rusya, İskandinavya gibi ülkelerde ya da Balkanlarda nüfusun yüzde 90 ile 97'si kırsal alanda yaşamaktaydı. Hatta gerilemeye başlamış olsa da güçlü bir kent geleneğinin bulunduğu bölgelerde bile kırsal ya da tarımsal nüfusun yüzdesi olağanüstü yüksekti: Elimizdeki tahminlere göre Lombardiya'da yüzde 85, Venedik'te yüzde 72-80, Kalabriya ve Lukaniya'da yüzde 90'ın üzerindeydi.[3] Gerçekten de hızla gelişmekte olan birkaç endüstri ya da ticaret bölgesi dışında, her beş sakininden en az dördünün köylü olmadığı büyücek bir Avrupa devleti bulmak için kendimizi epey zorlamamız gerekir. İngiltere'de bile kentli nüfus, kırsal nüfusu ilk kez 1851'de geride bırakabilmiştir.

Kuşkusuz 'kentli' sözcüğü, iki anlama da gelmektedir: 1789'da bizim ölçütlerimize göre gerçekten büyük denebilecek iki Avrupa kentini, yaklaşık bir milyon nüfuslu Londra ile yarım milyon nüfuslu Paris'i ve nüfusu 100.000 ya da üzerinde, Fransa'da iki, Almanya'da iki, İspanya'da dört, İtalya'da beş (Akdeniz geleneksel olarak kentlerin yurduydu), Rusya'da iki ve Portekiz, Polonya, Hollanda, Avusturya, İrlanda, İskoçya ve Avrupa Türkiyesi'nde de birer tane olmak üzere yirmi kadar yerleşkeyi içermenin yanında, aynı zamanda bir insanın, çevresinde devlete ait binaların ve soyluların evlerinin bulunduğu katedral meydanından tarlalara kadar birkaç dakikada dolaşabileceği yığınla küçük taşra kasabasını da kapsamaktaydı. Ele aldığımız dönemin sonlarında (1834) bile kentlerde oturan Avusturyalıların yüzde ondokuzunun dörtte üçünden fazlası, 20.000'den az, yarısı da iki ilâ beş bin nüfuslu kasabalarda yaşamaktaydı. Fransız gezgin zanaatkârlarının *Tour de France'ları* [Fransa turları] sırasında uğradıkları; onaltıncı yüzyıla ait çehreleri, durgun geçen sonraki yüzyıllar sayesinde kehribardaki sinekler gibi korunmuş; Alman romantik şairlerinin şiirlerinde geçen dingin manzaraların arka planını oluşturan; İspanyol katedrallerinin yarlar misali yükseldiği; çamurları arasında Hasidik Yahudilerin, mucize yaratan hahamlarının önünde el pençe divan durduğu, Ortodoks olanlarının şeriatın ilahi inceliklerini tartıştıkları; Gogol'ün müfettişinin zenginleri korkutmak ve Çiçikof'un ölü canlar alımını kafasında tartmak amacıyla içine daldığı kasabalardı bunlar. Fakat aynı zamanda gayretli ve hırslı gençlerin ya devrim yaptıkları ya da ilk milyonlarını kazandıkları veya her ikisini birden gerçekleştirdikleri kasabalar da yine bunlardı. Robespierre, Arras'tan; Gracchus Babeuf, Saint-Quentin'den; Napoleon ise Ajaccio'dan gelmişti.

Bu taşra kasabaları, küçük de olsalar birer kentti. Gerçek bir kentli, çevresini kuşatan taşraya, zeki ve bilgili birinin, güçlü, kalın kafalı, cahil ve aptal kişilere duyduğu küçümsemeyle bakardı. (Dünyayı görmüş gerçek bir hayat adamının ölçütleriyle uyuşuk geri bir kır kasabasının böbürlenecek bir şeyi yoktu: Alman halk komedileri 'Kraehwinkel'i —küçük belediyeler—, daha belirgin kişilik özelliklerine sahip köylülere yaptıkları gibi acımasızca alaya alırlardı). Kent ile kır ya da daha doğrusu kent işleriyle tarım işleri arasında kalın bir çizgi vardı. Pek çok ülkede, gümrük bariyeri, hatta eski sur izleri, bu ikisini bölmekteydi, Prusya'da olduğu gibi uç örneklerde, vergi ödeyen yurttaşları gözetim altında tutmaya can atan devlet, kentsel ve kırsal faaliyetleri neredeyse tamamen birbirinden ayırmıştı. Hatta katı bir idari ayrımın bulunmadığı yerlerde bile kentliler, çoğu zaman fiziksel olarak köylülerden uzaktı. Doğu Avrupa'nın geniş bölgelerinde, Slav, Macar ya da Romen göllerinin ortasında Alman, Yahudi ya da İtalyan adaları olarak yaşıyorlardı. Çevrelerindeki

köylülerle aynı dinden ve milliyetten olan kentliler bile farklı *görünüyorlardı:* Farklı giysiler giyiyorlardı ve gerçekten de çoğu durumda (kapalı kapılar ardında çalışan ve imalat yapan sömürülen nüfus dışında), daha uzun, daha ince yapılıydılar.[dn] Köylülerden daha kavrayışlı ve daha okuryazar olmakla gurur duyuyorlardı ve muhtemelen de öyleydiler. Ne var ki yaşam tarzları nedeniyle çevrelerinin dışında olup bitenler hakkında hemen hemen köylerde sıkışmış kalmış olan köylüler kadar cahildiler.

Taşra kenti, özünde hâlâ kırsal ekonomiye ve topluma aitti. Çevrelerindeki köylülerin sırtından geçiniyorlardı. Taşra kentlerinin meslek sahipleriyle orta sınıf halkı, tahıl ve hayvan ticareti yapıyor, çiftlik ürünlerini işliyor, avukat ve noter olarak soyluların malikânelerinin işlerine ya da toprağa sahip olan veya işleyen toplulukların yaşamlarının önemli bir parçası olan bitmek bilmeyen davalara bakıyorlardı; kırdaki iplik eğirmecilerine ve dokumacılarına sipariş veren, sonra bunları toplayan tüccar-girişimciydiler ve bütün bunlardan daha saygın olarak hükümeti temsilen kiliseyle lord bulunmaktaydı. Bu kentlerdeki zanaatkârlar ve dükkân sahipleri, çevrelerindeki köylülere ve köylülerden geçinen kasabalılara mal satarlardı. Taşra kenti, Ortaçağ sonlarındaki görkemli günlerinden sonra hazin bir gerileme içine girmişti. 'Özgür kent'den ya da kent-devletten neredeyse eser kalmamıştı; uluslararası ticarette bir uğrak yeri ya da daha büyük bir pazar için üretim yapan imalatçıların merkezi olmaktan artık çıkmıştı. Gerilemekte olduğundan, tekelini elinde tuttuğu ve dışarıdan gelen herkese karşı savunduğu kendi pazarına giderek artan bir inatçılıkla sıkı sıkıya yapışmıştı: Genç radikallerin ve büyük kent hilebazlarının alaya aldıkları taşracılığın büyük bölümü, bu ekonomik özsavunma hareketinden kaynaklanmaktaydı. Güney Avrupa'da kibar beyler ve zaman zaman da soylular, malikânelerinden kazandıkları kiralarla buralarda yaşamaktaydı. Almanya'da, her biri büyücek birer malikâneden ibaret olan sayısız küçük prenslikteki bürokratlar, itaatkâr ve sessiz köylülerden topladıkları gelirlerle Serenissimus'un isteklerini gerçekleştiriyorlardı. Onsekizinci yüzyıl sonlarının taşra kenti, Batı Avrupa'nın bazı bölgelerinde ılımlı klasik ya da rokoko tarzı taş binaların egemen olduğu fiziksel görünümünün tanıklık ettiği gibi, müreffeh ve genişleyen bir topluluk olabilirdi. Fakat bu refah, kırdan gelmekteydi.

III

O nedenle tarım sorunu, 1789'un dünyasında temel bir sorundu ve kıta Avrupası iktisatçılarının ilk sistemli okulu olan Fransız fizyokratlarının neden toprağı ve toprak kirasını, net gelirin tek kaynağı olarak doğallıkla varsaydıklarını anlamak kolaydır. Tarım sorununun hassas noktası, toprağı işleyenlerle ona sahip olanlar; zenginliği üretenlerle zenginliği biriktirenler arasındaki ilişkiydi.

Tarımdaki mülkiyet ilişkileri açısından bakıldığında, Avrupa'yı —ya da daha doğrusu merkezi Batı Avrupa'da bulunan ekonomik yapıyı— üç büyük kısıma ayırabiliriz. Avrupa'nın batısında denizaşırı sömürgeler uzanmaktaydı. Önemli bir istisna olarak Amerika'nın kuzeyindeki Birleşik Devletler ile, bağımsız çiftçiliğin yapıldığı daha az önemli birkaç bölge dışında, buralardaki ziraatçı tipi, zorunlu emekçi ya da fiilen serf olarak çalışan bir Yerli ya da köle olarak çalıştırılan bir Zenci idi; çok daha nadir olarak da kiracı köylü, ortakçı ya da buna benzer biri bulunmaktaydı (Avrupalı ziraatçıların nadiren doğrudan üretim yaptıkları Doğu Hint Adaları'ndaki sömürgelerde, toprağı denetleyenlerin uyguladıkları tipik zorlama biçimi, ürünün belli bir miktarının —örneğin Hollanda'ya bağlı adalarda baharat ya da kahvenin— zorla alınmasına dayanmaktaydı). Başka bir deyişle tipik ziraatçı, özgür olmayan ya da siyasal baskı altında bulunan biriydi. Tipik toprak lorduysa, büyük yarı-feodal malikânenin *(hacienda, finca, estancia)* ya da bir köle plantasyonunun sahibiydi. Yarı-feodal malikâneye özgü ekonomi, ilkel ve kendine yeterli, ya da belli ölçülerde salt bölgenin talebine karşılık veren bir ekonomiydi: İspanyol Amerikası, yine fiilen serf olan Yerliler tarafından üretilen maden ürünleri ihraç etmekteydi, ama çiftlik ürünlerinde fazla bir varlık göstermiyordu. Merkezi, Güney Amerika'nın kuzey sahilinde (özellikle Kuzey Brezilya'da) ve ABD'nin güney sahilleri boyunca uzanan Karayiplerde bulunan köle-plantasyon kuşağına özgü ekonomi, şeker, daha az ölçüde tütün ve kahve, boya hammaddesi ile Endüstri Devrimi'nden sonra başta pamuk olmak üzere yaşamsal önem taşıyan birkaç ihraç ürününün üretilmesine dayanmaktaydı. O nedenle bu ekonomi, Avrupa ekonomisinin ve köle ticareti yoluyla Afrika ekonomisinin bütünleyici bir parçasını oluşturmaktaydı. Temelde, ele aldığımız dönemde bu kuşağın tarihini, şekerin gerilemesi ve pamuğun yükselişi açısından yazmak mümkündür.

Batı Avrupa'nın doğusunda, özellikle kabaca Elbe nehri boyunca uzanan, bugün Çekoslovakya adını alan ülkenin batı sınırlarından, güneyde Trieste'ye inen ve Doğu Avusturya'yı batısından ayıran hattın doğusunda, tarımda serfliğin hüküm sürdüğü bölge bulunmaktadır. Toplumsal açıdan (Danimarka ve Güney İsveç'in bir bölümü dışında) İskandinavya hariç, İtalya'nın, Toskana ve Umbria'nın güneyinde kalan kesimleriyle Güney İspanya da bu bölgeye girer. Bu geniş kuşak içerisinde yer yer teknik olarak özgür köylüler yaşamaktaydı: Slovenya'dan Volga'ya kadar bütün bu bölgeye dağılmış Alman köylü kolonicileri; İlirya'nın iç bölgelerindeki vahşi kayalıklarda fiilen bağımsız kabileler, Pandurlar ve Kazaklar gibi yüzyılın sonlarına kadar Hıristiyanlarla Türkler ya da Tatarlar arasında askeri sınırı teşkil etmiş bölgelerde yaşayan aynı vahşilikte köylü savaşçılar, lordun ve malikânenin menzili dışında kalan öncü özgür göçerler ya da büyük ölçekli çiftçiliğin söz konusu bile olmadığı geniş ormanlık alanlarda yaşayan kimseler. Ancak bütün olarak bakıldığında, tipik ziraatçı özgür olmayan biriydi; aslında onbeşinci yüzyılın sonlarıyla onaltıncı yüzyılın başlarından itibaren neredeyse kesintisiz bir biçimde kabaran serilik seli altında kalmıştı. Doğrudan Türklerin yönetimi altında bulunmuş, o tarihlerde hâlâ da bu durumda olan Balkanlarda durum bu boyutta

değildi. Türklerin feodalizm öncesi özgün tarım sistemi (her birimin kalıtsal olmayan bir Türk savaşçısını beslediği kaba bir toprak bölüşümü), uzun zaman önce bozularak Müslüman beylerin yönetimindeki kalıtsal bir toprak mülkü sistemine dönüşmüş olmasına karşın, bu beyler çok nadiren çiftçilikle uğraşmaktaydılar; yalnızca olabildiğince köylülerden sızdırıyorlardı. Bu, yüzden Balkanlar, Tuna'nın ve Sava'nın güneyi, ondokuzuncu ve yirminci yüzyıllarda Türk egemenliğinden ayrıldıklarında, son derece yoksul ve yoğunlaşmış tarımsal mülkiyetin var olmadığı ülkeler olsalar da, özünde köylü ülkelerdi. Yine de Balkan köylüsü, bir Hıristiyan olarak yasal bakımdan özgür değildi ve en azından beyin menzili içerisinde olduğu sürece de bir köylü olarak *de facto* [fiilen] özgür değildi.

Bölgenin geri kalanında tipik köylü, haftanın büyük bölümünü lordun toprağında zorunlu çalışmayla ya da buna benzer yükümlülüklerle geçiren bir serfti. Özgürlüksüzlüğü bazen o kadar büyük olabiliyordu ki, Rusya'da ve Polonya'nın bazı yerlerinde olduğu gibi, topraktan ayrı olarak satılabilen taşınır bir mal olan köleden hemen hemen hiçbir farkı kalmıyordu. (1801s'de Gazette de Moscou'da şöyle bir ilan yayımlanmıştı: "Satılık: Terbiyeli ve görünüşleri iyi üç arabacı, yanında her ikisi de farklı el işlerinde becerikli ve güzel görünüşlü 18 ve 15 yaşlarında iki kız. Aynı evden, biri 21 yaşında, okumayı, yazmayı, müzik aleti çalmayı bilen araba kullanan, diğeri bay ve bayanların saçlarını yapmakta usta, aynı zamanda piyano ve org çalan iki berber." Serflerin büyük bir bölümü ev işlerinde çalıştırılırdı; 185l'de Rusya'da bütün serflerin yaklaşık yüzde 5'i evlerde çalıştırılıyordu.[5]

Batı Avrupa ile ticaretin ana güzergâhında bulunan Baltık denizinin iç bölgelerinde, batının ithalatçı ülkelerine gönderilen ihraç mallarının (tahıl, keten, kenevir ve genellikle gemicilikte kullanılan orman ürünleri) büyük bölümü serf tarımıyla sağlanıyordu. Diğer yerlerdeyse tarım, daha çok Saksonya, Bohemya ve büyük başkent Viyana gibi oldukça ilerlemiş bir imalatın ve kentsel gelişmenin var olduğu, ulaşılması mümkün en az bir bölgeyi içinde barındıran bölgesel pazarlara dayanmaktaydı. Ne var ki, bu pazarların çoğu geri kalmıştı. Karadeniz yolunun açılması ve Batı Avrupa'da, özellikle İngiltere'de kentleşmenin artması, SSCB'nin endüstrileşmesine kadar Rus dış ticaretinin başlıca ürünü olarak kalacak olan Rusya'nın tahıl ihraç ürünlerini yeni yeni uyarmaya başlamıştı. O nedenle doğuda serfliğin egemen olduğu bölgeler, denizaşırı sömürgelere benzer biçimde, Batı Avrupa'nın yiyecek ve hammadde üreten 'bağımlı ekonomiler'i olarak görülebilir.

Gerçi köylülerin statüsünün yasal ayrıntıları biraz farklı olmakla birlikte, İtalya'nın ve İspanya'nın serf tarımı yapılan bölgelerinin de benzeri ekonomik özellikleri vardı. Genel bir anlatımla, buraları, büyük soylu malikânelerinin bulunduğu yerlerdi. Sicilya'da ve Endülüs'te bu malikânelerin birçoğunun, kölelerin ve coloninin, bölgeye özgü topraksız gündelikçilere dönüştürüldüğü Roma latifundia sisteminin soyundan gelmeleri pekâlâ mümkündür. Bu malikânelerin sahibi olan düklerin ve baronların gelirleri, sığır yetiştiriciliğinden, tahıl üretiminden (Sicilya, eski bir ihraç ambarıdır) ve biçare köylülerden zorla alınmış diğer şeylerden gelmekteydi.

Şu halde, serfliğin egemen olduğu bölgelere özgü toprak lordu, sahip olduğu büyük malikâneyi eken ya da sömüren bir soyluydu. Bu malikânelerin büyüklüğü, insanın hayal gücünü zorlayacak boyutlardadır: Büyük Katerina, gözdelerine kırk ile elli bin arasında serf vermişti; Polonyalı Radzhvill'lerin İrlanda'nın yarısı büyüklüğünde mülkleri vardı; Potocki'nin Ukrayna'da üç milyon dönüm toprağı vardı; Haydn'ı himaye eden Macar Esterhazy'nin sahip olduğu topraklar, bir ara yedi milyon dönüme çıkmıştı. Yüzbinlerce dönümlük malikânelerin varlığı olağan bir durumdu. [dn] Bunlar

çoğunlukla bakımsız, ilkel ve verimsiz de olsalar, prenslere yaraşır gelir getiriyorlardı. Bir Fransız ziyaretçinin viran haldeki Medina Sidonia mülklerinde gözlemlediği gibi, İspanyol asilzadesi, “uzaklardan kükremesiyle kendisine yaklaşanları korkutan ormandaki bir aslan gibi hükmetmiş”[6] olmalıydı; öte yandan, İngiliz milordunun ferah ölçütleriyle bile, nakit para sıkıntısı yoktu.

Kodamanların altında, büyüklükleri ve ekonomik olanakları değişen toprak soylusu bir sınıf, köylüleri sömürmekteydi. Bazı ülkelerde orantısız biçimde büyüktü ve bunun sonucu olarak da yoksul ve hoşnutsuzdu; soylu olmayanlardan, esas olarak siyasal ve toplumsal ayrıcalıkları ile çalışmak gibi soylulara yakışmayan uğraşlarda bulunmaya karşı isteksizliğiyle ayrılmaktaydı. Macaristan ve Polonya’da toplam nüfusun onda birini, İspanya’da onsekizinci yüzyıl sonunda yaklaşık yarım milyonunu —ya da 1827’de Avrupa’daki toplam soyluların yüzde 10’u kadar— [7] oluşturmaktaydılar. Başka yerlerdeyse sayıları çok daha azdı.

IV

Avrupa'nın geri kalanında tarımın yapısı, toplumsal açıdan farklı değildi. Yani, köylünün ya da tarım işçisinin gözünde, malikânesi olan herkes bir ‘soyluydu ve hâkim sınıfın üyesiydi; ya da tersine, (toplumsal ve siyasal ayrıcalıklar kazandıran ve biçimsel olarak hâlâ yüksek devlet görevlerine giden yegâne yol olan) soyluluk ya da asillik statüsü, malikânesiz düşünülebilecek şeyler değildi. Çoğu Batı Avrupa ülkesinde bu tarz düşünüş biçimlerinde ifadesini bulan feodal düzen, ekonomik açıdan modası giderek geçiyor olsa da, siyasal bakımdan hâlâ canlıydı. Gerçekten de, soyluların gelirlerinin, fiyatların ve harcamaların yükselişi karşısında çok geride kalmasına neden olan feodal düzenin tam da bu kullanışsızlaşması [eskimesi], aristokrasinin, tek devredilemez ekonomik varlığı durumundaki doğuştan gelen ayrıcalıklarını ve statüsünü görülmedik bir yoğunlukla kullanmasına neden oldu. Kıta Avrupası’nın tamamında soylular, halk tabakasından gelen devlet görevlileri oranının 1719’da yüzde 66’dan (1700’de yüzde 42), 1780’de yüzde 23’e düştüğü İsveç’ten [8], ‘feodal tepki’nin Fransız Devrimi’ni çabuklaştırdığı Fransa’ya dek, aşağı tabakadan rakiplerini, tacın gölgesindeki kazanç kapısı makamlardan attılar (3. bölüme bakınız). Fakat toprak sahibi soylular arasına katılmanın görece kolay olduğu Fransa’da, hatta dahası toprak sahibi ve soylu statüsünün her tür zenginliğe ödül olarak verildiği İngiltere’de olduğu gibi, bu düzenin bazı bakımlardan belirgin biçimde zayıf kaldığı yerlerde bile, malikâne sahipliğiyle hâkim sınıf statüsü arasındaki ilişki değişmemiş, hatta sonraları biraz daha sıkılaşmıştır.

Ne var ki, ekonomik bakımdan batının kırsal toplumu son derece farklıydı. Yasal bağımlılığın can sıkıcı pek çok izini hâlâ taşıyor olmakla birlikte, karakteristik köylü ortaçağın sonlarında serf statüsünü büyük ölçüde yitirmişti. Karakteristik malikâne de, uzun zaman önce ekonomik bir girişim birimi olmaktan çıkarak, kiraları ve diğer parasal gelirleri toplama sistemine dönüşmüştü. Büyük, orta ve küçük, az çok özgür olan köylü, toprağın karakteristik işleyicisiydi. Toprağı kiralamışsa, bir toprak lorduna kira (ya da birkaç yerde üründen pay) ödemekteydi. Teknik bakımdan mülk sahibi olan bu köylünün, prense ödediği verginin, kiliseye ödediği ondalığın ve bazı angaryaların yanında (ki bunların hepsi yüksek toplumsal tabakanın göreli muafiyetleriyle çelişmekteydi), paraya dönüştürülsün dönüştürülmesin (ürününü lordun değirmenine götürmek gibi) kendisine karşı çeşitli yükümlülükler taşıdığı yerel bir lordu vardı. Fakat bu siyasal bağlardan sıyrıldığında Avrupa’nın büyük bölümü; genelde, zengin bir köylü azınlığın, daimi ürün fazlasını kent pazarında satarak tüccar çiftçi durumuna gelme eğilimi gösterdiği ve, küçük ve orta ölçekli köylülerin çoğunluğunun, toprakları onları ücret karşılığında tarlada ya da imalathanede yarım gün çalışmak mecburiyetinde bırakmayacak kadar küçük değilse, topraklarında geçimlik üretim yaparak yaşadıkları köylü tarımının geçerli olduğu bir bölge olarak boy gösterecektir.

Tarımsal gelişme, ancak birkaç bölgede saf kapitalist bir tarıma bir adım daha yaklaşmıştı. İngiltere, bunların başında geliyordu. Burada toprak mülkiyeti son derece yoğunlaşmış olmakla birlikte, karakteristik ziraatçı, emek kiralayan, ticari üretim yapan orta ölçekli kiracı-çiftçiydi. Cılız, küçük mülk sahipleri, rençberler ve benzerlerinden oluşan büyük kitle, bu durumun görülmesini engellemekteydi. Fakat (kabaca 1760-1830 arasında) bu ayrıklar temizlendiğinde, ortaya köylü tarımı değil, bir tarımsal girişimciler sınıfı, çiftçiler ve geniş bir tarım proletaryası çıktı. Kuzey İtalya ve Hollanda gibi ticari yatırımın geleneksel olarak çiftçiliğe yapıldığı ya da uzmanlaşmış ticari

ürünlerin üretildiği Avrupa'nın birkaç bölgesinde de güçlü kapitalist eğilimler görülmekteydi, ancak bu istisnai bir durumdu. Bir başka istisna da, Avrupa'nın geri bölgelerine özgü dezavantajlarla, dünyanın en gelişmiş ekonomisine yakın olmanın dezavantajlarını birlikte yaşayan mutsuz bir ada olan İrlanda idi. Burada, Endülüslü ya da Sicilyalı çiftlik sahiplerine benzeyen, toprağının başında bulunmayan bir avuç çiftlik sahibi, zorla para ve rant almak suretiyle geniş bir kiracı kitlesini sömürmekteydi.

Avrupa tarımı, birkaç gelişmiş bölge dışında teknik açıdan hâlâ hem geleneksel hem de şaşırtıcı biçimde verimsizdi. Ürünleri, hâlâ çavdar, buğday, arpa, yulaf ve Doğu Avrupa'da halkın temel yiyeceği olan kara buğday, sığır, koyun, keçi gibi hayvan ürünleri, domuz ve kümes hayvanları, bir miktar meyve ve sebze, şarap, ip için yün, keten, kenevir, bira için arpa gibi geleneksel ürünlerdi. Avrupa'nın beslenmesi hâlâ bölgeseldi. Başka iklimlerin ürünleri, nadir olarak bulunuyor ve belki tropik ülkelerden ithal edilen en önemli gıda maddesi olan ve tatlılığı benzersiz insani acılara mal olmuş şekerin dışında, lüks mal sayılıyordu. 1790'larda dönemin en ileri ülkesi olan İngiltere'de ortalama yıllık şeker tüketimi kişi başına 7 kilogramdı. Fakat Fransız Devrimi'nin olduğu yıl, İngiltere'de bile ortalama kişi başına çay tüketimi ayda 50 gram kadardı.

Amerika kıtasından ve diğer tropikal bölgelerden ithal edilen yeni ürünler, biraz tutunmaya başlamıştı. Güney Avrupa ve Balkanlarda mısır (yerli buğdayı) epey yayılmıştı —Balkanlarda gezgin köylülerin yerleşmelerinde onun payı vardı— ve Kuzey İtalya'da pirinç belli bir ilerleme kaydetmişti. Çeşitli prensliklerde, çoğunlukla gelir amaçlı bir devlet tekeli olarak tütün yetiştirilmekteyse de, modern ölçütlere göre kullanımı fazla değildi: 1790'da ortalama bir İngiliz ayda 40 gram kadar tütün içiyor ya da çiğniyordu. İpekböceği üretimi, Güney Avrupa'nın bazı bölgelerinde yaygındı. Yeni ürünlerin başında gelen patates (belki diğer yiyeceklere nazaran dönüm başına bariz şekilde daha fazla insanı besleyebildiği için olsa gerek) başlıca ürün olarak yetiştirildiği İrlanda dışında, kendine daha yeni yeni yol bulmaktaydı. İngiltere ve Alçak Ülkeler dışında, köklü bitkiler ve saman dışında diğer yem bitkilerinin sistemli bir biçimde yetiştirilmesi hâlâ oldukça istisnai bir durumdu ve şeker için pancar ekimine yoğun biçimde ancak Napoleon Savaşları ile başlandı.

Elbette onsekizinci yüzyıl, tarımda durgunluğun yaşandığı bir yüzyıl değildi. Tersine, uzun bir demografik genişleme, büyüyen kentleşme, ticaret ve imalat çağı, tarımsal iyileşmeyi teşvik etmiş, aslında bunu zorunlu kılmıştır. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren, modern dünya için son derece niteleyici bir görüngü olarak nüfusta şaşırtıcı ve kesintisiz bir artışın başladığına tanık olunmuştur: Örneğin 1755 ile 1784 arasında Brabant'ın (Belçika) kırsal nüfusu yüzde 44 artmıştı.[9] Fakat İspanya'dan Rusya'ya kadar dernekler kuran, hükümet raporları hazırlayan ve propaganda amaçlı bildiriler yayımlayan sayısız tarımsal iyileştirme yanlısını en fazla etkileyen şey, tarımdaki ilerlemelerden çok, tarımsal gelişmenin önüne dikilen engellerin büyüklüğüydü.

V

Tarım dünyası uyuşuktu; belki kapitalist tarım sektörü bu açıdan istisna tutulabilir. Ticaret, imalat ve her ikisiyle birlikte giden teknolojik ve anlıksal etkinliklerse, kendine güvenliydi, canlıydı ve genişlemekteydi; bunlardan kazanç sağlayan sınıflar da etkin, kararlı ve iyimserdi. Dönemin gözlemcisini en doğrudan etkileyecek şey, sömürgelerin sömürülmesiyle yakından bağlantılı olan ticaretteki muazzam yayılmaydı. Hacim ve kapasite olarak hızla büyümekte olan deniz ticareti, dünyayı sarmakta ve Kuzey Atlantik Avrupası'nın tüccar topluluklarının cebini doldurmaktaydı. Bu topluluklar, sömürge gücünü, Avrupa ve Afrika'ya mal ihraç eden Doğu Hint Adaları'nın sakinlerini soymak için kullandılar. [dn] Bunlar ve Avrupa malları, Amerika kıtasındaki durmaksızın büyüyen plantasyon sistemleri için köle alımında kullanıldılar.

Buna karşılık Amerika'daki plantasyonlar da, Avrupa'nın doğu-batı ticaretinin geleneksel malları olan tekstil ürünleri, tuz, şarap ve diğerleriyle birlikte yeniden doğuya dağıtılmak üzere Atlantik'teki ve Kuzey Denizi'ndeki limanlara her zamankinden daha fazla ve daha ucuza şeker, pamuk vs. ihraç ettiler. 'Baltık'tan da tahıl, kereste ve keten geliyordu. Doğu Avrupa'dan, bu ikinci sömürge kuşağından, tahıl, kereste, keten, keten bezi (tropik ülkelere yapılan kârlı bir ihracattı), kenevir ve demir gelmekteydi. Bunun yanında —ekonomik bir dille ifade edecek olursak, Amerika'nın kuzeyindeki İngiliz sömürgelerinde (1783'ten sonra Kuzey ABD) etkinliklerini giderek arttıran beyaz göçmen toplulukları dahil— Avrupa'nın görece gelişmiş ekonomileri arasında ticaret ağı her zamankinden çok daha yoğun bir hal aldı.

Taşralı muhterisin hayallerinin çok ötesinde bir zenginlikle sömürgelerden dönen *naboblar* [dn] ya da plantasyon sahipleri, bu yüzyılda yapılan ya da yeniden inşa edilen (Bordeaux, Bristol, Liverpool gibi) görkemli limanları olan gemiciler ve tüccarlar, çağın gerçek galipleriydi ve bu bakımdan onlarla ancak, servetlerini kârlı devlet hizmetlerinden sağlayan büyük memurlar ve bankerler aşık atabilirdi; çünkü bu, 'kâr, tacın altında' deyişinin hâlâ geçerliliğini koruduğu bir çağdı. Onların yanında, tarım dünyasından mütevazı bir servet edinmiş avukatlar, malikâne idarecileri, yerel içki imalatçıları, tacirler ve benzerlerinden oluşan orta sınıf, sakin bir yaşam sürdürmekteydi; hatta imalatçılar bile çok yoksul bir akrabadan hallice görünüyordu. Çünkü madencilik ve imalatçılık, Avrupa'nın her yanında hızla genişliyor olmakla birlikte, tüccar (ve aynı zamanda Doğu Avrupa'da çoğu zaman feodal lord) bu işlerin başlıca denetçisi olma konumunu sürdürmekteydi.

Bu durum, genişlemekte olan endüstri üretiminin esas biçiminin; zanaatkârın, ya da köylünün tarım dışı emeğinin ürününün tüccar tarafından pazarda satılmak üzere satın alındığı eve iş verme ya da sipariş sistemi denen bir biçimi olmasından kaynaklanmaktaydı. Bu ticaret biçiminin büyümesi, kaçınılmaz olarak ilk endüstri kapitalizmi için ilkel bir durum yarattı. Malını satan zanaatkâr, (özellikle hammaddesini tüccardan aldığı, hatta üretim araçlarını tüccardan kiraladığı zaman) parça başı ücret alan bir işçiden başka bir şey olmuyordu. Aynı zamanda dokumacılık da yapan köylü, küçük bir arazi parçasına sahip bir dokumacı haline gelebiliyordu. İşlemlerin ve işlevlerin uzmanlaşması, eski zanaatkârları bölmekte ve köylüler arasından yarı vasıflı işçiler

yaratabilmekteydi. Eski usta zanaatkârlar ya da bazı özel zanaatkâr grupları veya belli bir yerel aracılar grubu, taşeron ya da işveren durumuna gelebiliyordu. Fakat bu merkezilikten yoksun üretim biçimlerinin kilit denetmeni, yitik köylerin veya arka sokakların emekçisini dünya pazarına bağlayan kişi, bir çeşit tüccardı. Bizzat üreticilerin saflarından doğan ya da doğmakta olan 'sanayiciler'se, doğrudan onlara bağlı olmadıklarında bile, tüccarların yanında küçük iş sahipleri konumundaydılar. Özellikle endüstri İngilteresi'nde birkaç istisna da yok değildi. Demir ustaları, büyük çömlekçi Josiah Wedgwood gibi adamlar, mağrur ve saygın kimselerdi; tesisleri, dünyanın her tarafından gelen meraklılarca ziyaret edilirdi. Fakat tipik sanayici (bu sözcük henüz icat edilmemişti), bir endüstri kaptanından çok vekiliydi.

Buna karşın, statüleri ne olursa olsun, ticaret ve imalat işleri çok parlak bir gelişme göstermekteydi. Onsekizinci yüzyıl Avrupa devletleri arasında en parlak başarılara imza atmış olan İngiltere, gücünü ekonomik ilerlemesine borçluydu ve bunun sonucu olarak 1780'lerde, son derece değişik başarı düzeyleri sergilemiş olsalar da, ussal bir politika izleme iddiasıyla hareket eden kıta Avrupası'ndaki bütün devletler, ekonomik büyümeyi teşvik ettiler. Henüz ondokuzuncu yüzyıl akademiciliği tarafından üstün bir 'saf', aşağı bir 'uygulamalı' dal ayrımına uğramamış olan bilimler, kendilerini üretimdeki sorunların çözümüne adadılar: 1780'lerin en göz alıcı ilerlemeleri, geleneksel olarak endüstrinin gereksinimlerine ve atölye uygulamalarına en yakın konumdaki kimya alanında gerçekleşti. Diderot ile d'Alembert'in Büyük Ansiklopedisi, salt ilerici toplumsal ve siyasal düşünceyi değil, teknolojik ve bilimsel ilerlemeyi de içeren bir özetti. Çünkü, gerçekten de onsekizinci yüzyılı derinden biçimlendirmiş olan insan bilgisinin, ussallığın, zenginliğin, uygarlığın ve doğa üzerinde kurulan denetimin ilerlemekte olduğu inancı, yani 'Aydınlanma', gücünü esas olarak üretimden, ticaretten ve her ikisiyle kaçınılmaz olarak ilişkisi olduğuna inanılan ekonomik ve bilimsel ussallıktan almıştı. Bunun yanında, Aydınlanmanın en büyük savunucuları, ekonomik bakımdan en ilerici sınıflar, zamanın elle tutulur ilerlemeleriyle doğrudan ilgisi bulunan tüccar çevreleri ve ekonomik olarak aydınlanmış toprak lordları, bankerler, ekonomide ve toplum yaşamında idari konumda bulunan bilimsel düşünen yöneticiler, eğitimli orta sınıf, imalatçılar ve girişimciler gibi sınıflardı. Bu insanlar, matbaacı ve gazeteci, mucit, girişimci ve dirayetli bir işadamı olan Benjamin Franklin'i, geleceğin etkin, kendi kendini yetiştirmiş ussal yurttaşının bir simgesi olarak selamladılar. Bu tür yeni insanlar, okyanusun öte yakasından gelecek somut örneklere gereksinmesi olmayan İngiltere'de, taşrada, gerek bilimsel ve endüstriyel gerekse siyasal ilerlemelere kaynaklık eden dernekler kurdular. Birmingham'daki *Lunar Society*'de [Ay Derneği], çömlekçi Josiah Wedgwood, modern buharlı makinenin mucidi James Watt ve iş ortağı Matthew Boulton, kimyacı Priestley, biyolog ve evrim kuramının öncüsü küçük soylu Erasmus Darwin (büyük bilgin Darwin'in büyükbabası), büyük matbaacı Baskerville bulunmaktaydı. Bu insanlar, her yerde, sınıfsal ayrımların gözardı edildiği ve çıkar gözetmeyen bir şevkle Aydınlanma ideolojisinin propagandasının yapıldığı Farmason localarına doluştular.

Çifte devrimle ilgili düşünceler (hatta bunlar, İngiliz fikriyatının Fransız yorumu oldukları hallerde bile) en geniş uluslararası geçerliliklerine Fransızların formülasyonları sayesinde ulaşmış olmakla birlikte, bu ideolojinin önde gelen iki merkezinin (İngiltere'nin ve Fransa'nın) aynı zamanda çifte devrimin de merkezleri olmaları anlamlıdır. Aydınlanmış düşünceye, laik, ussal ve ilerici bir bireycilik egemen olmaktaydı. Bireyi, zincirlerinden; hâlâ dünyanın dört bir köşesine gölgesi düşen ortaçağın cahil gelenekçiliğinden, ('doğal' ve 'ussal' dinden ayrı olarak) kilisenin hurafelerinden, insanları doğuma ve ilgili başka ölçütlere göre alt ve üst olarak hiyerarşiye ayıran usdışılıktan

kurtarmak, Aydınlanmanın başlıca amacıydı. Özgürlük, eşitlik ve (bunları takiben) bütün insanların kardeşliği, onun sloganlarıydı. Zamanı geldiğinde bunlar, Fransız Devrimi'nin sloganları oldular. Bireysel özgürlüğün hâkim olmasıyla, en hayırlı sonuçları yaratmak mümkün olabilecekti. En olağanüstü sonuçlar, bireysel yeteneğin ussal bir dünyada engelsiz bir biçimde uygulanmasından beklenebilirdi; aslında bunu çoktandır görmek de mümkündü. Tipik bir 'aydınlanmış' düşünürün ilerlemeye duyduğu tutkulu inanç, yansısını, çevresindeki bilgide, teknikte, zenginlikte ve uygarlıkta görebileceği ve belli bir haklılıkla da kendi düşüncelerinin durmadan ilerlemesine yorabileceği gözle görülür artışta bulmaktaydı. Aydınlanma düşünürünün yaşadığı yüzyılının başlarında cadılar hâlâ yakılmaktaydı; aynı yüzyılın sonlarındaysa Avusturya gibi aydınlanmış devletler, sadece işkenceye izin veren yasaları değil, köleliği de kaldırmışlardı. Feodalitenin ve kilisenin yerleşik çıkarları gibi, ilerlemenin önüne dikilmiş geriye kalan tüm engeller de süpürülse, kim bilir daha neler olabilirdi?

Özgür toplumun kapitalist bir toplum olacağını doğallıkla varsayan pek çok aydınlanmacının varlığına, üstelik bunların siyasal bakımdan da belirleyici kimseler olmalarına karşın, 'Aydınlanma'ya bir orta sınıf ideolojisi demek, tam olarak doğru değildir.[10] Kuramsal olarak Aydınlanmanın amacı, bütün insanları özgür kılmaktı. Bütün ilerici, ussalcı ve hümanist ideolojiler onun içinde örtük olarak bulunmaktaydılar; aslında onlar Aydınlanmadan çıkmaktaydı. Ne var ki, uygulamada Aydınlanmanın gerektirdiği özgürleşimin önderlerinin, soylulardan çok toplumun orta tabakalarından gelen yetenek ve liyâkat sahibi ussal insanlar olmaları ve onların etkinliklerinin ortaya çıkardığı toplumun da 'burjuva' ve kapitalist bir toplum olması anlaşılır bir durumdu.

Pek çoğu —1780'lere kadar— aydınlanmış mutlak monarklara inanmış Aydınlanmanın kıta Avrupası'ndaki savunucularının siyasal bakımdan ihtiyatlı ve ılımlı tutumlarına karşın, 'Aydınlanma'nın devrimci bir ideoloji olduğunu belirtmek çok daha doğru olur. Çünkü Aydınlanma, Avrupa'nın pek çok yerinde hâkim olan toplumsal ve siyasal düzene son verilmesini ima etmekteydi. *Ancien régime*'lerden kendini gönüllü olarak feshetmesini beklemek çok fazla olurdu. Tam tersine, daha önce gördüğümüz gibi, bu rejimler bazı bakımlardan yeni toplumsal ve ekonomik güçlere karşı kendilerini tahkim etmekteydiler; ve (İngiltere, Birleşik Eyaletler ve çoktan yenildikleri başka birkaç yer dışında) tutunabildikleri kaleler, tam da ılımlı aydınlanmacıların bel bağladıkları monarşilerdi.

VI

Devrimini onyedinci yüzyılda gerçekleştiren İngiltere ile önemsiz birkaç devlet dışında, Avrupa kıtasının işlevlerini sürdüren bütün devletlerinde, mutlak monarşiler hâkimdi; monarşinin egemen olmadığı devletler ya anarşiye yuvarlanmış ya da Polonya gibi komşuları tarafından yutulmuştu. Kiliselerin geleneksel örgütlenmeleri ve ortodoksileriyle desteklenmiş, uzun geçmişleri dışında salık verilecek yanları kalmamış bir yığın kurumla çevrelenmiş toprak sahibi soyluların oluşturduğu hiyerarşinin tepesinde, Tanrının inayetine mazhar olan kalıtsal monarklar bulunmaktaydı. Vahim boyutlarda uluslararası bir rekabetin yaşandığı bir çağda devletin tutunumlu ve etkili olmasına duyulan ihtiyacın, uzun zamandır monarkları, soyluların ve diğer yerleşik çıkar sahiplerinin anarşik eğilimlerini dizginlemeye ve devlet aygıtını mümkün olduğunca aristokrat olmayan memurlarla doldurmaya mecbur ettiği doğrudur. Bunun yanında, onsekizinci yüzyılın son yarısında bu ihtiyaçlar ve kapitalist İngiltere'nin uluslararası arenadaki aşikar başarısı, pek çok monarkı (daha doğrusu danışmanlarını), ekonomik, toplumsal, idari ve düşünsel modernleşme programları uygulamaya yöneltti. O günlerde prensler 'aydınlanma' sloganını, benzer nedenlerle günümüzdeki hükümetlerin 'planlama' sloganını benimsemelerine ve yine günümüzde bu sloganları kuramsal olarak benimseyen kimilerinin uygulamada hemen hiçbir şey yapmamalarına ve uygulamada pek çok şey yapanlarınsa, gelirlerini, zenginliklerini ve güçlerini artırmanın en güncel yöntemlerini benimsemenin pratik avantajlarıyla karşılaştırıldığında 'aydınlanmış' (ya da 'planlı') toplumun gerisinde yatan genel fikirlere çok az iltifat göstermelerine benzer biçimde benimsemişlerdi.

Oysa orta ve eğitimli sınıflarla ilerlemeye bağlı olanlar, umutlarını gerçekleştirmek için çoğu kez 'aydınlanmış' bir monarşinin güçlü merkezi aygıtını arıyorlardı. Prensin, devletini modernleştirmek için bir orta sınıfa ve onun fikirlerine gereksinimi vardı; zayıf bir orta sınıf da, kökleşmiş aristokrasinin ve kilisenin çıkarlarının ilerlemeye karşı direnişlerini kırmak için bir prense gereksinim duyuyordu.

Ne var ki, gerçekte ılımlı ve yenilikçi de olsa, mutlak monarşi, her şeyden önce kendisinin de üyesi olduğu, değerlerini şahsında simgelediği, desteğine büyük oranda bağımlı olduğu toprak sahibi soylular hiyerarşisiyle bağları koparmayı olanaksız görüyordu. Teorik olarak istediğini yapmakta özgür olsa da mutlak monarşi uygulamada Aydınlanmanın, ileride Fransız Devrimi'nin popülerleştireceği bir terimi *e feodalite* ya da feodalizm adını verdiği bir dünyaya aitti. Böyle bir monarşi, elindeki bütün kaynakları, otoritesini güçlendirmek, sınırları içinde vergi gelirlerini, dışında gücünü arttırmak için kullanmaya hazırdı; bu durum onu pekâlâ yükselen toplumun güçlerine de destek vermeye götürebilirdi. Bir malikâneyi, sınıfı ya da eyaleti bir başkasına karşı oynayarak politik elini güçlendirmeye hazırdı. Ne var ki ufku, tarihinin, işlevinin ve sınıfının tarihiyle sınırlıydı. Ekonomik ilerlemenin gerektirdiği ve yükselen toplumsal grupların talep ettikleri kökten toplumsal ve ekonomik dönüşümü hiçbir zaman istememişti; böyle bir dönüşümü gerçekleştirmeye ise asla yetenekli olmamıştı.

Bilinen bir örneği alalım. Prenslerin danışmanları arasında bile, serfliğin ve feodalizmden

kalma köylü bağlarının kaldırılması gereğinden ciddi şekilde kuşku duyan usçu düşünürlerin sayısı yok denecek kadar azdı. Böyle bir reform, ‘aydınlanmış’ bir programın başlıca özelliklerinden biri olarak kabul edilmekteydi ve Madrid’den St. Petersburg’a, Napoli’den Stockholm’e kadar, Fransız Devrimi’nden önceki çeyrek yüzyılda böyle bir programa imza atmayacak tek bir prens yoktu. Ne var ki, gerçekte 1789’dan önce köylülerin kurtuluşuna dayanan yegâne hareketler, Danimarka ve Savoy gibi küçük ve örnekleyici olmayan devletlerle bazı prenslerin özel malikânelerinde ortaya çıkmıştı. Böylesi büyük çaplı bir kurtuluş eylemine, 1781’de Avusturya imparatoru II. Joseph kalkışmış, ama tahmin edilenin üzerinde bir köylü ayaklanması ve yerleşik çıkarların siyasal direnişi karşısında başarısız olmuş, yüzüstü bırakılmıştı. Avrupa'nın bütün batısı ve ortasında tarımdaki feodal ilişkileri *kaldıran,* doğrudan etki ve tepki yaratan ya da örnek oluşturan Fransız Devrimi ile 1848 devrimi oldu.

Demek ki, ‘burjuva’ toplumunun eski ve yeni güçleri arasında, elbette İngiltere’de olduğu gibi burjuvazinin zaferinin çoktan tescil edildiği yerler dışında, çözülmesi olanaksız, sonraları açığa çıkacak gizli bir çatışma hüküm sürmekteydi. Bu rejimleri daha da kırılgan yapan şey, üç yönden; yeni güçlerden, giderek direnişinin sertliğini artıran kökleşmiş eski yerleşik çıkarlardan ve yabancı rakiplerden gelen bir baskıya maruz kalmaları oldu.

En zayıf ve kırılgan oldukları nokta, uzaktaki ya da sıkı denetlenemeyen eyaletlerdeki veya sömürgelerdeki özerklik yanlısı hareketlerde olduğu gibi, eski ve yeni muhalefetin çakışma eğilimi gösterdiği yerlerdi. Örneğin II. Joseph’in 1780’lerde Habsburg monarşisinde gerçekleştirdiği reformlar, Avusturya Hollanda’sında (bugünkü Belçika) ortalığı birbirine katmış ve doğal olarak 1789’da Fransızlarınkiyle buluşan bir devrimci hareket ortaya çıkarmıştı. Daha da yaygın olarak, Avrupa devletlerinin denizaşırı sömürgelerindeki beyaz göçmen topluluklar, kendi merkezi hükümetlerinin sömürgedeki çıkarları tamamen merkeze bağlayan politikalarına karşı direndiler. İrlanda’nın yanısıra Amerika kıtasının her yanında, İspanya, Fransa ve İngiltere’de bu tür göçmenler, —her zaman, merkeze nazaran ekonomik bakımdan daha ilerici güçleri temsil eden rejimler adına olmayan— özerklik isteyen hareketler başlattılar. Bunu, ya İrlanda gibi pek çok İngiliz sömürgesi bir süre için barışçıl yollardan ya da ABD gibi devrim yoluyla başardılar. Ekonomik genişleme, sömürgelerdeki gelişme ve ‘aydınlanmış mutlakçılık’ın reform girişimlerinin yarattığı gerilimler, 1770’lerde ve 1780’lerde bu tür çatışmalar için vesileleri artırdı.

Kendi başına alındığında eyaletlerin ya da sömürgelerin muhalefeti, vahim bir olay değildi. Bir iki eyaleti kaybetmek, eski yerleşik monarşileri yıkmazdı; nitekim sömürgelerdeki özerklik yanlısı hareketlerin başlıca kurbanı durumundaki İngiltere, eski rejimlerin zayıflığından etkilenmeyerek, Amerikan devrimine karşın eskiden olduğu gibi istikrarlı ve dinamik bir güç olmaya devam etmiştir. Ülke içinde iktidarın büyük ölçüde el değiştirmesine yol açacak koşulların mevcut olduğu pek az bölge vardı. Durumu dayanılmaz hale getirense, uluslararası rekabetti.

Çünkü uluslararası rekabet, bir devletin kaynaklarını başka hiçbir şeyin yapamayacağı kadar imtihandan geçiren bir olguydu. Bu sınavdan geçemeyenler, sarsılıyor, parçalanıyor ya da yıkılıyordu. Ondokuzuncu yüzyılın büyük bir bölümünde Avrupa’nın uluslararası sahnesine böylesine bir rekabet egemendi ve (1689-1713, 1740-48, 1756-63, 1776-83 ve ele aldığımız döneme denk gelen 1792-1815’te olduğu gibi) Avrupa’da depreşen genel savaş dönemlerinin gerisinde bu olgu yatmaktaydı. Bu, İngiltere ile Fransa, aynı zamanda bir anlamda eski ve yeni rejimler arasında bir çatışmaydı.

Çünkü, ticarette ve sömürgelerde kaydettiği hızlı ilerleme yüzünden İngiltere'nin düşmanlığını çeken Fransa, aynı zamanda sözcüğün klasik anlamında en güçlü, seçkin ve etkili bir aristokratik mutlak monarşiydi. Yeni toplumsal düzenin eskisi karşısındaki üstünlüğü, hiçbir yerde bu iki devlet arasındaki çatışmadan daha canlı bir örnek sunmamıştır. Çünkü İngiltere, belirleyici nitelikleri değişse de biri dışında bu savaşların tümünü kazanmakla kalmadı, bu savaşları görece daha kolay bir biçimde örgütledi, parasal olarak destekledi ve yürüttü. Öte yandan Fransız monarşisi, İngiltere'den daha büyük, nüfusu daha fazla ve potansiyel kaynakları bakımından daha zengin olmakla birlikte, bu savaşları yürütebilmek için çok büyük çaba harcadı. Yedi Yıl Savaşları'nda (1756-63) yenildikten sonra Amerika'daki sömürgelerde patlak veren ayaklanma, Fransa'ya durumu tersine çevirmek için bir fırsat verdi. Fransa da bu fırsatı kullandı. Gerçekten de müteakip uluslararası çatışmada, İngiltere kötü bir yenilgi aldı ve Amerika'daki imparatorluğunun çok önemli bir parçasını kaybetti. Yeni ABD'nin müttefiki olan Fransa ise sonuçta zafer kazanmıştı. Fakat maliyet çok ağırdı; Fransız devletinin içine düştüğü zorluklar, onu kaçınılmaz olarak ülke içinde bir siyasi bunalım dönemine sürükledi ve altı yıl sonra da bu bunalımdan Devrim doğdu.

VII

Şimdi geriye, Avrupa (daha kesin bir anlatımla Kuzey Batı Avrupa) ile dünyanın geri kalanı arasındaki ilişkilere bir göz atarak, bu hazırlayıcı nitelikteki dünya turunu, çifte devrimin eşiğine kadar getirip tamamlamak kalıyor. Avrupa'nın (ve onun denizaşırı uzantıları olan beyaz göçmenlerin) dünya üzerindeki eksiksiz siyasal ve askeri egemenliği, çifte devrim çağının bir ürünü olacaktı. Onsekizinci yüzyıl sonlarında Avrupalı olmayan büyük devletlerin ve uygarlıkların pek çoğu, henüz beyaz tüccar, denizci ve askerlerle görünüşte eşit koşullarda karşı karşıya gelmekteydi. O günlerde Mançu hanedanı döneminde nüfuzunun doruğunda olan büyük Çin İmparatorluğu, henüz kimsenin kurbanı durumunda değildi. Tersine, eğer bir kültürel etkileşmeden söz edilecekse, bunun yönü doğudan batıya doğruydu. Avrupalı sanatçılar ve zanaatkârlar o zamana dek yanlış anlaşılmış Uzak Doğu motiflerini eserlerinde çok sık olarak kullanır ve (‘porselen’ gibi) yeni malzemelerini Avrupa’nın kullanımına uyarlayarak sunarken, Avrupalı filozoflar da bu son derece farklı ama yüksek olduğu kesin uygarlığın dersleri üzerine kafa yoruyorlardı. Komşu Avrupa devletlerinin (Avusturya’nın, ama hepsinden öte Rusya’nın) askeri güçleri karşısında zaman zaman sarsıntıya uğrayan (Türkiye gibi) İslam devletleri, henüz birer hurda yığını olmaktan çok uzak olmalarına karşın, ondokuzuncu yüzyılda bu hale geleceklerdi. Afrika, Avrupa'nın askeri sızmalarına karşı bağışıklığını sürdürüyordu. Ümit Burnu’nun çevresinde yer alan küçük bölgeler dışında, beyazlar, kıyıdaki ticari bölgelerde toplanmıştı.

Ne var ki, Avrupalı ticari ve kapitalist girişimin hızı ve yoğunluğu giderek artan genişleme süreci, çoktandır bu ülkelerin ve bölgelerin toplumsal düzenlerini aşındırmaya başlamıştı; daha önce görülmedik boyutlarda korkunç bir köle ticareti yoluyla Afrika; rakip sömürgeci güçlerin gerçekleştirdiği sızmalar yoluyla Hint Okyanusu; ticaret ve askeri çatışmalar aracılığıyla Yakın ve Ortadoğu, hepsi de bu süreçten nasiplerini almaktaydı. Avrupalılar, uzun süre önce, onaltıncı yüzyılda öncü İspanyol ve Portekizli sömürgecilerin, onyedinci yüzyılda da Kuzey Amerikalı beyaz göçmenlerin işgal ettikleri bölgelerin hayli ötesine yayılan doğrudan istila hareketlerine çoktan girişmişlerdi. Bu konuda hayati ilerlemeyi, zaten Moğol İmparatorluğunu yıkarak Hindistan’ın bir bölümü (özellikle Bengal) üzerinde teritoryal bir denetim kurmuş olan İngiltere gerçekleştirmişti ve bu, onları ele aldığımız dönemde bütün Hindistan’ın hâkimi ve yöneticisi yapacak bir adımdı. Batının teknolojik ve askeri üstünlüğü karşısında Avrupalı olmayan uygarlıkların fazla bir şansı olmadığı zaten öngörülebilir bir şeydi. ‘Vasco da Gama çağı’ denen şey, bir avuç Avrupalı devletin ve Avrupa kapitalizminin, bütün dünya üzerinde tam (ama bugün görüldüğü gibi) geçici bir egemenlik kurduğu dört yüz yıllık dünya tarihi, doruğuna varmak üzereydi. Avrupalı olmayan dünyaya aynı zamanda nihai karşı saldırıya geçmesi için gereken koşulları ve teçhizatı sağlayacak olsa da, çifte devrim Avrupa'nın genişlemesini karşı konulmaz bir hale getirecekti.

2. Endüstri Devrimi

"İşleyişleri, nedenleri ve sonuçları ne olursa olsun, bu tür işlerin sonsuz bir değerleri vardır ve nereye giderse gitsin, insanları düşünmeye sevketmek gibi bir erdeme sahip olan bu son derece çalışkan ve yararlı adamın yeteneklerine büyük iltifat kazandırırlar... İnsanları, sorgulamadan, düşünmeden, heves etmeden, bütünüyle atalarının yoluna zincirleyen bu miskin, uyuşuk, aptalca kayıtsızlıktan, bu tembellik gafletinden kurtul ve iyiyi gerçekleştireceğinden emin ol. Brindley, Watt, Priesley, Harrison, Arkwright gibi adamların eserlerinden, yaşamın her yolundan nice düşünceler, nasıl bir çalışma azmi doğmuştur, bir düşün... Watt'ın buhar makinesini görüp de uğraşısına daha büyük bir canlılıkla sarılmayacak bir insan, hayatın hangi yolunda bulunabilir?"

- Arthur Young, Tours in England and Wales [1]

"Bu pis su yolundan, bütün dünyayı gübrelemek üzere, insan gayretinin en büyük nehri akmaktadır. Bu pislikten altın akmaktadır. Burada insanlık, en tam ve en hayvani gelişmesine ulaşmaktadır; burada uygarlık mucizelerini gerçekleştiriyor ve uygar insan bir vahşiye dönüşüyor."

- A. de Toqueville, 1835'te Manchester üzerine söylediklerinden [2]

I

Endüstri Devrimi ile, yani İngiltere ile başlayalım. İlk bakışta bu, kaprisli bir hareket noktası gibi görünmektedir; çünkü bu devrimin yansımaları, ele aldığımız dönemin sonlarına dek (her halükârda İngiltere dışında) kendini açık ve yanılmaz bir biçimde hissettirmedi. Devrimin yansımaları, 1830'dan önce değil, büyük olasılıkla 1840'dan önce de değil, ama yaklaşık o sıralarda duyulmaya başlandı. Ancak 1830'larda yazın ve sanatlar, kapitalist toplumun yükselişiyle, (Carlyle'nin deyişiyle) para bağının, amansız bir altın ve değerli kağıt bağının dışında bütün toplumsal bağların ufalandığı bir dünyayla açıkça meşgul olmaya başlamışlardır. Bu yükselişin en olağanüstü yazınsal anıtı olan Balzac'ın *İnsanlık Komedisi,* bu onyıllara aittir. Endüstri Devrimi'nin toplumsal etkileri üzerine resmi ve gayrı resmi büyük bir yazın selinin ortaya çıkışı (İngiltere'de Bluebooklar ve istatistik araştırmaları, Villerme'nin *Tableau de l'etat physique et moral des ouvriers'i,* Engels'in *İngiltere'de İşçi Sınıfının Durumu,* Belçika'da Ducpetiaux'un yapıtı, Almanya'dan İspanya'ya ve ABD'ye kadar [Endüstri Devrimi karşısında] dehşete kapılan ya da kederlenen yığınla gözlemcinin çalışması), 1840'lara kadar gerçekleşmedi. Yine, Endüstri Devrimi'nin çocuğu olan proletaryanın ve artık kendi toplumsal hareketleriyle birleşmiş Komünizm'in —Komünist Manifesto'nun hayaletinin— kıtanın her yanını arşınlaması, 1840'lara kadar gerçekleşmedi. Endüstri Devrimi adı bile, Avrupa üzerindeki görece gecikmiş etkisini yansıtmaktadır. Bu şey, İngiltere'de adından önce de vardı. İngiliz ve Fransız sosyalistlerinin —bunlar daha önce benzerleri olmayan gruplardı—, muhtemelen Fransa'nın siyasal devrimiyle benzeşim kurarak onu icat etmeleri 1820'leri buldu. [3]

Buna karşın, Endüstri Devrimi iki nedenden dolayı öncelikle ele alınacaktır. Birincisi; o, Bastille'e saldırılmadan önce —kaçamak bir ifadeyle—'patlak vermiş'ti; ve ikincisi, o olmadan, ele aldığımız dönemin tanıdık simalarını ve olaylarını üzerinde taşıyan tarihin gayrı şahsi kabarışını, ritminin karmaşık düzenini anlamamız olanaksızdır.

'Endüstri Devrimi patlak verdi' ifadesi ne anlama gelmektedir? 1780'ler gibi bir tarihte ve insanlık tarihinde ilk kez, toplumların kendi üretici güçlerinin yarattığı zincirlerden kurtulması anlamına gelmektedir; bundan böyle üretici güçler, durmadan, hızla ve bugüne dek sınırsız bir biçimde insan, mal ve hizmet artışı gerçekleştirmeye muktedir olacaktı. İktisatçılar, buna teknik olarak 'kendini besleyen bir büyümenin kalkış noktası' adını vermektedir. Şimdiye dek hiçbir toplum, endüstri öncesi bir toplumsal yapının, noksan bir bilim ve teknolojinin, bunun sonucunda da kıtlığın ve ölümün üretime dayattığı çerçeveyi kıramamıştı. Elbette, bu 'kalkış', depremler ya da büyük göktaşları gibi, teknikten uzak, ona yabancı bir dünyayı şaşkınlığa sürükleyen görüngülerden biri değildi. Bu görüngünün Avrupa'daki tarih öncesini, tarihçinin keyfine ve özel ilgi alanına bağlı olarak, daha önce değilse bile İ.S. 1000 yıllarına kadar geri götürmek mümkündür; ve Önceki —onüçüncü, onaltıncı yüzyılda ve onyedinci yüzyılın son onyıllarında—, ördek yavrularının beceriksizce kanat çırpışlarına benzer biçimde sıçrama çabaları, 'endüstri devrimi' adıyla yüceltilmiştir. Onsekizinci yüzyılın ortalarından itibaren kalkış için hız toplama süreci öylesine açıkça görülebilmektedir ki eski tarihçilerde Endüstri Devrimi'ni 1760'a kadar geri götürmek gibi bir eğilim gözlenmekteydi. Fakat özenli bir araştırma, pek çok uzmanı, belirleyici on yıl olarak

1760'ları değil, 1780'leri seçmek durumunda bırakmıştır; çünkü bilebildiğimiz kadarıyla, ilgili bütün istatistik kanıtlar, 'kalkış'a damgasını vuran ani, keskin, neredeyse dikine bir yükselişin ancak o tarihlerde ortaya çıktığını göstermekteydi. Deyim yerindeyse ekonomi, uçuşa geçmişti.

Bu sürece Endüstri Devrimi demek, hem mantıklıdır hem de —belki de kışkırtıcı kavramlardan duyulan çekingenlik nedeniyle olsa gerek— muhafazakâr tarihçiler arasında bir ara böyle bir devrimin varlığını reddetmek ve onun yerine 'hızlanmış evrim' gibi yavan terimler koymak gibi bir modanın varlığına karşın, yerleşik geleneğe uygundur. Eğer 1780'lerde ya da o tarihlerde meydana gelen bu ani, niteliksel ve temel dönüşüm, bir devrim değil idiyse, bu durumda bu sözcüğün sağduyuda bir anlamı yok demektir. Endüstri Devrimi, aslında bir başlangıcı ve bir sonu olan bir olay değildi. Ne zaman tamamlandığını sormak saçmadır; çünkü onun özü, o tarihlerden sonra devrimci değişimin bir kural halini almasıydı. Hâlâ da sürmektedir; çok çok, bu ekonomik dönüşümlerin, genel konuşursak, var olan teknikler içerisinde istediği her şeyi üretmeye yetenekli esastan endüstrileşmiş bir ekonomiyi, teknik dille 'olgun bir endüstri ekonomisini yerleştirecek kadar ileri gidip gitmediklerini sorabiliriz. İngiltere'de, dolayısıyla da dünyada endüstrileşmenin bu başlangıç dönemi, muhtemelen, neredeyse tam tamına bu kitapta ele alınan dönemle çakışmaktadır; çünkü, eğer 'kalkış' 1780'lerde başlamışsa, 1840'larda İngiltere'de ağır endüstrinin kurulması ve demiryollarının yapımıyla bittiğini söylemekte de hiçbir sakınca yoktur. Fakat Devrimin kendisine, 'kalkış' dönemine, bu gibi konularda olabileceği kadar bir kesinlikle, 1780'den 1800'e kadar ki yirmi yıl içerisinde bir tarih vermek mümkündür; yani, biraz daha önce olmakla birlikte Fransız Devrimi'yle çağdaştır.

Nereden bakılırsa bakılsın, bu, en azından tarımın ve kentlerin icadından bu yana dünya tarihinde gerçekleşmiş en önemli olaydı ve başını İngiltere çekmekteydi. Bunun bir raslantı olmadığı açıktır. Eğer onsekizinci yüzyılda Endüstri Devrimi için bir yarış yapılsaydı, bu yarışın tek bir yarışçısı olurdu. Portekiz'den Rusya'ya, hepsi de en azından günümüzün yöneticileri kadar 'ekonomik büyüme'yle yakından ilgilenen Avrupa'daki her aydınlanmış monarkın bakanları ve memurları, pek çok endüstriyel ve ticari ilerlemeyi desteklemişlerdir. Endüstriyel yapıları çok küçük olmakla ve İngiliz endüstrisinin dünya çapındaki devrimci etkisini gösterebilmek için fazla yerel kalmakla birlikte, bazı küçük devletler ve bölgeler, örneğin Saksonya ile Liege gibi yerler, gerçekten etkileyici biçimde endüstrileşmişlerdi. Fakat devrimden önce bile İngiltere'nin, toplam üretim ve ticaretiyle karşılaştırılabilir boyutlarda olsa bile, kişi başına üretim ve ticaret bakımından başlıca potansiyel rakibinin oldukça önünde bulunduğu açıkça görülmektedir.

İngiltere'nin ilerlemesi nereden kaynaklanırsa kaynaklansın, bilimsel ve teknolojik olmadığı kesindir. Fransa, doğa bilimleri açısından hemen hemen kesin biçimde İngiltere'nin önündeydi; İngiltere'de reaksiyon bilime kuşkuyla bakarken, Fransa'da Fransız Devrimi bilimi teşvik ettiğinden, herhalükârda matematik ve fizikte Fransız Devrimi'nin çok keskin biçimde vurguladığı bir üstünlüktü bu. Hatta İngiltere toplum bilimleri bakımından da, iktisatı esas olarak Anglo-Sakson bir konu haline sokan —ve büyük ölçüde de öyle kalmasını sağlayan— o üstünlükten henüz çok uzaktı; fakat burada Endüstri Devrimi İngilizleri tartışmasız biçimde ilk sıraya yerleştirdi. 1780'lerin iktisatçıları, Adam Smith'i, ama aynı zamanda da —belki de daha çok yararlandıkları— Fransız fizyokratlarını ve milli gelir hesapçılarını, Quesnay'i, Turgot'u, Dupont de Nemours'u ve belki de bir iki İtalyan da okurlardı. Fransızlar, —İngiltere'de tasarlananlarından çok daha karmaşık bir yapıya sahip— Jacquard dokuma tezgâhı (1804) gibi daha özgün yenilikler ve daha iyi gemiler yapmışlardı. Almanlar, İngiltere'de benzeri bulunmayan Prusyalı *Bergakademie* [dn] gibi teknik eğitim kuramlarına

sahipti ve Fransız Devrimi de benzersiz ve etkileyici bir kurum olan *Ecole Polytechnique*'i [dn] ortaya çıkarmıştı. Eksiklikleri ve kusurları, asık yüzlü köy okulları ve parlak, çalışkan, yükselmek isteyen, usçu (James Watt, Thomas Telford, Loudon McAdam, James Mill gibi) gençleri ülkenin güneyine gönderen Kalvinci İskoçya'nın sofu, çalkantılı, demokratik üniversiteleriyle bir ölçüde dengelense de, İngiliz eğitim sistemi tatsız bir şaka gibiydi. Anglikan eğitim sisteminden dışlanmış muhalif mezheplerin kurdukları Akademiler hariç, tıpkı miskin devlet ya da gramer okulları gibi, yegâne İngiliz üniversiteleri olan Oxford ile Cambridge'in de düşünsel bakımdan hiçbir değeri yoktu. Oğullarının eğitim görmesini isteyen aristokrat aileler bile özel öğretmenlerden ya da İskoç üniversitelerinden medet ummaktaydı. Ondokuzuncu yüzyılın başlarında Lancashireli Quaker'ların [dn] (ve onu izleyen Anglikan rakiplerinin) bir çeşit okuma yazma seferberliği başlatmasından önce, ilköğretim sistemi yoktu; geçerken belirtmeli ki, bu yüzden İngiliz eğitim sistemi mezhep çekişmelerinden hiçbir zaman başını alamamıştır. Toplumsal korkular yüzünden, yoksulların eğitim görmesi de desteklenmiyordu.

Şansa bakın ki, Endüstri Devrimi'ni yapmak için fazla bir düşünsel incelik gerekmiyordu.[dn] Devrimin teknik yenilikleri (uçan mekik, iplik büküm aleti, masura makinesi) son derece gösterişsizdi ve kendi atölyelerinde deney yapan zeki zanaatkârların ya da doğramacıların, fabrika işçilerinin ve çilingirlerin faaliyet alanını hiçbir biçimde aşmıyordu. Hatta James Watt'ın buhar makinesi (1784) gibi Devrimin bilimsel bakımdan en karmaşık aygıtı bile, bu yüzyılda bilinmekte olan fizikten daha fazlasını gerektirmiyordu —buharlı makineler kuramı, ancak 1820'lerde Fransız Carnot tarafından expostfact [iş olup bittikten sonra, geriye dönük olarak] geliştirilmişti— ve çoğunlukla madencilikte olmak üzere buharlı makinelerin kullanılmaya başlanması için bu kurama dayanılmıştı. Gerekli koşullar var olduğunda, Endüstri Devrimi'nin teknik yenilikleri de, (belki kimya endüstrisi dışında) kendi kendilerine ortaya çıktılar. Ancak bu, ilk endüstricilerin bilimle ve onun pratik yararlarını araştırmakla hiç ilgilenmedikleri anlamına gelmez.[4]

Ancak bu gerekli ve uygun koşullar [bir tek]; bir kralın ilk kez halkı tarafından resmen yargılanması ve idam edilmesinin, özel kâr ile ekonomik gelişmenin devlet politikasının yüce amaçları olarak kabul görmesinin üzerinden yüzyıldan fazla bir zamanın geçtiği İngiltere'de gözle görülür şekilde vardı. İngiltere'nin tarım sorununun çözümüne getirdiği benzersiz devrimci çözüm çoktan uygulanmaya başlanmıştı. Topraksız ya da küçük toprak sahibi köylüyü çalıştıran kiracı çiftçiler tarafından ekilen topraklar, çoktan ticaret kafasına sahip görece az sayıda toprak lordunun elinde toplanmıştı. Eski kolektif köy ekonomisinden kalma pek çok iz de, Çitleme Yasası (1760-1830) ve özel anlaşmalarla temizlendi; fakat bir Fransız, Alman ya da Rus köylüsünden söz edebilmemiz anlamında bir 'İngiliz köylüsünden söz edebilmek artık çok zordur. Tarım, uzun süredir esas olarak pazar için yapılmaktaydı; imalat, uzun süre önce feodal özelliklerini yitirmiş olan kırsal alanın her yanına yayılmıştı. Tarım, endüstrileşme çağında üç temel işlevini yerine getirmeye çoktan hazırdı: Hızla büyüyen tarım dışı nüfusu beslemek için üretimi ve üretkenliği arttırmak; kentlerin ve endüstrilerin durmadan artan potansiyel fazla emek ihtiyacını karşılamak; ve ekonominin daha modern sektörlerinde kullanılacak sermaye birikimi için bir aygıt sağlamak (Şu iki işlevinse İngiltere'de muhtemelen çok fazla bir önemi olmamıştı: Olağan şartlarda halkın büyük çoğunluğunun oluşturduğu tarımsal nüfus arasında yeterince büyük bir pazarın yaratılması ve sermaye ithalinin garanti altına alınmasına yardımcı olacak bir ihracat fazlasının sağlanması). Özellikle gemi taşımacılığı, liman tesisleri, kara ve su yollarının iyileştirilmesi konularında hatırı sayılır bir altyapı yatırımı yapılmıştı.

Ekonominin pürüzsüz biçimde ilerlemesi için bütün bir ekonomi için gerekli pahalı genel bir donanım sağlanmıştı. Siyasi yaşam çoktandır kâra endekslenmişti. Elbette işadamlarının özel talepleri, öteki yerleşik çıkarların direnciyle karşılaşabiliyordu; ve göreceğimiz gibi, 1795-1846 arasında tarımcılar, sanayicilerin ilerleyişini durdurmak için son engeli de dikeceklerdi. Ne var ki, bütün olarak bakıldığında, paranın sadece konuşmadığı, aynı zamanda yönettiği de kabul edilmişti. Toplumun yöneticileri arasında sayılmak için bütün sanayicilerin yapması gereken şey, yeterince para sahibi olmaktı.

İşadamının, daha fazla para kazanma sürecinde olduğuna kuşku yoktu; çünkü onsekizinci yüzyılın büyük bölümü, Avrupa'nın çoğu yerinde, rahat bir ekonomik genişleme ve refah demekti; Voltaire'in Dr. Pangloss'unun mutlu iyimserliğinin arka planında bu vardı. Bu genişlemenin ölçülü bir enflasyonun da yardımıyla er ya da geç bir ülkeyi, endüstri öncesi ekonomiyi endüstri ekonomisinden ayıran eşikten atlatacağı rahatlıkla ileri sürülebilir. Fakat sorun bu kadar basit değildir. Onsekizinci yüzyılın büyük bölümünde endüstriyel genişleme, derhal ya da öngörülebilir bir gelecekte endüstri devrimine, yani, artık mevcut talebe bağlı olmayıp kendi pazarını yarattığı için büyük miktarlarda ve giderek azalan maliyetlerle üretim yapacak makineleşmiş bir 'fabrika sistemi'nin yaratılmasına yol açmadı. [dn] Örneğin İngiltere'de Midlands'de ve Yorkshire'da inşaat malzemelerini ya da evde kullanılan metal eşyaları —çivi, kap kacak, bıçak, makas gibi— üreten küçük ölçekli sayısız endüstri, bu dönemde büyük bir genişleme göstermiş olmakla birlikte, hiçbir zaman mevcut pazarın bir işlevi olmaktan kurtulamadı. 1850'de, 1750'dekinden çok daha fazla üretimde bulunmalarına karşın, özünde eski usullerle üretim yapıyorlardı. İhtiyaç duyulan şey, şu ya da bu tarz bir genişleme değil, Birmingham'dan çok bir Manchester ortaya çıkartacak tarzda özel bir genişleme biçimiydi.

Üstelik öncü endüstri devrimleri; ekonomik büyümenin, her biri çağın ilk buyruğuna göre (ucuza al pahalıya sat) hareket eden sayısız özel girişimci ve yatırımcının birbirini kesen kararlarından kaynaklandığı özel bir tarihsel durumda ortaya çıktılar. En fazla kârın, bilinen (ve geçmişte en fazla kârı getirmiş olan) işlerden çok, endüstri devrimini örgütlemekten kazanılacağını nasıl fark edebilirlerdi? O zamanlar kimsenin bilmediği bir şeyi: Endüstri devriminin kendi pazarlarını yaratarak eşi görülmedik bir hız kazanacağını nereden ve nasıl öğreneceklerdi? Tıpkı onsekizinci yüzyıl İngiltere'sinde olduğu gibi, bir endüstri toplumunun ana toplumsal temellerinin çoktan atıldığı ortadayken, iki şey gerekiyordu: Birincisi, makul ucuzlukta ve basit yeniliklerle üretimini hızla artırabilen imalatçıları ödüllendiren bir endüstri ve ikincisi, büyük oranda tek bir üretici ülkenin tekelinde bulunan bir dünya pazarı. [dn]

Bu düşünceler, ele aldığımız dönemde belli açılardan bütün ülkeler için geçerlidir. Örneğin her ülkede endüstriyel büyümenin önderliğini tüketim malları —tek olmamakla birlikte esas olarak tekstil ürünleri— [6] imalatçıları yapmaktaydı, çünkü bu tür mallar için zaten kitlesel bir pazar mevcuttu ve işadamları onun genişlemesinin getireceği olanakları açıkça görebilmekteydiler. Ne var ki, bu düşünceler diğer bakımlardan sadece İngiltere için geçerliydi. Çünkü öncü sanayicilerin karşısında çözümü çok güç sorunlar vardı. Diğer ülkeler, ancak İngiltere endüstrileşmeye başladığında, öncü endüstri devriminin uyardığı hızlı ekonomik genişlemenin nimetlerinden yararlanabilirlerdi. Bunun yanında İngiltere'nin başarısı, onunla nelerin elde edilebileceğini göstermiş oldu: İngiliz tekniği taklit edilebilir, İngilizlerin becerisi ve sermayesi ithal edilebilirdi. Kendi buluşlarını gerçekleştiremeyen Sakson tekstil endüstrisi, zaman zaman İngiliz teknisyenlerinin gözetimi altında İngilizlerin buluşlarını taklit etti; Cockerills gibi kıta Avrupası'na ilgi duyan İngilizler, Belçika'ya ve Almanya'nın çeşitli

bölgelerine yerleştiler. 1789 ile 1848 arasında Avrupa ve Amerika, İngiliz uzmanlar, buharlı makineler, pamuk makineleri ve yatırımlarla doldu taştı.

İngiltere'nin, bu tür avantajları yoktu. Ama öte yandan İngiltere, yeterince güçlü bir ekonomiye ve rakiplerinin pazarını ele geçirecek kadar saldırgan bir devlete sahipti. Yüzyıllık İngiliz-Fransız düellosunun son ve belirleyici evresi olan 1793-1815 savaşları, belli ölçülerde ABD dışında, Avrupalı olmayan dünyadan [İngiltere'nin] bütün rakiplerin tasfiyesiyle sonuçlandı. Üstelik İngiltere, kapitalist koşullar altında endüstri devrimine öncülük etmeye hayranlık duyulacak kadar uygun bir endüstriye ve buna olanak veren bir ekonomik konjonktüre sahipti: Pamuk endüstrisi ve sömürgeci yayılma.

II

Diğer bütün pamuk endüstrileri gibi, İngiliz pamuk endüstrisi de başlangıçta, endüstrinin hammaddesini (daha doğrusu, ilk ürün, pamukla ketenin bir karışımı olan *fustian* [dimi] olduğu için hammaddelerinden birini) sağlayan deniz aşırı ticaretin bir yan ürünü olarak gelişti. Avrupalı imalatçılar, Hint pamuklu mallarının ya da *calicoesun* [patiska] elindeki pazarı, onları taklit ederek ele geçirmeye çalıştılar. Başlarda, iyi ve özenli mallarla rekabet edecek ucuz ve adi taklitlerini üretmekle birlikte, çok başarılı olamadılar. Ancak, bereket versin, yünlü ticaretinin yerleşik ve güçlü çıkarları dönemsel olarak (Doğu Hint Şirketi'nin tamamen ticari çıkarlarla Hindistan'dan büyük miktarlarda ihraca çalıştığı) Hint patiskalarının ithalatının yasaklanmasını sağladı da yerli pamuk endüstrisinin bu patiskaların yerini tutabilecek mallar üretmesine olanak verdi. Yün, pamuk ve pamuk karışımı mallardan daha ucuz olan bu mallar, içerde mütevazı olmakla birlikte yararlı bir pazar yarattı. Fakat onların hızla genişlemesini sağlayan en büyük şans, denizaşırı ticarette yatıyordu.

Sömürge ticareti, pamuk endüstrisini yarattı ve besledi. Onsekizinci yüzyılda pamuk endüstrisi, Bristol, Glasgow ve özellikle köle ticaretinin de merkezi olan Liverpool gibi büyük sömürge limanlarının hinterlandında gelişti. Gayrı insani olmakla birlikte hızla genişleyen köle ticareti, her adımda pamuk endüstrisini daha da uyardı. Gerçekten de bu kitapta ele alınan bütün dönem boyunca kölecilik ve pamuk el ele gitmiştir. Afrikalı köleler, kısmen de olsa Hindistan'ın pamuklu mallarıyla satın alındı; Hindistan'daki ve yöresindeki savaş ya da isyanlar bu malların arzını kesintiye uğrattığında da, ortaya çıkan boşluğu Lancashire doldurdu. Kölelerin götürüldüğü Antiller'deki plantasyonlar, İngiliz endüstrisine pamuk hammaddesi sağlıyor, buna karşılık çiftlik sahipleri de Manchester'ın damalı pamuklularını alıyorlardı. 'Kalkış'ın kısa bir süre öncesine kadar Lancashire pamuklu ihracatının ezici çoğunluğu, Afrika ve Amerikan pazarlarına gidiyordu. [7] Lancashire, sonraları kölelere olan borcunu, bu ticareti koruyarak geri ödedi; çünkü 1790'lardan sonra Birleşik Devletler'in güneyindeki köle plantasyonları, ham pamuğun büyük kısmını sağladıkları Lancashire fabrikalarının doymak bilmez ve füze hızıyla yükselen talepleri yüzünden çalışmaya devam etmiş ve genişlemişti.

Dolayısıyla pamuk endüstrisi, bir planör gibi, arkasına bağlandığı sömürge ticaretinin çekmesiyle havalandı. Bu ticaret, yalnızca büyük olmakla kalmayıp, aynı zamanda hızlı ve her şeyden önce görülmemiş bir genişleme vaat eden; girişimciyi, bunu karşılayacak devrimci teknikler benimsemeye teşvik eden bir ticaretti. 1750-1769 arasında İngiliz pamuklu ihracatı, on kattan fazla arttı. Böyle bir durumda bu pazara damalı pamuklularıyla ilk giren birinin kazandığı ödül, astronomik boyutlardaydı ve teknolojik maceralara atılma riskine değerdi. Fakat denizaşırı pazar, özellikle de bu pazar içindeki yoksul ve geri 'azgelişmiş bölgeler', zaman içerisinde sadece çarpıcı bir biçimde

genişlemekte kalmadılar, aynı zamanda sınırsız ve durmaksızın genişlediler. Kuşkusuz, tek başlarına düşünüldüklerinde bu pazarın her verili kısmı, endüstrinin ölçütlerine göre küçüktü ve farklı 'gelişmişlikteki ekonomiler'in rekabeti, bu pazarı her biri için daha da küçük hale getirmekteydi. Fakat gördüğümüz gibi, bu gelişmiş ekonomilerin herhangi birinin yeterince uzun bir süre pazarın *hepsini* ya da yaklaşık olarak hepsini tekeline aldığı düşünülürse, bu durumda o ekonomi gerçekten sınırsız genişleme olanağına sahip olabilirdi. İngiliz pamuklu endüstrisinin, İngiliz devletinin saldırgan desteğini de arkasına alarak başardığı tam da buydu. Satış rakamları açısından Endüstri Devrimi, 1780'lerin ilk birkaç yılı dışında, ihracat pazarının iç pazar karşısındaki zaferi olarak tanımlanabilir: 1814'te İngiltere, içeride kullanılan her üç yarda pamuklu kumaşa karşılık dört yarda, 1850'deyse her sekiz yardaya karşılık onüç yarda pamuklu ihraç etti. [8]

Buna karşılık, genişlemekte olan bu ihracat pazarında, İngiliz mallarının yurtdışındaki ana çıkış noktaları olan yarı sömürge ve sömürge pazarları da bu işten zaferle çıkmışlardı. Avrupa pazarlarının, savaşlar ve ablukalar yüzünden büyük oranda kesintiye uğradığı Napoleon Savaşları sırasında bu oldukça doğaldı. Fakat savaşlardan sonra bile ağırlıklarını duyurmayı sürdürdüler. 1820'de, bir kez daha İngiliz mallarına serbest hale gelen Avrupa, 128 milyon yarda İngiliz pamuklusu aldı; ABD dışında kalan Amerika, Afrika ve Asya, 80 milyon yarda aldı; fakat 1840'ta, 'azgelişmiş' bölgeler 529 milyon yarda alırken, Avrupa 200 milyon yarda İngiliz pamuklusu satın aldı.

Çünkü İngiliz endüstrisi, bu bölgelerde savaşlar, başka halkların devrimleri ve kendi imparatorluk yönetimi sayesinde bir tekel oluşturmuştu. Bunlar arasında iki bölge özel bir ilgiyi hak etmektedir. Latin Amerika, Napoleon Savaşları sırasında neredeyse tamamen İngiliz ithal mallarına bağımlı hale geldi ve İspanya ile Portekiz'den koptuktan sonra (123-24. ve 260. sayfalara bakınız), İngiltere'nin potansiyel Avrupalı rakiplerinin siyasal müdahalelerinden kurtularak neredeyse tümüyle İngiltere'ye bağımlı oldu. Bu yoksullaştırılmış kıta, daha 1820'de Avrupa'nın dörtte biri; 1840'da yine Avrupa'nın neredeyse yarısı kadar İngiliz pamuklu giysisi satın almaktaydı. Gördüğümüz gibi, Doğu Hint Adaları, Doğu Hint Şirketi'nin teşvikleriyle pamuklu malların geleneksel ihracatçısı haline gelmişti. Fakat İngiltere'de yerleşik endüstrici çıkarlar hâkim olduğundan, (Hindistan'ın çıkarlarını saymazsak) Doğu Hindistan Şirketi'nin ticari çıkarları geride kalıyordu. Hindistan, sistemli olarak endüstrisizleştirilmiş ve buna karşılık Lancashire'ın pamukluları için pazar haline getirilmişti: 1820'de bu alt kıta, sadece 11 milyon yarda pamuklu alırken, 1840'ta bu rakam çoktan 145 milyon yardaya çıkmıştı. Bu, sadece Lancashire'ın pazarlarının memnunluk verici boyutlarda genişlemesi anlamına gelmiyordu; dünya tarihinde de büyük bir dönüm noktasıydı. Çünkü Avrupa, tarihin başından beri her zaman Doğu'ya sattığından daha fazlasını Doğu'dan ithal etmişti; çünkü Doğu, Batı'ya sattığı baharat, ipek, patiska, mücevher vs. karşılığında Batı'nın hemen hiçbir şeyine ihtiyaç duymuyordu. İlk kez Endüstri Devrimi'nin pamuklu kumaşları, o zamana dek külçe altın ve gümüş ihracatıyla soygunculuk karışımı bir yöntemle dengede tutulmuş bu ilişkiyi tersine çevirdi. Sadece muhafazakâr ve kendilerine yeten Çinliler, hâlâ Batı'nın ya da batının denetimindeki ekonomilerin sunduklarını satın almayı reddediyorlardı, ta ki 1815-42 arasında batılı savaş gemilerinin de yardımıyla batılı tüccarlar, Hindistan'dan Doğu'ya en *masse* [kitlesel] ihraç edilebilir ideal bir meta buluncaya kadar: Afyon.

O nedenle pamuk, özel girişimcilere, endüstri devrimi macerasına kalkışmalarına yetecek kadar astronomik bir kazanç ve bunu sağlayacak kadar ani bir genişleme olanağı verdi. Bir talih eseri

olarak, aynı zamanda onu mümkün kılacak başka koşullar da sağladı. Bu alanda devrim yaratan yeni buluşlar —uçan mekik, su dolabı, masura makinesi, daha sonra da motorlu dokuma tezgâhı— yeterince basit, ucuz şeylerdi ve hemen sağladıkları yüksek üretim sayesinde kendilerini amorti edebiliyorlardı. Borç aldıkları birkaç sterlinle işe başlayan küçük adamlar, gerekirse bunları parça parça kurabiliyorlardı; çünkü onsekizinci yüzyılın büyük birikimlerini kontrol eden kimseler, endüstriye büyük miktarlarda yatırımda bulunmaya çok hevesli görünmüyorlardı. Genişleyen endüstriyi, günlük kazançlarla finanse etmek kolaydı; zira ele geçirdiği geniş pazarlar ve değişmeyen bir fiyat enflasyonu, kâr oranlarını muazzam ölçülere vardırıyordu. İleride bir İngiliz politikacı, doğru olarak şöyle diyecekti: "Lancashire'ın zenginleri, yüzde beş, on değil, yüzde yüzler, binlerle kazandılar." 1789'da Robert Owen gibi eski bir manifatura tezgâhtarı, Manchester'da borç aldığı 100 sterlinle işe başlayabilecekti; 1809'daysa New Lanark Fabrikaları'nı, ortaklarına *nakit* 84.000 sterlin vererek satın aldı. Üstelik Owen'nınki görece mütevazı bir başarı öyküsüydü. Unutmamalı ki, 1800'lerde İngiliz ailelerinin yüzde 15'inden daha azının, yılda 50 sterlinden daha fazla bir geliri vardı ve yalnızca dörtte biri yılda 200 sterlinden fazla kazanıyordu.[9]

Pamuklu imalatının başka avantajları da vardı. Bütün hammaddeleri dışarıdan geliyordu; o yüzden, Avrupa tarımının yavaş giden işlemlerinden çok, sömürgeleri beyaz adama açan zora dayanan işlemlerle —kölelik ve yeni alanların ekime açılması— bu malların arzını genişletmek mümkündü; üstelik Avrupalı tarımcıların yerleşik çıkarları da önünde bir engel yaratmıyordu.[dn]

1790'lardan itibaren İngiliz pamuklusu hammadde kaynağını bulmuştu ve 1860'lara kadar zenginliği ve talihi ABD'nin [yerleşime] yeni açılan Güney Eyaletleri'ne bağlı kaldı. Yine, imalatın en yaşamsal noktalarında (özellikle iplik bükümünde) pamuk endüstrisi ucuz ve verimli emek arzında yetersizlikle karşılaştı, o yüzden makineleşmeye yöneldi. Başlangıçta pamuk karşısında daha fazla sömürgesel yayılma şansına sahip olan *keten* gibi bir endüstri, ucuz, makineleşmemiş üretimin tutunduğu (esas olarak Orta Avrupa, ama aynı zamanda İrlanda gibi) yoksul köylük bölgelerde kolaylıkla yayılabilmiş olmasının uzun vadede acısını çekti. Çünkü onsekizinci yüzyılda, İngiltere'nin yanısıra Saksonya'da ve Normandiya'da endüstriyel genişlemenin bu *bilinen* yolu, fabrikaların kurulmasına yol açmayacak, tersine işçilerin —bazen eski bağımsız zanaatkârların, bazen ölü mevsimde boş zamanları olan eski köylülerin— işveren olma yolundaki tüccardan aldıkları hammaddeleri, sahip oldukları ya da kiraladıkları aletlerle evlerinde işledikleri ve işlenmiş ürünü tüccara geri verdikleri 'eve iş verme' ya da 'evde üretim' denen sistemi genişletecekti. [dn]

Gerçekten de, gerek İngiltere'de gerekse ekonomik bakımdan ileri dünyanın geri kalanında, endüstrileşmenin başlangıç dönemindeki genişleme büyük oranda bu tarz olmuştu. Hatta pamuk endüstrisinde, (ilkel el tezgâhı, çıkrıktan daha verimli olduğundan) dokumacılık gibi işlemler, makineleşmiş bükümhanelerin çekirdeğini oluşturmaya hizmet edecek biçimde, evlerdeki el tezgâhlarında çalışan bir dokumacılar ordusu yaratılarak genişletilmişti. Dokumacılık, her yerde iplik bükme işinden bir kuşak sonra makineleşmekteydi ve el tezgâhlarında çalışan dokumacılar, endüstrinin artık onlara ihtiyacı kalmadığında, bazen bu kötü kaderlerine isyan ederek tezgâhlarının başında öldüler.

III

İngiliz Endüstri Devrimi'nin tarihine esas olarak pamuk açısından bakan geleneksel görüş, demek ki doğrudur. Pamuk, devrimcileşmiş ilk endüstriydi ve başka bir endüstrinin, bir özel girişimciler ordusunu devrime sürükleyebileceğini düşünmek kolay değildir. 1830'lar kadar geç bir tarihte bile, pamuk, fabrikanın ya da mill'in (bu ad, ağır güç makineleri kullanan endüstri öncesi en yaygın tesis olan değirmenlerden [mill] gelmektedir) egemen olduğu yegâne İngiliz endüstrisiydi; ilk başta (1780-1815) esas olarak iplik bükmede, yün ve pamuk taramada, birkaç yardımcı işlemde, 1815'ten sonra da giderek daha fazla dokumada. Yeni Fabrika Yasası'nın ele aldığı 'fabrikalar'dan, 1860'lara kadar sadece tekstil fabrikaları ve elbette pamuk fabrikaları [mill] anlaşıldı. Öteki tekstil kollarında fabrika üretimi, 1840'lardan önce yavaş bir gelişme seyri izliyordu; diğer manifaktürlerse, dikkate alınmayacak boyutlardaydı. 1815'te pek çok başka endüstriye uygulanmakla birlikte, buharlı makine bile, bu konuda öncü olan madencilik dışında fazla kullanılmamıştır. 1830'da modern anlamıyla 'endüstri' ve 'fabrika', hâlâ neredeyse sadece Birleşik Krallık'ın pamuk alanları anlamına gelmekteydi.

Bu, diğer tüketim mallarında, özellikle büyük ölçüde hızlı kentsel gelişmenin uyardığı diğer tekstil ürünlerinde, [dn] gıdada, içkide, çömlekçilikte ve başka ev ürünlerinde endüstriyel yenilenmeyi gerçekleştiren güçleri azımsamak anlamına gelmez. Fakat öncelikle, bu işlerde çok az insan çalışmaktaydı: 1833'te pamuk işinde doğrudan ya da dolaylı olarak çalışan bir buçuk milyon insanın yanına bile yaklaşacak bir endüstri yoktu. [11]

İkincisi, bu endüstrilerin dönüşüm gücü çok azdı: Pek çok bakımdan, teknik ve bilimsel olarak çok daha makineleşmiş ve ileri bir iş dalı olan, pamuktan önce devrim geçirmiş içki üretimi bile, Dublin'in tamamını, İrlanda ekonomisininse büyük bölümünü başlangıçtaki haline döndüren Dublin'deki büyük Guinness içki yapımevinin de kanıtlayacağı gibi, (yerel zevkler bir yana) çevresindeki ekonomiyi bu denli etkilemiş değildi. [12] Pamuğun —yeni endüstri alanlarındaki inşaat ve diğer bütün etkinlikler, makineler, kimyasal iyileştirmeler, endüstriyel aydınlanma, gemi taşımacılığı için— yarattığı talep, tek başına 1830'lara kadar İngiltere'nin ekonomik büyümesinin büyük bir bölümünden sorumluydu. Üçüncüsü; pamuk endüstrisinin genişlemesinin, ekonominin bütün hareketlerine yön verecek kadar İngiltere'nin dış ticaretinde büyük bir yeri ve ağırlığı olmuştur. İngiltere'ye giren ham pamuk miktarı 1785'te 11 milyon libreden 1850'de 588 milyon libreye çıktı; pamuklu giysi üretimi, 40 milyon yardadan 2.025 milyon yardaya yükseldi.[13] Pamuk imalatçıları, 1816-48 arasında her yıl ilan edilen İngiltere'nin bütün ihracatının toplam değerinin yüzde 40 ile 50'sini yaratmışlardı. Eğer pamuk gelişirse, ekonomi de gelişiyor; gerilerse, ekonomi de geriliyordu. Pamuktaki fiyat hareketleri, ülkenin ticaret dengesini belirliyordu. Bir tek tarımda böyle bir güç vardı; ancak o da gözle görülür biçimde gerilemekteydi.

Buna karşın pamuk endüstrisinin ve pamuğun yön verdiği endüstri ekonomisinin genişlemesi, "en

romantik hayal gücünün, o zamana dek mümkün olduğunu düşünebileceği her şeyle adeta alay eden”[14] boyutlara varsa da, bu ilerleyiş pürüzsüz olmaktan uzaktı ve yakın dönem İngiliz tarihinin başka herhangi bir döneminde benzeri olmayan devrimci kargaşayı anmasak bile, 1830’larla 1840’ların başlarında çok ciddi ekonomik sorunlar ortaya çıkardı. Kapitalist endüstri ekonomisinin bu ilk genel tökezlemesi, yansısını büyümede belirgin bir yavaşlamada, hatta belki de bu dönemde İngiltere’nin milli gelirinde bir düşüşte bulmaktadır.[15] Ayrıca bu ilk genel kapitalist bunalım, tamamen İngiltere’ye özgü bir görüngü de değildi.

Bu bunalımın en ciddi sonuçları, toplumsal nitelikteydi: Yeni ekonomiye geçiş, toplumsal devrimin maddi koşullarını oluşturan sefaleti ve hoşnutsuzluğu yarattı. Gerçekten de, kentteki ve endüstrideki yoksulların kendiliğinden ayaklanması biçimini alan toplumsal devrim, kıta Avrupası’nda 1848 devrimlerine yol açtı ve İngiltere’de büyük Çartist hareketi ortaya çıkardı. Hoşnutsuzluk, çalışan yoksullarla da sınırlı değildi. Küçük ve uyum sağlayamamış işadamları, küçük burjuvazi, ekonominin belli kesimleri de Endüstri Devrimi’nin ve onun yayılmasının kurbanı oldular. Kafaları basit ve düz işleyen işçiler, yeni sisteme tepkilerini, sıkıntılarının sorumlusu olarak gördükleri makineleri parçalayarak ortaya koydular; fakat, şaşılacak miktarda bir yerel işadamı ve çiftçi kitlesi de kendilerini bencil yenilikçilerden oluşma şeytani azınlığın kurbanı olarak gördüklerinden, kendi çalışanlarının bu Luddite (makine kırma) eylemine yakınlık duydu, işçinin ücretini geçimlik düzeyde tutan ve böylelikle zengine endüstrileşmeyi (ve kendi rahatlarını) finanse etme olanağı veren emek sömürüsü, proletaryayı kendilerine düşman etmişti. Milli geliri yoksuldan zengine, tüketimden yatırıma aktarmanın bir başka yanı daha vardı ki, o da küçük girişimcinin düşmanlığını çekmekteydi. Büyük bankacılar, yani herkesin ödediği vergileri alan —bütün milli gelirin yaklaşık yüzde 8’ini tutmaktaydı—[16] kenetlenmiş bir zümre oluşturan ülke içindeki ve dışındaki ‘fon sahipleri’ (Savaş ile ilgili bölüme bakın), küçük işadamları arasında, belki de emekçiler arasında olduğundan daha az sevilmekteydiler; çünkü kendi aleyhlerine olan para ve kredi işlerinden, kişisel bir nefret duyacak kadar anlıyorlardı.

Napoleon Savaşlarından sonra ekonominin üzerindeki deflasyonun ve parasal ortodoksinin daha da sertleşmesi, ihtiyaç duydukları her krediyi alabilen zenginler için hiç sorun değildi: Bunun acısını çeken ve ondokuzuncu yüzyılda her zaman ve her ülkede kolay kredi sağlanmasını ve mali ortodoksinin kaldırılmasını isteyenler küçük insanlar olmuştur.[dn]

Mülksüzler uçurumuna yuvarlanmanın eşiğine gelmiş küçük burjuvaziyle emekçiler, o yüzden ortak bir hoşnutsuzluğu paylaşmaktaydılar. Bu ortak hoşnutsuzluk onları, ‘radikalizm’in kitle hareketlerinde, ‘demokrasi’de ya da ‘cumhuriyetçilik’te birleştirdi; aralarında en korkutucu olanları, 1815-48 arasında İngiliz Radikalleri, Fransız Cumhuriyetçileri ve Amerika’daki Jacksoncı Demokratlardı.

Ne var ki, kapitalistlerin bakış açısından bu toplumsal sorunlar, Tanrı göstermesin toplumsal düzeni yıkacak olsa bile, ekonominin ilerlemesiyle ilgili sorunlardı. Öte yandan, onun temel harekete geçirici gücünü (kârı) tehdit eden, ekonomik sürecin kendi içinde belli bir takım eksiklikler bulunduğu görülmekteydi. Çünkü sermayenin geri dönüş oranı sıfıra inerse, insanların yalnızca kâr için üretim yaptığı bir ekonomi, iktisatçıların düşünmekten bile korktukları ‘durgunluk durumu’na yuvarlanılabilirdi.[17]

Bu eksikliklerin en belirgin üçü şunlardı: Ticaretteki yükselme ve düşüş döngüsü, kâr oranlarının düşme eğilimi ve (aynı kapıya çıkan) kârlı yatırım olanaklarının azalması. Bunlardan ilkini, onu ilk olarak düşünmüş ve kapitalist ekonomik sürecin bütünleyici bir parçası ve onda içkin olarak var olan çelişkilerin bir göstergesi olarak değerlendirmiş kapitalizmin eleştirmenleri dışında ciddiye alan olmadı. [dn]

Ekonominin işsizliğe yol açan dönemsel bunalımlarının, üretimi azalttığı, iflaslara yol açtığı iyi bilinmekteydi. Bu bunalımlar yansılarını, onsekizinci yüzyılda (kötü hasat vs. gibi) bazı tarımsal felaketlerde bulmuştu ve Avrupa kıtasında tarımsal huzursuzlukların, ele aldığımız dönemin sonuna kadar en yaygın çöküntülerin başlıca nedeni olarak kaldığı ileri sürülmüştür. Ekonominin küçük imalat ve mali sektörlerindeki dönemsel bunalımlar da, en azından İngiltere'de 1793'ten itibaren yakından bilinmekteydi. Napoleon Savaşlarından sonra (1825-26'da, 1836-37'de, 1839-42'de, 1846-48'de) dönemsel yükseliş ve çöküş draması, barış döneminde bir ulusun ekonomik yaşamına egemendi. 1830'larda, yani tarihin bizim ele aldığımız döneminin bu en yaşamsal on yılında, bunların, en azından ticarette ve bankacılıkta düzenli dönemsel görüngüler oldukları bulanık da olsa kabul edilmekteydi. [18]

Ne var ki, işadamları tarafından hâlâ ya özel hatalardan —örneğin Amerikan hisseleri üzerinde yapıldan aşırı spekülasyondan— ya da kapitalist ekonominin pürüzsüz işleyişine dışardan müdahalede bulunulmasından kaynaklandığı düşünülüyordu. Bunların, sistemin temelindeki zorlukları yansıttığına inanılmıyordu.

Pamuk endüstrisinin çok açık bir şekilde gösterdiği gibi, kâr marjında ortaya çıkan düşme ise böyle değildi. Başlangıçta bu endüstri muazzam avantajlardan yararlandı. Makineleşme, büyük ölçüde kadın ve çocuklardan oluştuğu için son derece az ücret ödenen emeğin üretkenliğini büyük oranda artırdı (yani üretilen birim başına maliyeti azalttı.) [dn] 1833'te Glasgow'un pamuk fabrikalarında çalışan 12.000 işçiden sadece ikibini, haftada ortalama 11 şilinin üzerinde kazanıyordu. Manchester'daki 131 fabrikada ortalama ücretler, 12 şilinden daha azdı ve sadece yirmibirinde 12 şilinden fazlaydı.[19] Bunun yanında fabrika kurmak görece ucuz bir işti: 1846'da arsa maliyeti ve inşaat malzemeleri dahil 410 makinelik tam bir dokuma fabrikası, 11.000 sterline kurulabiliyordu.[20] Fakat her şeyden önce, 1793'te Eli Whitney'in çırçır makinesini bulmasından sonra Güney ABD'de pamuk ekiminin hızla genişlemesiyle en büyük maliyet unsurunda, yani hammaddede ciddi bir azalma yaşandı. Buna, girişimcilerin kâr enflasyonundan da (yani, ürünleri yapıldıklarındaki fiyattan daha yüksek fiyata satma eğilimi) yararlandıklarını eklersek, imalatçı sınıfların neden keyifli olduklarını anlayabiliriz.

1815'ten sonra, bu avantajların giderek kâr payının daralmasıyla dengelendiği görülmeye başlandı. Öncelikle endüstri devrimi ve rekabet, üretim maliyetlerinde olmasa da bitmiş ürünün fiyatında sürekli ve çarpıcı bir düşüş yarattı.[21] İkincisi, 1815'ten sonra genel fiyat iklimi, enflasyon değil, deflasyon iklimiydi; yani kârlar, fazladan bir artış göstermek bir yana, bir parça geriledi. Örneğin, 1784'te bir libre bükülmüş ipliğin satış fiyatı 10 şilin 11 peni iken, hammaddesinin maliyeti 2 şilindi (kâr payı 8 şilin 11 peni); 1812'de aynı ürünün fiyatı 2 şilin 6 peni, hammaddesinin maliyetiyse 1 şilin 6 peni (kâr payı 1 şilin) ve 1832'de fiyatı 11.25 peni, hammaddesinin maliyeti 7.50 peni olmuştu ve bu nedenle diğer maliyetlerle kârlar arasında, sadece 4 penilik bir pay kalmıştı.[22] Elbette İngiliz

endüstrisinin —aslında bütün ileri endüstrilerin— her alanında söz konusu olan bu genel durum çok da trajik değildi. 1835'te "Kârlar, imalatta büyük bir sermaye birikimi sağlamaya hâlâ yeterlidir" diye yazıyordu, hafifseyen bir edayla pamuk endüstrisinin bir büyük savunucusu ve tarihçisi. [23] Toplam satışlar yukarı doğru yükselirken, (kâr oranları azalırken bile) toplam kârlar da yükseliyordu. Bütün gereken, astronomik genişlemeyi sürdürmekti. Buna karşın kâr paylarındaki daralmanın durdurulmasının, en azından yavaşlatılmasının gerektiği görülüyordu. Bu da ancak maliyetleri azaltarak yapılabilirdi. Elbette bütün maliyetler arasında en fazla kısılabilecek olanı —McCulloch'un bir yılda hammaddelerin üç katına vardığını hesapladığı— ücretlerdi.

Ücretler, ya doğrudan yapılan kesintilerle ya pahalı vasıflı işçilerin yerine ucuz makine bakıcılarının konmasıyla ya da makinenin yarattığı rekabetle kısılabilirdi. Bu sonuncusu, Bolton'da el tezgâhında çalışan bir dokumacının haftada aldığı ortalama ücretin, 1795'te 33 şilinden ve 1815'te 14 şilinden, 1829-34'te 5 şilin 6 peniye (ya da daha kesin bir ifadeyle, net geliri 4 şilin 1.5 peniye) inmesine neden oldu.[24] Aslında parasal ücretler, Napoleon sonrası dönemde şaşmaz biçimde azalmaktaydı. Fakat bunun fizyolojik bir sınırı vardı; emekçiler fiilen aç kalmamalıydılar (ama, tabii 500.000 el dokumacısının başına gelen buydu). Ancak yaşamın maliyeti düşmüşse, bu durumda ücretler de bu noktanın altına düşürülebilirdi. Pamuklu imalatçıları, yaşam standardının, toprak sahiplerinin tekeli yüzünden yapay olarak yüksek tutulduğu, hatta savaştan sonra toprak sahipleriyle dolu bir Parlamento'nun —Tahıl Yasaları ile— İngiliz tarımının etrafına ördüğü ağır korumacı tarifelerin durumu daha da kötüleştirdiği görüşünü paylaşmaktaydılar. Üstelik bunlar, İngiliz ihraç mallarının büyümesini tehdit etmek gibi ek bir olumsuzluk da getiriyorlardı. Çünkü henüz endüstrileşmemiş dünyanın geri kalanının tarım ürünlerini satması önlenirse, bu ülkeler yalnızca İngiltere'nin sunabileceği —hatta sunması gereken— mamul malları satın almak için gereken parayı nereden bulacaklardı? O nedenle Manchester işadamları çevresi, genelde toprak lordculuğuna özel olarak da Tahıl Yasası'na karşı militan ve giderek sertleşen bir muhalefetin merkezi ve 1838-46 tarihli Tahıl Yasası Karşıtları Birliği'nin bel kemiği haline geldi. Fakat Tahıl Yasası, 1846'ya kadar kaldırılmadı; kaldırılması da hemen yaşam maliyetinde bir düşmeye yol açmadı. Demiryolu ve buharlı çağından önce gıda mallarının serbestçe ithalinin büyük bir düşüş yaratıp yaratmadığı da tartışmalıdır.

Demek ki endüstri muazzam bir makineleşmenin (yani emekten tasarruf ederek maliyetleri azaltmanın), ussallaşmanın, üretimi ve satışları artırmanın, dolayısıyla kâr paylarındaki düşüşü, küçük küçük kârların bir araya gelmesiyle telâfi etmenin baskısı altındaydı. Başarısı, değişkenlik gösteriyordu. Gördüğümüz gibi, üretimde ve ihracatta fiili artış devasa boyutlardaydı; aynı şey, 1815'ten sonra, o zamana dek elle yapılan ya da kısmen makineleşmiş işlerin, özellikle dokumanın makineleşmesi için de geçerliydi. Bu büyüme, ayrıca bir teknolojik devrim yapmak yerine, esas olarak var olan ya da bir parça iyileştirilmiş makinelerin genel uyarlaması biçimini aldı. Teknolojik yenilenme yönündeki baskılarda önemli oranlarda bir yükselme gözlenmekle birlikte (1800-20 arasında pamuk eğirme vs. alanında otuz dokuz, 1820'lerde elli bir, 1830'larda seksen altı ve 1840'larda yüz elli altı yeni patent alınmıştı[25]), İngiliz pamuklu endüstrisi 1830'larda teknolojik bakımdan bir istikrara kavuştu. Öte yandan, işçi başına üretim, Napoleon sonrası dönemde artarken, bu da devrim yaratacak bir ölçüye varmadı. Üretim işlemlerinde gerçek bir hızlanma, yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkacaktı.

Çağdaş iktisat kuramının kâra dahil etmeye çalıştığı sermayeden sağlanan faiz oranı üzerinde de

buna benzer bir baskı vardı. Fakat bu konu bizi endüstriyel gelişmenin bir sonraki evresine, temel sermaye malları endüstrisinin kurulmasına götürmektedir.

IV

Sermaye malı kapasitesi yeterli olmayan bir endüstriyel ekonominin, belli bir noktanın ötesine geçemeyeceği açıktır. Bunun içindir ki, bugün bile bir ülkenin endüstriyel potansiyelinin tek başına en güvenilir göstergesi, demir ve çelik üretiminin miktarıdır. Fakat, bu gelişmenin büyük bölümü için gereken maliyeti son derece yüksek sermaye yatırımının, özel girişim koşulları altında üstlenilmesi, pamuğun veya diğer tüketim mallarının endüstrileşmesindeki aynı nedenlerle olası değildir. Bunlar için, en azından potansiyel bir pazar zaten mevcuttur: Ne kadar ilkel de olsa bir insan gömlek giyecek ya da evinde araç gereç kullanacak, beslenecektir. Sorun, yalnızca yeterince geniş bir pazarın yeterince hızlı bir biçimde işadamlarının görüş alanına nasıl gireceği sorunudur. Ama, örneğin kiriş gibi ağır demir aletler için böyle pazarlar mevcut değildir. Bu, ancak bir endüstri devrimi sırasında ortaya çıkar (hatta her zaman da değil) ve hatta (son derece büyük pamuk işleme fabrikalarıyla karşılaştırıldığında) oldukça mütevazı boyutları olan demir atölyelerinin dahi, daha göz önünde bir şey yokken gerektirdiği son derece ağır yatırımlara para bağlayanların sağlam işadamlarından çok spekülatörler, maceracılar ve hayalciler olması çok daha beklenir bir şeydir. Gerçekten de, Fransa'da bu türden bir spekülatif teknolojik maceracılar hizbi oluşturan Saint-Simoncular (194. ve 262. sayfalarla karşılaştırın), ağır ve uzun erimli yatırımlara gereksinim duyan endüstrileşme türünün önde gelen propagandacıları olarak hareket etmişlerdir.

Bu olumsuzluklar, özellikle metalürjide, daha özelde de demir metalürjisinde geçerliydi. 1780'lerdeki ham demiri ocakta döverek tavlamak ve haddeden çekmek gibi birkaç basit yenilik sayesinde demir metalürjisinin kapasitesi artmış olmakla birlikte, bu alana yönelik askeri olmayan talepler oldukça mütevazı boyutlarda kalmıştı ve 1756-1815 arasında art arda gelen savaşlar, sektör açısından son derece doyurucu gelişmeler olmakla birlikte, Waterloo'dan sonra ordunun talebinde de keskin bir azalma gözlenmiştir. Bu talep, İngiltere'yi önde gelen bir demir üreticisi haline getirmeye yetecek kadar büyük değildi. 1790'da İngiltere, demir üretiminde Fransa'yı ancak yüzde kırk kadar geçiyordu; hatta 1800'de İngiltere'nin demir üretimi, kıtadaki toplam üretimin yarısından çok daha azdı ve sonraki ölçütlere göre, çeyrek milyon ton gibi çok küçük bir rakama düştü. İngiltere'nin dünya demir üretimindeki payı, sonraki on yıllarda da azalma eğilimi gösterdi.

Bereket versin, bu olumsuzluklar madencilik alanında, esasen kömür madenciliğinde bu ölçüde geçerli değildi. Çünkü kömürün, ondokuzuncu yüzyılda sadece başlıca güç kaynağı olmak değil, aynı zamanda büyük ölçüde İngiltere'deki ormanların görece yetersiz olması yüzünden meskenlerde başlıca yakıt olarak kullanılmak gibi de bir üstünlüğü vardı. Kentlerin, özellikle de Londra'nın büyümesi, onaltıncı yüzyılın sonlarından itibaren kömür madenciliğinin hızla genişlemesine neden olmuştu. Onsekizinci yüzyıl başlarına gelindiğinde, hatta galerilerdeki suyu tulumba ile çekmek için (esas olarak Cornwall'da, demir dışındaki madenlerin çıkartılması gibi benzer amaçlarla

tasarlanmış) ilk buharlı makineleri kullanan, ilkel bir modern endüstri haline gelmişti. Bu anlamda kömür madenciliği, ele aldığımız dönemde büyük bir teknolojik devrime pek gereksinim duymadığı gibi, böyle bir devrim de geçirmemişti. Bu alandaki yenilikler, üretimi dönüştürücü nitelikte olmaktan çok, üretimi iyileştirici özellikler taşımaktaydı. Fakat üretim kapasitesi çoktan muazzam boyutlara varmıştı ve dünya standartlarına göre astronomik ölçülerdeydi. İngiltere, 1800'de, on milyon ton kömür, ya da dünya kömür üretiminin yaklaşık yüzde 90'ını üretebilmekteydi. En yakın rakibi Fransa'nın üretimiyse bir milyon tondan daha azdı.

Modern ölçülere göre, gerçek anlamda kitlesel bir endüstrileşme için yeterince hızlı genişlememekle birlikte, bu muazzam endüstri, sermaye malları endüstrilerini dönüştürecek temel bir yeniliği (demiryolunu) uyaracak kadar büyüktü. Çünkü bu maden, yalnızca büyük miktarda ve büyük güce sahip buharlı makineler istemekle kalmıyor, aynı zamanda büyük miktarlarda kömürün damardan kuyunun ağzına, özellikle de gemilere yükleme noktasına götürülmesi için yeterli ulaşım araçlarına ihtiyaç duyuyordu. Yük vagonlarını taşıyan 'tramvay' ya da 'demiryolu', bu ihtiyaca kesin bir yanıt oldu. Yük vagonlarının hareketli makinelerle çekilmesi pratik görünmediğinden, önce bu vagonların sabit makinelerle çekilmesi düşünüldü. Fakat büyük miktarda yükün karayolundan taşınma maliyeti öylesine yüksekti ki, sonunda iç bölgelerdeki kömür madeni sahiplerinin, bu kısa mesafeli ulaşım araçlarını uzun mesafeli taşıma için kullanılmasının kârlı olabileceğini düşünmeye başlamaları doğaldı. Denizden içeride, Durham'daki kömür havzasından sahile uzanan hat (1825'te yapılan Stockton-Darlington hattı), modern demiryollarının ilkiydi. Teknolojik bakımdan demiryolu, madenciliğin, özellikle İngiltere'nin kuzeyindeki kömür madenlerinin çocuğuydu. George Stephenson, yaşamına Tynesideli bir 'mühendis' olarak başladı ve yıllar boyu neredeyse bütün lokomotif sürücüleri, onun kömür madenlerinde yetişti.

Ondokuzuncu yüzyıl endüstrileşmesinin, halkın hayal gücüne ve aydınların şiirlerine girmiş tek ürünü olmasından da anlaşılacağı gibi, Endüstri Devrimi'nin başka hiçbir yeniliği, hayal dünyasını demiryolu kadar ateşlememiştir. Batı dünyasının büyük bölümünde demiryolu yapımıyla ilgili planların hazırlanmasından önce, (yaşama geçirilmeleri genelde gecikmiş olmakla birlikte) İngiltere'de (1825-30 dolaylarında) demiryollarının teknik açıdan uygulanabilir ve kârlı olduğu açıkça görülmüştü. İlk kısa mesafe hatları, 1827'de ABD'de, 1828 ve 1835'te Fransa'da, 1835'te Almanya ve Belçika'da, hatta 1837'de Rusya'da açıldı. Bu furyanın nedeni kuşkusuz, başka hiçbir buluşun yeni çağın gücünü ve hızını bu denli çarpıcı bir biçimde endüstriyle ilgisiz insanların gözleri önüne seremeyecek olmasından kaynaklanıyordu. Hatta ilk demiryollarının sahip olduğu dikkat çekici teknik olgunluk da, bu izlenimi çok daha çarpıcı kılmaktadır (Örneğin 1830'larda saatte altmış mile ulaşılabiliyordu ve daha sonra yapılan buharlı trenler bile bu hızı fazla geliştiremediler). Piramitleri, Roma'nın su kemerlerini, hatta Çin Seddi'ni birer taşracılık örneği olarak yanında sönük bırakan, toprak setleri ve olukları, köprüleri ve istasyonlarıyla bir kamu yapıları külliyesi oluşturan, rüzgâr hızıyla ülkeleri ve kıtaları aşan duman soluyan dev yılanları iten bu demir yol, tam da insanın teknoloji yoluyla elde ettiği zaferin bir simgesiydi.

Aslında, ekonomik açıdan bakıldığında, demiryolunun pahalı bir iş olması, onun en önemli avantajıydı. O zamana dek yüksek ulaşım ve taşıma maliyetlerinden ötürü dünya pazarından uzak kalmış ülkeleri dışa açma yeteneğinin, karayolu ulaşımında gerek insan gerekse mal olarak yarattığı muazzam artışın kuşkusuz uzun vadede büyük önemi olacaktı.

Ancak 1848'den önce bunlar ekonomik bakımdan bu denli önemli değildi. Çünkü İngiltere dışında demiryolları çok azdı; İngiltere'deyse coğrafi nedenlerden kaynaklanan ulaşım sorunları, o zamanlar büyük karasal ülkelerdekilerden daha kolay halledilebilir düzeydeydi. [dn] Fakat ekonominin gelişmesiyle ilgilenen bir araştırmacının bakış açısıyla, demiryollarının, demir, çelik, kömür, ağır makineler, emek, sermaye yatırımı konusundaki muazzam iştahı, bu evrede çok daha büyük önem taşımaktaydı. Çünkü sermaye malları endüstrileri, pamuk endüstrisi kadar yoğun bir dönüşüm geçirecekse, gerekli olan kitlesel talebi ancak böyle bir şey sağlayabilirdi. Demiryollarının ilk yirmi yılında (1830-50), İngiltere'deki demir üretimi 680.000 tondan 2.250.000 tona çıktı, başka bir deyişle üç kat arttı. 1830 ile 1850 arasındaki kömür üretimi de üç kat artarak 15 milyon tondan 49 milyon tona çıktı. Bu büyük artış, esas olarak demiryollarından ileri geliyordu; çünkü ortalama her mil hat, salt ray için 300 ton demir gerektiriyordu,[26] İlk kez kitlesel çelik üretimini mümkün kılan endüstriyel ilerlemeler, doğal olarak sonraki on yıllarda ortaya çıktı.

Bu ani, muazzam ve son derece köklü genişlemenin nedeni, işadamlarını ve yatırımcıları demiryolu yapım işine iten usdışı gibi görünen tutkuda yatmaktadır. 1830'da bütün dünyada sadece otuz, kırk mil demiryolu hattı bulunmaktaydı ve bu hattın en uzunu Liverpool ile Manchester arasındaydı. 1840'a gelindiğinde, bu mesafe 4500 milin, 1850'deyse 23.500 milin üzerine çıktı. Bu hatların çoğu, 1835-37'de, özellikle de 1844-47'de 'demiryolu manyaklığı' olarak bilinen spekülatif çılgınlık patlaması sırasında ve yine çoğu İngiliz sermayesi, İngiliz demiri, makinesi ve kiracı şirketleri ile yapıldı.[dn] Gerçekten de demiryollarının pek azı diğer girişim biçimlerine göre yatırımcı için daha kârlı olduğundan (çoğu, son derece mütevazı kârlar getirirken, bir bölümü de hiç kâr getirmemişti), bu yatırım patlamaları usdışı gibi görünüyordu: 1855'te İngiliz demiryollarına bağlanan sermayenin ortalama getireceği faiz, yalnızca yüzde 3.7 idi. Kuşkusuz hisse sahipleri, spekülatörler ve diğerleri, demiryollarından aşırı ölçüde yararlandılar; ama sıradan yatırımcının durumunun böyle olmadığı açıktı. Yine de demiryollarına büyük ümitlerle 1840'ta 28 milyon sterlin, 1850'deyse 240 milyon sterlin yatırıldı.[28]

Niçin? İngiltere söz konusu olduğunda, Endüstri Devrimi'nin ilk iki kuşağının temel gerçeği şuydu: Rahatı yerinde ve zengin sınıfların elinde, mevcut bütün para harcama ve yatırımda bulunma olanaklarını aşan bir hızla ve ölçüde gelir birikmişti (1840'larda yıllık yatırıma ayrılan sermaye, yaklaşık 60 milyon sterlin olarak hesaplanmıştı[29]). Kuşkusuz feodal ve aristokratik toplumlar bunun büyük bir kısmını debdebeli yaşam, lüks yapı ve diğer ekonomik olmayan işlere harcarlardı. [dn] İngiltere'de bile, Devonshire'ın altıncı Dükünün, ondokuzuncu yüzyılın ortasında varisine 1.000.000 sterlin borç bırakmayı başaracak kadar krallara layık bir geliri vardı; varisi de bu borcu 1.500.000 sterlin borç alarak kapamış ve gayrı menkullerin değerlerini yükseltme işine girmişti.[30] Fakat, ana yatırımcılar olan orta sınıfın büyük bölümü (gerçi 1840'ta artık yatırım da yapacak kadar zengin olduklarını düşündüklerine ilişkin belirtiler varsa da), henüz harcayıcı olmaktan çok tasarrufçuydu. Hanımları, bu dönemde sayıları artan görgü kuralları kitapları okuyarak birer 'hanımefendi' olmaya, kiliseleri geniş ve pahalı üsluplarla yeniden yapılmaya başlamış, hatta kendi kent tarihçilerinin kaç Napoleon altınına çıktıklarını ve ayrıntılarıyla bütün özelliklerini gururla anlattıkları Gotik ve Rönesans taklidi iğrenç belediye binaları ve başka ucube kamu binaları yaparak kolektif ihtişamlarını kutlamaya başlamışlardı. [dn]

Yine, modern bir refah toplumu ya da sosyalist bir toplum, kuşku yok ki bu büyük birikimi

toplumsal amaçlarla dağıtırdı. Bizim dönemimizdeyse hiçbir şey bundan daha az mümkün değildir. Neredeyse hiç vergi ödemeyen orta sınıflar, tam da bu nedenle, açlıkları kendi birikimlerinin tamamlayıcısı olan perişan durumdaki halkın ortasında para biriktirmeye devam ettiler. Bunun yanında, tasarruflarını yün çorapların içine istiflemekten ya da altın bilezik almaktan mutlu köylülerden olmadıklarından, kârlı yatırım alanları bulmaları gerekti. Fakat nerede? Örneğin mevcut endüstriler öylesine ucuzlamıştı ki var olan fazlanın yatırıma ayrılan bölümünü bile emebilecek durumda değildi: Hatta pamuklu endüstrisinin hacminin ikiye katlandığını varsaysak bile, sermaye maliyeti, yatırıma ayrılmış bu fazlanın ancak bir bölümünü emebilirdi. Hepsini emecek sünger gibi bir şey gerekiyordu. [dn]

Ülke dışına yatırım yapmak, besbelli bir olasılıktı. Dünyanın geri kalanı, yani Napoleon Savaşlarından sonra belini doğrultmaya çalışan eski hükümetlerle, amaçlarının belirsizliğine aldırmadan her zamanki enerjileriyle borçlanan yenilerinin oluşturduğu dünya, sınırsız kredi almaya adeta can atıyordu. İngiliz yatırımcılar da borç vermeye hazırdı. Fakat ne yazık ki, 1820'lerde bu bakımdan son derece vaat edici olan Güney Amerika ikraz tahvilleriyle, 1830'larda oldukça cazip fırsatlar sunan Kuzey Amerika tahvilleri, çoğu zaman değersiz kağıt parçalarına dönüşmekteydi: 1818-1831 arasında satılan yirmi beş yabancı devlete ait ikraz tahvilinden (çıkartıldıklarındaki fiyatla 42 milyon sterlinin yaklaşık yarısını teşkil eden) onaltısı, 1831'de ödenmedi. Teorik olarak, bu tahvillerin yatırımcıya yüzde 7-9 getiri sağlaması gerekiyordu; gerçekteyse 1831'de yatırımcı ortalama yüzde 3.1 kazandı. 1824 ve 1825 tarihli Yunan devletine ait yüzde 5 getirili tahvillerin 1870'lere dek hiçbir faiz kazandırmamış olması karşısında kim ikraz tahvili almaya cesaret edebilirdi ki?[32] Dolayısıyla 1825'te ve 1835-37'de yurtdışına sermaye akışında yaşanan spekülatif patlamaların, kendilerine daha az hayal kırıcı alanlar araması son derece doğaldı.

1851'de geriye dönerek bu çılgınlığa bakan John Francis, "çalışkan insanların elindeki servet birikiminin, yasal ve adil biçimde yapılan sıradan yatırım biçimlerini daima gerisinde bıraktığını gören" zengin adamı anlatmıştır. "O, parasının, gençliğinde savaş tahvillerine gittiğini, yetişkinliğinde Güney Amerika'nın madenlerinde, yol yapmak, istihdam ve iş yaratmak uğruna çarçur olduğunu görmüştü. Demiryoluna giden sermaye, yararsız bile olsa, en azından onu üreten ülkeye gitmekteydi. Yabancı madenlerden ve yabancı borç tahvillerinden farklı olarak, tüketilip bitirilmez ya da tamamen değersizleşmezdi."[33]

Ülke içinde (örneğin inşaat gibi) başka yatırım biçimlerinin bulunup bulunamayacağı, kesin bir yanıtı hâlâ olmayan akademik bir tartışma konusudur. Gerçekte bu olanak demiryollarında bulunmuştu; özellikle 1840'ların ortalarında, bu hız ve ölçekte sel gibi sermaye akıtılmasaydı, bu demiryollarını kurmak da mümkün olamazdı. Bu, şanslı bir konjonktürdü; çünkü demiryolları bir anda ekonomik büyümenin neredeyse bütün dertlerine deva olmuştu.

V

Endüstrileşmenin ardındaki itkiyi izlemek, tarihçinin görevinin yalnızca bir parçasıdır. Diğeri, ekonomik kaynakların seferber edilmesi ve yeniden dağıtılmasını, ekonominin ve toplumun uyumlanmasını izlemektir; bütün bunlar, yeni ve devrimci bir akışın sürdürülmesi için gerekliydi.

Seferber edilmesi ve yeniden dağıtılması gereken ilk, belki de en yaşamsal etken emekti; çünkü bir endüstri ekonomisi, tarımsal olmayan (yani giderek kendileşen) nüfusta keskin bir yükseliş, buna karşın tarımsal (yani kırsal) nüfusta keskin bir düşüş ve (ele aldığımız dönemde) neredeyse kesin biçimde nüfusta hızlı genel bir artış anlamına gelmektedir. O nedenle bir endüstri ekonomisi, ilk etapta, esas olarak ülke içindeki tarımdan sağlanan gıda arzında keskin bir yükselişi —yani bir 'tarım devrimi'ni— gerektirir. [dn]

İngiltere'de kentlerde ve tarımsal olmayan yerleşim alanlarında gözlenen hızlı büyüme, endüstri öncesi biçimler içinde var olan ve bir talih eseri olarak en küçük yenileştirme girişimlerinin — hayvancılığa, nadasa, gübrelemeye ve çiftliklere çekidüzen verilmesine ya da yeni ürünlerin benimsenmesine gösterilen bir parça ussal dikkatin— bile orantısız büyüklükte sonuçlar vermesine yol açacak kadar verimsiz olan tarım için uzun zaman bir uyarıcı görevi görmüşlerdi. Tarımda ortaya çıkan bu değişiklik, endüstri devrimini öncelemiş ve hızlı nüfus artışının ilk evrelerini olanaklı kılmıştı; İngiliz tarımının, Napoleon Savaşları'nın yol açtığı anormal yüksek fiyatların ardından ağır bir ekonomik bunalım geçirmesine karşın, bu itki doğal olarak etkisini sürdürdü. Ele aldığımız dönemde, teknolojide ve sermaye yatırımlarında yaşanan değişiklikler, zirai bilimin ve mühendisliğin olgunluğa eriştiği 1840'lara kadar hayli mütevazı boyutlardaydı. 1830'larda İngiliz tarımının, onsekizinci yüzyıl ortalarında iki üç kat büyümüş bir nüfusun tahıl ihtiyacının yüzde 98'ini karşılamasını mümkün kılan muazzam üretim artışına, [34] onsekizinci yüzyıl başlarında öncü niteliğindeki yöntemlerin benimsenmesiyle, ekili alanların genişletilmesi ve ussallaştırılmasıyla ulaşıldı.

Bütün bunlar da, ortak tarla ve otlaklarıyla ortaçağ komünal toprak kullanım biçimine, kendine yeterli köylü tarımına ve toprak konusundaki modası geçmiş ticari olmayan tutumlara (Çitleme Hareketi'yle) son verilmesi gibi, teknolojik olmaktan çok toplumsal dönüşümlerle sağlandı. Onaltıncı yüzyıldan onsekizinci yüzyıla kadar hazırlık niteliğindeki bu evrim sayesinde, İngiltere'yi birkaç büyük toprak sahibinin, makul miktarda kiracı çiftçinin ve çok sayıda kiralık işçinin ülkesi durumuna getiren tarım sorununa ilişkin bu benzersiz radikallikteki çözüme, her ne kadar arada sırada yalnızca mutsuz kır yoksullarının değil geleneksel taşra soylularının da direnişiyle karşılaşılmış olsa da, pek fazla sıkıntı yaşanmadan varıldı. 1795'teki açlık sırasında ve sonrasında pek çok ülkede centilmen yargıçlarca *[gentlemen-justice]* kendiliğinden benimsenen '*Speenhamland System*' adında yoksullara yardım düzeni, eski kır toplumunu, para bağının aşındırmalarına karşı korumaya yönelik son sistemli girişimdi. [dn] Tarımsal çıkar gruplarının, 1815 sonrası yaşanan bunalıma karşı çiftçiliği korumak için

medet umdukları Tahıl Yasası, bütün ortodoks iktisada karşın, tarıma tıpkı diğerleri gibi salt kârlılık ölçütüne göre değerlendirilecek bir endüstri muamelesi yapma eğilimine karşı bir manifesto idi. Fakat bu yasanın, kapitalizmin tarıma nihai girişine karşı durmaya çalışan artçı eylemler olmak gibi bir kötü yazgısı vardı; sonunda, 1830'dan sonra orta sınıfın radikal ilerleyiş dalgası ve 1834 tarihli yeni Yoksullar Yasası karşısında yenilgiye uğradı ve 1846'da yürürlükten kaldırıldı.

Bu toplumsal dönüşüm, ekonomik üretkenlik açısından muazzam bir başarıydı; insani acılar bakımındansa, 1815'ten sonra tarımda ortaya çıkan ve kır yoksullarını moralsiz ve muhtaç duruma düşüren ekonomik çöküntünün derinleştirdiği bir trajedi. 1800'den sonra çitlemenin ve tarımsal ilerlemenin en coşkulu savunucusu olan Arthur Young bile, toplumsal sonuçları karşısında sarsılmıştı. [35] Fakat endüstrileşme açısından, bunlar aynı zamanda arzulanan sonuçlardı da; çünkü bir endüstri ekonomisinin emeğe gereksinimi vardır ve bunu da eski endüstri dışı sektörden değil de nereden bulacaktı? Ülke içindeki ya da (esas olarak İrlanda'dan) göç eden kırsal nüfus, başlıca emek kaynağıydı; çeşitli küçük üreticiler ve çalışan yoksullar da onları tamamlıyordu. [dn] İnsanları yeni işlere çekmek ya da —ki en muhtemel olanı buydu— eğer başlarda bu çekiciliklere karşı ilgisiz ve geleneksel yaşam tarzlarını terketmeye istekli değilseler [36], mecbur edilmeleri gerekiyordu. En etkili kamçı, ekonomik ve toplumsal sıkıntılar ve zorluklardı; yüksek parasal ücretler ve kentin sağladığı özgürlükler de havuç işlevi görüyordu. Çeşitli nedenlerden dolayı, insanları tarihsel, toplumsal olarak demirledikleri yerlerden kaldırmada etkili olacak güçler, ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısıyla karşılaştırıldığında, hâlâ görece olarak zayıftı. 1850'den sonra sıradanlaşacak olan bir kitlesel göç türünü ortaya çıkarmak, (1835-50 arasında sekiz buçuk milyon olan toplam nüfusun bir buçuk milyonunun öldüğü) İrlanda Açlığı gibi gerçek anlamda bir doğal felakete kalmıştı. Yine de bu etkenler, başka her yerden çok İngiltere'de çok daha güçlüydü. Eğer öyle olmasaydı, endüstriyi emeğin içeri girmesini sağlayacak delikten yoksun bırakan köylülerin ve küçük burjuvazinin içinde bulunduğu istikrarın ve görece rahatlığın Fransa'nın başına açtığı gibi, İngiltere'nin endüstriyel gelişmesinin engellenmesi işten bile olmazdı. [dn]

Yeterli sayıda emekçiye kavuşmak bir şey, doğru niteliklere ve becerilere sahip yeterince emekçiye sahip olmaksa başka bir şeydir. Yirminci yüzyılın tecrübeleri, bu sorunun yaşamsal olduğu kadar çözümü güç bir sorun olduğunu göstermiştir. İlkin, bütün işçilerin, endüstriye uygun bir tarzda, yani tarım hayatının mevsimlik iniş çıkışlarından ya da bağımsız zanaatkârın iş keyfiyetinden tamamen farklı, düzenli, kesintisiz bir günlük çalışma ritmine uyarak çalışmayı öğrenmeleri gerekiyordu. Ayrıca parasal özendirmelere de karşılık vermeyi öğrenmek gerekiyordu. Bugün Güney Afrikalıların yaptığı gibi, o dönemde de İngiliz işverenler, durmadan işçilerin 'tembelliğinden' ya da eskiden geçimlerine yeten parayı kazanıncaya kadar çalışıp sonra yattıklarından yakınırlardı. Yanıt, (para cezaları, hukuku işverenin yanında harekete geçiren 'Efendi Köle' yasası vs. ile sağlanan) sert bir iş disiplininde, ama hepsinden önce, mümkün olan her yerde işçiyi, asgari bir gelir elde edebilmesi için bütün hafta durmadan çalışmak zorunda bırakacak kadar az bir paranın ödenme uygulamasında bulundu (217-18. sayfalarla karşılaştırın). Çalışma disiplininin çok vahim boyutlarda bir sorun teşkil ettiği fabrikalarda, çoğunlukla, yönetilmeleri kolay (ve daha ucuz) kadın ve çocuk işçilerin çalıştırılması yoluna gidildi. 1834-47 arasında İngiliz pamuk fabrikalarında çalışan bütün işçilerin yaklaşık dörtte biri yetişkin erkek, yarıdan fazlası kadın ve kız, geri kalanı da onsekiz yaşının altında çocuklardı.[37] İfadesini, bu ilk evredeki küçük ölçekli, dağınık endüstrileşme sürecinde bulan çalışma disiplinini sağlamanın bir başka yaygın yolu da, taşeronluk uygulaması ya da vasıflı işçileri vasıfsız

yardımcılarının fiilen işvereni durumuna getirmekti. Örneğin pamuk endüstrisinde erkek çocukların yaklaşık üçte ikisi, kız çocukların da üçte biri ‘doğrudan ustaların emrinde’ydiler; böylelikle daha yakından izlenebiliyorlardı. Fabrikaların dışındaysa, bu tür düzenlemeler daha da yaygındı. Elbette taşeronun, bu kiralık emeğin işini sermesini önlemekte doğrudan maddi çıkarı vardı.

Yeterli sayıda vasıflı ya da teknik eğitimli işçi bulmak ya da eğitmek çok daha zor bir işti; çünkü, inşaat gibi pek çok iş pratikte pek değişmeden yapılsa da, modern endüstride, endüstri öncesine ait becerilerden yok denecek kadar az yararlanılmaktaydı. Bereket versin, 1789’dan önceki yüzyıllarda İngiltere’nin yavaş seyreden yan-endüstrileşme süreci, gerek dokuma tekniğinde gerekse metal işleme alanında gerekli becerilere sahip işçilerden oldukça geniş bir havuz yaratmıştı. Örneğin kıta Avrupası’nda, ince metal işleri yapan birkaç zanaatkârdan biri olan çilingir, makine yapımcılarının babası haline gelmiş ve zaman zaman ona adını vermiştir; İngiltere’de de değirmen ustası ile, (madenlerde ve maden çevrelerinde çoktandır bilinen) ‘mühendis’ ya da ‘makineci’nin durumu buydu. İngilizce ‘mühendis’ [engineer] sözcüğünün, hem vasıflı metal işçisini hem de tasarımcıyı ve planlamacıyı anlatması raslantı değildir; çünkü yüksek teknisyenlerin büyük bir bölümü, bu makineden anlayan ve kendine güvenen insanların arasından bulunabiliyordu. Gerçekten de İngiltere’nin endüstrileşme süreci, bu planlanmamış yüksek beceriye sahip arza dayanmıştı; kıta Avrupası ise bunu başaramamıştır. Bu olgu, bu ülkede (ileride bedeli ödenecek olan) genel ve teknik eğitime gösterilen şaşırtıcı ilgisizliği açıklamaktadır.

Emek arzıyla ilgili yaşanan bu sorunların yanında, sermaye arzıyla ilgili sorunların fazla bir önemi yoktu. Diğer pek çok Avrupa ülkesinden farklı olarak, İngiltere’de doğrudan yatırıma dönüştürülebilecek sermaye konusunda bir sıkıntı söz konusu değildi. En büyük güçlük, onsekizinci yüzyılda bu sermayeyi kontrol edenlerin—toprak lordları, tüccarlar, denizciler, bankerler vs.—, onu yeni endüstrilere yatırmakta gönülsüz davranmalarıydı. Dolayısıyla bu yeni endüstriler faaliyetlerine çoğu zaman küçük tasarruflarla ya da borçlarla başlamış ve kârı yeniden üretime yatırarak gelişmişlerdi. Yerel düzeyde duyulan sermaye sıkıntısıysa, ilk endüstricileri —özellikle de kendilerini yetiştirmiş olanları— daha sert, daha tutumlu ve daha haris yapmıştı. O yüzden işçileri de buna uygun olarak daha fazla sömürüye uğradılar. Ancak bu, ulusal yatırıma ayrılan fazlanın yetersizliğini değil, akışındaki düzensizliği göstermekteydi. Öte yandan, onsekizinci yüzyılın zenginleri paralarını endüstrileşmeden nasibini alan belli girişimlere, bilhassa ulaşıma (kanal, liman, yol ve ileride demiryolu) ve toprak sahiplerinin kendileri yönetmediklerinde bile paylarını aldıkları madenlere gömmeye hazırdılar.

Özel olsun kamusal olsun, ticaret ve maliye teknikleri konusunda da bir güçlük söz konusu değildi. Bankalar, kağıt paralar, hisse senetleri, tahviller, bonolar, denizaşırı ve toptan ticaret teknikleri, pazarlama vs. yeterince bilinen şeylerdi ve bunlarla haşır neşir olanların ya da olmayı kolayca öğrenebilenlerin sayısı hayli kabarıktı. Ayrıca, onsekizinci yüzyılın sonunda devlet politikası, kapitalist iş yaşamının üstünlüğüne sıkı sıkıya bağlanmıştı. Bu gelişmeyi engelleyici nitelikteki (örneğin Tudorların çıkardığı toplumsal yarara dönük) eski yasalar, uzun zamandır uygulanmıyordu ve sonunda 1813-35 arasında —tarımla ilgili olanlar dışında— tamamen kaldırıldı. Teorik olarak İngiltere’nin yasaları, mali ya da ticari kurumları hantaldı ve ekonomik gelişmeye yardımcı olmaktan çok köstek olacak tarzda hazırlanmıştı; örneğin, bir anonim şirket kurulması isteği karşısında Parlamento her defasında pahalıya patlayacak ‘özel yasalar’ çıkarmak zorundaydı. Fransız Devrimi, Fransızlara —ve oradan da kıtanın geri kalanına— bu tür amaçlar için son derece ussal ve etkili bir

aygıt sunmuştu. Uygulamadaysa İngiltere, işlerini mükemmel yürütüyordu ve aslına bakılırsa rakiplerinden çok daha iyi durumdaydı.

İlk büyük endüstri devrimi, işte bu riskli, plansız ve empirik yolda yapıldı. Modern ölçütlerle bakıldığında, bu devrim küçük ve arkaikti; İngiltere, bugün bile bu arkaikliğin izlerini taşımaktadır. 1848'in ölçütlerine göreyse, yine kentleri her yerden daha çirkin, proletaryası her yerden daha sefil durumda olduğundan [dn]; sisli, dumanlı bir havada, ziyaretçileri tedirgin eden öteye beriye koşuşturan solgun yüzlü kalabalığından ötürü hayli ürkünç olmakla birlikte, anıtsaldı. Milyonlarca beygir gücünü buharlı makinelerine koşmuş, yılda iki milyon yarda pamuklu kumaşı on yedi binin üzerinde mekanik iğden geçirmiş, yaklaşık elli milyon ton kömür çıkarmış, tek bir yılda 170 milyon sterlin değerinde mal ithal ve ihraç etmişti. Ticaret hacmi, en yakın rakibi olan Fransa'nın iki katıydı: Fransa, onu ancak 1780'de biraz geçebildi. Pamuklu tüketimi, ABD'nin iki, Fransa'nınsa dört katıdı. Ekonomik bakımdan gelişmiş dünyanın bütün pik demirini üretmekteydi ve kendisinden sonra gelişmiş ikinci büyük ülkenin (Belçika) kişi başına kullandığı demirin iki, ABD'nin üç, Fransa'nınsa dört katından fazlasını kullanıyordu. İngiliz yatırım sermayesinin 200 ile 300 milyon sterlin arası bir miktarı (bunların dörtte biri ABD'de, yaklaşık beşte biri de Latin Amerika'daydı), dünyanın her yanından kâr payları ve siparişler getirmekteydi. [39] İngiltere, gerçekten de 'dünyanın atölyesi' idi.

Gerek İngiltere gerekse dünya, bu adalarda, tek yasaları ucuza alıp sınır tanımaksızın pahalıya satmak olan tüccarlar ve girişimciler tarafından gerçekleştirilen Endüstri Devrimi'nin dünyayı dönüştürdüğünü biliyordu. Yoluna hiçbir şey çıkamazdı. Geçmişin tanrıları ve kralları, bugünün işadamları ve buharlı makineleri karşısında güçsüz kalıyordu.

3. Fransız Devrimi

"Dünyanın görüp geçirdiği en ÖNEMLİ DEVRİMLER'den birinin gerçekleşmesindeki şu ululuk karşısında içi saygı ve hayranlıkla dolmayan bir İngiliz, her türlü erdem ve özgürlük duygusunu yitirmiş olmalıdır; son üç gündür bu büyük kentte olup bitenlere tanık olma talihine ermiş her yurttaşım, benim bu ifademin abartılı olmadığını teslim eder."

- The Morning Post (21 Temmuz 1789), Bastille'in düşüşü üzerine.

"Pek yakında aydınlanmış uluslar, şimdiye dek kendilerine hükmetmiş olanları yargılayacaklar. Krallar çöllere, benzeştikleri yabani hayvanların dost çevresine kaçacaklar; Doğa, kendi haklarını geri alacaktır."

- Saint-Just, Fransız Anayasası Üzerine, Konvansiyon'da verilen söylevler, 24 Nisan 1793.

I

Ondokuzuncu yüzyıl ekonomisi esas olarak İngiliz Endüstri Devrimi'nin etkisi altında şekillenmişse, siyaseti ve ideolojisi de Fransızlar tarafından biçimlendirilmiştir. İngiltere, Avrupalı olmayan dünyanın geleneksel ekonomik ve toplumsal yapılarında yarık açacak ekonomik dinamiti sağladı, çağın dünyasının demiryolları ve fabrikaları için bir örnek sundu; bununla birlikte Fransa da onun devrimlerini gerçekleştirdi, ona düşüncelerini verdi. O kadar ki üç renkli bayraklar, yeni doğan her ulusun amblemi oldu ve 1789 ile 1917 yılları arasında siyaset, ağırlıkla 1789'un, hatta daha da tutuşturucu olan 1793'ün ilkeleri uğruna ya da onlara karşı mücadeleden ibaret hale geldi. Dünyanın çoğu yerinde liberal ve radikal demokrat siyasetin tartışma konularını ve sözcük dağarcığını Fransa sağladı. Pek çok ülkeye hukuk kurallarını, bilimsel ve teknik örgütlenme modelini ve metrik ölçüm sistemini getirdi. O zamana kadar Avrupalı düşüncelere direnmiş olan eski uygarlıklara, modern dünya ideolojisi ilk kez Fransız etkisiyle sızdı. Bu, Fransız Devrimi'nin eseriydi. [dn]

Gördüğümüz gibi, onsekizinci yüzyılın ikinci yarısı Avrupa'nın eski rejimleri ve ekonomik sistemleri için bir bunalım çağı oldu; son onyıllarıysa zaman zaman isyana varan çalkantılarla, sömürgelerin bazen ayrılmaya varan özgürlük hareketleriyle doludur: Bunlar yalnızca ABD'de (1776-83) değil, aynı zamanda İrlanda (1783-84), Belçika ve Liege (1787-90), Hollanda (1783-1837), Cenevre ve hatta bazı iddialara göre İngiltere'de de (1779) yaşandı. Siyasi huzursuzlukların üst üste gelişi öylesine çarpıcıdır ki günümüzde bazı tarihçiler, içlerinde en heyecan verici ve etkileri en uzun soluklu olmakla birlikte Fransız Devrimi'nin aralarından ancak biri olduğu bir 'demokratik devrimler çağı'ndan söz etmişlerdir. [1]

Eski rejimin bunalımının salt Fransa'ya ait bir görüngü olmadığı düşünülürse, bu gözlemin belli bir ağırlığı vardır. Aynı biçimde, çağımızda buna paralel bir önemi olan 1917 Rus Devrimi'nin, yaşlı Türk ve Çin imparatorluklarına son veren bütün benzeri hareketler öbeği içinde yalnızca en heyecan vericisi olduğu da ileri sürülebilir. Yine de bu, nirengi noktasını kaybetmek anlamına gelmektedir. Fransız Devrimi, başlı başına yalıtılmış bir olgu olmayabilir; fakat zamanındaki diğer olaylardan çok daha özlüdür ve bu bakımdan çok daha köklü sonuçları olmuştur. Her şeyden önce, Rusya'yı bir kenara bırakırsak, Avrupa'nın en güçlü ve en kalabalık devletinde ortaya çıktı. 1789'da, her beş Avrupalıdan biri Fransız'dı. İkinci olarak, kendinden önceki ve sonraki devrimler içinde kitlesel nitelikteki tek toplumsal devrimdi ve benzeri herhangi bir başkaldırıdan çok daha radikaldi. Siyasi sempatileri gereği Fransa'ya göç eden Amerikalı devrimciler ile İngiliz 'Jakobenler'in kendilerini Fransa'da ılımlı buluvermeleri rastlantı değildir. İngiltere'de ve Amerika'da aşırılık yanlısı olan Tom Paine, Paris'te Jirondenlerin en ılımlıları arasında yer alıyordu. Amerikan devrimlerinin sonuçları, ülkelerin büyük ölçüde daha önceki durumlarını sürdürmeleri oldu; sadece, üzerlerindeki İngiliz, İspanyol ve Portekizlilerin siyasi denetimleri ortadan kalkmıştı. Fransız Devrimi'nin sonucuysa, Madam Dubarry çağının yerini Balzac çağının alması oldu.

Üçüncü olarak, tüm çağdaş devrimler içinde yalnızca Fransız Devrimi dünyayı kapsama niteliği taşıyordu. Orduları, dünyayı devrimcileştirmek için yola koyuldu ve bunu gerçekte yapan fikirleri oldu. Amerikan devrimi, Amerikan tarihinin can alıcı olayıydı; fakat içinde yer alan ve yanına kattığı

ülkeler dışında, pek önemli bir iz bırakmadı. Oysa Fransız Devrimi bütün ülkelerde bir dönüm noktası oldu. 1808'den sonra Latin Amerika'nın bağımsızlığını kazanmasına yol açan ayaklanmalara kaynaklık eden, Amerikan devriminden çok Fransız Devrimi'nin yankılarıdır. Fransız Devrimi'nin doğrudan etkisi Bengal'e kadar yayıldı. Burada Ram Mohan Roy, ilk Hindu reform hareketini oluştururken ilhamını Fransız Devrimi'nden aldı ve modern Hindu milliyetçiliğinin babası oldu (1830'da İngiltere'yi ziyaretinde, Fransız Devrim ilkelerine tutkunca bağlılığını göstermek için ille bir Fransız gemisiyle yolculuk etmek istemişti). Pek güzel dendiği gibi, Fransız Devrimi, "Batı Hıristiyan dünyasında, İslam dünyası üzerinde herhangi gerçek bir etkiye sahip olan ilk büyük fikir hareketidir"[2] ve bu etki neredeyse dolaysızca gerçekleşmiştir. Ondokuzuncu yüzyılın ortalarında, o zamana dek yalnızca kişinin doğduğu ya da yaşadığı yeri anlatan Türkçe 'vatan' sözcüğü, Fransız Devrimi'nin etkisiyle 'patrie'[dn] gibi bir anlama bürünmüştü. 1800'den önce, 'köleliğin' zıddı bir durumu anlatan esasen hukuki bir terim olan 'özgürlük', yeni bir siyasal içerik kazanmaya başlamıştı. Devrimin dolaylı etkileriyse evrenseldir; çünkü onu izleyen tüm devrimci hareketler için bir model oluşturdu; verdiği dersler, (beğeniye göre yorumlanıp) modern sosyalizmin ve komünizmin bünyesine katıldı. [dn]

Bu yüzden Fransız Devrimi, çağının devrimi olarak durmaktadır ve en ünlüsü olmasına karşın türünün tek örneği değildir. Bu bakımdan, kökenleri sadece Avrupa'nın genel koşulları içinde değil, Fransa'nın özgül durumu içinde de aranmalıdır. Özgüllüğü, belki en iyi uluslararası ölçekte gösterilebilir. Fransa, onsekizinci yüzyıl boyunca uluslararası ekonomik alanda İngiltere'nin başlıca rakibiydi. Dış ticaret hacminin, 1720 ile 1780 yılları arasında dört kat artması endişe uyandırdı; Batı Hint Adaları gibi belli yerlerdeki sömürge sistemi de, İngilizlerinkinden çok daha hareketliydi. Ancak Fransa, çoktandır dış politikası esas olarak kapitalist yayılmanın çıkarlarına göre belirlenen İngiltere gibi güçlü bir ülke değildi henüz. Avrupa'nın yaşlı aristokratik mutlak monarşileri içinde en güçlü ve birçok açıdan en tipik olanıydı. Bir diğer deyişle, Fransa'da eski rejimin yerleşik çıkarları ve resmi çatısı ile yükselen yeni toplumsal güçler arasındaki çatışma, başka ülkelerde olduğundan çok daha şiddetliydi.

Yeni güçler ne istediklerini az çok kesin olarak biliyorlardı. Fizyokrat iktisatçı Turgot, toprağın daha etkin biçimde işletilmesinden, serbest girişim ve ticaretten, tek bir türdeş ulusal toprağın etkin, standartlaştırılmış yönetiminden ve ulusal kaynakların gelişmesinin önündeki tüm kısıtlamaların, toplumsal eşitsizliklerin kaldırılmasından ve akılcı, adil bir yönetim ve vergilendirmeden yanaydı. Ancak 1774-76 yılları arasında, XVI. Louis'in ilk bakanı olarak böyle bir programı uygulama girişimi açıkça başarısızlığa uğradı. Bu başarısızlık manidardır. Makul ölçüler içinde bu nitelikteki reformlar mutlak monarşiler için uygun ya da hoş karşılanmayacak şeyler değildi. Tersine, daha önce gördüğümüz gibi, egemenliklerini güçlendirdiği için, aydınlanmış despotlar diye anılan kralların arasında yayılmaktaydı. Fakat aydınlanmış despotluğun var olduğu ülkelerin çoğunda bu tür reformlar ya uygulanma şansı bulamadı (bu nedenle sadece teorik olarak serpildi) ya da siyasal ve toplumsal yapının genel niteliğini değiştirmenin uzağında kaldı; yahut diğer bazı durumlarda yerel aristokrasinin direnişi ve başkaca yerleşik çıkarlar yüzünden başarısızlığa uğrayıp ülkeyi önceki halinden biraz daha derli toplu bir hale getirmekle kaldı. Fransa'da yerleşik çıkarların direnci daha etkili olduğundan, reformlar burada başka yerlerde olduğundan çok daha hızlı bir biçimde başarısızlığa uğradı. Ancak bu başarısızlığın sonuçları monarşi için çok daha feci oldu; burjuva değişim güçleri, bundan atalete kapılmayacak kadar zindeydi. Sadece aydınlanmış monarşilerden yüz çevirip umutlarını halka ya da 'ulus'a bağladılar.

Bununla birlikte, böyle bir değerlendirme, ne devrimin neden o tarihte patlak verdiğini ve neden o olağanüstü mecraya girdiğini anlamakta bize pek fazla bir mesafe aldırmıyor. Bu bakımdan en iyisi, barut fıçısı Fransa'yı patlatan kıvılcımı fiilen çıkaran 'feodal tepki'yi incelemektir.

Yirmi üç milyon Fransız içinde ulusun tartışmasız 'birinci tabakası' olan soylular sınıfını oluşturan aşağı yukarı 400.000 insan, aşağı sınıfların tecavüzüne karşı Prusya'da ya da başka yerlerde olduğu kadar iyi korunmuş olmasalar bile, yine de yeterince güvenli konumdaydılar. Daha iyi örgütlenmiş durumdaki ruhban sınıfı kadar olmasa da, vergiden muafiyeti de içeren pek çok önemli imtiyaza ve feodal vergiler koyma hakkına sahiplerdi. Siyasal açıdansa durumları o kadar parlak değildi. Ethos bakımından, *(yani karakteri bakımından)* tümüyle aristokratik, hatta feodal nitelikli olmasına karşın mutlak monarşi, soyluları siyasal bağımsızlık ve sorumluluktan yoksun bırakmış ve bunların, zümre meclisleri *(estate)* ile parlamentolar gibi yıllanmış temsili kuramlarını da olabildiğince budamıştı. Krallarca, başta mali ve idari olmak üzere çeşitli gerekçelerle yaratılan son zamanların *noblesse de robe* (kostüm soyluları) ile yüksek aristokrasi arasında bu olgu, irinli bir yara gibi varlığını sürdürmekteydi. Kendilerine soyluluk payesi verilmiş bir orta sınıf, soyluların ve burjuvazinin çifte rahatsızlığını, hâlâ varlığını sürdüren hukuk mahkemeleri ve zümre meclisleri aracılığıyla olabildiğince ortaya koymaktaydı. Ekonomik açıdan soyluların endişeleri hafife alınacak gibi değildi. Maaşlılar olmaktan çok doğuştan ve geleneksel olarak savaşçı olan ve ticaret yapma ya da bir meslek icra etmekten de resmi olarak men edilmiş bulunan soylular, malikânelerinin gelirlerine, eğer gözde olan büyük soyluluğa ya da saray soylularına dahilseler varlıklı evlenmelere, mahkeme ücretlerine, hediye ve arpalıklara bağımlıydılar. Soyluluk konumunun gerektirdiği masraflar giderek artarken, gelirlerini yönetseler bile ne de olsa bu işi bir işadamı gibi kotaramadıklarından, gelirleri de düşüyordu. Fiyat artışları, kira gibi sabit gelirlerin değerini azaltmaktaydı.

Bu bakımdan, soyluların ana varlıklarını, yani zümrenin tanınmış ayrıcalıklarını kullanmaları doğaldı. Başka ülkelerde olduğu gibi Fransa'da da soylular, onsekizinci yüzyıl boyunca mutlak monarşinin teknik açıdan yetkin, siyasal açıdan da zararsız olan orta sınıftan insanlarla doldurmayı yeğlediği resmi görevlere kararlı biçimde el attılar. 1780'lere gelindiğinde orduda bir görev satın alabilmek için dört soylu hanedandan birine dahil olmak gerekiyordu; tüm piskoposlar soyluydu, hatta krallık yönetiminin kilit taşı durumundaki idari makamlar dahi geniş ölçüde soylularca yeniden ele geçirilmişti. Sonuç olarak resmi makamlarla ilgili rekabetteki başarılarıyla soylular, sadece orta sınıfların tepesini attırmakla kalmadılar, yerel ve merkezi yönetimi ele geçirme yönünde giderek artan eğilimleriyle devletin kuyusunu da kazdılar. Bunlar ve bilhassa başkaca pek az gelir kaynağına sahip taşradaki küçük soylular, gelirlerindeki düşmeyi, benzer biçimde, pek saygın feodal haklarını kullanıp köylülerden para (nadiren de hizmet) sızdırarak dengelemeye çalıştılar. Ömrünü doldurmuş olan bu tür hakları canlandırmak ya da var olanların getirisini artırmak üzere başlı başına bir meslek olan 'feodistler' ortaya çıktı. Bu mesleğin en tanınmış simalarından Gracchus Babaeuf, 1796 yılındaki modern tarihin ilk komünist başkaldırısının lideri olacaktı. Sonuç olarak, soylular sadece orta sınıfların değil, aynı zamanda köylülerin de tepesini attırıyordu.

Tüm Fransızların yaklaşık yüzde 80'ini oluşturan bu geniş sınıfın [köylülüğün] durumu pek parlak değildi. Aslında genellikle özgür ve çoğunlukla da toprak sahibiydiler. Soylu malikâneleri toprağın ancak beşte birini, kilise arazileriyse —bölgelere göre değişmekle birlikte— yüzde 6'sını kapsıyordu.[3] Örneğin, toprağının beşte biri ortak arazi olan Montpellier piskoposluğunda köylüler

çoktan toprağın yüzde 38-40'ına, burjuvazi yüzde 18-19'una, soylular yüzde 15-16'sına, kilise, ise yüzde 3-4'üne sahipti.[4] Yine de büyük çoğunluk ya topraksızdı ya da toprakları yetersizdi. Geri tekniğin büyümesine neden olduğu bir uçurum ve nüfus artışıyla yoğunlaşan genel bir toprak açlığı söz konusuydu. Feodal yükümlülükler, kiliseye ödenen ondalık ve diğer vergiler, köylünün gelirinin büyük ve giderek artan bir oranını alıp götürüyor, geri kalanının değerini de enflasyon düşürüyordu. Ancak satmak üzere hep bir artık ürünü olan azınlık durumundaki bir kesim köylü, bu yükselen fiyatlardan yararlanabiliyor; geri kalanlarsa şu ya da bu biçimde, bilhassa kıtlık fiyatlarının egemen olduğu kötü hasat dönemlerinde bunun sıkıntısını çekiyorlardı. Devrimden önceki yirmi yılda köylülerin durumunun bu nedenlerden dolayı daha da kötüleştiğine kuşku yoktur.

Monarşinin mali sıkıntıları, bardağı taşıran son damla oldu. Krallığın mali ve idari yapısı büyük ölçüde köhnemiş durumdaydı; daha önce gördüğümüz gibi, buna çözüm olsun diye girişilen 1774-76 reform çabaları da Parlementlerin *(zümre meclislerinin)* başını çektiği yerleşik çıkarların direncine yenik düştü ve başarısız oldu. Fransa, daha sonra Amerikan Bağımsızlık Savaşı'na karıştı. İngiltere'ye karşı, mali iflas pahasına zafer kazanıldı; bu bakımdan Amerikan devriminin Fransız Devrimi'nin doğrudan nedeni olduğu öne sürülebilir. Başarı şansları giderek azalan türlü çarelere başvuruldu; ancak ülkenin gerçek ve kayda değer vergilendirilebilme kapasitesini harekete geçirecek köklü bir reform dışında hiçbir şey, giderlerin gelirleri yüzde 20 oranında aştığı ve etkin hiçbir tasarrufun söz konusu olmadığı bir durumun üstesinden gelemezdi. Versailles, savurganlığıyla sık sık bunalımdan sorumlu tutulmuşsa da, 1788'de saray harcamaları, toplamın içinde ancak yüzde 6'lık bir yer tutuyordu. Savaş, donanma ve diplomasi, harcamaların dörtte birini, mevcut borç faizleriyse yarısını oluşturuyordu. Savaş ve borç —Amerikan savaşı ile neden olduğu borçlar— monarşinin belini büktü.

Hükümetin içine düştüğü bunalım, aristokrasiye ve Parlementlere fırsat kazandırdı. İmtiyazları genişletilmezse para vermeyi reddettiler. 1787'de hükümetin taleplerini onaylamak üzere toplantıya çağrılan, titizlikle seçilmiş ama yine de asi nitelikteki 'ileri gelenler' meclisi, mutlakiyet cephesinde açılan ilk gedik oldu. İkinci ve asıl belirleyici gedikse, 1614'ten beri ölüme terk edilmiş olan krallığın eski feodal meclisi, Tabakalar Genel Meclisi'nin (Etats Generaux) toplantıya çağrılması için alınan umutsuz karardı. Böylelikle devrim, aristokrasinin devleti yeniden ele geçirme yönündeki girişimi olarak başladı. İki nedenle yanlış hesaplanmış bir girişimdi bu: Soylu ve ruhban sınıf dışında kalan herkesi temsil ettiği varsayılan, fakat gerçekte orta sınıfın egemen olduğu 'Üçüncü Tabaka'nın bağımsız niyetlerini hafife almış ve kendi siyasi taleplerini içine saldığı derin ekonomik ve toplumsal bunalımı gereğince değerlendirmemişti.

Fransız Devrimi, çağdaş anlamda bir parti ya da hareketin ya da sistemli bir programı uygulamaya girişen insanların gerçekleştirdiği, yahut öncülük ettiği bir devrim değildi. Devrim sonrası dönemin siması Napoleon'a gelinceye dek, yirminci yüzyıl devrimlerinin bize kanıksattığı türden 'liderler' bile çıkarmadı. Bununla birlikte, oldukça uyumlu bir toplumsal grup içinde genel fikirler üzerinde çarpıcı bir uzlaşmanın varlığı, devrimci harekette etkin bir birlik sağladı. Bu grup 'burjuvazi' idi; fikirleri de, filizoflar ve iktisatçıların ifade kazandırdığı, farmasonluğun yaydığı ve gayrı resmi birlikler içinde gelişen klasik liberalizmin fikirleriydi. Bu açıdan bakıldığında, 'filozoflar' haklı olarak Devrim'den sorumlu tutulabilirler. Devrim, onlarsız da gerçekleşebilirdi; ancak eski bir rejimin salt yıkılmasıyla, yerine etkin ve hızlı bir biçimde yenisinin konması arasındaki farkı onlar yaratmıştır.

En genel biçimiyle 1789'un ideolojisi, Mozart'ın Sihirli Flüt'ünde (1791) olduğu gibi masumane bir yücelikte ifadesini bulan mason damgalı bir ideolojiydi. Sihirli Flüt, en büyük sanatsal başarıların çoğunlukla propagandayla ilgili olduğu bir çağın propagandacı büyük sanat eserlerinin ilklerinden biriydi. 1789 burjuvasının talepleri, daha özgül olarak o yılki 'İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi'nde belgelenmiştir. Bu belge, soyluların imtiyazlarına dayanan hiyerarşik topluma karşı olmakla birlikte, demokratik ve eşitlikçi toplumdan yana bir bildirge değildi. İlk maddesi, "İnsanlar eşit ve özgür doğar; yasalar karşısında eşit ve özgür yaşarlar" der; fakat aynı zamanda, "ancak ortak yarar gerekçesiyle" olsa bile, toplumsal ayrımların varlığını şart koşmaktadır. Özel mülkiyet kutsal, vazgeçilmez ve dokunulmaz bir doğal haktı. İnsanlar yasa önünde eşitti, meslekler yetenekli olan herkese eşit ölçüde açıktı; ancak yarışın başında herkesin eşit olması kadar, yarışmacıların yarışı birlikte bitiremeyebilecekleri de aynı biçimde önceden kabul edilmişti. Bildirge'de, soylular hiyerarşisine veya mutlakiyete karşı olarak "her yurttaşın yasaların oluşumuna katılmaya hakkı olduğu" belirtiliyor; ancak bu hak, "ya şahsen ya da temsilcileri aracılığıyla" kullanılır deniliyordu. Yönetimin temel organı olarak gördüğü temsili meclisin demokratik olarak seçilmiş olması veya öngördüğü rejimin kralları bir kenara atmış olması da zorunlu değildi. Kendini temsili bir meclisle ifade eden varlıklılar oligarşisine dayanan anayasal bir monarşi, burjuva liberallerin çoğuna, teorik özlemlerinin daha mantıksal ifadesi gibi görünen demokratik cumhuriyetten daha yakın geliyordu. Gerçi, bunu da savunmaktan geri kalmamış kimseler yok değildi. Fakat, genel olarak 1789'un klasik liberal burjuvası (ve 1789-1848 döneminin liberali) bir demokrat değildi; ama anayasacılığa, kişisel özgürlüklerin, özel girişim güvencelerinin bulunduğu laik bir devlete ve vergi verenlerle mülk sahiplerinin yönetimine inanmış biriydi.

Bununla birlikte, böyle bir rejim resmi olarak sırf kendi sınıf çıkarlarını değil, sonradan (yapılan önemli bir özdeşleştirmeyle) 'Fransız ulusu' demek olan 'halk'ın genel iradesini ifade edecekti. Kral, artık Tanrının inayetiyle Fransa ve Navarre Kralı olan Louis değil, Tanrının inayeti ve devletin anayasa hukuku gereğince Fransızların Kralı olan Louis idi. "Tüm egemenliğin kaynağı" diyordu Bildirge, "esas olarak ulustadır." Abbe Sieyes'in belirttiği gibi, ulus da dünya üzerinde kendi çıkarından başka bir çıkar tanımaz; ister genel olarak insanlığın, ister başka uluslarınki olsun, kendisininki dışında bir yasayı ya da otoriteyi kabul etmezdi. Kuşku yok ki Fransız ulusu ve onun sonraki taklitçileri, başlangıçta kendi çıkarlarını diğer halklarınki ile çatışma halinde görmediler. Tersine, halkların genel olarak tiranlıktan özgürleşme hareketini başlattıklarını ya da bunda payları olduğunu düşündüler. Fakat ilk resmi anlatımını 1789 burjuvazisiyle kazanan milliyetçilikte, ulusal rekabet (örneğin Fransız işadamları ile İngiliz işadamlarının rekabeti) ve ulusların tabiyeti (örneğin fethedilmiş ya da kurtarılmış ulusların, büyük ulusun [la granda nation] [Fransa'nın] çıkarlarına tabiyeti) örtük olarak mevcuttu. 'Ulus' ile özdeşleştirilmiş olan 'halk', devrimci bir kavramdı; üstelik buna ifade kazandırma iddiasındaki burjuva liberal programdan daha da devrimciydi. Ama aynı zamanda iki yanı keskin bir niteliği vardı.

Köylüler ve yoksul işçiler okuma yazma bilmedikleri, siyaseten iddiasız ya da toy oldukları için ve seçim süreci dolaylı olduğundan, Üçüncü Tabaka'yı temsil etmek üzere çoğunluğu bu damgayı taşıyan 610 kişi seçildi. Çoğu, Fransa'nın taşra bölgelerinde önemli ekonomik rollere sahip avukatlardan, yüz kadarı da sermayedarlardan ya da işadamlarından oluşmaktaydı. Orta sınıf, soylular ve ruhban kadar geniş bir temsil olanağına kavuşmak için amansız ve başarılı bir savaş verdi. Resmen halkın yüzde 95'ini temsil eden bir grup için ölçülü bir hırstı bu. Şimdi de aynı kararlılık içinde, 'tabakalar'

halinde toplanıp oylama yapan, böylece soylu ve ruhban tabakaların birleşip kolayca 'Üçüncü Tabakayı' devre dışı bırakabildiği Tabakalar Meclisi'ni feodal nitelikte bir organ olmaktan çıkarıp bireysel temsilcilerin tek tek oy kullandıkları bir meclise dönüştürerek potansiyel oyçoğunluğundan yararlanma hakkı için mücadele ediyorlardı. İlk devrimci alan açma harekatı, bu sorun üzerinde gerçekleşti. Tabakalar Genel Meclisi'nin açılışından altı hafta kadar sonra kralın, soyluların ve ruhbanın engelleme hareketinden kaygılanan avam tabakası, kendi şartlarını kabul ederek aralarına katılmaya hazır olan herkesle birlikte kendini anayasayı değiştirme hakkına sahip 'Ulusal Meclis' olarak tayin etti. Bir karşı-devrim girişimi, taleplerini İngiliz Avam Kamarası'nın tarzına yakın biçimde şekillendirmelerine yol açtı. Zeki ve adı kötüye çıkmış eski soylu Mirebau'nun krala "Majeste, siz bu mecliste bir yabancısınız; burada konuşma hakkına sahip değilsiniz" dediğinde, mutlakiyetçiliğin de sonu gelmişti.[5]

Üçüncü Tabaka, kralın ve imtiyazlı tabakaların ortaklaşa gösterdikleri dirence karşın başarılı oldu. Çünkü sadece eğitimli ve kavgacı bir azınlığın görüşlerini değil, çok daha etkili güçlerin, kentlerdeki, bilhassa Paris'teki yoksul işçilerin ve kısa süre için de olsa devrimcileşen köylülerin görüşlerini temsil ediyordu. Zaten, sınırlı bir reform çalkantısını bir devrime dönüştüren şey, Tabakalar Genel Meclisi'nin toplantıya çağrılmasının, derin ekonomik ve toplumsal bir bunalımla çakışmasıydı. 1780'lerin sonları, bir dizi karmaşık nedenden ötürü Fransız ekonomisinin hemen bütün dalları için büyük sıkıntılarla dolu bir dönem olmuştu. 1788 ve 1789'daki kötü hasat ve oldukça sert geçen kış, bunalımı daha da ağırlaştırdı. Kötü hasat, köylünün belini bükmekteydi; zira kötü hasat, bir taraftan üreticilerin mahsulünü ancak kıtlık fiyatlarından satabileceği anlamına gelirken, öte taraftan toprakları yetersiz olan insanların çoğunun, hem de yeni hasat döneminden hemen önceki mayıs ya da haziran aylarında tohumluk olarak ayırdıklarını yemek ya da bu fiyatlardan yiyecek almak durumunda kalması demekti. Kötü hasatlar, ana gıdası ekmek olan kent yoksullarının geçim masraflarını da iki kat artırdığından, kuşkusuz onları da etkiliyordu. Kırsal kesimin yoksullaşmasıyla el imalatı ürünlerin pazarı daraldığından ve bu da endüstride bir durgunluğa neden olduğundan, kent yoksullarının gördüğü zarar çok daha büyüktü. Yoksul köylüler, kargaşalar ve haydutluklar karşısında umutsuzluk ve huzursuzluk içindeydi; ama, tam geçim masraflarının yükseldiği sırada işleri durgunlaştığı için kentli yoksulların durumu iki kat daha umutsuzdu. Normal koşullarda körü körüne ayaklanmaktan öte bir şeylerin ortaya çıkacağı yoktu. Fakat 1788 ile 1789'da Krallıktaki büyük çalkalanma, propaganda ve seçim mücadelesi, halkın umutsuzluğuna siyasi bir ufuk kazandırdı. Bütün bunlar, soylulardan ve baskıdan kurtuluş gibi dünyayı sarsan müthiş bir fikri gündeme getirdi. Üçüncü Tabaka temsilcilerinin arkasında, ayaklanan bir halk duruyordu.

Karşıdevrim, bir kitle ayaklanması olarak kalacak şeyi, gerçek bir devrime dönüştürdü. Eski rejimin, ordu artık tamamıyla güvenilir olmamasına karşın, gerektiğinde silahlı gücüyle karşılık vermesi kuşkusuz doğal bir şeydi. (Olduğundan daha az silik ve daha az budala olsaydı, daha az kuşbeyinli ve daha sorumlu bir kadınla evlenip o denli berbat olmayan danışmanları dinlemeye hazır olsaydı bile, XVI. Louis'in yenilgiyi kabullenip kendini derhal anayasal bir krala dönüştürebileceğini, ancak ayakları yere basmayan hayalciler öne sürebilirler). Karşıdevrim zaten aç, işkilli ve bilenmiş Paris kitlelerini harekete geçirdi. Bu gelişmenin en heyecan yaratan sonucu, devrimcilerin silah bulmayı umdukları, kraliyet gücünün simgesi olan devlet hapishanesi Bastille'in zaptedilmesiydi.

Devrim zamanlarında hiçbir şey, simgelerin yıkılmasından daha etkili değildir. 14 Temmuz'u haklı

olarak Fransızların ulusal bayram gününe dönüştüren Bastille'in zaptı, despotluğun yıkıldığını ilan etti ve tüm dünyada özgürleşmenin başlangıcı olarak selamlandı. Kasaba sakinlerinin saatlerini ona göre ayarlayacakları kadar düzenli alışkanlıklara sahip olan Königsbergli vakur filozof Kant'ın dahi, haberi aldığında öğle gezintisini ertelemesinin, Königsberglileri gerçekten dünyayı yerinden oynatan bir olayın yaşandığına inandırdığı anlatılır. Asıl önemlisi, Bastille'in yıkılışının, devrimi taşra kentlerine ve kırsal alana yaymış olmasıydı.

Köylü devrimleri, geniş, biçimden yoksun, başı ayağı belli olmayan, fakat karşı konulamaz hareketlerdir. Salgın halindeki köylü huzursuzluğunu geri döndürülemez bir dalgaya çeviren, taşra kentlerindeki ayaklanmalar ile, anlaşılmaz biçimde ve hızla ülkenin her yanına yayılan (1789 yılının temmuz sonları ile ağustos başlarında 'Büyük Korku, yani *Grande Peur*' denilen) kitlesel bir panik dalgasının birleşmesi oldu. Fransız feodalizminin toplumsal yapısı ve krallık Fransası'nın devlet mekanizması, 14 Temmuz'u izleyen üç hafta içinde darmadağın oldu. Devlet gücünden geriye topu topu, dağılmış bir halde, güvenilirliği hepten kuşkulu alaylar, zorlayıcı gücü olmayan bir Ulusal Meclis ve kısa süre sonra burjuvazinin Paris örneğine dayanarak silahlandırdığı 'Ulusal Muhafız Birlikleri'ni kuran bir yığın belediye ya da taşra (bölge) orta sınıf idareleri kalmıştı. Orta sınıf ve aristokrasi, kaçınılmaz olanı hemen kabullendiler: Tüm feodal ayrıcalıklar resmen kaldırıldı; fakat siyasi durum yerli yerine oturduğunda, bu ödünlerinin karşılığı olarak fahiş bir bedel biçildi. Feodalizmin nihai tasfiyesi ancak 1793'te gerçekleşti. Ağustos sonuna gelindiğinde, İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi'yle Devrim resmi bildirimini kazanmış oldu. Buna karşılık kral, her zamanki budalalığıyla karşı çıktı. Kitlesel bir başkaldırının toplumsal içeriğinden korkan orta sınıfın bazı devrimci kesimleri de, artık muhafazakârlık etmenin vaktinin geldiğini düşünmeye başladılar.

Kısacası, artık Fransız ve onu izleyen tüm burjuva devrimci siyasaların şekli şemali, esas hatlarıyla açıkça görünmeye başladı. Gelecek kuşaklara bu heyecan verici diyalektik raks egemen olacaktı. Bundan böyle, zaman zaman ılımlı orta sınıf reformcularının, ölümüne bir direniş için ya da karşı-devrime karşı kitleleri harekete geçirdiklerini göreceğiz. Kitlelerin, ılımlıların hedeflerini, kendi toplumsal devrimlerini gerçekleştirmek üzere daha ileri ittiklerini, buna karşılık ılımlıların da bölünerek, bundan böyle gericilerle bir dava ortaklığı kuran muhafazakâr bir gruba, ya da üzerlerindeki denetimlerini kaybetme tehlikesini bile göze alarak kitlelerin desteği ile henüz gerçekleşmemiş ılımlı hedefleri izleme kararlılığına girmiş sol eğilimli bir gruba dönüştüğünü göreceğiz. Orta sınıfın çoğunluğunun artık muhafazakâr kampa geçmesi ya da bir toplumsal devrim tarafından yenilgiye uğratılmasına kadar, tekrarlanan ya da yeni çeşitleri bulunan direniş kalıpları arasında, kitlelerin eyleme geçirilişi, sola kaymalar, ılımlılar arasındaki bölünmeler, sağa kaymalar sürüp gidecektir. Fransız Devrimi'ni izleyen burjuva devrimlerinin çoğunda, ılımlı liberaller çok erken bir aşamada ya muhafazakâr kampın içine geri itilecekler ya da buraya transfer edileceklerdir. Gerçekten bunların, ondokuzuncu yüzyılda, giderek artan bir biçimde (en çok da Almanya'da), hesaplanamayacak sonuçlarından korktukları için bir devrim başlatmaya hiç istekli olmadıklarını, kral ve aristokrasiyle bir uzlaşmayı tercih ettiklerini görüyoruz. Fransız Devrimi'nin özgüllüğü, liberal orta sınıfın bir kesiminin, burjuva karşıtı bir devrimin eşiğine gidecek kadar, aslında bu eşiğin de ötesine geçecek kadar devrimciliğini sürdürmeye hazır olmasıydı. Bu kesim, adları her yerde 'radikal devrim'in simgesi haline gelen 'Jakobenler'di.

Neden? Bir bakıma, sonraki liberallerden farklı olarak o zamanın Fransız burjuvazisinde henüz ürkütücü bir Fransız Devrimi anısı bulunmadığından. Jakoben yönetimin, Devrimi burjuvazinin huzur

ve refahının çok ötesine götürdüğü, ılımlılara 1794'ten sonra malum olacaktı; tıpkı, 1793 güneşi eğer bir daha doğacaksa, ancak burjuva olmayan bir topluma doğacağının devrimciler için apaçık bir gerçek olması gibi. Öte yandan Jakobenlerin radikalizmi yürütebilmeleri, devirlerinde kendilerininkine tutarlı bir toplumsal seçenek oluşturacak bir sınıfın bulunmamasından dolayı mümkün olabilmiştir. Böyle bir sınıf ancak endüstri devrimi sürecinde, 'proletarya' ile, ya da daha açıkçası proletaryaya dayanan hareket ve ideolojilerle ortaya çıkabilirdi. Fransız Devrimi'nde işçi sınıfı henüz kayda değer bağımsız bir rol oynamamıştır; kaldı ki emek güçlerini satıyor olsalar da, çoğu endüstri dışında çalışan bu kitleye işçi sınıfı demek doğru olmaz. Açtılar, isyan ettiler, muhtemelen hayal kurdular; ne ki, pratik hedefler söz konusu olduğunda proleter olmayan önderlerin ardından gittiler...

Köylülüğünse, herhangi birilerine siyasal bir alternatif sunduğu görülmemiştir; köylüler, sadece olaylar zorladığında, neredeyse karşı konulmaz bir güç ya da yerinden oynatılamaz bir nesne olur çıkarlar. Burjuva radikalizminin tek alternatifi, (halk desteğinden yoksun kaldıklarında elden ayaktan kesilen ideologların ya da militanların oluşturduğu küçük yapıları dışarda tutarsak) emekçi yoksulların, küçük esnafın, tüccar ve zanaatkârların, küçük girişimcilerin vs. oluşturduğu biçimden yoksun ve çoğunlukla kentsel bir hareket olan 'Baldırıçıplaklar'dı [Sansculottes]. Baldırıçıplaklar, bilhassa Paris'in belli 'kesimler'inde, yerel siyasi kulüplerde örgütlenmekteydiler ve asıl göstericiler, isyancılar, barikatların kurucuları olarak devrimin başlıca vurucu gücünü oluşturdular. Marat ve Hebert gibi gazeteciler ve yerel sözcüler aracılığıyla, arkasında, (küçük) özel mülkiyete saygıyı, zenginlere düşmanlıkla, yoksul için hükümet teminatlı işle, ücret ve sosyal güvenlikle, aşırı eşitlikçi ve özgürlükçü yerel ve doğrudan bir demokrasiyle birleştiren bulanık biçimde tanımlanmış ve çelişkili bir toplumsal idealin bulunduğu bir siyasa formüle ettiler. Gerçekte baldırı çıplaklar; 'burjuva' ile 'proleter' uçlar arasında yer alan, ama ne de olsa çoğu yoksul olduğu için belki birincisinden çok ikincisine yakın koca bir 'küçük insanlar' kitlesinin çıkarlarını ifade etmeye çalışan evrensel ve önemli siyasal eğilimin bir koluydu. Onu, Birleşik Devletler'de Jeffersonculuk, Jaksoncu demokrasi ya da halkçılık, İngiltere'de 'radikalizm', Fransa'da geleceğin 'cumhuriyetçiler'inin ve radikal sosyalistlerinin ataları, İtalya'da Mazziniciler ve Garibaldiciler olarak ve daha başka yerlerde de gözlemleyebiliriz. Çoğunlukla devrim sonrası dönemlerde solda yer alan bir orta sınıf liberalizmi olarak durulmaya meyletmiştir. Fakat 'solda düşman olmaz' diyen eski ilkeyi bırakmaya isteksiz olan ve bunalım zamanlarında 'para duvarına', 'iktisadi kralcılara' ya da 'insanoğlunun gerildiği altın çarmıha' başkaldırmaya da hazır bir orta sınıf liberalizmiydi bu.

Ancak yine de Baldırıçıplaklık, gerçek bir alternatif sağlamadı. Köylülerden ve küçük esnaftan oluşan altın bir geçmiş ya da bankerler ve milyonerlerce rahatsız edilmeyen küçük çiftçi ve zanaatkârlar için altın bir gelecek ideali, gerçekleşemeyecek bir idealdi. Tarih bunları hiç tınmadan ilerledi. Buna karşı tek yapabildikleri, çok çok tarihin yoluna engeller dikmek oldu. Bunu 1793-94'te başardılar ve bu engeller o gün bugün Fransa'nın ekonomik gelişimine mani olmuştur. Gerçekte Baldırıçıplaklık öylesine çaresiz bir görüngüydü ki ismi dahi büyük ölçüde ya unutulmuştur ya da ancak II. Yılda ona önderlik eden Jakobenliğin anlamdaşı olarak hatırlanmaktadır.

II

1789 ile 1791 yılları arasında muzaffer ılımlı burjuvazi, artık Kurucu Meclis haline gelmiş organ aracılığıyla hareket ederek, hedefini gerçekleştirmeye, yani Fransa'yı ussallaştırmaya ve reform yapmaya girişti. Devrimin en çarpıcı uluslararası sonuçları olan metrik sistem ile Yahudilerin ilk özgürleşme hareketi gibi Devrimin en kalıcı kurumsal başarılarının çoğu bu dönemin tarihini taşımaktadır. Kurucu Meclis'in ekonomik görüşleri tümüyle liberal nitelikteydi: Köylü politikası, ortak arazilerin ekime kapatılması, kırsal girişimcilerin teşvik edilmesi; işçi sınıfı politikası, sendikaların yasaklanması; küçük esnaf politikası, lonca ve esnaf bitliklerinin kaldırılması oldu. Bu, sıradan halka hiçbir somut tatmin sağlamadı. Bir tek, 1790'dan itibaren (yurtdışına göç eden soyluların topraklarına yapıldığı gibi) kiliseye ait toprakların satılmasının ve laikleşme sürecinin, ruhbanın güçsüzleştirilmesi, taşralı ve köylü girişimcilerin güçlendirilmesi ve birçok köylüye devrimci faaliyetlerine karşılık elle tutulur bir ödül verilmesi gibi üçlü bir yararı oldu. 1791 Anayasası, olabildiğince geniş kapsamlı tutulan mülk sahibi 'etkin yurttaşlar'ın oy hakkına dayalı bir anayasal monarşi sistemiyle, aşırı demokrasiyi savuşturdu. Edilgen yurttaşlarınsa, adlarına yakışır biçimde yaşayıp gidecekleri umuluyordu.

Gerçekteyse böyle olmadı. Bir taraftan monarşi, eskiden devrimci olan güçlü bir burjuva hizbince kuvvetle destekleniyor olmasına karşın, yeni rejimi hazmedemedi. Saray erkanı, yönetimdeki ayaktakımım kovmak ve Tanrı'nın kutsadığı, Fransa'nın en Katolik kralını hak ettiği yere tekrar oturtmak için Kralın kuzenlerinin gerçekleştireceği bir haçlı seferi hayaliyle entrikalar çevirmeye başladı. Kiliseyi değil, Kilise'nin Roma'ya mutlak bağlılığını kaldırma yönünde bir girişim olan 1790 tarihli Ruhbanların Sivil Anayasası, yanlış anlamalara neden oldu ve ruhban ile inananların çoğunluğunun muhalefete geçmesine neden oldu; kralı da, ülkeden kaçmak gibi umutsuz ve ileride görüleceği gibi intihardan farksız bir teşebbüse sürükledi. Kralın Varennes'de yakalanmasından (Haziran, 1791) sonra, cumhuriyetçilik kitlesel bir güç halini aldı; zira halkını bırakıp kaçan geleneksel krallar, sadakat görme hakkını kaybederlerdi. Öte yandan ılımlıların uyguladığı kontrolsüz bir serbest girişim ekonomisi, yiyecek fiyatlarındaki dalgalanmayı artırdı. Bunun sonucunda özellikle Paris'teki kent yoksulları daha da militanlaştılar. Ekmek fiyatları bir termometre kesinliğinde Paris'in siyasi hararetini gösteriyordu. Parisli kitleler, belirleyici güçtü; Fransa'nın yeni üç renkli bayrağının, eski krallığın beyazının, Paris'in kırmızı ve mavi renkleriyle birleştirilerek oluşturulması boşuna değildi.

Savaşın patlaması sorunları son raddeye getirdi; yani, ülkeyi 1792'deki ikinci devrime, II. Yıl'ın Jakoben Cumhuriyeti'ne ve sonunda da Napoleon'a götürdü. Bir diğer deyişle, Fransız Devrimi'nin tarihini, Avrupa'nın tarihine dönüştürdü.

Fransa'yı genel bir savaşa sürükleyen iki güç oldu: Aşırı sağ ve ılımlı sol. Kral, Fransız soyluları

ve Batı Almanya'nın çeşitli kentlerinde toplanan aristokratlarla kilise mensupları için, ancak bir yabancı müdahalenin eski rejimi geri getirebileceği açıktı. [dn]

Uluslararası durumun karmaşıklığı ve öteki ülkelerin görece siyasal durgunluğu ortadayken, böyle bir müdahale öyle çok kolayca örgütlenebilecek bir şey değildi. Yine de soyluların ve Tanrının atadığı hükümdarların gözünde, XVI. Louis'in yeniden iktidara getirilmesinin sadece sınıf dayanışması yönünde bir davranıştan ibaret olmayıp, Fransa'dan çıkan korkunç fikirlerin yayılmasına karşı önemli bir güvence olduğu da giderek açıklık kazanıyordu. Sonuç olarak Fransa'yı yeniden fethedecek güçler, dışarıda bir araya geldiler.

Aynı zamanda ılımlı liberaller de, bilhassa Gironde bölgesinden gelen temsilciler etrafında kümelenen siyasetçiler grubu, savaşçı bir güçtü. Bu biraz da, her gerçek devrimin evrensel olma eğilimi taşıyor olmasından kaynaklanıyordu. Zira dışarıda bulunan çok sayıdaki sempatizanları için olduğu kadar, Fransızlar için de, Fransa'nın özgürleşmesi, özgürlüğün evrensel zaferinin yalnızca ilk perdesiydi; bu yaklaşım kolayca, baskı ve tiranlık altında inleyen tüm halkları özgürlüğe kavuşturmanın devrimin anavatanının görevi olduğu inancına yol açtı. Ilımlı olsun, aşırı olsun tüm devrimciler arasında özgürlüğü yaymak için gerçekten yüce ve yiğitçe bir tutku vardı; Fransız ulusunun davasını tüm tutsak insanlığın davasından ayırmak, onlar için gerçekten olanaksızdı. Gerek Fransız, gerekse diğer tüm devrimci hareketler, bu tarihten itibaren, ta ki 1848'e kadar, bu görüşü kabul edecek ya da kendilerine uyarlayacaklardı. 1848'e kadar Avrupa'nın kurtuluşuyla ilgili bütün tasarılar, Avrupa'nın gerici güçlerini devirmek için halkların Fransızların önderliğinde hep birlikte ayaklanması fikrinin yörüngesinde kaldı; 1830'dan sonra İtalyanların veya Polonyalıların ayaklanmalarında olduğu gibi, diğer ulusal ve liberal ayaklanma hareketleri de kendilerini, özgürlüklerini kazanarak diğer herkesin özgürleşmesini başlatmaya yazgılı birer Mesih olarak görme eğilimdeydiler.

Öte yandan daha az idealleştirilerek düşünüldüğünde, savaş ülke içindeki birçok sorunun da çözülmesine yardımcı olabilirdi. Yeni rejimin, sıkıntılarını, yurtdışına kaçmış Fransız soylularıyla yabancı tiranların komplolarına bağlaması ve halkın hoşnutsuzluğunu bunlara yönlendirmesi, ayartıcı ve aşikar bir yoldu. Daha özgül olarak, işadamları, ekonominin önündeki belirsizliğin, devalüasyonun ve diğer sıkıntıların ancak müdahale tehdidinin kaldırılmasıyla deva bulabileceğini ileri sürüyorlardı, işadamları ve ideologları, İngiltere'nin deneyimlerine şöyle bir göz gezdirip ekonomik üstünlüğün sistemli bir saldırganlığın ürünü olduğunu düşünmüş de olabilirler. Onsekizinci yüzyıl, başarılı bir işadamının hiç de barışa gönülden bağlı olduğu bir yüzyıl değildi. Dahası, kısa zamanda görüleceği gibi, kâr amacıyla da pekâlâ savaş yapılabilirdi. Bütün bu nedenlerden ötürü, ufak bir sağ kanat ve yine Robespierre'in önderliğindeki ufak bir sol kanat dışında, yeni Yasama Meclisi'nin çoğunluğu savaş çığlıkları atıyordu. Yine bütün bu nedenlerden dolayı, savaş gelip çattığında, devrimin fetihleri, özgürleşmeyi, sömürüyü ve siyasi sapmaları kendi içinde birleştirecekti.

1792 yılının Nisan ayında savaş ilan edildi. Halkın, pek anlaşılır biçimde krallığın baltalamalarına ve ihanetine bağladığı yenilgi, radikalleşmeye neden oldu. Paris'in baldırıçıplaklarının silahlı eylemleriyle, ağustos-eylül aylarında monarşi yıkılıp tek ve bölünmez Cumhuriyet kuruldu; Devrim'in I. Yıl olarak kabul edilmesiyle insanlık tarihinde yeni bir çağın başladığı duyuruldu. Fransız Devrimi'nin demir ve kahramanlık çağı, siyasal mahkûmlarının katledilmesi, —belki de parlamentarizm tarihinin en dikkate değer meclisi olan— Ulusal Konvansiyon için seçimlerin

yapılması ve istilacılara karşı toptan direniş çağrıları arasında başladı. Kral hapse atıldı; yabancı istilası, beylik bir topçu düellosuyla Valmy'de durduruldu.

Devrimci savaşlar, kendi mantıklarını dayatırlar. Yeni Konvansiyondaki hâkim parti, büyük iş çevrelerini ve taşra burjuvazisini temsil eden; düşünsel bakımdan diğerlerinden oldukça üstün, büyüleyici ve zeki parlamento hatiplerinin oluşturduğu; ülke dışında savaşçı, içerdeyse ılımlı bir grup olan Jirondenlerdi. Siyasaları, tümüyle olanaksız şeylerle doluydu. Çünkü, ancak yerleşik düzenli ordularıyla sınırlı çapta seferlerde bulunan devletler, —tıpkı Jane Austen'in romanlarındaki hanımlarla beylerin dönemin İngiltere'sinde yaptıkları gibi— savaşla ülke içi sorunları birbirlerine bulaştırmamayı umabilirlerdi. Oysa Devrim, ne sınırlı çapta savaşlar verdi, ne de düzenli ordulara sahipti. Çünkü onun savaşı, dünya devriminin azami zaferi ile toptan karşı-devrim anlamına gelen azami yenilgisi arasında gidip gelmekteydi; eski Fransız ordusundan artakalan askerlerse işe yaramaz ve güvenilmezdi. Cumhuriyetin önde gelen generali Dumouriez, çok geçmeden düşman saflarına kaçacaktı. Zafer, salt yabancı müdahalesini yenilgiye uğratmak anlamına gelecek olsa bile, böyle bir savaşta, ancak görülmedik ve devrimci yöntemler galip gelebilirdi. Gerçekten bu tür yöntemler bulundu da. Genç Fransız Cumhuriyeti, bunalım sürecinde topyekun savaşı keşfetti, yahut icat etti: Askere alma, karneye bağlanan ve sıkıca denetlenen bir savaş ekonomisi ve içerde ya da dışarda olsun askerlerle siviller arasındaki ayrımın fiilen ortadan kaldırılması gibi yollarla bir ulusun kaynaklarının topyekun seferber edilmesi. Bu keşfin içerimlerinin ne denli dehşet verici olduğu, ancak içinde bulunduğumuz tarihsel çağda açıkça anlaşılır hale gelmiştir. 1792-94 devrimci savaşı istisnai bir olay olarak kaldığından, savaşların devrimlere yol açtığı, devrimlerinse kazanılamayacak savaşları kazandığı gözlemi dışında, ondokuzuncu yüzyıl gözlemcilerinin çoğu bu savaşa pek bir anlam veremediler (hatta bu gözlem bile, bolluğa ve berekete gömülmüş geç Victoria çağında unutulup gitmiştir). Jakoben Cumhuriyet ve 1793-94 *Terör Dönemi*'ne ilişkin birçok şeyin, modern topyekun savaş çabasından başka hiçbir koşulda bir anlam ifade etmediğini ancak bugün görebiliyoruz.

Baldırıçıplaklar, haklı olarak karşı-devrimin ve yabancı müdahalenin ancak bu yolla mağlup edilebileceğini düşündüklerinden değil sadece, böyle bir hükümetin yöntemleri insanları harekete geçireceği ve toplumsal adaleti daha yakınlaştıracağı için de devrimci bir savaş hükümetini memnunlukla karşıladılar (Hiçbir etkin modern savaş girişiminin, aziz tuttukları merkeziyetsiz - gönüllü - doğrudan demokrasiyle bağdaşmayacağı gerçeğini gözden kaçırdılar). Öte yandan Jirondenler, yularını çözdükleri savaşla kitle devriminin bir araya gelmesinin yaratacağı siyasal sonuçlardan korkuyorlardı. Solla rekabet edebilecek donanıma sahip değillerdi. Kralı yargılamayı ve idam etmeyi istememekle birlikte, devrimci hamiyetin simgesi haline gelen bu konuda rakipleri 'Montagnardlar'dan (Jakobenler) geri kalmamak zorundaydılar; sonunda bu işin şanı Montagnardların oldu, onların değil. Öte yandan savaşı genişleterek, özgürleşme yolunda genel ideolojik bir haçlı seferine ve büyük ekonomik rakip İngiltere'ye doğrudan bir meydan okumaya dönüştürmek istiyorlardı. Bu amaçlarında başarılı da oldular. 1793 Mart'ına gelindiğinde Fransa neredeyse bütün Avrupa ile savaş halindeydi ve yabancı toprakları ilhak etmeye başlamıştı (Bu ilhaklar, yeni icat edilen Fransa'nın 'doğal sınırları' öğretisiyle meşrulaştırılmaktaydı). Fakat savaşın genişlemesi, üstelik kötü gitmesi, sadece solun elini güçlendirmeye yaradı ve savaşı bir tek o kazanabilirdi. Sonunda geri çekilen ve ayak oyunlarına başvuran Jirondenler, çok geçmeden taşrada Paris'e karşı bir ayaklanmanın örgütlenmesine dönüşecek olan, sola karşı yanlış yargılarla dolu saldırılara giriştiler; Baldırıçıplaklar, ani bir darbeyle 2 Haziran'da Jirondenleri devirdi. Böylelikle Jakoben

Cumhuriyeti başlamış oldu.

III

Meslekten tarihçi olmayan eğitimli kişiler, Fransız Devrimi'ni düşündüklerinde, akıllarına gelen başlıca şey, 1789'daki olaylarla II. Yıl'ın Jakoben Cumhuriyeti'dir. Resmiyet düşkünü Robespierre, babayiğit ve çapkın Danton, soğuk devrimci zarafetiyle Saint-Just, kabadayı Marat, kamu esenliği komitesi, devrimci yargılamalar ve giyotin, en açık seçik gördüğümüz imgelerdir. 1789'da Mirabeau ile Lafayette arasında yer alan ılımlı devrimcilerin, 1793'ün Jakoben önderlerinin isimleri, tarihçiler dışında herkesin belleğinden silinmiştir. Jirondenler sadece bir grup olarak ve belki de Madam de Roland veya Charlotte Corday gibi siyaseten önemsiz ama romantik kadınların onlara gösterdiği yakınlıktan ötürü anımsanmaktadır. Uzman çevrelerin dışında kim, Brissot, Vergniaud, Guadet ve geri kalanların isimlerini olsun bilir ki? Muhafazakârlar, Terör Dönemi'nin, zincirinden boşanmış isterik bir kana susamışlık ve diktatörlük olduğu yolunda kalıcı bir imge yaratmışlardır. Oysa yirminci yüzyılın ölçütleriyle, hatta 1871 Paris Komünü sonrasındaki katliamlarda olduğu gibi, muhafazakârların toplumsal devrimi bastırırken sergiledikleri rakamlara kıyasla, ondört ayda 17.000 resmi infazla Devrim'in toplu kıyımları nispeten mâkul sayılırdı.[6] Devrimciler, özellikle Fransa'dakiler, Terör Dönemini ilk halk cumhuriyeti ve izleyen tüm başkaldırıların esin kaynağı olarak görmüşlerdir. Bu nedenledir ki zaten, her günkü insani ölçütlerle değerlendirilmemesi gereken bir çağdı o.

Bu doğrudur. Ancak Terör'ün arkasında duran kararlı orta sınıf Fransızlar için, o ne hastalıklı bir şeydi ne de kıyamet habercisiydi; en başta ve her şeyden önemlisi ülkelerini korumanın tek etkin yöntemiydi. Jakoben Cumhuriyetinin yaptığı buydu ve başarısı insanüstüydü. 1793'ün haziranında, Fransa'nın seksen vilayetinden altmışı Paris'e karşı ayaklandı; Alman prenslerinin orduları, kuzeyden ve doğudan Fransa'yı işgal ediyorlardı; İngilizler, güney ve batıdan saldırmıştı; ülke çaresiz ve tükenmiş bir haldeydi. Oysa ondört hafta sonra bütün Fransa üzerinde denetim sağlanmış, işgalciler kovulmuştu. Bu kez Fransız orduları Belçika'yı işgal etti; neredeyse kesintisiz ve zahmetsiz kazanılacak olan yirmi yıllık bir askeri zaferler dönemine girmek üzereydiler. Oysa, 1794 martına gelindiğinde eskisinden üç kat daha büyük olan ordu, 1793 martındaki maliyetinin yarısıyla çekip çevrilmekteydi. Fransız parasının (ya da büyük oranda onun yerini almış *assignat*ların) değeri, önceleri ve sonraları olduğunun tam tersine, hemen hemen sabit tutulmuştu. Sıkı bir cumhuriyetçi olmasına karşın sonradan Napoleon'un en etkili valilerinden biri olan Kamu Esenliği Komitesi'nin Jakoben üyesi Jeanbon St. Andre'ın, 1812-13 yenilgileri altında kıvranan imparatorluk Fransası'nı küçümseyerek izlemiş olması hiç şaşırtıcı değildir. II. Yıl'ın Cumhuriyeti, üstelik çok daha az kaynakla, çok daha beter bunalımların üstesinden gelmişti. [dn]

Bu kahramanlık dönemi boyunca tabanda denetimi elinde tutan Ulusal Konvansiyon'daki çoğunluğa gelince, bu adamlar için yapılacak tercih basitti: Ya orta sınıfın bakış açısından taşıdığı bütün kusurlara rağmen Terör'ü seçeceklerdi ya da Devrim'in yıkılmasını, ulusal devletin parçalanmasını ve muhtemelen de ülkenin yeryüzünden silinmesini. Polonya örneği ortada değil miydi? Fakat Fransa ümitsiz bir bunalım içinde olmasaydı, birçoğu pekâlâ daha az sert bir rejimi ve elbette daha denetlenen bir ekonomiyi yeğlerdi. Robespierre'in düşüşü, ekonominin salgın bir hastalık gibi

denetimden çıkmasına ve adi bir vurgunculuğa yol açtı; dörtnala giden bir enflasyon ve 1797'deki ulusal iflasla doruğuna vardı. Ancak en dar bakış açısından bile orta sınıf Fransızların beklentileri, birleşik, güçlü ve merkezi bir devlete dayanıyordu. Öte yandan, çağdaş anlamlarıyla 'ulus' ve 'vatanseverlik' kavramlarını bizzat yaratmış olan Devrim, 'büyük ulus' *(grande nation)* fikrinden nasıl vazgeçebilirdi?

Jakoben rejimin ilk işi, Jirondenlerin ve taşra ileri gelenlerinin muhalefetine karşı kitle desteğini harekete geçirmek ve Paris'in baldırıçıplaklarının önceden seferber edilmiş kitlesel desteğini muhafaza etmek oldu. Parisli baldırıçıplakların diğer taleplerinin başa dert olacağı ileride görülecekti, ama genel askerlik yükümlülüğü *('levee en masse'),* 'hainler'e karşı terör ve genel fiyat denetimi gibi devrimci bir savaştan yana kimi talepleri, Jakobenlerin ortak duyusuyla örtüşen taleplerdi. O ana dek Jirondenlerin geciktirdiği, az çok radikalleştirilmiş yeni bir anayasa ilan edildi. Bu soylu ama akademik nitelikteki belgeye göre, halka genel oy hakkı, başkaldırma, çalışma ya da hayatını idame ettirme hakkı veriliyordu. Hepsinden önemlisi, herkesin mutluluğunun hükümetin hedefi olduğunun ve halkın haklarının yalnızca sözde kalan değil, kullanılır nitelikte haklar olduğunun resmi ifadesiydi. Bu, modern bir devletin ilan ettiği gerçekten demokratik nitelikteki ilk anayasaydı. Daha somut olarak Jakobenler, tazminat öngörmeksizin feodal haklardan geriye kalanları kaldırdılar; küçük alıcıların, yurtdışına kaçanların ellerinden alınan toprakları satın alma olanaklarını artırdılar ve birkaç ay sonra da San Domingo Zencilerinin cumhuriyet için İngiltere'ye karşı savaşmalarını teşvik etmek üzere Fransız sömürgelerinin tümünde köleliği kaldırdılar. Alınan bu önlemlerin uzun erimli bir sürü sonucu oldu. Bu sayede Amerika'da Toussaint-Louverture'in şahsında ilk bağımsız devrimci önderin ortaya çıkması mümkün oldu. [dn]

Fransa'daysa, o günden bu güne ülke yaşamına egemen olan; ekonomik olarak geriye dönük, ancak kendilerini Devrime ve Cumhuriyete tutkuyla adamış küçük ve orta köylü mülk sahipleri ile küçük esnaf ve dükkân sahiplerinden oluşan zaptedilmez bir kale kuruldu. Hızlı ekonomik kalkınmanın temel koşulu olan tarımın ve küçük yatırımın kapitalist yönde dönüşümü, emekleyecek kadar yavaşlatıldı; onunla birlikte kentleşme hızı, iç pazarın genişlemesi, işçi sınıfının çoğalması, dolayısıyla proleter devriminin görünmez ilerleyişi de yavaşladı. Fransa'da uzun süre hem büyük iş çevreleri hem de işçi hareketi, köşebaşı bakkalları, küçük köylü mülk sahipleri ile kahvehane sahiplerinin oluşturduğu bir denizin çevrelediği adalar gibi, bir azınlık olgusu olarak kalmaya mahkûm edildi (9. Bölümle karşılaştırın).

Jakobenlerle baldırıçıplakların yaptığı ittifakı temsil eden yeni hükümetin merkezi, bu yüzden belirgin biçimde sola kaydı. Bu durum, hızla Fransa'nın en etkin savaş kabinesi haline gelen, yeniden oluşturulan Kamu Esenliği Komitesi'nde yansısını buldu. Güçlü, sefih, belki yiyici ama göründüğünden daha ılımlı olan (son krallık idaresinde bakanlık yapmış) son derece yetenekli bir devrimciyi, Danton'u kaybetti ve en etkili üyelerinden biri haline gelen Maximilien Robespierre'i kazandı. Kimsenin tarafsız kalamayacağı korkunç ve görkemli II. Yıl'ı hâlâ şahsında somutladığı için, erdem sanki kişisel tekelindeymiş gibi aşırı bir duyarlığa sahip olan bu züppe, tez canlı, ateşli avukatın karşısında pek az tarihçi serinkanlı olabilmiştir. Cana yakın biri değildi; bugünlerde onun haklı olduğunu düşünenler bile, genç Saint Just'ü, yani Sparta cennetleri mimarının ışıltılı matematik keskinliğini ona yeğleme eğilimindeler. Büyük bir adam değildi, hatta yer yer sığ biriydi. Ancak Napoleon sayılmazsa, Devrimin kutsadığı ve hakkında bir tapı geliştirilmiş tek kişiydi. Böyle

olmasının nedeni, Jakoben Cumhuriyet'in, tarih için olduğu gibi kendisi için de bir savaş kazanma aygıtı değil, bir ideal olmasından kaynaklanıyordu. Tüm iyi yurttaşların ulusun nazarında eşit olduğu ve halkın, hainlerin hakkından geldiği, adalet ve erdemin korkunç ve görkemli hükümranlığıydı bu ideal. Bu gücü ona Jean-Jacques Rousseau (aşağıdaki 268-70. sayfalara bakınız) ve billurlaşmış bir haklılık inancı vermekteydi. Resmen diktatörlük yetkilerine sahip olmadığı gibi, resmi bir görevi bile yoktu; kendisi de Konvansiyon'un —bütün yetkileri elinde toplamasa da, en güçlü— alt komitelerinden biri olan Kamu Esenliği Komitesi'nin bir üyesiydi sadece. Onun iktidarı, halkın, Paris kitlelerinin iktidarı; onun terörü, halkın terörü demekti. Nitekim onu terk ettiklerinde, o da düştü.

Arkalarına aldıkları bu desteğe yabancılaşmak zorunda kalmaları, Robespierre'in ve Jakoben Cumhuriyet'in trajedisiydi. Rejim, orta sınıf ile emekçi kitleler arasındaki ittifaka dayanıyordu; fakat orta sınıf Jakobenler için baldırıçıplaklara verilen ödünler, mülk sahiplerini korkutmadan kitleleri rejime bağladığı için ve bağladığı sürece hoş görülebilirdi; ve bu ittifakta orta sınıf Jakobenler belirleyici konumdaydılar. Bunun yanında, savaşın gerekleri her hükümeti, baldırıçıplakların serpilip geliştiği kulüp ve kesimlerin özgür, yerel ve doğrudan demokrasisinin, gönüllü milis birliklerinin, karşılıklı savlara dayanan özgür seçimlerin pahasına, merkezileşme ve disiplin yönünde önlemler almaya zorlamaktaydı. 1936-39 İspanyol İç Savaşı sonrasında, Anarşistler aleyhine Komünistleri güçlendiren süreç, Hebert'in baldırıçıplaklarını harcamak pahasına Saint-Just türünden Jakobenleri güçlendirdi. 1794'e gelindiğinde hükümet ve siyaset yekpare bir hal almıştı ve dizginler, —en *mission* delegeler aracılığıyla— Komite'nin ya da Konvansiyon'un doğrudan görevlendirdiği kişiler ile Jakoben subayların ve yerel parti örgütlenmeleriyle bağlantılı resmi görevlilerin elindeydi. Son olarak, savaşın ekonomik gereklilikleri de halk desteğini soğuttu. Kentlerde fiyat denetimi ve karne uygulaması, kitlelerin yararınaydı; fakat ücretlerin dondurulması onlara hayli zarar verdi. Kırsal bölgelerde yiyeceklere sistemli biçimde resmen el konulması (bunu ilk savunanlar kentli baldırıçıplaklar olmuştur) köylüyü yabancılaştırdı.

Bundan ötürü kitleler, bilhassa baldırıçıplakların en sözünü sakınmayan sözcülerinin, yani Hebertçilerin yargılanıp idam edilmelerinin ardından, hoşnutsuzluğa ya da tekinsiz ve küskün bir edilgenliğe girdiler. Bu arada, şimdi başını Danton'un çektiği sağcı muhalefete yönelik saldırılar, rejimin daha ılımlı destekçilerinin teyakkuza geçmelerine neden oldu. Bu hizip, her ne kadar sermaye birikiminin unsurları olsalar da dolandırıcılara, vurguncılara ve karaborsa simsarlarına sığınak sağlamaktaydı, ve onları bastırmak için kaçınılmaz biçimde gündeme gelen katı bir püritenlikle haklarından gelininceye dek toplumsal devrimlerin başlarında hep var olagelen ahlakdışı, Falstaff-vari [dn] bir hovardalık ve savurganlık bizzat Danton'un şahsında toplandığından, bu çok daha kolay oldu. Tarihin Dantonları, Robespierrelerin ya da Robespierreler gibi davranma iddiasında olanların karşısında her zaman yenilgiye uğramışlardır. Çünkü bohemliğin başarılı olamadığı yerde, sert ve dar görüşlü bir adanmışlık başarılı olabilir ancak. Robespierre, her şeyden önce savaşan Fransa'nın çıkarları adına çürümeyi ve yiyiciliği ortadan kaldırmakla ılımlıların desteğini kazanmış, ama özgürlüklere ve para kazanmaya sınırlamalar getirmekle bir o kadar da işadamlarının düzenini bozmuştu. Son olarak da, hiçbir büyük görüş topluluğu, bu dönemin hayli düşsel ideolojik gezintilerinden (baldırıçıplakların gayreti sayesinde sistemli hıristiyansızlaştırma kampanyaları; Tanrıtanımazlara karşı koyma ve mübarek Jean-Jacques'in öngörülerini gerçekleştirme girişimi olarak —törenlerle de desteklenen— Robespierre'in Üstün Varlık'a inanan yeni toplum dini gibi düşsel gezintilerinden) hoşlanmıyordu. Bu arada giyotinin dinmek bilmeyen ıslığı, bütün siyasetçilere hiç kimsenin gerçekten güvende olmadığını hatırlatıp duruyordu.

1794 nisanına gelindiğinde, hem sağ hem sol giyotine yollanmış, bu suretle Robespierreciler siyasal olarak da yalıtılmışlardı. Onları iktidarda tutan, sadece savaş bunalımıydı. 1794 temmuzunda Cumhuriyetin yeni orduları Fleurus'da Avusturyalıları mutlak bir bozguna uğratıp Belçika'yı işgal ederek gücünü kanıtladığında, son da yaklaştı. Konvansiyon, devrim takviminin Dokuzuncu Thermidor'unda (17 Temmuz, 1794) Robespierre'i devirdi. Ertesi gün, o, Saint-Just ve Couthon, birkaç gün sonra da devrimci Paris Komünü'nün seksenyedi üyesi idam edildiler.

IV

Thermidor, Devrimin kahramanlık dolu, herkesin anılarında yer etmiş olan döneminin sonudur: Kendilerini Brutus ve Cato gibi gören kırmızı bereli dürüst yurttaşların, üstü başı dökülen baldırıçıplakların ve “Lyon artık yok” ya da “Onbin asker ayakkabısız. Strasbourg’daki aristokratların ayakkabılarını alacak ve bunları yarın sabah saat beşte gönderilmek üzere karargâha getireceksiniz”[7] gibi klasik ve tumturaklı deyişlerin, ama aynı zamanda insani deyişlerin de dönemiydi. Bu dönem, yaşamak için pek rahat bir dönem değildi, zira çoğu insan aç ve birçokları da korku içindeydi; ama bu, ilk nükleer patlama kadar korkunç ve geri dönüşü olmayan bir olguydu ve tüm bir tarihi kalıcı biçimde değiştirdi. Yarattığı enerji, Avrupa’nın eski rejimlerinin ordularını çerçöp gibi süpürüp atmaya yetti.

Teknik açıdan devrimci olarak nitelenen dönemin (1794-99) geri kalanında, Fransız orta sınıfının önünde, 1789-91’deki özgün liberal program temelinde siyasi istikrarın ve ekonomik ilerlemenin nasıl sağlanacağı sorunu durmaktaydı. 1870’den itibaren parlamenter cumhuriyet içinde çoğu zaman işe yarar bir formül bulacak olsa da, bu soruna o günden beri gerektiği gibi bir çözüm bulamamıştır. Rejimin, Direktuvar (1795-99), Konsüllük (1799-1804), İmparatorluk (1804-14), Bourbon Monarşisinin geri dönmesi (1815-30), Anayasal Monarşi (1830-48), Cumhuriyet (1848-51) ve İmparatorluk (1852-70) biçimindeki hızlı değişimleri, bir yandan Jakoben demokratik cumhuriyet ve eski rejimin oluşturduğu çifte tehlikeden sakınmak, diğer yandan burjuva toplumunu sürdürmek yönünde girişimlerdi.

Thermidorcuların büyük zaafı, siyasi destekten yoksun olmalarıydı; kitlelerin onlara en fazla tahammül gösterdiğinden söz edilebilir. Canlanan aristokratik tepki ile, çok geçmeden Robespierre’in düşüşünden pişmanlık duymaya başlayan Jakoben-Baldırıçıplaklarla Paris yoksulları arasında sıkışıp kaldılar. 1795 yılında her ikisine karşı da kendilerini korumak üzere denge ve denet sistemi içeren ayrıntılı bir anayasa yaptılar. Dönem dönem sağa ve sola kaymalarla kararsız bir denge tutturdular. Fakat muhalefeti dağıtmak üzere giderek orduya dayanmak zorunda kaldılar. Bu, garip biçimde Dördüncü Cumhuriyet’i andıran bir durumdu; sonu da ona benzedi: Bir generalin yönetimi. Ancak Direktuvar, dönem dönem ortaya çıkan darbelerin ve komploların (1795'deki çeşitli ayaklanma ve komplolar, Babeuf’un 1796 yılındaki komplosu, 1797’de Fructidor, 1798’de Floreal, 1799’da Prairial) [dn] bastırılmasında orduya daha çok bağımlıydı. Zayıf ve halk desteği olmayan bir rejim için eylemsizlik yegâne sağlam teminattır; oysa orta sınıfın ihtiyaç duyduğu şey, girişim ve yayılmaydı. Çözümsüz gibi görünen bu sorunu ordu halletti. Fetihlere girişti; kendi giderini kendi karşıladı; dahası, ganimet ve fetihleriyle hükümete de kaynak sağladı. Zamanla ordunun en zeki ve becerikli önderi olan Napoleon Bonaparte’ın, ordunun zayıf bir sivil rejimden tümüyle vazgeçebileceğine karar vermesinde şaşırtıcı ne yan olabilirdi?

Bu devrimci ordu, Jakoben Cumhuriyetin en zorlu çocuğuydu. Devrimci yurttaşların *‘levee en masse’* (topluca askere alınmaları) ile ortaya çıkmış, kısa sürede profesyonel savaşçılardan oluşan bir güce dönüşmüştü. Zira 1793 ile 1798 arasında hiçbir sefer-görev emri çıkmamış ve askerlik

yapmak istemeyen ya da yetenekli olmayanlar kitleler halinde firar etmişlerdi. Bu sayede ordu, devrimin temel niteliklerini korumuş, bu arada yerleşik bir çıkar grubu niteliği de kazanmıştı; tipik Bonapartist bir karışım. Devrim ona, Napoleon'un olağanüstü generalliğiyle kullanacağı emsalsiz bir askeri üstünlük kazandırmıştı. Ordu, her zaman için rastgele askere alımların gerçekleştirildiği bir yer olarak kaldı; acemi erler toplanıyor, eski askerlerden eğitim ve terbiye alıyorlardı; kurallara ilişkin kışla disiplini savsaklanabiliyordu, askerlere adam gibi davranılıyordu; terfilerin, savaşta üstünlük göstermek anlamına gelen liyâkat esasına dayanması, yürekliliğe dayanan basit bir hiyerarşi yaratmıştı. Bu ve kibirli bir devrimci görev duygusu, Fransız ordusunu, alışılmış askeri güçlerin dayandığı kaynaklardan bağımsız kıldı. Hiçbir zaman etkin bir ikmal sistemine sahip olmadı; çünkü ordu birlikleri, bulundukları ülkenin imkânlarıyla geçiniyorlardı. Hiçbir zaman başlıca ihtiyaçlarını güç bela da olsa karşılayabilecek bir silah endüstrisi tarafından desteklenmedi; çarpışmaları öylesine bir hızla kazanıyordu ki, silaha ihtiyacı pek olmadı: 1806 yılında büyük Prusya ordusu, içindeki bütün bir kolordunun yalnızca 1.400 büyük top atışı gerçekleştirdiği bir ordu önünde darmadağın oldu. Generallerin güvenebilecekleri tek şey, sınırsız bir saldırma cesareti ve hatırı sayılır miktarda yerel yardımdı. Kuşkusuz, ordunun kendinden kaynaklanan zaafları da vardı. Napoleon ve bir iki generalin dışında, komuta geleneği ve kurmay çalışması zayıftı; çünkü devrimci general ya da Napoleoncu mareşal, pek büyük bir olasılıkla kafasından ziyade cesaretinden ve önderliğinden dolayı terfi etmiş kaba bir 'başçavuş' ya da 'bölük komutanı' tipiydi. Kahraman, ama oldukça budala olan Mareşal Ney, bu bakımdan çok tipiktir. Napoleon, savaşları kazandı; mareşalleriyse kaybetme eğilimindeydi. Yarım yamalak ikmal sistemi, Belçika, Kuzey İtalya ve Almanya gibi gelişmiş, zengin ve yağmaya elverişli ülkelerde yeterli oluyordu. Polonya ve Rusya'nın ıssız bölgelerindeyse, göreceğimiz gibi çöktü. Sağlık hizmetlerinin hiç olmaması, kayıpları çoğalttı: 1800 ile 1815 yılları arasında Napoleon, birliklerinin yüzde 40'ını kaybetti. Bunların üçte biri firar yoluyla olmuşsa da, kayıpların yüzde 90-98'ini muharebe sırasında değil, aldığı yaralar, hastalık, bitkinlik ve soğuk yüzünden ölenler oluşturuyordu. Özede bu ordu, bütün Avrupa'yı, yalnız böyle yapabilme yeteneğinde olduğundan değil, böyle yapmaya mecbur olduğu için, ani ve şiddetli hamlelerle fethetti.

Öte yandan ordu, burjuva devriminin yetenekli kişilere açtığı diğer alanlar gibi mesleki bir alandı; bu işte başarılı olanların da, diğer bütün burjuvalar gibi ülkenin istikrar kazanmasında çıkarları vardı. Jakobenligine rağmen orduyu Thermidor sonrası hükümetlerin direği yapan ve önderi Bonaparte'ı da burjuva devrimini sonuçlandırıp burjuva rejimini başlatmaya uygun bir kişilik kılan işte budur. Napoleon, barbar memleketi olan Korsika ölçülerine göre kibar bir aileden gelmiş olmakla birlikte, tipik bir karisyeristti. 1769'da doğdu; kraliyet ordusunun teknik yeterliliğin vazgeçilmez olduğu ender dallarından birinde, topçuluk alanında yavaş yavaş yükseldi; hırslı, zor beğenen biriydi ve devrimciydi. Devrim ve bilhassa tüm gücüyle desteklediği Jakoben diktatörlüğü zamanında son derece önemli bir cephede yerel bir komiser tarafından oldukça yetenekli ve gelecek vaat eden bir asker olarak fark edildi. Komiser de rastlantı eseri Korsikalı'ydı, ancak bu durum görüşlerini olumsuz yönde pek etkilememiş olmalı. II. Yıl, onu general yaptı. Robespierre'in düşüşünden sağ salim yakayı sıyırmayı başardı ve Paris'te işe yarar bağlantılar geliştirme yeteneği, bu sıkıntılı günlerden sonra ona yardımcı oldu. Kendisini sivil otoritelerden bağımsız hareket eden Cumhuriyet'in birinci asker kişisi yapacak olan 1796 İtalyan Seferi'nde şansı yaver gitti. 1799 yılının yabancı işgalleri Direktuvar'ın güçsüzlüğünü ve kendisinin de vazgeçilmezliğini ortaya koyunca, iktidar yarı yarıya kendisine teslim edilmiş, yarı yarıya da kendisi tarafından ele geçirilmiş oldu. Birinci Konsül oldu; ardından ömür boyu Konsül ilan edildi; ardından İmparatorluğa getirildi. Kendisinin gelmesiyle birlikte, sanki bir mucize olmuş gibi, Direktuvar'ın çözülmeyen sorunları

çözülür hale geldi. Birkaç yıl içinde Fransa'nın bir Medeni Kanun'u oldu, kiliseyle anlaştı ve hatta burjuva istikrarının en çarpıcı simgesi olan Merkez Bankası'nı kurdu. Böylelikle dünya ilk laik mitine kavuştu.

Yaşlı okurlar ya da eski âdetlere bağlı ülkelerdeki okuyucular, Napoleon mitinin yüzyıl boyunca nasıl yaşadığını bilirler: Orta sınıftan hiçbir ev, onun büstü olmadan tamam sayılmazdı ve nüktedan, zeki broşür yazarları şaka yollu da olsa onun bir insan değil, bir güneş-tanrı olduğunu ileri sürerlerdi. Bu mitin olağanüstü gücü, ne Napoleon'un zaferleriyle, ne Napoleoncu propagandayla, hatta ne de Napoleon'un şüphe götürmez kişisel dehasıyla açıklanabilir. Bir insan olarak iktidar onu oldukça çirkinleştirmişse de, hiç tartışmasız son derece parlak, çok yönlü, zeki ve düş gücü olan biriydi. Bir general olarak benzersizdi; bir yönetici olarak son derece etkili bir tasarımcı, şef, idareci, icracı ve kendisine bağlı olanların yapmakta olduklarını kavrayıp yol gösterebilecek çok yönlü bir zihinsel yeterliliğe sahipti. Bir birey olarak etrafına bir büyüklük duygusu saçıyor gibi görünür; ancak Goethe gibi buna tanıklık edenlerin çoğu onu, mit çoktan etrafını sarmışken, şanının doruklarındayken görmüştür. Hiç kuşku yok ki, büyük bir insandı ve belki Lenin istisna tutulabilir, ama tarihin portreler galerisinde bugün dahi belirli bir eğitim görmüş insanların çoğunun (minyonluğu, alnından öne doğru taranmış saçı ve yarı açık yeleğine sokulu elinin oluşturduğu üçlü belirti sayesinde de olsa) derhal tanıyacağı resimlerden biridir. Onun büyüklüğünü yirminci yüzyılın büyüklük adaylarıyla ölçüştürmeye kalkmak, yersiz bir iş olurdu.

Çünkü Napoleon miti, Napoleon'un kendi hikmetlerine dayanmaktan çok, zamanında biricikliк gösteren kariyerine ilişkin olgulara dayanmaktadır. Geçmişin dünyayı sarsan büyük şöhretleri, ya İskender gibi kral olarak ya da Julius Caesar gibi patrici olarak başlamışlardı; ama Napoleon salt kişisel yeteneği ile 'ufak bir onbaşı'lıktan, bir kıtanın yönetimi mertebesine yükseldi (Bu tam olarak doğru olmamakla birlikte, onun yükselişi bu betimlemeyi makul kılacak denli göz kamaştırıcıdır). Kitaplar devirmiş, genç Bonaparte'ın yaptığı gibi iyi kötü şiir ve roman yazmış, Rousseau'ya hayran her genç aydın, artık gökyüzünü kendi şiiri olarak düşünebilir, adının baş harflerini defne yapraklarıyla çevrelenmiş olarak görebilirdi. Artık her işadamının, tutkusu için bir adı vardı: Aralarında klişeleştiği gibi endüstrinin ya da 'Mali dünyanın Napoleon'u' olmak. Sıradan insanlar, kendileri gibi sıradan birinin kral olmak için doğanlardan daha büyük biri haline gelmesiyle karşılarına çıkan benzersiz tablo karşısında şaşkına dönmüşlerdi. Napoleon, çifte devrimin dünyayı insanların ihtirasına açtığı bir anda bu hırsa kişisel bir ad verdi. Yine de o bundan fazla biriydi. Onsekizinci yüzyılın uygar, akılcı, araştırmacı, aydınlanmış insanlarından biriydi; fakat takipçisi olduğu Rousseau gibi o da bir ondokuzuncu yüzyıl romantiğiydi. Devrimin insanıydı ve istikrarı getiren adamdı. Kısacası, geleneklerden kopan her insanın rüyalarında kendini özdeşleştirebileceği bir çehreydi.

Bunların yanında Fransızlar için çok daha basit şeyler de ifade etmekteydi: Uzun tarihlerindeki en başarılı hükümdardı. Ülke dışında muhteşem zaferler elde etmişti, ülke içinde de bugüne dek varlığını sürdürmüş Fransız kuramlarını kuran ya da yeniden kuran kişiydi. Kuşkusuz çoğu fikirleri, belki de hepsi Devrim ve Direktuvar tarafından dile getirilmişti; onun kişisel katkısı, bunları daha muhafazakâr, hiyerarşik ve otoriter kılmak oldu. Kendisinden önce gelenler sadece düşünmüştü, o hayata geçirdi. Bütün bir Anglo-Sakson olmayan burjuva dünyasına örnek olacak Fransız hukukunun apaçık büyük anıtları *(Code'lar)*, Napoleon'un eseriydi. En yukarıdan en aşağı kademesine, mahkeme, üniversite ve okullardaki makam hiyerarşisi onun imzasını taşır. Ordu, devlet memurluğu,

eğitim, hukuk gibi Fransız kamu yaşamının büyük ‘kariyerleri’, hâlâ Napoleon dönemindeki biçimlerini korumaktadırlar. Onun yaptığı savaşlardan geri dönemeyen yarım milyon Fransız dışında herkese istikrar ve refah getirdi; onların akrabalarına dahi şeref kazandırdı. İngilizler, kendilerini tiranlığa karşı özgürlük için savaşan kimseler olarak görürler; fakat 1815’de İngilizlerin çoğu, muhtemelen 1800’de olduklarından daha yoksul ve kötü durumdaydılar. Oysa Fransızların çoğunun durumu, hemen hemen kesinlikle daha iyiydi. Hâlâ ihmal edilebilir konumda olan ücretli işçiler dışında, Devrimin sağladığı maddi ekonomik kazanımdan kaybetmiş kimse yoktu. Bonapartizmin, Napoleon’un düşüşünden sonra, siyasetle ilgilenmeyen Fransızların, bilhassa zengin köylülerin ideolojisi olarak kalmasında esrarengiz bir yan yoktur. 1851 ile 1870 yılları arasında ikinci ve küçük bir Napoleon’un varlığı, bu mirası çarçur etmeye yetti.

Sadece bir tek şeyi yıkmıştı: Jakoben Devrimi’ni; onun görkemi altında baskıyı ortadan kaldırmak için ayaklanan halkın düşünü, eşitlik, özgürlük ve kardeşlik düşünü. Onunkinden daha güçlü bir mitti bu; çünkü onun düşmesinden sonra, onun anısı değil, kendi ülkesinde bile bu düştür ondokuzuncu yüzyıl devrimlerine ilham veren.

4. Savaş

"Bir yenileşme döneminde, yeni olmayan her şey kötüdür. Monarşinin askerlik sanatı artık bize uymuyor; zira bizler yeni insanlarız ve farklı düşmanlarımız var. Halkın iktidarı ve fetihleri, siyaset ve savaşlarının görkemi, her zaman tekbir ilkeye, tekbir güçlü kuruma dayanmıştır... Ulusumuz kendine özgü bir ulusal kişiliğe şimdiden sahiptir. Onun askeri sistemi düşmanlarından farklı olmalıdır. O halde, şayet Fransız ulusu bizim azim ve yeteneğimizden ötürü ürkütücüyse ve şayet düşmanlarımız sakar, soğuk ve ağırkanlıysalar askeri sistemimiz de atılgan olmalıdır."

- Saint-Just, Kamu Güvenliği Komitesi adına Ulusal Meclis'e sunulan rapor, II. Yıl'ın ilk ayının 19. Günü (10 Ekim 1973)

Savaşın ilahi olarak mukadder olduğu doğru değildir; toprağın kana susadığı doğru değildir. Tanrı savaşı lânetlemiştir; savaşanlar ve onu gizemli bir dehşet içinde sürdürenleri de öyle."

- Alfred de Vigny, Servitude et grandeur militaires

I

Avrupa, 1792-1815 arasında neredeyse kesintisiz bir savaşa sahne oldu. Bu savaş durumu, zaman zaman Avrupa dışındaki savaşlarla (1790'lar ile 1800'lerin başlarında Batı Hint Adaları'nda, Doğu Akdeniz'de ya da Hindistan'daki savaşlar, zaman zaman deniz aşırı harekatlar, 1812-14'de Amerika'daki savaşlar) birleşti ya da çakıştı. Dünya haritasını değiştirdiklerinden, bu savaşlarda alınan zaferler ya da yenilgiler oldukça önemliydi. O nedenle öncelikle savaşların sonuçlarını göz önüne almamız gerekir. Fakat, bu kadar somut olmayan bir başka soruna da eğilmemiz gerekecek. Fiili savaş sürecinin, askeri seferberliğin ve harekatların ve bunlara bağlı olarak alınan siyasal ve ekonomik önlemlerin sonuçları neydi?

Bu benzersiz yirmi yıl boyunca, çok farklı iki türden düşman karşı karşıya geldiler: Devletler ve sistemler. Fransa çıkarları ve özlemleri olan bir devlet olarak, kendisi gibi diğer devletlerle karşı karşıya geldi (ya da ittifak içinde oldu). Fakat öte yandan Fransa, bir Devrim olarak, dünya halklarına tiranlığı devirmek, özgürlüğe kavuşmak için çağrıda bulunmuş, muhafazakârlar ve reaksiyonerler de ona karşı koymuştur. Devrimci savaşın ilk mahşeri yıllarından sonra bu iki çatışma hattı arasındaki farkın azaldığına kuşku yoktur. Napoleon'un hükümranlığının sonuna gelindiğinde, Fransız birliklerinin yengilerinde, işgallerinde ve ilhaklarında, emperyalist fetih ve sömürü öğesi, özgürleşme öğesine galebe çaldı; o nedenle de uluslararası savaş durumunun, uluslararası (ve her bir ülkedeki) iç savaşla ilişkisi azaldı. Diğer taraftan, karşı-devrimci güçlere, devrimin Fransa'daki başarısından artık geri dönüş olmadığı kabul ettirildi; bunun sonucunda bu güçler, aydınlıkla karanlığın güçleri arasında değil, olağan işleyen devletler arasında (belli çekincelerle) barış koşullarını görüşmeye hazır hale geldiler. Hatta Napoleon'ün ilk yenilgisinin daha dumanı üzerindeyken, büyük devletler, ilişkileri diplomasinin düzenlediği geleneksel ittifak, karşı ittifak, blöf, tehdit ve savaş oyununda Fransa'nın eşit bir oyuncu olarak eski yerini yeniden almasına izin vermeye hazırdılar. Yine de, hem devletler hem de toplumsal sistemler arasında bir çatışma olarak savaşların ikili doğası değişmeden kaldı.

Toplumsal açıdan değerlendirirsek, taraflar oldukça eşitsiz bir biçimde ayrılmışlardı. Fransa'dan başka, devrimci kökeni ve İnsan Hakları Bildirgesi'ne sempatisi nedeniyle Fransa'ya ideolojik yakınlık duyabilecek tek bir önemli devlet vardı: Amerika Birleşik Devletleri. Aslında ABD, Fransa'ya sırtını dayadı ve hiç değilse bir defa (1812-14), Fransa ile ittifak içinde olmasa da, ortak düşman İngiltere'ye karşı savaştı. Ne var ki ABD büyük ölçüde tarafsız kaldı; İngilizlerle olan anlaşmazlığı da ideolojik açıklamalar gerektiren bir şey değildi. Geri kalanlar içinde Fransa'nın ideolojik müttefikleri, başlı başına devlet güçleri olmaktan çok, başka devletlerin içindeki partiler ve fikir akımlarıydı.

Çok geniş bir anlamda, eğitim görmüş, yetenekli ve aydınlanmış herkes, en azından Jakoben Diktatörlüğü'ne (bazen de daha sonrasına) kadar Devrime yakınlık duyuyordu. (Beethoven, ona ithaf ettiği Eroica Senfonisi'ni, ancak Napoleon kendini imparator ilan edince geri aldı). Başlangıçta Devrimi destekleyen Avrupalı dâhilerin ve yeteneklerin listesi, sadece 1930'ların İspanya

Cumhuriyeti'ne duyulan benzer ve neredeyse evrensel sempati ile karşılaştırılabilir. İngiltere'de şairler —Wortsworth, Blake, Coleridge, Robert Burns, Southey—, bilim adamları, kimyacı Joseph Priestley ve Birmingham Ay Derneği'nin çok sayıda seçkin üyesi [dn], demir yapımcısı Wilkinson, mühendis Thomas Telford gibi teknisyen ve sanayiciler ile, genel olarak liberal (whig) ya da muhalif aydınlar bu listede yer alıyordu.

Almanya'da Kant, Herder, Fichte, Schelling ve Hegel gibi filozoflar, Schiller, Hölderlin, Wieland ve yaşlı Klopstock gibi şairler ve müzisyen Beethoven, İsviçre'de eğitimci Pestalozzi, psikolog Lavater ve —İngiltere'de Fuseli olarak anılan— ressam Füssli, İtalya'da kiliseye muhalif görüşlere sahip hemen herkes de bu listeye dahildi. Ne var ki, Devrim yanına çektiği bu aydın desteğini ve tanınmış saygıdeğer yabancı sempatizanlarla onun ilkelerinin yanında durmaya iman etmiş insanları fahri Fransız yurttaşlığıyla [dn] onurlandırmışsa da, ne bir Beethoven ne de bir Robert Burns, kendi başlarına fazla bir siyasal ya da askeri önem taşıyordu.

Fransa'yla benzer toplumsal koşullara sahip ve sürekli bir kültürel bağı bulunan Fransa'ya yakın bölgelerde (Hollanda, Lüksemburg ve Belçika, Ren Bölgesi, İsviçre ve Savoy), İtalya'da ve biraz daha farklı nedenlerle İrlanda ve Polonya'da Jakobenseverlik ya da Fransız yandaşlığı gibi önemli bir siyasal duyarlılık bulunmaktaydı. İngiltere'de ise 'Jakobenlik', Terör döneminden sonra bile, kuşkusuz büyük siyasi öneme haiz bir olgu olabilirdi; ne var ki, popüler İngiliz milliyetçiliğinin geleneksel Fransız karşıtlığına çarptı (semirmiş John Bull'un [dn] açlıktan kırılan kıtalıları horlaması —dönemin popüler karikatürlerinde tüm Fransızlar çöp gibi incecik çizilirlerdi— ve aynı zamanda İskoçya'nın ezeli müttefiki de olsa, her şeyden önce İngiltere'nin 'ezeli düşmanı'na duyulan husumet, aynı oranda bu milliyetçiliğin bir parçasıydı.) [dn] İngiliz Jakobenliği, en azından ilk genel coşkunluk havası geçtikten sonra, öncelikle zanaatkârlara veya işçi sınıfına ait bir görüngü olması bakımından benzersizdir. *Corresponding Sodeties*'in [Yazışma Dernekleri], işçi sınıfının ilk bağımsız siyasi örgütü olduğu söylenebilir. Ancak İngiliz Jakobenliği, Tom Paine'in yaklaşık bir milyon satan *İnsan Hakları* kitabında benzersiz güçlü bir ses buldu. Yine, İngiltere'nin kişisel özgürlük geleneklerini ve Fransa'yla görüşmeler yoluyla barış yapılmasını savunmaya hazır, zenginlikleri ve toplumsal konumları nedeniyle kovuşturmadan bağışık olan Whig yanlısı çıkar gruplarından da belli bir siyasal destek buldu. Yine de, savaşın en hayati safhasında ayaklanan (1797) Spithead'deki filonun, ekonomik talepleri karşılanır karşılanmaz Fransızlara karşı savaşmak için bir kez daha denize açılmalarına izin verilmesi için yaygara koparması, İngiliz Jakobenliğinin ne kadar zayıf olduğunu gösteren bir olgudur.

İber yarımadasında, Habsburg dominyonlarında, Orta ve Doğu Almanya'da, İskandinavya'da, Balkanlar'da ve Rusya'da ise Jakobenlik sevgisi, göz ardı edilebilir bir güçtü. Ateşli gençleri, aydınlanmacı aydınları ve Macaristan'daki Ignatus Martinovics ya da Yunanistan'daki Rhigas gibi ülkelerinin ulusal ve toplumsal özgürleşme mücadelesinde öncüler olarak saygın yerleri olan kişileri kendine çekebilmişti ancak. Bağnaz ve cahil köylülerden soyutlanmış olmalarını bırakın bir yana, görüşlerinin orta ya da daha üst sınıflar arasında herhangi bir kitle desteğinden yoksun olması, Jakobenliği, Avusturya'da olduğu gibi darbe yapmaya giriştikleri zaman dahi kolayca bastırılacak bir hareket haline getirdi. Birkaç küçük öğrenci kalkışmasından ya da 1792-95 yıllarının Jakoben casusluğundan, güçlü ve savaşçı İspanyol liberal geleneğinin doğması için bir kuşağın geçmesi gerekecekti.

Gerçek şuydu: Fransa dışında Jakobenlik, eğitimli ve orta sınıflarda dolaysız ideolojik bir çekicilik yarattı; dolayısıyla Jakobenliğin siyasal gücü de, onların etkinliğine ya da onu kullanma iradelerine bağlıydı. Örneğin Fransız Devrimi, Polonya'da derin bir etki yaratmıştır. Fransa, öteden beri Polonyalıların gözünde, ülkenin büyük bölümünü zaten ilhak etmiş ve çok geçmeden de tamamen kendi aralarında bölüşecek olan Prusyalılar, Ruslar ve Avusturyalıların ortak hırslarına karşı, kendilerine arka çıkacağını umdukları başlıca yabancı güçtü. Aynı zamanda Fransa, bütün düşünen Polonyalıların ancak o sayede ülkelerinin cellatlarına karşı direnebileceklerinde hemfikir oldukları köklü bir reform modeli sunmaktaydı. O yüzden, 1791 [Polonya] Reform anayasasının bilinçli ve köklü bir biçimde Fransız Devrimi'nden etkilenmiş olması hiç şaşırtıcı değildir. Bu anayasa, söz konusu etkiyi taşıyan ilk modern anayasaydı. [dn] Fakat Polonya'da reformcu soylular ve toprak sahipleri, diledikleri gibi hareket etme serbestisine sahiplerdi. Viyana ile yerel özerklik yanlıları arasındaki sürekli kanayan bir çatışmanın, taşra soylularına, direniş kuramlarıyla (Gömör Kontluğu, Rousseau'nun *Toplum Sözleşmesi*'ne aykırı olduğu için sansürün kaldırılmasını istemişti) ilgilenmek için benzer bir neden sağladığı Macaristan'dakilerinse böyle bir serbestlikleri yoktu. Bunun sonucu olarak 'Jakobenlik' orada hem daha zayıftı hem de daha az etkili oldu. Yine, İrlanda'da ulusal ve tarımsal nedenlerden kaynaklı hoşnutsuzluk, 'Jakobenlik'i, 'Bileşik İrlandalılar' hareketinin önderlerinin özgür düşünceli masonik ideolojisine verilen desteği kat ve kat aşan siyasal bir güç haline getirdi. Katı Katolik olan bu ülkede kilise, tanrısız Fransızların zaferi için ayinler düzenliyordu. İrlandalılar, işgalci Fransız birliklerine kucak açmaya hazırdı; Robespierre'e yakınlık duydukları için değil, İngilizlerden nefret ettikleri ve onlara karşı bir müttefik aradıkları için. Öte yandan yoksulluğun ve Katolikliğin eşit derecede yaygın olduğu İspanya'da, Jakobenlik tam tersi bir nedenle tutunamadı: İspanya'yı baskı altında tutan yabancılar yoktu ve böyle bir şeyi yalnızca Fransızların yapma ihtimali vardı.

Ne Polonya ne de İrlanda, Jakobenlik sevgisinin tipik örnekleriydiler; zira devrimin gerçek programı buralarda hemen hiç taraftar bulmadı. Bu, Fransa'nınkine benzer toplumsal ve siyasal sorunların bulunduğu ülkelerde gerçekleşti. Bu ülkeler iki gruba ayrılıyorlardı: Yerli 'Jakobenlik'in siyasal gücü ele geçirme şansının hayli yüksek olduğu devletler ile, ancak Fransa'nın fethinin ileri götürebileceği ülkeler. Hollanda, Belçika, Lüksemburg, İsviçre'nin bazı yerleri ve muhtemelen bir ya da iki İtalyan devleti ilk gruba, Batı Almanya'nın büyük bölümüyle İtalya ikinci gruba giriyordu. Belçika (Avusturya Hollandası) 1789'da zaten ayaklanmıştı; Camille Desmoulins'in, gazetesine 'L*es Revolutions de France et de Brabant'* (Fransa ve Brabant Devrimleri) adını verdiği sık sık unutulur. Fransa yandaşı devrimciler (demokrat Vonckistler), kuşkusuz muhafazakâr *Statist*lerden daha güçsüzdüler; ama ülkelerinin Fransızlarca fethedilmesine gerçek bir devrimci destek verecek kadar güçlüydüler. Birleşik Eyaletler'de Fransa ile ittifak arayışındaki 'vatanseverler', bir devrimi göze alacak kadar güçlü olsalar da, dışarıdan yardım almadan bunu başarabilecekleri yolunda kuşkuları vardı. Bunlar, küçük orta sınıfı ve büyük tüccar soyluların oluşturduğu egemen oligarşilere karşı birlikte harekete geçenleri temsil ediyorlardı. İsviçre'nin kimi Protestan kantonlarında, sol kanat unsurlar hep güçlü olmuş ve Fransız etkisi her zaman güçlü bir biçimde hissedilmiştir. Burada da, Fransız istilası yerel devrimci güçler yaratmaktan çok onların gücünü artırdı.

Batı Almanya ve İtalya'da ise durum böyle değildi. Fransız işgali, özellikle Mainz'daki ve güneybatıdaki Alman Jakobenlerince hoş karşılandı; ama bunların, kendi başlarına hükümetlerine

sorun çıkaracak kadar bir mesafe katetmiş oldukları söylenemezdi. [dn] İtalya'da aydınlanmacılığın ve masonluğun yaygınlığı, eğitimli kişiler arasında Devrimi son derece popüler kıldı; ancak yerel Jakobenlik, neredeyse bütün aydınlanmış (yani kilise karşıtı) orta sınıfı ve toprak sahiplerinin bir bölümünü yanına çektiği Napoli Krallığı'nda güçlüydü ve Güney İtalya'nın ikliminde hayli serpilmiş olan gizli loncalar ve dernekler içinde çok iyi örgütlenmişti. Ancak toplumsal devrimden yana kitlelerle ilişki kurmada tamamen başarısız olmasının acısını çekti. Fransızların ilerledikleri haberi gelir gelmez, Napoli Cumhuriyeti'ni kurmak zor olmadı. Ancak Papa ve Kralın bayrağı altında sağcı bir toplumsal devrim sonucunda aynı kolaylıkla devrildi. Çünkü köylüler ve Napoliten ayaktakımı (*lazzaroni*), belli bir haklılıkla Jakobenliği 'faytonlu biri' olarak tanımlıyorlardı.

O halde, üstünkörü bir ifadeyle, yabancı Jakobenlik sevgisinin askeri değeri, esas olarak Fransız fetihlerine yardımcı olmak ve fethedilen topraklarda siyasi olarak güvenilir yöneticiler sağlamaktı. Gerçekten, yerel Jakobenliğin güçlü olduğu yerlerdeki eğilim, uydu cumhuriyetlere dönüşmek ve sonra vakti geldiğinde Fransa'ya iltihak etmek yönündeydi. 1795'te Belçika ilhak edildi; aynı yıl Hollanda Batavian Cumhuriyeti'ne ve giderek Bonapartların bir aile krallığına dönüştü. Ren bölgesinin sol şeridi ilhak edildi ve Napoleon'un (Berg Büyük Dükalığı —şimdiki Ruhr Havzası— ve Westphalia Krallığı gibi) uydu devletleri ve doğrudan ilhaklar, kuzeybatı Almanya'ya doğru boylu boyunca yayıldı. İsviçre, 1798'de Helvetia Cumhuriyeti oldu ve daha sonra ilhak edildi. İtalya'da ağırlıkla uydu devletler olan İtalyan Krallığı ile Napoli Krallığı'nın dışında, giderek kısmen Fransız toprağı haline gelecek olan (Cisalpine (1797), Liguria (1797), Roma (1798), Partenope (1798) gibi) bir dizi cumhuriyet kuruldu.

Yabancı Jakobenliğin belli bir askeri önemi olmuştu. Fransa'da da yabancı Jakobenler Cumhuriyetçi stratejinin oluşturulasında önemli bir rol oynadılar. İtalyan asıllı Napoleon Bonapart'ın Fransız ordusunda yükselişinde ve İtalya'da sonradan elde ettiği başarılarda azımsanmayacak bir payı bulunan Salicetti grubu buna bir örnektir. Fakat Salicetti grubunun ya da yabancı Jakobenlerin başarıda belirleyici olduğu iddia edilemez. Etkili biçimde değerlendirilebilmiş olsaydı, Fransa yanlısı dış hareketler içinde sadece biri, İrlandalıların Jakobenliği böyle belirleyici bir rol oynayabilirdi. Özellikle İngiltere'nin, Fransa'nın savaş meydanındaki tek rakibi olarak kaldığı 1797-98 yıllarında, İrlanda devrimi ile Fransız işgalinin birleşmesi, İngiltere'yi barış yapmaya zorlayabilirdi. Ancak bir denizi aşarak ülke işgal etmenin yabana atılmayacak teknik sorunları vardı; Fransızlar bu konuda hem kararsızdılar hem de doğru düzgün planları yoktu. 1798 İrlanda ayaklanması da, kitlesel bir halk desteğine sahip olmasına karşın çok kötü örgütlenmişti ve kolayca bastırıldı. Bu nedenle bir Fransa-İrlanda ortak harekatının teorik olasılıkları üzerine kafa patlatmak boşunadır.

Fakat Fransızlar, Fransa dışındaki devrimci güçlerden destek görürken, aynı şeyi Fransa'nın karşıtları da yaptı. Fransa'nın istilasına karşı halk arasında kendiliğinden ortaya çıkan direnme hareketlerinin, hatta bu savaşı veren köylülerin, bu bileşeni savaşçı bir kilise ve kralcı muhafazakârlık terimleriyle ifade ettikleri anlarda bile yadsınamaz bir toplumsal devrimci bileşeni vardı. Çağımızda neredeyse tamamen devrimci savaşla özdeşleşen bir askeri taktiğin, yani gerilla ya da partizan savaşının, 1792 ile 1815 arasında hemen hemen sadece Fransa karşıtlarının saflarında görülmüş olması manidardır. Bizzat Fransa'da Vendéeliler ve Bretanyalı *chouanlar,* 1793'ten itibaren aralıklarla 1802'ye dek kralcı bir gerilla savaşı sürdürdüler. Fransa dışında, 1798-99'da Güney İtalya'nın eşkıyaları, Fransa karşıtı halk gerillası hareketinin başlatıcısı oldular. Andreas

Hofer önderliğindeki Tirollüler, 1809'da, ama daha önemlisi 1808'den itibaren İspanyollar ve bir ölçüde 1812-13 yıllarında Ruslar, bunu kayda değer bir başarıyla uyguladılar. Bu devrimci taktiğin Fransa karşıtları açısından taşıdığı askeri önemin, yabancı Jakobenliğinin Fransızlar için taşıdığı askeri önemden kesinlikle çok daha büyük olması gariptir. Fransız birlikleri yenildikten ya da geri çekildikten sonra Fransa sınırlarının ötesinde hiçbir yerde Jakoben yanlısı bir hükümet tutunamadı; fakat Tirol, İspanya ve bir ölçüde Güney İtalya, resmi ordularının ve yöneticilerinin yenilmesinden sonra, Fransızların başına daha önce olduğundan çok daha önemli askeri sorunlar çıkardılar. Bunun nedeni besbellidir: Bunlar köylü hareketiydi. Yerel köylülüğe dayanmadığı yerlerde Fransa karşıtı milliyetçiliğin askeri önemi ihmal edilebilir düzeydeydi. 1813-14 yıllarında geriye dönük bir vatanseverlik, bir Alman 'kurtuluş savaşı' yaratmıştır; ancak bunun Fransa'ya karşı gelişen bir halk direnişine dayandığını söylemenin bağnazca bir uydurma olacağı kesindir.[1] Ordular başarısız olunca, İspanya'da Fransızları halk durdurdu; Almanya'daysa nizami ordular onları nizami bir biçimde yendi.

Toplumsal açıdan ele alırsak, savaşın Fransa ve ona sınırı olan ülkelerin diğerlerine karşı verdiği bir savaş olduğunu söylemek pek yanıltıcı olmaz. Devletler arasındaki artık geride kalmış güç ilişkileri açısından, bu hat daha da karışıktı. Buradaki temel çatışma, yüzyılın kayda değer bir bölümünde Avrupa çapındaki uluslararası ilişkilere egemen olan İngiltere ile Fransa arasındaydı. İngilizlerin bakış açısından bu çatışma, neredeyse tümüyle ekonomik bir nitelik taşıyordu. Kendi ticaretinin Avrupa pazarlarına tamamen egemen olması, sömürge ve deniz aşırı pazarların denetimini tümüyle ele geçirme ve bunun sonucu olarak da açık denizlerin kontrolünü sağlama yolunda önüne çıkan başlıca rakibini ortadan kaldırmak istiyordu. Aslında, savaşlar sonucunda elde ettiği de bundan aşağı kalır bir şey değildi. Avrupa'da bu hedef, deniz yolları üzerindeki bazı önemli noktaların denetimini ele geçirmek ya da bunların tehlikeli olabilecek güçteki devletlerin eline geçmemesini sağlamak dışında, herhangi bir toprak kazanma hırsını içermiyordu. Bunun dışında İngiltere, potansiyel bir rakibin diğer devletler tarafından denetleneceği herhangi bir kıtasal çözüme razıydı. Kıta dışındaysa hedef, diğer halkların sömürge imparatorluklarının tümüyle ortadan kaldırılması ve hatırı sayılır ölçüde İngiltere'ye ilhak edilmesiydi.

Tek başına bu politika bile, Fransa'ya bazı potansiyel müttefikler sağlamaya yetti. Zira denizcilikle, ticaretle uğraşan ve sömürgeleri olan bütün devletler, [İngiltere'nin] bu politikasını kaygıyla ve düşmanlıkla karşıladılar. Aslında bu devletlerin normal tutumları, savaş zamanında özgür ticaret yapabilmenin hatırı sayılır yararları olduğundan, tarafsızlıktı. Ne var ki İngilizlerin, oldukça gerçekçi bir biçimde, tarafsız gemi taşımacılığını kendilerinden çok Fransa'ya yarar sağlayan bir etmen olarak değerlendirmesi, Fransa'nın 1806'dan sonra uyguladığı abluka politikası tam aksi bir yöne itene kadar, zaman zaman çatışmanın içine girmelerine neden oldu. Denizci devletlerin büyük bölümü, İngiltere'ye sorun çıkarmak için ya çok zayıftı ya da Avrupa'da sıkışıp kalmışlardı; fakat 1812-14 İngiliz-Amerikan savaşı, bu çatışmanın bir sonucuydu.

Fransa'nın İngiltere'ye olan düşmanlığı biraz daha karmaşık olmakla birlikte, İngilizler gibi onların da içlerinde var olan tam zafer arzusu, iştahları en az İngilizler kadar sınırsız bir Fransız burjuvazisini iktidara taşımış olan Devrim nedeniyle daha da güçlenmişti. İngilizler karşısında elde edilecek bir zafer, en azından, İngiltere'nin (isabetli bir biçimde) hayat damarı olduğuna inanılan İngiliz ticaretinin yıkılmasını; İngiltere'nin gelecekte toparlanmasına karşı bir tedbir olarak kalıcı bir şekilde yok edilmesini gerektiriyordu. (Fransa-İngiltere ile Roma-Kartaca çatışmaları arasındaki benzerlikler, siyasal imgelemleri büyük oranda klasik bir nitelik taşıyan Fransızların kafasını çok

meşgul ediyordu). Daha hırslı olan Fransız burjuvazisi, İngiltere'nin aşikar ekonomik üstünlüğünü ancak kendi siyasal ve askeri kaynaklarıyla, yani rakiplerini sokmadığı kendisi için geniş bir esir pazarı yaratarak dengelemeyi umabilirdi. Bu iki düşünce de, İngiliz-Fransız çatışmasına diğerlerine benzemeyen bir kalıcılık ve inatçılık kazandırdı. Her iki taraf da, gerçekten —bugün sıradan bir durum olmakla birlikte o günlerde pek mümkün olmayan— tam bir zaferden daha azına razı değildi. İki ülke arasında yaşanan kısa bir barış süresi (1802-03), her ikisinin de barışı sürdürmekte isteksiz olmaları yüzünden sona erdi. Askeri durum bir açmaz dayattığından, olay daha da dikkate değerdi: 1790'ların sonlarından itibaren İngilizlerin kıtaya tam olarak geçemeyeceği, Fransa'nınsa kıtayı tam anlamıyla terk edemeyeceği açıktı.

Fransa karşıtı diğer güçler, daha az ölümcül bir mücadele tarzı yürütüyorlardı. Tümü de, elbette kendi siyasal emellerinden vazgeçmeden Fransız Devrimi'ni yıkmayı umuyordu; fakat 1792-95'den sonra bunun artık uygulanabilir olmaktan çıktığı görüldü. İtalya'daki müstemlekeleri, nüfuz alanları ve Almanya'daki önder konumu Fransa tarafından doğrudan tehdit edilince Bourbonlarla aile bağlarını daha da sıkılaştıran Avusturya, en tutarlı Fransa karşıtı kesildi ve Fransa'ya karşı kurulan her büyük koalisyonda yer aldı. Sadece 1795-1800, 1805-07 ve 1812'de savaşa giren Rusya, dönem dönem Fransa karşıtı bir tutum içinde girdi. Prusya, karşı-devrimci cenaha yakınlık, Avusturya'ya duyduğu güvensizlik ve Fransa'nın girişiminden nemalanan Polonya ve Almanya üzerindeki emelleri arasında bölünmüştü. O nedenle savaşa (1792-95'te, tuzla buz olduğu 1806-07'de ve 1813'te) zaman zaman ve yarı bağımsız bir kılıkta katıldı. Zaman zaman Fransa karşıtı koalisyonlara katılan öteki devletlerin politikası, benzer dalgalanmalar göstermektedir. Devrime karşı olmakla birlikte, politika politikadır deyip başka sularda avlanıyorlardı ve bu ülkelerin çıkarları arasında, onları Fransa'ya, özellikle Avrupa toprağının yeniden paylaşımını tayin ettiği bir dönemde muzaffer bir Fransa'ya karşı kalıcı, değişmez bir düşmanlığa zorlayacak bir şey yoktu.

Avrupalı devletlerin bu kalıcı diplomatik emelleriyle çıkarları, aynı zamanda Fransa'ya sayısız potansiyel müttefik sağladı; çünkü devletlerin sürekli olarak birbirleriyle rekabet ve gerginlik içinde bulunduğu bir sistemde, 'düşmanımın düşmanı dostumdur' anlayışı egemendir. Aralarında en güvenilir olanları, prenslikler üzerinde İmparatorun (yani Avusturya'nın) gücünün zayıflamasında uzun zamandır çıkarları olan —normal olarak bu konuda Fransa ile ittifak halindeydiler— ya da Prusya'nın gücünün artmasından rahatsızlık duyan küçük Alman prensleriydi. Güneybatı Alman devletleri, Napoleoncu Ren Konfederasyonu'nun (1806) çekirdeğini oluşturacak Baden, Wurtemberg, Bavyera ile Prusya'nın eski rakibi ve kurbanı Saksonya, bunların en önemlileriydi. Gerçekten de Saksonya, yine kısmen ekonomik çıkarlarla açıklanabilecek nedenlerden dolayı, Napoleon'un en son ve sadık müttefiki olmuştu; çünkü son derece gelişkin bir imalat merkezi olarak Napoleon'un 'kıta sistemi'nden fayda sağlıyordu.

Yine de, Fransa karşıtı kanattaki bölünmelerle Fransa'nın yanına çekebileceği potansiyel müttefikler hesaba katılsa bile, Fransa karşıtı koalisyonlar kağıt üzerinde kaçınılmaz olarak, en azından başlangıçta daha güçlüydüler. Ancak askeri savaşlar tarihi, adeta Fransa'nın kesintisiz, soluk verici zaferlerinin bir tarihiydi. Yabancı devletlerin ve ülke içindeki karşı-devrimin ilk saldırılarının geri püskürtülmesinden sonra (1793-94), Fransa ordularının ciddi biçimde savunmaya çekildiği tek bir kısa dönem oldu: İkinci koalisyonun, Suvorov'un başında bulunduğu muazzam Rus ordusunu seferber ettiği 1799'da (Bu, Rusya'nın Batı Avrupa'daki ilk harekatıydı). 1794 ile 1812 arasındaki bütün seferler ve kara savaşları listesi, hemen hemen aralıksız Fransa'nın zaferlerinden oluşmaktadır.

Bunun nedeni, Fransa’daki devrimde yatmaktadır. Devrimin ülke dışında yarattığı siyasal aydınlanma, daha önce de gördüğümüz gibi tayin edici oldu. En azından bunun, reaksiyoner devletlerin halklarını, onlara özgürlük getiren Fransa’ya karşı direnmekten alıkoyduğunu ileri sürebiliriz; fakat aslında onsekizinci yüzyılın ortodoks devletlerinin askeri strateji ve taktikleri, sivillerin savaşa katılmalarını ne bekliyordu ne de böyle bir şeyi hoş karşılamaktaydı: Büyük Frederick, kendisine Ruslara direnmeyi öneren sadık Berlinlilere, ısrarla savaşı kendisinin de bir parçası olduğu profesyonellere bırakmalarını söylemişti. Fakat bu, Fransa’nın savaşma tarzını değiştirerek, eski rejimin orduları karşısında onlara ölçüsüz bir üstünlük sağladı. Teknik açıdan eski rejimlerin orduları daha iyi eğitimli ve disiplinliydiler; deniz savaşında olduğu gibi bu niteliklerin belirleyici olduğu yerlerde, Fransızlar belirgin şekilde zayıf kalıyorlardı. Fransızlar iyi birer korsandılar ve vur kaç saldırıları yapıyorlardı; fakat yeterli eğitime sahip denizcilerin, hepsinden öte —büyük ölçüde krallık yanlısı Norman ve Breton soylularından oldukları için— Devrimde büyük kısmı yok edilen ve yerlerine hızla yenileri konulamayan ehil deniz subaylarının yokluğunu telâfi edemiyorlardı.

İngiltere ile Fransa arasındaki altı büyük, sekiz küçük deniz çarpışmasında Fransa’nın insan kaybı, İngiltere’den on kat fazlaydı.[2] Fakat irticalen örgütlenme, hareketlilik, esneklik ve hepsinden öte gözü karalık ve moral güç göz önüne alındığında, Fransa’nın rakibi yoktu. Bu üstünlüklerin herhangi birinin askeri dehayla ilgisi yoktu; çünkü Fransa'nın, Napoleon’dan önceki askeri tarihi zaten yeterince göz kamaştırıcıydı ve ortalama olarak Fransız komuta kademesi fazla bir istisnai niteliğe sahip değildi. Fakat bu üstünlük, her devrimin başlıca sonuçlarından biri olarak, ülke içindeki ve dışındaki Fransız kadrolarının gençleştirilmesine bağlı olabilir. 1806’da güçlü Prusya ordusundaki 142 generalden yetmiş ikisi, kıta hizmetindeki bütün komutanlar gibi, altmış yaşın üzerindeydi.[3] Fakat 1806’da (yirmi dört yaşında general olmuş) Napoleon, (yirmi altısında bir alaya komuta eden) Murat, (aynı görevi yirmi yedisinde üstlenmiş) Ney ve Davout, bunların hepsi de yaşları yirmi altı ile otuz yedi arasında değişen kişilerdi.

II

Fransa'nın başarılarındaki görece tekdüzelik, kara savaşlarındaki askeri harekatları ayrıntılı biçimde ele almayı gereksiz kılmaktadır. 1793-94'te Fransızların amacı Devrimi korumaktı. 1794-95'de, Alçak Ülkeleri, Ren bölgesini, İspanya'nın bir bölümünü, İsviçre'yi ve Savoy'u (ve Ligurya'yı) işgal ettiler. 1796'da Napoleon'un ünlü İtalya seferi, onlara bütün İtalya'yı kazandırdı ve Fransa'ya karşı kurulan ilk koalisyonu kırdı. Napoleon'un, Malta'ya, Mısır'a ve Suriye'ye yaptığı keşif seferleri (1797-99), İngiltere'nin deniz gücü karşısında başarılı olamadı ve Napoleon'un yokluğunda kurulan ikinci koalisyon, Fransa'yı İtalya'dan çıkartarak Almanya'ya kadar sürdü. Müttefik ordularının İsviçre'de yenilmesi (1799 Zürich savaşı), Fransa'yı istiladan kurtardı ve bir süre sonra Napoleon'un geri dönmesi ve iktidarı almasıyla Fransa bir kez daha saldırıya geçti. 1801'de kıta Avrupası'ndaki geri kalan müttefikleri, hatta 1802'de İngiltere'yi barış masasına oturttu. Ondan sonra, 1794-98'de fethedilen ya da kontrol altına alınan bölgelerinde Fransa'nın üstünlüğü, sorgusuz sualsiz devam etti. 1805-07'de Fransızlara karşı yeni bir savaş başlatma girişimi, sadece Fransa'ın nüfuzunu Rus sınırlarına kadar yaymasını sağladı. 1805'de Moravya'daki Austerlitz savaşında Avusturya yenildi ve ona da barış dayatıldı. Ayrı olarak ve sonradan savaşa giren Prusya, 1806'daki Jena ve Auerstaedt savaşlarında darmadağın oldu ve parçalandı. Auerstaedt'te yenilmesine, Eylau'da (1807) tokatlanmasına ve Friedland'da (1807) bir kez daha yenilmesine karşın, Rusya askeri bir güç olarak dokunulmaz kaldı. Bu anlaşma sayesinde İskandinavya ve Türkiye Balkanları dışında kıtanın geri kalanı da Fransa'nın hegemonyasına girmekle birlikte, Tilsit Anlaşması'nda (1807) Rusya'ya haklı olarak saygılı davranıldı. 1809'da Avusturya'nın özgürlüğü sarsma girişimi, Aspern-Essling ve Wagram savaşlarında boşa çıkartıldı. Ne var ki 1808'de, Napoleon'un kardeşi Joseph'in başlarına kral olarak getirilmesine karşı İspanyolların başlattığı isyan, İngilizlere bir manevra alanı açtı ve bu yarımadada, İngilizlerin zaman zaman uğradıkları yenilgilerden ve ricatlardan (örneğin 1809-10'da) etkilenmeyen sürekli bir askeri faaliyetin başlamasına neden oldu.

Ancak Fransa, bu dönemde denizde tam anlamıyla bozguna uğradı. Trafalgar savaşından (1805) sonra, sadece kanalı geçerek İngiltere'yi istila etme değil, denizaşırı temaslar kurma şansı da ortadan kalktı. Ekonomik baskı dışında İngiltere'yi yenmenin başka bir yolu yok gibi görünüyordu; Kıta Avrupası Sistemi'ni (1806) kurarak Napoleon'un da yapmaya çalıştığı buydu. Bu ablukayı etkin biçimde dayatmanın ve sürdürmenin önündeki güçlükler, Tilsit anlaşmasının yarattığı istikrarı da zedeledi ve Rusya ile aranın açılmasına neden oldu; bu, Napoleon'un geleceği açısından dönüm noktasıydı. Rusya istila, Moskova işgal edildi. Napoleon'un düşmanlarının çoğunun benzer koşullar altında yaptığı gibi Çar da barış yapmış olsaydı, kumarı kazanmış olacaktı. Fakat Çar bunu yapmadı. Napoleon da, ya kesin kazanma ihtimali olmayan bitmeyecek bir savaşı sürdürmek ya da geri çekilmekten birini seçmek durumunda kaldı. Her ikisi de aynı oranda bir felaketti. Daha önce gördüğümüz gibi, Fransız ordusunun yöntemleri, yeterince zengin ve insanların yoğun olarak yaşadıkları bölgelere hızla baskın vermeye ve hayat damarlarını kesmeye dayanıyordu. Fakat ilk kez geliştirildiği Lombardiya'da ve Ren bölgesinde işleyen, hatta orta Avrupa'da da uygulama şansı bulan bu yöntem, Polonya ve Rusya gibi muazzam genişlikte, boş ve kıraç yerlerde tümüyle başarısızlığa uğradı. Napoleon, Rusya'nın kışından çok, Büyük Ordu'ya yeterince ikmal yapamadığı için yenildi. Moskova'dan çekilmek, Ordu'yu yıktı. Rusya'ya giren 610.000 kişiden ancak 100.000

kadarı Rusya'dan çıkabildi.

Bu koşullar altında, Fransa'ya karşı kurulan son koalisyona yalnız Fransa'nın eski düşmanlarıyla kurbanları değil, kazanan tarafta olmaya can atan herkes katıldı; sadece Saksonya kralı, Napoleon'a bağlılığından çok geç vazgeçti. Yeni ve son derece toy Fransız ordusu, Leipzig'de (1813) yenildi ve müttefikler, Napoleon'un hayranlık verici manevralarına rağmen, Fransa'ya doğru amansız ilerleyişlerini sürdürdüler; İngiltere ise İber Yarımadası'ndan Fransa'ya ilerledi. Paris işgal edildi ve imparator 6 Nisan 1814'de tahttan çekildi. 1815'te iktidarını geri almayı denedi, ama Waterloo savaşı (Temmuz 1815) onun sonu oldu.

III

Savaşla geçen bu on yıllar boyunca, Avrupa'nın siyasi sınırları, defalarca yeniden çizildi. Bizim burada, yalnızca Napoleon'un mağlubiyetinden sonra da şu ya da bu biçimde devamlılığını korumuş değişikliklere göz atmamız yeterli olacaktır.

Bunların en önemlisi, özellikle Almanya ve İtalya'da, Avrupa'nın siyasi haritasının genel bir ussallık kazanmasıydı. Siyasal coğrafya açısından Fransız Devrimi, Avrupa'nın ortaçağına son verdi. Yüzyıllardır gelişmekte olan karakteristik modern devlet, kesin sınırları olan, tek bir egemen otorite tarafından ve tek bir temel idari sisteme ve hukuka göre yönetilen teritoryal [ülkesel] bakımdan tutunumlu ve bölünmez bir alandır (Fransız Devrimi'nden itibaren modern devletin, aynı zamanda tek bir 'ulus'u ya da dilsel bir grubu temsil etmesi gerektiği varsayıldı; fakat bu evrede egemen teritoryal bir devlet, henüz bunu içermiyordu). Ortaçağ İngilteresi örneğindeki gibi, zaman zaman böyle göründüğü olmuşsa da, Avrupa'ya özgü feodal devlet bu gereklilikleri karşılamıyordu. Daha çok 'malikâne'ye göre biçim almıştı. 'Bedford Dükünün malikâneleri' teriminden, ne tek bir blok olması, ne doğrudan sahibi tarafından yönetilmesi, ne aynı kiralama koşullarına sahip olması, ne de ortakçılığı dışlaması gerektiği anlaşılamayacağı gibi, aynı şekilde Batı Avrupa'nın feodal devleti de, bugün asla hoş görülemeyecek olan karmaşık bir yapıyı dışlamıyordu. 1789'a gelindiğindeyse bu karmaşık yapıların sorunlu oldukları çoktandır hissediliyordu. Fransa'da papaya bağlı Avignon kenti örneğinde olduğu gibi, belli bir devletin toprağında yabancı adacıklar peyda oluvermişti. Tarihsel nedenlerle, bir devletin içindeki toprakların, aynı zamanda başka bir devletin parçası durumundaki bir başka lorda bağlı, dolayısıyla modern terimlerle ifade edersek çifte egemenlik altında oldukları görüldü. [dn] Gümrük duvarları biçimindeki 'sınırlar', aynı devletin farklı eyaletlerinin arasından geçmekteydi. Kutsal Roma İmparatoru'nun, yüzyıllar içerisinde birikmiş ve hiçbir zaman bir standarda kavuşturulmamış ya da birleştirilmemiş özel prenslikleri vardı. Hatta 1804'e kadar Habsburg Hanedanı'nın başının, bütün toprakları üzerinde sahip olduğu egemenliği tanımlayacak tek bir ünvanı bile yoktu [dn] Kendisi de 1807'ye kadar tam anlamıyla birleşmemiş Prusya Krallığı gibi bir büyük güçten başlayıp her ebatta prenslikten, birkaç dönümden büyük olmayan malikâneleri bir üst lorda bağlı olmayan 'özgür imparatorluk şövalyeleri' ve bağımsız kent-devleti cumhuriyetlerine varıncaya dek çeşitli topraklar üzerinde imparatorluk otoritesine sahipti. Bunların her biri de, eğer yeterince büyükseler, bölük pörçük toprak edinmenin uzun ve kaprisli tarihine, bölünen ve yeniden birleşen aile mirasına bağlı olarak aynı teritoryal birlik ve standardizasyon noksanlığını göstermekteydiler. Asgari bir toprak ve nüfus büyüklüğünü modern yönetim birimine dayatan ve bugün bizim diyelim Lihtenştayn'ın BM üyeliğini belli bir rahatsızlık duymadan düşünmemizi olanaksız kılan ekonomik, idari, ideolojik ve iktidarla ilgili mütalaalar, henüz yeterince belirgin değildi. Bunun sonucunda, özellikle Almanya ve İtalya'da küçük ve cüce devletler her yanı kuşattı.

Devrim ve akabinde çıkan savaşlar, kısmen teritoryal birliğe ve standardizasyona duyulan devrimci şevkten, kısmen de küçük ve zayıf devletlerin durmadan büyük komşularının açgözlülüklerine hedef olmalarından dolayı, bu kalıntıların önemli bir bölümünü temizledi. Kutsal Roma İmparatorluğu gibi eski devrin resmi kalıntılarıyla, kent-devletlerinin ve kent-

imparatorluklarının çoğu ortadan kalktı. İmparator, 1806'da öldü; Ceneviz ve Venedik gibi antik cumhuriyetler 1797'de battılar ve savaşın sonunda Alman özgür kentlerinin sayısı dörde indi. Bir başka karakteristik ortaçağ kalıntısı olan bağımsız kilise devleti de aynı yolun yolcusu oldu: Köln, Mainz, Treves, Salzburg gibi piskoposluk prenslikleri ve başkaları ortadan silindi; sadece orta İtalya'daki Papa'ya bağlı devletler, 1870'e kadar varlıklarını sürdürdüler. Fransızların, (1797-98 ve 1803'te) Almanya'nın siyasi haritasını yeniden düzenlerken sistemli olarak başvurdukları ilhak, barış anlaşmaları ve kongreler, —özgür imparatorluk şövalyelerini ve benzerlerini saymazsak— Kutsal Roma İmparatoruğu'na bağlı 234 bölgeyi kırka indirdi; kuşaklar boyu süren acımasız savaşların siyasi yapıyı çoktan basitleştirdiği İtalya'da —cüce devletler yalnızca Kuzey ve Orta İtalya ile sınırlıydı— fazla büyük değişiklik olmadı. Bu değişikliklerin çoğundan sağlam yapılı monarşik devletler kazançlı çıktığından, Napoleon'un yenilmesi yalnızca bu değişiklikleri kalıcı hale getirdi. Avusturya, salt Katolik Kilisesi'ne duyduğu saygıdan ötürü (1803'te kazandığı) Salzburg'dan vazgeçmeyi düşünemeyeceği gibi, en başında bu cumhuriyetin topraklarını Fransa'nın devrimci ordularının harekatı sayesinde eline geçirdiği için, artık Venedik Cumhuriyeti'ni de yeniden kurmayı düşünemezdi.

Elbette, savaşlar nedeniyle Avrupa'nın dışında meydana gelen teritoryal değişiklikler, başka ülkelerin sömürgelerinin İngilizler tarafından toptan ilhakının ve (San Domingo'da olduğu gibi) Fransız Devrimi'nin esinlediği ya da (İspanyol ve Portekiz Amerikası'nda olduğu gibi) sömürgelerin metropollerinden geçici olarak ayrılmalarının mümkün kıldığı veya dayattığı sömürgelerdeki kurtuluş hareketlerinin bir sonucuydu. Denizlerdeki İngiliz egemenliği, bu değişikliklerin çoğunun, ister Fransa'nın ister (çok daha ekseriyetle) Fransa karşıtlarının pahasına olsun, geri döndürülemez olmasını sağladı.

Doğrudan ya da dolaylı olarak Fransa'nın fetihlerinin yol açtığı kurumsal değişiklikler de aynı oranda önemliydi. Fransızlar, güçlerinin doruğundayken (1810) Ren'in solunda kalan bütün Almanya'yı, Belçika'yı, Hollanda'yı ve doğuda Lübeck'e kadar Kuzey Almanya'yı, Savoy'u, Piedmont'u, Ligurya'yı ve Apeninler'in batısından Napoli sınırına kadar İtalya'yı ve Korent'den Dalmaçya'ya kadar (Dalmaçya dahil) İlirya eyaletlerini, Fransa'nın bir parçası olarak doğrudan yönettiler. Fransız aileleri ya da uydu krallıklar, dükalıklar, İspanya'yı, İtalya'nın geri kalanını, Ren bölgesi, Westphalia ile Polonya'nın büyük bölümünü kaplamaktaydı. Bütün bu topraklarda (belki Büyük Varşova Dükalığı dışında) Fransız Devrimi'nin ve Napoleon imparatorluğunun kurumları otomatik olarak uygulanıyor ya da yerel idarelerde örnek olarak alınıyordu: Feodalizm resmen kaldırıldı, Fransız yasaları uygulanmaya başlandı. Bu değişikliklerden geri dönmenin, sınırları değiştirmekten daha zor olduğu anlaşıldı. Örneğin Napoleon'un Medeni Kanunu, Belçika'da, (Prusya'ya iade edildikten sonra bile) Ren bölgesinde ve İtalya'da yerel yasaların temelini oluşturdu ve öyle de kaldı. Feodalizm, bir kez kaldırıldıktan sonra bir daha hiçbir yerde toparlanamadı.

Yeni bir siyasal sistemin üstünlüğü karşısında ya da benzer reformlar yapmaktaki kendi aczlerinden dolayı yenildikleri Fransa'nın akıllı düşmanları için belli bir şey olduğundan, savaşlar sadece Fransa'nın fethi aracılığıyla değil, ona karşı tepki yoluyla da (—İspanya'da olduğu gibi— bazı örneklerde her ikisiyle birden) değişiklikler yarattı. Bir yanda Napoleon'un işbirlikçileri, *afrancesados,* öte yanda Cadiz'in Fransa karşıtı cuntasının liberal önderleri, özünde aynı İspanya'nın, Fransız Devrim reformlarının çizgisinde modernleşmiş bir İspanya'nın hayalini kuruyorlardı; ve birinin başaramadığını, öteki, başarmaya çalışıyordu. Tepkiden kaynaklı reformun

çok daha iyi bir örneğini —çünkü İspanyol liberaller, yalnızca tarihsel bir rastlantı eseri olarak ilk ve Fransa karşıtı reformculardı— Prusya verdi. Burada köylülere bir tür özgürlük tanındı, *levee en masse* öğelere sahip bir ordu kuruldu, tümüyle Jena'da ve Auerstaedt'de Frederickçi ordunun ve devletin çökmesinin tesiriyle ve büyük oranda bu yenilgiyi tersine çevirmek amacıyla yasal, ekonomik ve eğitim alanında reformlar yapıldı.

Gerçekten de, biraz abartarak da olsa, Rusya'nın ve Türkiye'nin batısında ve İskandinavya'nın güneyinde, bu yirmi yıllık süre içerisinde, Fransız Devrimi'nin genişlemesinden ya da yarattığı öykünmeden iç kurumları hiç etkilenmemiş tek bir önemli Avrupa ülkesi bulmak olanaksızdır. Hatta aşırı-reaksiyoner Napoli Krallığı bile, Fransızların son verdiği yasal feodalizmi bir daha asla fiilen kuramadı.

Fakat sınırlarda, yasalarda ve yönetim kurumlarında meydana gelen değişiklikler, devrimci savaşın bu on yıllarının üçüncü etkisinin yanında hiç kalırdı: Siyasal iklimde yaşanan derin dönüşüm. Fransız Devrimi patlak verdiğinde, Avrupa'nın hükümetleri onu görece bir itidalle karşıladılar: Kurumların ansızın değişmesi, isyanların baş göstermesi, hanedanların azledilmesi ya da krallara suikastlerin yapılması veya idam edilmeleri, buna alışmış ve başka ülkelerdeki bu tür değişiklikleri, güçler dengesi ve kendi göreli konumları üzerinde yaratacağı etki bakımından değerlendiren onsekizinci yüzyıl yöneticilerini çok şaşırtmadı. "Cenevre'den kovduğum isyancılar", diye yazıyordu eski rejimin ünlü Fransız Dışişleri Bakanı Vergennes, "İngiliz ajanıdırlar, oysa Amerika'daki isyancılar uzun süreli bir dostluk vaadinde bulunuyorlar. Benim bunlara karşı politikamı, onların siyasal sistemleri değil, Fransa'ya karşı takındıkları tutum tayin eder. Benim devlet anlayışım budur."[4] Fakat, 1815'e gelindiğinde devrime karşı tamamen farklı bir tutum hâkim olmaya ve güçler dengesini bu tutum belirlemeye başladı.

Artık tek bir ülkedeki devrimin Avrupa'ya yayılabileceği; öğretilerinin sınırları aşabileceği ve daha da kötüsü, devrimin haçlı ordularının bir kıtanın siyasal sistemlerini silip süpürebileceği biliniyordu. Yine, artık toplumsal devrimin mümkün olduğu; ulusların devletlerden, halkların yöneticilerinden, hatta yoksulların hâkim sınıflardan bağımsız şeyler olarak var oldukları biliniyordu. De Bonald, 1796'da şöyle bir gözlemde bulunmuştu: "Fransız Devrimi, tarihte benzeri olmayan bir olaydır."[5]

Bu ifade yanıltıcıdır: Fransız Devrimi, evrensel bir olaydı. Hiçbir ülke bundan bağışık değildi. Endülüs'ten Moskova'ya, Baltık'tan Suriye'ye —Moğollardan bu yana hiçbir fatihin geçmediği ve şimdiye dek İskandinavlar dışında Avrupa'daki hiçbir askeri gücün savaşmadığı genişlikte bir alanda — sefere kalkan Fransız askerleri, devrimin evrenselliğini başka hiçbir şeyin yapamayacağı kadar etkinlikle dünyaya yaydılar. Hatta Napoleon döneminde bile, İspanya'dan İlirya'ya kadar beraberlerinde götürdükleri öğretiler ve kurumlar, hükümetlerin bildiği ve halkların da çok yakında öğreneceği gibi evrensel öğretilerdi. Yunanlı bir haydut ve vatansever, duygularını tam olarak şöyle ifade ediyordu:

"Bana kalırsa" dedi Kolokotrones, "Fransız Devrimi ve Napoleon'un yaptıkları, dünyanın gözünü açtı. Milletler, daha önce hiçbir şey bilmiyordu; halk, kralların yeryüzündeki Tanrılar olduklarını, onların ne eylerlerse güzel eylediklerini söylemeye mecbur olduğunu düşünüyordu. Bugünkü değişiklikle insanları yönetmek çok daha zor olacak."[6]

IV

Yirmi yıldan fazla süren savaşın, Avrupa'nın siyasal yapısı üzerinde yarattığı etkileri gördük. Fakat, fiili savaş sürecinin, askeri seferberliğin ve harekatların ve bunlara dayanılarak alınan siyasal ve ekonomik önlemlerin sonuçları neydi?

Bu sonuçların, en büyük zararları görmüş ve dolaylı olarak da diğer ükelerden çok daha büyük nüfus kaybına uğramış Fransa dışında akan kanla en ilgisiz ülkelerde çok daha büyük olması gerçekten paradoksaldır. Devrimin ve Napoleon döneminin insanları, ülkeleri gerçek anlamda harabeye çevirecek güçte ve barbarlıkta iki savaş dönemi —onyedinci yüzyılla günümüz yüzyılı— arasında yaşayacak kadar şanslıydılar. 1792-1815 savaşlarından etkilenen hiçbir bölge, hatta askeri harekatların her yerden daha uzun sürdüğü, halkın direnişinin ve misillemelerin bu harekatları daha da vahşileştirdiği İber Yarımadası bile, onyedinci yüzyılın Kuzey Savaşları ve Otuz Yıl Savaşları'nda Orta ve Doğu Avrupa'nın bir bölümü, onsekizinci yüzyıl başlarında İsviçre ve Polonya, ya da yirminci yüzyıldaki savaş ve iç savaşlarda dünyanın büyük bölümü kadar harap olmadı. 1789'dan önceki uzun ekonomik iyileşme dönemi, savaşın, yağmanın ve talanın yol açtığı tahribata, bir de kıtlığın ve onunla birlikte gelen veba ile salgın hastalıkların (en azından 1811'e kadar) eklenmediği anlamına gelmekteydi (Büyük kıtlık dönemi, 1816-17'de, savaşlardan *sonra* ortaya çıkmıştır). Askeri seferler, kısa ve sert olma eğilimindeydi ve kullanılan cephane —görece hafif ve hareketli toplar—, modern ölçütlere göre fazla yıkıcı değildi. Kuşatmalar, yaygın uygulamalar değildi. Meskenler ve üretim araçları için en büyük tehlike ateşti ve küçük evlerle çiftlikler çarçabuk yeniden kurulabiliyordu. Endüstri öncesi bir ekonomide hızla yerine konması gerçekten zor tek maddi tahribat, yetişmeleri yıllar alan ormanların, meyve ya da zeytin ağaçlarının uğradığı tahribattı; ama bu tür olayların çok fazla olduğu söylenemez.

Sonuç olarak, gerçekte hiçbir devlet bunları hesaplamak için girişimde bulunmamışsa da, ve bizim bütün değerlendirmelerimiz de Fransa ile birkaç özel durum dışında tahminden öteye geçemese de, bu yirmi yıllık savaştan kaynaklanan insan kayıpları, modern ölçütlere göre ürkütücü boyutlarda görünmemektedir. Bütün bu dönemde savaşta yaşamını yitiren bir milyon insan [7] dört buçuk yıl süren Birinci Dünya Savaşı'ndaki tek bir büyük muharebede yitirilen cana ya da 1861-65 arasındaki Amerikan İç Savaşı'nda ölen 600.000 civarındaki insana yakın bir kayıptır. Hatta, o günlerde kıtlığın ve salgın hastalıkların olağanüstü öldürme gücünü anımsayacak olursak (1865 gibi ileri bir tarihte bile İspanya'da kolera salgınında 236.744 kişinin kurban verildiği söylenir[8]), yirmi yıldan fazla sürmüş genel çaplı bir savaş için iki milyon ölü bile kanlı sayılmayabilir. Gerçekten de hiçbir ülke (belki Fransa haricinde), bu dönemde nüfus artış oranının önemli ölçüde yavaşladığını iddia etmemektedir.

Savaşan tarafları bir yana koyarsak, Avrupa'nın sakinleri için savaş, muhtemelen yaşamın olağan seyrinde zaman zaman meydana gelen doğrudan bir kesintiden başka bir şey ifade etmiyordu, o da belki. Jane Austen'in kırda yaşayan ailesi, sanki hiçbir şey olmamış gibi işlerini sürdürmüştü. Fritz Reuter'in Mecklenburgerlileri, yabancı işgal dönemini, bir dramdan çok, küçük bir anekdot olarak hatırlıyorlardı; (coğrafi ve siyasi durumu bakımından orduları ve savaşları sinekler gibi üzerine çeken ve bu bakımdan sadece Belçika ile Lombardiya'nın yarışabileceği Avrupa'nın 'çekişme alanları'ndan biri olan) Saksonya'da geçen çocukluğunu anımsayan yaşlı Kügelgen'in kafasında, bir tek askerlerin Dresden'e girişi ve kışlamaları kalmıştı. Geçerken belirtelim, savaşa giren askerlerin sayısı, modern ölçütlere göre olağanüstü olmamakla birlikte, önceki savaşlarda olduğundan çok daha fazlaydı. Hatta zorunlu askerlik bile, savaşmaya gönüllü olanların askere alınmasıyla sınırıydı: Napoleon'un hükümdarlığı sırasında Fransa'nın 350.000 nüfuslu Cote d'Or bölgesinden yalnızca 11.000 kişi askere alınmıştı (yalnızca yüzde 3.15) ve 1800 ile 1815 arasında askere alınanlar, Fransa'nın toplam nüfusunun yüzde 7'sini geçmiyordu; oysa çok daha kısa süren Birinci Dünya Savaşı'nda bu rakam yüzde 21'di.[9]

Yine de mutlak rakamlarla bakıldığında, bu çok büyük bir sayıydı. 1793-94'teki zorunlu askere almalar sırasında, (teorik olarak askere çağrılan 770.000 kişiden) yaklaşık 630.000'i silah altına alındı; 1805'de, barış zamanında Napoleon'un askeri gücü, 400.000'i buluyordu ve kıtanın geri kalanındaki, özellikle İspanya'daki Fransız birliklerini saymazsak, 1812'de Rusya'ya başlatılan sefer sırasında Büyük Ordu'da (300.000'i Fransız olmayan) 700.000 asker bulunuyordu. Mali sorunların ve örgütlenmede yaşanan sıkıntıların tam bir askeri seferberliği zorlaştırmasının yanında (örneğin 1809 anlaşmasıyla 1813'de 150.000 kişilik bir orduya sahip olmasına izin verilen Avusturyalıların elinde aslında sefere hazır 60.000 asker bulunmaktaydı), İngiltere dışında bu ülkelerin sürekli savaş halinde olmamalarından bile kaynaklansa, yine de Fransa'nın düşmanlarının seferber ettikleri askerlerin sayısı çok daha küçüktü. Öte yandan İngiltere, şaşırtıcı miktarda askeri seferber etmiştir. Parlamento'dan yeterli tahsisatı çıkardığı 300.000 kişilik bir kara ordusu, 140.000 kişilik deniz ordusuyla gücünün doruğunda olduğu dönemde (1813-14), insan gücüne Fransa'nın yaptığından çok daha ağır bir yük bindirmiş olsa gerekti. [dn] [10]

Yüzyılımızda dökülen kanla karşılaştırıldığında fazla sayılmasa da, kayıplar yine de ağırdı; fakat garip olan, aslında bunların pek azının düşman tarafından öldürülmüş olmasıdır. 1793-1815 arasında ölen İngiliz denizcilerinin sadece yüzde 6'sı ya da 7'si Fransızlarla çarpışırken öldü; yüzde 80'i hastalıklardan ya da kazalardan dolayı yaşamını yitirdi. Savaş alanında ölmek, az bir ihtimaldi; Austerlitz'deki kayıpların sadece yüzde 2'si, Waterloo'dakilerin yaklaşık yüzde 8'i ya da 9'u savaşırken öldü. Savaşın yol açtığı asıl tehlike, ihmal, pislik, kötü örgütlenme, eksik tıbbi hizmetler ve sağlık konusundaki bilgisizlikti. Bu yüzden yaralılar, mahkûmlar ve (tropik bölgelerde olduğu gibi) iklim koşullarından dolayı insanlar kitleler halinde ölmekteydi.

Askeri harekatlar sırasında doğrudan ya da dolaylı nedenlerle insanlar ölüyor ve üretim gereçleri tahrip oluyordu; fakat gördüğümüz gibi, bütün bunlar bir ülkenin yaşamının ve gelişmesinin olağan seyrini ciddi şekilde sekteye uğratacak boyutlara varmıyordu. Savaşın ekonomik gereklerinin (ve ekonomik refahın) daha uzun vadeli sonuçları olmuştu.

Onsekizinci yüzyılın ölçütlerine göre devrim ve Napoleon Savaşları, daha önce görülmedik ölçüde pahalı olaylardı; öyle ki parasal maliyetleri, çağdaşlarını, belki de can kayıplarından daha fazla etkiledi. Waterloo sonrası kuşakta savaşın mali yükünde, insan kayıplarıyla karşılaştırıldığında belirgin bir düşüş gözlenmekteydi: 1821-50 arasındaki savaşların maliyeti, 1790-1820 arasıyla karşılaştırıldığında yılda ortalama yüzde 10 daha azdı; savaş yüzünden ölümlerin yıllık ortalamasıysa, önceki dönemin yüzde 25'inden biraz daha azdı.[11] Bu maliyet nasıl karşılandı? Parasal enflasyon (devlet faturalarını ödemek için yeni para basılması) ve borçlanma ile, vergi halkta bir hoşnutsuzluk yarattığından, parlamentolar ya da tabakalar meclisleri tarafından çıkartılmaları gerektiği yerlerde siyasal sıkıntılara yol açtığından, asgari tutulmaya çalışılan bir özel vergi arasında bileşim kurmak, geleneksel yöntemdi. Fakat savaşın olağandışı mali gerekleri ve koşulları bütün bunları boşa çıkardı ya da dönüştürdü.

İlkin, savaşlar, dünyayı karşılığı olmayan kağıt paraya alıştırdı. [dn]

Bu kağıt parçalarından kolayca basarak devletin harcamalarını karşılamak, kıta Avrupası'ndaki ülkelere çok çekici geldi. Kilise topraklarının satışından elde edilecek kazanç tahmin edilerek hazırlanan Fransız Assignatları (1789), yüzde 5 faiz getiren ilk Fransız Hazine bonosu örnekleriydi. Birkaç ay içinde paraya dönüştürüldü ve arkadan gelen her mali bunalım, büyük miktarlarda basılmalarına ve değerlerinin hızla düşmesine neden oldu. Bunda, halkın devlete duyduğu güvenin giderek azalmasının da etkisi vardı. Savaşın patlak vermesiyle birlikte yüzde 40, haziran 1793 itibarıyla da üçte iki oranında değer yitirdi. Jakoben rejim, bu tahvillerin değerlerini oldukça iyi korudu; ancak Thermidor'dan sonra kontrolden çıkan ekonomi, değerlerini giderek üç yüzde birine kadar düşürdü ve sonunda 1797'de devletin resmen iflas etmesi, neredeyse yüzyıl boyunca Fransızları her tür kağıt paraya karşı önyargılı hale getiren bir para dönemini sona erdirdi. Diğer ülkelerdeki kağıt paraların akıbeti biraz daha iyiydi; bir tek 1810'da Rusya, bonoları, üstündeki değerin yüzde 20'sine, Avusturya da (1810 ve 1815'de yaptığı iki devalüasyonla) yüzde 10'una düşürmüştü. İngilizlerse, savaşı finanse etmenin bu özel biçiminden uzak durdular; onlardan ürkmeyecek kadar kağıt paraya alışkındılar. Fakat İngiliz Merkez Bankası, hükümetten gelen büyük talep baskısının, külçe altına duyulan özel talebin ve kıtlığın yol açtığı özel gerginliğin yarattığı çifte baskıya direnemedi. 1797'de özel müşterilere altınla ödeme yapma uygulaması askıya alındı ve altın karşılığı olmayan kağıt paralar *de facto* efektif nakit para haline geldi: 1 sterlinlik paralar, bu gelişmenin bir sonucuydu. 'Kağıt sterlin', kıtadaki paralar gibi ciddi bir değer kaybına hiç uğramadı; en çok değerinin yüzde 71'i kadar geriledi ve 1817'de yeniden yüzde 98'e yükseldi. Fakat tahmin edilenden çok daha uzun ömürlü oldu. Altınla ödemeye dönülmesi, 1821'e kadar gerçekleşmedi.

Verginin bir başka seçeneği de borçlanmaydı; fakat kamu borçlarında, beklenmedik oranda ağır ve sürekli savaş harcamalarının neden olduğu baş döndürücü yükseliş, en mamur, zengin ve mali açıdan gelişkin ülkeleri bile ürküttü. Savaşı beş yıl süreyle iç borçlanma yoluyla karşılayan İngiliz hükümeti, bu amaçla bir gelir vergisi getirerek (1799-1816), savaş giderlerini doğrudan vergilendirme yoluyla karşılama yönünde görülmemiş ve meşum bir adım attı. Ülkenin zenginliğinin hızla artması, bu önlemi uygulanabilir kıldı ve ondan sonra savaş giderleri esas olarak para geliriyle karşılandı. Şayet baştan yeterli ve uygun bir vergi konulsaydı, Ulusal Borç 1793'te 228 milyon sterlinden 1816'da 876 milyon sterline, yıllık borç yükü de 1792'de 10 milyon sterlinden 1815'te 30 milyon sterline (ki savaştan *önceki yılda toplam hükümet harcamalarından daha büyüktü)* çıkmayabilirdi. Bu borçlanmaların toplumsal sonuçları çok büyük oldu; çünkü aslında

borçlanma, halkın ödediği verginin büyük bölümünün, William Cobbett gibi, yoksulların, küçük işadamlarının ve çiftçilerin onlara karşı sözcülüğünü üstlendiği ve gazetesinden üzerlerine yıldırımlar yağdırdığı küçük bir zengin ‘fon sahipleri’ sınıfının cebine akmasını sağlayan bir işlev görmekteydi. Uzun zamandır müttefiklerini sübvanse etme politikası izleyen İngiliz hükümeti, yurtdışına (en azından Fransa karşıtı kanada) verdiği borçları arttırmıştı: 1794-1804 arasında bu rakam 80 milyon sterline çıktı. Bu durumdan yararlananlar, esas olarak Baringler, Rothschild hanedanı gibi bu aldı verdi işlerinde aracı gibi hareket eden, —ister İngiliz ister yabancı olsun, giderek daha fazla, uluslararası para piyasasının başlıca merkezi haline gelmiş olan— Londra üzerinden iş gören uluslararası mali çevreler oldu (Rothschild’ın kurucusu olan Meyer Amschel Rothschild, oğlu Nathan’ı 1798’de Frankfurt’tan Londra’ya gönderdi). Bu büyük uluslararası bankerler çağı, savaşlardan sonra ortaya çıktı ve bu bankerler, eski rejimlerin toparlanmasına, yenilerinin de istikrara kavuşmasına yardımcı olmak üzere büyük krediler verdiler. Fakat, Baringlerin ve Rothschildlerin, onaltıncı yüzyıl büyük Alman bankerlerinden bu yana kimsenin yapmadığı kadar dünya para piyasasına egemen oldukları çağın temeli, savaşlar sırasında atılmıştır.

Ne var ki, savaş mâliyesinin teknik ayrıntıları, büyük miktarda kaynağın barış zamanından büyük bir savaşın gerektirdiği amaçlarla kullanılmak üzere askeri alana kaydırılmasının yarattığı genel ekonomik etkinin yanında daha önemsizdi. Savaş için gerekli kaynakların tamamen sivil ekonomiden ya da onun pahasına karşılandığını düşünmek kesinlikle doğru olmaz. Ordu yalnızca, aksi halde işsiz kalacak, hatta mevcut ekonominin sınırları içinde bile çalışamayacak insanları seferber edebilir.[dn] Savaş endüstrisi, kısa vadede insanları ve malzemeleri sivil piyasadan çekmesine karşın, uzun vadede, barış döneminde normal kâr düşüncesiyle el atılmayabilecek gelişmeleri uyarabilir. Bu, daha önce de gördüğümüz gibi (2. Bölüme bakınız), pamuklu endüstrisiyle karşılaştırıldığında hızlı büyüme olanağına sahip olmayan, o nedenle geleneksel olarak uyaranını hükümette ve savaşta bulan demir ve çelik endüstrileri için çok bilinen bir durumdu. 1831’de Dionysius Lardner, “onsekizinci yüzyılda demirhane ve demir döküm, neredeyse top dökümüyle bir tutuluyordu” diye yazdı.[12] O nedenle, sermaye kaynaklarının bir bölümünün [savaş endüstrisine] kaydırıldığını kabul edebiliriz; sermaye malları endüstrisine ve teknik gelişmelere yapılan uzun vadeli yatıranların doğası böyleydi. Örneğin devrimin ve Napoleon Savaşları’nın yarattığı teknik yenilikler arasında, kıtada (Batı Hint Adaları’ndan ithal edilen şeker kamışının yerini almak üzere) şeker pancarı endüstrisi ile (İngiliz donanmasının gemilerde bozulmadan saklanabilecek yiyecek arayışlarından doğan) konserve yiyecek endüstrisi bulunmaktaydı. Buna rağmen, büyük bir savaş, kaynak kullanımında büyük bir değişiklik anlamına geldiği gibi, ülkelerin birbirlerini ablukaya aldıkları durumlarda, ekonominin savaş ve barış sektörlerinin aynı kıt kaynaklar için dolaysızca rekabete girmesi anlamına da gelebilir.

Böyle bir rekabetin en bilinen sonucu, enflasyondur; gerçekten savaşın, onsekizinci yüzyılda yavaş yükselen fiyat seviyesini (bunun bir bölümü devalüasyondan kaynaklansa da) her ülkede yukarı fırlattığını biliyoruz. Bu, kendi başına bir ekonomik sonuç olarak, (örneğin, ücretler normal olarak fiyatların gerisinde kaldığından, ücretlilerden uzaklaşarak işadamlarına ve imalatçılardan kaçarak savaş zamanındaki yüksek fiyatlardan daima memnuniyet duyan tarıma doğru) gelirlerde kesin bir yeniden dağılım olduğunu göstermektedir. Tersine, savaşın taleplerinin sona ermesi ve o zamana dek savaşın kullandığı —insan dahil— bir kaynak kitlesinin boş kalması, sivil pazarın karşısına, her zamankinden çok daha yoğun yeniden düzenleme sorunları çıkarır. Bir örnek alalım: 1814-18 arasında İngiliz ordusunun gücü, yaklaşık 150.000 kişi ya da Manchester’ın 6 günkü nüfusundan daha fazla bir miktarda azaltıldı ve 1813’te bir kilesi 108.5 şilin olan buğday fiyatları, 1815’te 64.2 şiline

düştü. Gerçekte, savaş sonrası dönemde yapılan ekonomik ayarlamaların, bütün Avrupa için anormal ekonomik güçlüklerden birini oluşturduğunu biliyoruz; üstelik 1816-17 yılında hasatta yaşanan felaket, bu güçlüğün daha da şiddetlenmesine yol açmıştır.

Ne var ki, daha genel bir soru sormamız gerekiyor. Savaşın yarattığı kaynak kullanımındaki bu değişiklik, farklı ülkelerin ekonomik gelişmesini ne ölçüde sekteye uğratmış ya da yavaşlatmıştır? Bu sorunun, iki büyük ekonomik güç olan ve en ağır ekonomik yükün altına giren Fransa ve İngiltere açısından özel bir öneme sahip olduğu açıktır. Fransa'nın yükünün büyük bölümü, son evrelerinde savaştan kaynaklanmıyordu; çünkü savaş harcamalarının karşılanması, büyük oranda fetih ordularının topraklarını yağmaladığı ya da gaspettiği, insanlarını, ürünlerini ve paralarını haczettiği yabancıların pahasına yapılacak biçimde düzenlenmişti. İtalya'nın vergi gelirlerinin yaklaşık yarısı, 1805-12 arasında Fransa'ya gitmekteydi.[13] Bu uygulamanın, tam olarak gerçekleşmemiş olmakla birlikte, yine de —parasal olduğu kadar reel olarak da— savaşı başka bir çözüm yolundan çok daha ucuza getirdiği açıktır.

Fransız ekonomisi gerçek tahribatı, devrimle, iç savaşla ve kargaşayla geçen on yılda yedi; örneğin, 1790-1795 arasında Seine-Inferieure imalatçılarının yıllık cirosu 41 milyondan 15 milyona, çalıştırdıkları işçi sayısı ise 246.000'den 86.000'e düştü. Buna bir de İngiltere'nin deniz hâkimiyeti nedeniyle doğan denizaşırı ticaret kayıplarını eklemek gerekir. İngilizlerin ekonomik yüküyse, yalnızca kendinin değil, kıtadaki müttefiklerine sağladığı geleneksel ekonomik yardımlar yüzünden başka ülkelerin de savaş giderlerini taşımanın maliyetinden ileri gelmekteydi. Para açısından bakıldığında, İngilizler savaş boyunca en ağır yükü çeken ulustu. Bunun onlara, Fransa'nınkinden üç, dört katı maliyeti oldu.

Bu genel soruya, Fransa açısından yanıt vermek, İngiltere açısından yanıt vermekten daha kolaydır; çünkü Fransız ekonomisinin görece durgun olduğu ve endüstrisiyle ticaretinin devrim ve savaşlar olmasaydı kesinlikle çok daha hızlı genişleyeceği konusunda bir kuşku yoktur. Ancak Napoleon döneminde ülke ekonomisi son derece belirgin bir ilerleme kaydetmişse de, 1790'lardaki gerilemeyi telâfi edemedi. İngilizler açısındansa yanıt daha belirsizdir; çünkü burada genişleme göz kamaştırıcıdır ve sorulabilecek tek soru şudur: Eğer savaş olmasaydı bu genişleme bundan daha hızlı olabilir miydi? Bugün genel olarak kabul gören yanıtsa olabileceği yönündedir.[14] Habsburg imparatorluğu gibi, ekonomik gelişmenin yavaş ve inişli çıkışlı olduğu, savaşın niceliksel etkisinin görece az olduğu diğer ülkeler için bu sorunun fazla bir önemi yoktur.

Elbette bu kuru değerlendirmelerle, gerçek sorundan kaçılmış oluyor. Onyedinci ve onsekizinci yüzyıllarda İngiltere'nin ekonomik nedenlerden kaynaklandığı apaçık olan savaşlarının, kendi başlarına ya da ekonomiyi uyarmak suretiyle ekonomik gelişmeyi ilerletmesi beklenmiyordu; bu ilerlemenin, zaferle, rakipleri tasfiye ederek ve yeni pazarlar ele geçirmek yoluyla gerçekleşeceğine inanılıyordu. Savaşların, yıkılmış iş yaşamı, kaynakların başka alanlara akması ve benzeri 'maliyetler'i, ifadesini, savaştan sonra, savaşan rakiplerin göreli konumlarında bulan 'kârlarına göre ölçüldü. Bu ölçüte göre, 1793-1815 savaşları, kesinlikle kendi maliyetlerini aşan sonuçlar yaratmıştı. Ekonomik genişlemede hafif bir yavaşlamanın karşılığında (ki genişleme buna rağmen devasaydı) İngiltere, olası en yakın rakibini ortadan kaldırdı ve iki kuşak süreyle 'dünyanın atölyesi' oldu. Hangi ticari ya da endüstriyel göstergeye bakılırsa bakılsın, İngiltere, (belki ABD dışında) diğer

devletlerin, 1789'da olduğundan çok daha ilerisinde bulunmaktaydı. Eğer rakiplerini geçici olarak ortadan kaldırmasının, İngiltere'nin denizlerde ve sömürge pazarlarında elde ettiği tekelin, endüstrileşmeyi daha da ileri noktalara vardırmasının temel bir önkoşulu olduğunu düşünürsek, bunu elde etmenin bedeli pek de fazla sayılmazdı. 1789'da (uzun bir savaş yaşanmadan da) İngiltere'ye ekonomik üstünlük sağlayan etkenin yarışa önde başlaması olduğunu kabul etsek bile, yine de şunu ileri sürebiliriz: Bu üstünlüğü, ekonomik rekabette kaybettiği zemini siyasi ve askeri yollarla geri almakla tehdit eden Fransa'ya karşı savunmanın bedeli fazla büyük olmamıştır.

5. Barış

"(Devletler) arasındaki bugünkü uyum, Avrupa'nın her devletinde öyle ya da böyle var olan devrimci korlara karşı onların tek yetkin güvencesidir;... ve gerçek irfan, normal zamanların küçük çatışmalarının alevlenmelerine müsaade etmemek ve birleşerek toplumsal düzenin yerleşik ilkelerini desteklemektir."

Castlereagh [1]

"Lempereur de Russie est de plus le seul souverain parfaitement en etat de se porter des a present aux plus vastes entreprises. Il est a la tete de la seule armee vraiment disponible qui soit aujourd' l'ui forme en Europe." [dn]

Gentz, 24 Mart, 1818 [2]

Neredeyse kesintisiz bir savaşla ve devrimle geçen yaklaşık yirmi yılın ardından, muzaffer eski rejimler, oldukça güç ve tehlikeli bir iş olan barış yapma ve barışı koruma sorunlarıyla karşı karşıya kaldılar. Yirmi yıllık enkazın kaldırılması ve yağmalanan toprakların yeniden bölüştürülmesi gerekiyordu. Ayrıca, bütün zeki devlet adamlarının bildiği gibi, bundan böyle kimse Avrupa'da büyük bir savaşı kaldıramazdı; çünkü böyle bir savaş, kesinlikle yeni bir devrim ve sonuçta eski rejimlerin yıkılması anlamına gelecekti. Daha sonra çıkan bir bunalımdan söz ederken, "Avrupa'nın bugünkü toplumsal hastalık durumunda" diyordu Beçikalıların kralı Leopold (Kraliçe Victoria'nın can sıkıcı ama bilge amcası), "genel bir savaşa izin vermek... duyulmamış bir şey olurdu. Böyle bir savaş... ilkelerin çatışmasını getirecektir (ve) eğer Avrupa'yı tanıyorsam, böyle bir çatışma sanırım Avrupa'nın biçimini değiştirecek, bütün yapısını altüst edecektir."[3] Krallar ve devlet adamları, öncekinden ne daha bilge ne de daha barışçıydılar. Fakat kesinlikle ürkmüşlerdi.

Aynı zamanda görülmedik ölçüde de başarılıydılar. Gerçekten de, Napoleon'un yenilgisiyle 1854-56 Kırım Savaşı arasındaki sürede Avrupa'da genel bir savaş çıkmadığı gibi, büyük bir devleti bir başkasıyla savaş meydanında karşı karşıya getiren herhangi bir çatışma da yaşanmadı. Aslında Kırım Savaşı bir yana bırakılırsa, 1815 ile 1914 arasında ikiden fazla büyük devletin işe karıştığı bir savaş da olmadı. Bir yirminci yüzyıl vatandaşının, bu başarının büyüklüğünü takdir etmesi gerekir. Üstelik etkileyicidir de; çünkü uluslararası sahne, sakinlikten uzaktı ve yığınla çatışma vesilesiyle kaynamaktaydı. 6. Bölümde ele alacağımız devrimci hareketler, güç bela kazanılmış uluslararası istikrarı zaman zaman (1820'lerde, özellikle Güney Avrupa, Balkanlar ve Latin Amerika'da, 1830'dan sonra Batı Avrupa'da —özellikle Belçika'da— ve yine 1848 devriminin eşiğinde) bozmaktaydı. Gerek içerden çözülmelerin gerekse rakip büyük devletlerin —başta İngiltere, Rusya ve daha az ölçüde de Fransa'nın— emellerinin yarattığı tehdit karşısında Türk imparatorluğunun gerilemesi, 'Doğu Sorunu' denen şeyi kalıcı bir bunalım nedenine dönüştürdü: Bunalım, 1820'lerde Yunanistan, 1830'larda Mısır üzerinde patlak verdi ve 1839-41'de vahim bir çatışmanın ardından küllenmeye terk edildiyse de, önceki kadar patlamaya hazır bir bomba olarak kalmaya devam etti. İngiltere ve Rusya'nın arası, Asya'daki iki imparatorluk arasındaki insansız bölge ve Yakın Doğu konusunda çok açıktı. Fransa, 1815'den önce işgal ettiklerinden daha azına razı olmaktan çok uzaktı. Ancak bütün bu sığ sulara ve girdaplara rağmen, diplomatik tekneler çarpışmadan bu zorlu sularda yüzebiliyorlardı.

Bu yüzden, uluslararası diplomasinin, temel görevini, yani genel savaşları uzak tutma görevini yerine getirmek bakımından başarısız bir tutum sergilediği bizim kuşağımızda, 1815-48'in devlet adamlarına ve yöntemlerine dönüp bakıldığında, kendilerinden hemen sonra gelenlerin göstermediği saygıyı göstermek gibi bir eğilim vardı. 1814'ten 1835'e kadar Fransa'nın dış politikasına bakan Talleyrand, bugüne kadar bir Fransız diplomatı örneği olarak kalmıştır. Sırasıyla 1812-22'de, 1822-27'de ve 1830'dan 1852'ye kadarki bütün Tory olmayan yönetimlerde [dn] İngiltere'nin dışişleri bakanları olan Castereagh, George Canning ve Viscount Palmerston, sonradan ve yanıltıcı biçimde de olsa diplomasinin devleri olarak anılmışlardır. Napoleon'un yenilgisinden 1848'de azline kadarki sürede Avusturya'nın başbakanı olan Metternich, eskisi kadar olmasa da bugün her tür değişmenin katı bir düşmanı ve istikrarın bilge savunucusu olarak görülmektedir. Ne var ki, I. Alexander'ın (1801-25) ve I. Nicholas'ın (1825-55) Rusyası'nda ve dönemimizin görece önemsiz devleti Prusya'da ne kadar çabalansa ülküleştirilmeye değer bir tek dışişleri bakanı bulunamayacaktır.

Bir anlamda bu övgüde bir haklılık payı vardır. Napoleon Savaşlarından sonra Avrupa'ya getirilen düzen, başka düzenlerden daha adil ve ahlaki değildi; fakat bu düzeni kuranların tamamen anti-liberal ve anti-ulusal (yani anti-devrimci) amaçlara sahip oldukları ortadayken, bu durumun gerçekçi ve anlaşılabilir olmadığı da söylenemez. Fransa üzerinde gerçekleştirilmiş bu tam zaferden yararlanma yoluna gidilmedi: Yeni bir Jakobenliğin tahrik edilmemesi gerekiyordu. Yenilen ükenin sınırları, aşağı yukarı 1789'da olduğu gibi bırakıldı; savaş tazminatı makul boyutları aşmıyordu; yabancı askerlerin işgali kısa sürdü ve 1818'e gelindiğinde Fransa yeniden Avrupa İttifak'ına kabul edilmişti (Fakat Napoleon'un 1815'teki başarısız geri dönüşü üzerine, bu koşulları biraz daha ılımlı hale getirmek gerekecekti). Taht, yeniden Bourbonlara verildi; fakat uyruklarının tehlikeli ruhlarına ödünler vermesi gerektiği anlaşıldı. Devrimin getirdiği büyük değişiklikler kabul edildi ve el yakan bir konu olan anayasa, —tabii son derece ılımlı bir biçimle— tahta geri dönen mutlak monark XVIII. Louis tarafından 'özgürce kabul edilmiş' bir Berat kılığında halka bağışlandı.

Avrupa'nın haritası, halkların özlemleri ya da Fransa tarafından şu ya da bu zamanda tahtından uzaklaştırılmış çeşitli prenslerin hakları değil, savaştan çıkan beş büyük devletin (Rusya, İngiltere, Fransa, Avusturya ve Prusya) dengeleri göz önüne alınarak yeniden çizildi. Bu devletlerden yalnızca ilk üçünün gerçek anlamda bir itibarı vardı. İngiltere gerçi (özellikle denizde) ticari öneme sahip noktalarda denetimini ya da koruyucu elini çekmemeyi tercih ettiyse de, toprak kazanmak gibi bir elem gütmedi. Malta'yı, Yunan adalarını ve Heligoland'ı elinde bulundurmayı sürdürdü, gözünü Sicilya'dan ayırmadı ve Baltık Denizi'ne girişin tek bir devletin kontrolünde olmasını önleyen Norveç'in Danimarka'dan İsveç'e aktarılması işleminden ve Scheldt ile Ren'in ağzının denetimini zararsız ama —özellikle güneydeki istihkamlardan destek aldığında— Fransa'nın Belçika üzerindeki malum iştahına direnebilecek kadar da güçlü bir devlete bırakan Hollanda ve Belçika birleşmesinden en büyük yararı o gördü. Belçikalılar ve Norveçliler her iki düzenlemeden de hiç hoşnut kalmadılar ve ikinci düzenleme ancak 1830 Devrimi'ne kadar devam edebildi. Daha sonra yerini, Fransa ile İngiltere arasında yaşanan bir sürtüşmeden sonra, İngiltere'nin seçtiği bir prensin yönetiminde kalıcı biçimde tarafsızlaştırılmış küçük bir krallık aldı. Bütün denizlerin tamamen İngiliz donanmasının denetiminde olması, İngiliz ve Rus imparatorlukları arasında sadece zayıf ve kargaşa içindeki prensliklerle bölgelerin bulunduğu Hindistan'ın kuzeybatı sınırları dışında, herhangi bir toprak parçasının fiilen İngiliz bayrağı altında bulunup bulunmamasını büyük ölçüde önemsiz bir konu haline getirmekle birlikte, elbette İngiltere'nin Avrupa dışındaki teritoryal emelleri çok daha büyüktü. Fakat İngiltere ile Rusya arasındaki rekabet, 1814-15'te sınırları yeniden düzenlenmesi gerekmiş olan bu bölgeyi hemen hiç etkilemedi. Avrupa'daki İngiliz çıkarları, hiçbir devletin çok güçlü olmamasını gerektiriyordu.

Kara üzerinde tayin edici askeri bir güce sahip olan Rusya, İsveç'ten Finlandiya'yı, Türkiye'den Besarabya'yı ve her zaman Rusya'nın gözde müttefiki olmuş yerel bir hizbin yönetiminde belli bir özerklik tanınan Polonya'nın büyücek bir kısmını almakla, zaten sınırlı olan teritoryal emellerini doyurdu (1830-31 ayaklanmasından sonra bu özerklik de kaldırıldı). Polonya'nın geri kalanı, 1846 ayaklanmasından sonra ortadan kalkacak olan Krakov Kent Cumhuriyeti dışında, Prusya ile Avusturya arasında paylaşıldı. Diğer düzenlemelere gelince; başlıca amacı devrimi kendinden uzak tutmak olan Rusya, Fransa'nın doğusundaki bütün mutlak prenslikler üzerinde uzaktan ama etkili bir hegemonya kurmakla yetindi. Avusturya ile Prusya'nın da katıldığı Kutsal İttifak, bu amaçla Rusya'ya mali yönden destek oldu; fakat İngiltere bu işten uzak durdu. İngilizlerin bakış açısından Rusya'nın Avrupa'nın büyük bölümünde neredeyse bir hegemonya kurması, pek de ideal bir düzenleme

olmamakla birlikte askeri gerçekleri yansıtıyordu ve Fransa'nın, eski düşmanlarından herhangi birinin kabul etmeye hazır olduğundan daha büyük ölçüde güçlenmesine izin verilmedikçe ya da bir savaşın katlanılamayacak ölçüde ağır bedelini ödemeye hazır olmadıkça, önüne geçilmesi olanaksızdı. Fransa, büyük güç olarak kabul edildi; fakat ancak bu kadarına izin vardı.

Avusturya ve Prusya, sadece nezaket gereği büyük devletten sayıldılar; Avusturya'nın, uluslararası bunalım dönemlerindeki herkesçe bilinen zayıflığından ötürü haklı olarak; Prusya'nın 1806'da çöktüğü fikrinden ötürü de yanlış olarak öyle olduklarına inanılıyordu. Bunların temel işlevleri, Avrupa'da istikrar unsurları olarak hareket etmekti. Avusturya, daha önce kendisine ait olan İtalyan taşra bölgelerinin yanı sıra, İtalya ve Dalmaçya'daki eski Venedik topraklarını ve çoğunlukla Habsburg hanedanından kişilerce yönetilen (Avusturya ile Fransa arasında daha etkili bir tampon işlevini görmek üzere eski Ceneviz Cumhuriyetini kendine katan Piomonte-Sardunya Krallığı dışında) Kuzey ve Orta İtalya'daki ufak prenslikler üzerindeki himaye hakkını geri aldı. İtalya'nın herhangi bir yerinde 'düzen' tesis edilmesi gerektiğinde, buna memur edilen polis Avusturya idi. Tek kaygısı istikrar olduğundan —zira bunun dışındaki her şey kendisi için parçalanma tehlikesi yaratırdı— kıtada düzeni bozma yönündeki her girişime karşı şaşmaz bir muhafiz gibi davranacağına emin olunabilirdi. Prusya, İngilizlerin, prensliklerinin epeydir Fransa'nın suyuna gitme eğiliminde olduğu, yani Fransa'nın egemenliği altına girebilecek bir bölge olan Batı Almanya'da oldukça güçlü bir devlet bulunması isteğinden faydalandı ve sınırsız ekonomik potansiyellerini aristokrat nitelikli diplomatların hesap edemediği Ren Bölgesi'ni aldı. Bunun yanı sıra İngiltere ile Rusya arasında, İngiltere'nin Polonya'daki Rus genişlemesinin aşırı olduğuna hükmetmesi üzerine çıkan anlaşmazlıktan da yararlandı. Savaş tehditleriyle dolu vurgular taşıyan müzakerelerin neticesinde daha önce kendisine ait olan Polonya topraklarını Rusya'ya verdi, ama bunun karşılığında zengin ve endüstrileşmiş Saksonya'nın yarısını aldı. Toprak ya da ekonomi açısından diğer devletlere nazaran 1815 düzenlemesinden daha kazançlı çıkan Prusya oldu ve, gerçi siyasetçiler 1860'lara dek bunu anlamamış olsalar da, aslında ilk defa maddi kaynakları açısından büyük bir Avrupa devleti haline geldi. Avusturya, Prusya ve temel işlevleri Avrupa'nın kraliyet saraylarına sağlıklı nesiller yetiştirmek olan bir dizi küçük Alman devleti, Avusturya'nın kıdemliliğine meydan okumamakla birlikte, Alman Konfederasyonu içinde birbirlerini gözetlediler. Konfederasyonun başlıca uluslararası işlevi, küçük devletleri geleneksel olarak içine çekilme eğiliminde oldukları Fransız yörüngesinin dışında tutmaktı. Milliyetçi reddiyelere karşın, Napoleon'un uyduları olmaktan pek de rahatsız değildiler.

1815'in devlet adamları, ne kadar titizlikle biçimlendirilmiş olursa olsun hiçbir düzenlemenin uzun vadede devletler arası rekabetlerin ve değişen şartların zorlamalarına dayanamayacağını bilecek kadar akıllıydılar. Sonuç olarak barışı korumak için, önemli sorunlar ortaya çıktığında çözmek üzere düzenli olarak kongreler toplamak suretiyle bir mekanizma oluşturmaya koyuldular. Elbette kongrelerdeki önemli kararların 'büyük devletler'in [güçler'in] (terimin kendisi de bu dönemin bir icadıdır) tarafından alınacağı anlaşılmıştı. Bu dönemde kullanıma girmiş olan bir diğer tabir olan 'Avrupa İttifakı', Birleşmiş Milletler'den çok BM Güvenlik Konseyi'nin daimi üyelerine karşılık gelmekteydi. Lâkin düzenli kongreler, 1818'den Fransa'nın ittifaka kabul edildiği 1822'ye dek ancak birkaç yıl toplanabildi.

Napoleon Savaşları'nın hemen ardından ortaya çıkan ve İngiltere dahil her yerde canlı fakat yersiz bir toplumsal devrim korkusuna yol açan 1816-17'deki kıtlık ile iş yaşamındaki bunalımlara

dayanamayan kongre sistemi iflas etti. Ekonomik istikrarın 1820'lerde geri gelmesiyle birlikte 1815 düzenlemesinin doğurduğu her rahatsızlık, devletler arasındaki çıkar ayrılıklarını ortaya serdi. 1820-22 yıllarında ilk huzursuzluk ve başkaldırı nöbetiyle karşılaşıldığında bir tek Avusturya, bu türden tüm hareketlerin derhal ve otomatik olarak toplumsal düzenin (ve Avusturya'nın toprak bütünlüğünün) gerekleri uyarınca bastırılması ilkesine sıkı sıkıya bağlı kaldı. 'Kutsal İttifak'ın üç monarşisi ile Fransa, Almanya, İtalya ve İspanya üzerinde bir anlaşmaya vardılar. Gerçi sonuncusu, yani 1823'te İspanya'daki uluslararası polislik görevini zevkle icra eden Fransa, Avrupa'nın istikrarıyla ilgilenmekten çok, bilhassa dış yatırımlarının büyük kısmının bulunduğu İspanya, Belçika ve İtalya'daki diplomatik ve askeri faaliyet sahasını genişletmekle ilgiliydi.[4] İngiltere ise karşı tavır aldı. Bunun nedeni İngiliz siyasetçilerinin mutlakiyetçiliğe hiç hoş bakmamaları, bilhassa sert tepkici Castlereagh'ın yerine daha esnek mizaçlı Canning'in geçmesinden sonra Avrupa'da reformların eninde sonunda kaçınılmaz olduğu ve bunun yanı sıra zapturapt altına alma ilkesinin uygulanmasının da rakip devletleri (en başta Fransa'yı) o zaman için İngiltere'nin oldukça hayati ekonomik sömürgesi durumundaki Latin Amerika'ya sokmaktan başka bir sonuç vermeyeceğine kanaat getirmiş olmalarıdır.

Böylece İngiltere, 1823 tarihli Monroe Deklarasyonu'nda ABD'nin yaptığı gibi, Latin Amerika devletlerinin bağımsızlığını destekledi; ama bunun, dikkate değer bir kehanet göstermiş olmanın dışında uygulamada hiçbir değeri yoktu (Latin Amerika'nın bağımsızlığını koruyan tek şey İngiliz donanmasıydı). Yunanistan konusundaysa devletler daha da bölünmüştü. Devrimlerden olanca nefretine karşın Rusya, büyük ölçüde Rusya'nın yardımına muhtaç olması şartıyla Türkleri zayıflatan Ortodoks bir halk hareketinden sadece yarar sağlardı (Ayrıca Ortodoks Hıristiyanları savunmak amacıyla Türkiye'ye müdahale etmeye anlaşmalar sayesinde hakkı vardı). Tek yanlı Rus müdahalesinden duyulan korku, Yunanseverliğin baskısı, ekonomik çıkarlar ve Türkiye'nin parçalanmasının önlenemeyeceği, olsa olsa bu parçalanmaya düzen verilebileceği genel kanaati, sonunda İngilizleri düşmanlıktan, tarafsızlığa, oradan da gayrı resmi bir Yunan yanlısı müdahaleye kadar götürdü. Böylelikle Yunanistan, hem Rusların hem de İngilizlerin yardımıyla bağımsızlığını kazandı (1829). Bu ülkenin, çok sayıdaki küçük Alman prensliklerinden birinin yönetiminde bir krallığa dönüştürülmesi, uluslararası zararı en aza indirdi; böylelikle sadece Rusya'nın uydusu olmayacaktı. Fakat 1815 çözümünün kalıcılığı, kongre sistemi ve bütün devrimleri bastırma kararı, harabeye döndü.

1830 devrimleriyse onu tamamen ortadan kaldırdı; çünkü sadece küçük devletleri değil, büyük bir gücü, Fransa'yı da etkisi altına almıştı. Ren'in batısında kalan bütün Avrupa'yı, Kutsal İttifak'ın polis operasyonlarından kurtardı. Bu arada —Türkiye'nin parçalanması halinde (ki kaçınılmaz görünüyordu) ne yapılacağıyla ilgili bir sorun olan— 'Doğu Sorunu' da, Balkanları ve Levant'ı, büyük güçlerin, özellikle de Rusya ile İngiltere'nin savaş alanı haline getirdi. Her şey, daha sonra olacağı gibi o zamanlar da başlıca diplomatik hedefi, Akdeniz'e girişini kontrol eden Küçük Asya ile Avrupa arasındaki boğazların denetimini ele geçirmek olan Rusları güçlendirmeye yaradığı için, 'Doğu Sorunu' güçler dengesini altüst etti. Bu, diplomatik ve askeri bir önem taşımakla birlikte, Ukrayna'nın tahıl ihracatının büyümesi nedeniyle, aynı zamanda ekonomik aciliyet de taşıyan bir konuydu. Her zaman olduğu gibi, Hindistan'a giden yolları denetiminde bulundurmak isteyen İngiltere, kendisini tehdit etmesi çok mümkün bir büyük gücün güneye doğru ilerlemesinden endişeye kapıldı. Her ne pahasına olursa olsun Türkiye'yi Rusya'ya karşı desteklemek ve güçlendirmek, izlenecek en açık politikaydı (Bu politikanın, İngiltere'nin bu dönemde son derece tatminkâr artışlar

gösteren Doğu ticaretine de ek bir yararı olmuştu). Ne yazık ki bu politika tam anlamıyla uygulanabilir değildi. Türkiye İmparatorluğu, en azından askeri açıdan iflah olmaz bir harabe olmamakla birlikte, (hâlâ kolaylıkla bastırabildiği) içerdeki ayaklanmalara, (bir türlü üstesinden gelemediği) Rusya'nın ve elverişsiz uluslararası durumun birlikte yarattığı zorluğa karşı, çok çok parçalanmasını geciktirecek eylemlerde bulunabilirdi. Gerçi 1830'larda II. Mahmud döneminde (1809-39) ilk hareketler başlamıştı; ama henüz kendini modernleştirebilecek ya da bunu yapmaya hazır olduğunu gösterecek durumda değildi. Sonuçta, yalnızca İngiltere'nin doğrudan diplomatik ve askeri desteği (yani savaş tehdidi), çeşitli sıkıntılar içeresindeki Türkiye'nin çökmesini önleyebilir ve Rusya'nın nüfuzunun hızla artmasının önüne geçebilirdi. Bu gelişme, 'Doğu Sorunu'nu, Napoleon Savaşlarından sonraki genel bir savaşa yol açması en olası ve bunu da 1854-56'da yapmış yegâne yıkıcı uluslararası mesele haline getirdi. Ne var ki, uluslararası zarların Rusya lehine ve İngiltere aleyhine düşmesine neden olan bu durum, aynı zamanda Rusya'yı uzlaşmaya yanaştırıyordu. Rusya, diplomatik amaçlarına iki yoldan ulaşabilirdi: Ya Türkiye'nin yenilmesi ve parçalanması ve İstanbul ile Boğazların Rusya tarafından işgali, ya da zayıf ve itaatkâr bir Türkiye üzerinde fiilen bir vesayet rejimi kurulması. Fakat iki yol da açıktı. Başka bir deyişle, İstanbul Çar'a göre büyük bir savaşa değmezdi. Örneğin 1820'lerdeki Yunan savaşı, bu parçalama ve işgal politikasına uygundu. Rusya, bundan umduğu ölçüde bir yarar sağlayamamıştı, fakat fazla da bastırmak istemiyordu. Onun yerine, şimdi güçlü bir vasiye ihtiyacını derinden fark etmiş olan sıkışmış durumdaki Türkiye ile Hünkâr İskelesinde olağanüstü elverişli şartlarla bir anlaşma imzaladı (1833). İngiltere, bu duruma çok öfkelendi: 1830'lar, Rusya'yı İngiltere'nin bir tür kalıtsal düşmanı halinde gösteren bir Rus korkusunun ortaya çıkışına tanıklık etti. [dn] İngilizlerin baskısı karşısında Ruslar geri çekildiler ve 1840'larda Türkiye'nin parçalanması önerilerine döndüler.

Dolayısıyla Doğu'daki Rus-İngiliz rekabeti, pratikte, (özellikle İngiltere'de) kılıç şakırtılarının akla getirebileceğinden çok daha tehlikesizdi. Üstelik İngilizlerin Fransa'nın yeniden canlanabileceğinden duydukları korku, bu rekabetin önemini azaltıyordu. Gerçekte, ileride, iki imparatorluk arasında doğudaki insansız topraklarda faaliyet gösteren iki devletin gizli ajanlarının ve maceracılarının karışık işleri için kullanılacak olan 'büyük oyun' deyimi, durumu oldukça güzel ifade etmektedir. Durumu gerçekten tehlikeli yapan, Türkiye'deki kurtuluş hareketlerinin ve başka devletlerin müdahalelerinin nasıl bir seyir yaratacağının öngörülemez olmasıydı. Bu devletlerden biri olan ve aynı zamanda kendisi de, tam da Türkiye'nin istikrarının temellerini oyan aynı halkların — Balkan Slavlarının ve özellikle Sırpların— hareketlerinin yarattığı tehditle karşı karşıya bulunan köhnemiş çok ulusu bir imparatorluk konumundaki Avusturya, meseleye hayli edilgen bir ilgiyle yaklaşmaktaydı. Ne var ki, ileride I. Dünya Savaşı'nın dolaysız vesilesini oluşturacak olsalar da, bu halkların yarattıkları tehdit acil bir nitelik taşımıyordu. Doğu'da uzun bir diplomatik ve ekonomik nüfuz tarihine sahip olan ve bunu dönem dönem yeniden kurmaya ve genişletmeye çalışan Fransa, daha çok sıkıntı yaratıyordu. Özellikle Napoleon'un Mısır'a keşif seferi yapmasından sonra, Fransız nüfuzu güçlü bir duruma gelmişti; fiilen bağımsız bir paşa olan Mehmet Ali, Türk imparatorluğunu dilediğinde sarsabiliyor, dilediğinde bir arada tutabiliyordu. Aslında 1830'larda (1831-33 ve 1839-41) 'Doğu Sorunu' demek, Mehmet Ali'nin, ismen egemeni konumundaki Osmanlı padişahıyla arasındaki (Fransa'nın Mısır'ı desteklemesiyle daha karmaşıklaşmış olan) ilişkilerde ortaya çıkan bunalımlar demekti. Ancak, Rusya belki İstanbul için savaşmaya gönülsüzdü; fakat Fransa da ne bunu yapabilecek durumdaydı ne de böyle bir şeyi istiyordu. Diplomatik bunalımlar vardı. Fakat sonunda, Kırım olayını bir yana bırakırsak, ondokuzuncu yüzyılda Türkiye yüzünden bir savaş çıkmadı.

Şu halde, bu dönemdeki uluslararası çekişmelerin seyrinden şu çıkıyor: Uluslararası ilişkilerde el yakan bir konu, büyük bir savaş çıkartacak kadar yakıcı değilmiş. Büyük devletler arasında Avusturyalılar ve Prusyalılar, hesaba katılmak için çok zayıftılar. İngilizler, tatmin olmuştu. 1815'te bütün dünya tarihinde bir devletin elde edebileceği en eksiksiz zaferi gerçekleştirmişlerdi; Fransa'ya karşı verilen yirmi yıllık bir savaştan, tek endüstrileşmiş ekonomi, tek deniz gücü —İngiliz donanmasında 1840'da neredeyse diğer bütün donanmaların toplam gemisi kadar gemi vardı— ve fiilen dünya üzerindeki yegâne sömürgeci güç olarak çıkmışlardı. İngiliz dış politikasının tek büyük genişlemeci ve yayılmacı çıkarının, İngiliz ticaretinin ve yatırımlarının genişlemesinin önüne çıkabilecek hiçbir şey yok gibi görünüyordu. Rusya'nınsa, karşılanmış olmamakla birlikte, sadece sınırlı teritoryal emelleri vardı ve onun da ilerleyişini hiçbir şey durduramazdı ya da öyle görünüyordu. En azından toplumsal bakımdan tehlikeli genel bir savaşı haklı çıkartacak hiçbir şey yoktu. Bir tek Fransa, 'tatminsiz' ve uluslararası düzenin istikrarını bozabilecek bir güç olarak duruyordu. Ancak Fransa bunu bir tek şartla yapabilirdi: İçerde Jakobenliğin, dışarda da liberalizmin ve milliyetçiliğin devrimci enerjilerini bir kez daha seferber ederek. Çünkü, kadim güç-büyük güç rekabeti açısından mukadder biçimde zayıftı. XIV Louis ya da Devrim döneminde olduğu gibi, sadece kendi halkına ve kaynaklarına bel bağlayarak, bir daha asla iki ya da daha fazla büyük devletin oluşturduğu bir koalisyona karşı eşit koşullarda dövüşemeyecekti. 1780'de her İngiliz'e 2.5 Fransız düşerken, 1830'da bu rakam ikiye üçten az olmuştu. 1780'de neredeyse Rus kadar Fransız varken, 1830'da Fransızlar Rusların yaklaşık yarısı kadardı. Bunun yanında Fransa'nın ekonomik evrimi, İngiltere'nin ve ABD'nin çok gerisine düşmüştü ve yakın bir gelecekte de Almanya'nın da gerisine düşecekti.

Öte yandan uluslararası emellerle Jakobenliğe dönmek, herhangi bir Fransız hükümetinin kolay kolay ödeyemeyeceği bir bedel olurdu. Fransa'nın rejiminin altüst olduğu, başka yerlerde de mutlakçılığın sarsıldığı veya yıkıldığı 1830'da ve yine 1848'de, büyük devletleri bir ürpermedir aldı. Uykusuz geceler geçirdiler. Ancak, 1830-31'de Fransız ılımlıları, Avrupalı liberallerle birlikte bütün Fransızların yakınlık duyduğu ayaklanmış Polonyalılar için parmaklarını oynatacak durumda değildiler. 1831'de, "ya Polonya için ne yapacaksınız, onun için bir şeyler yapmamız gerek" diye yazıyordu Palmerston'a, coşkusunu yitirmemiş yaşlı Lafayette.[5] Yanıt, tabii hiçti. Gerçekte Fransa, bütün devrimcilerin de kendisinden beklediği gibi, kendi kaynaklarını, Avrupa devriminin kaynaklarıyla pekâlâ güçlendirebilirdi. Fakat devrimci bir savaşa böylece atılmanın yaratacağı sonuçlar, Metternich kadar, ılımlı liberal Fransız hükümetlerini de korkutuyordu. 1815-1848 arasında hiçbir Fransız hükümeti, kendi devlet çıkarları uğruna genel barışı tehlikeye atamayacaktı.

Elbette, Avrupa'daki dengenin ulaşamadığı yerlerde, yayılmanın ve savaşın önünde hiçbir engel yoktu. Aslında, son derece geniş olmakla birlikte, beyaz güçlerin [devletlerin] toprak kazanmalarının da fiili bir sınırı vardı. İngilizler, (Napoleon Savaşları sırasında Hollandalılardan alınan) Afrika'nın güney ucu, (bu dönemde kurulan) Singapur, Seylan ve Hong Kong gibi, dünya denizlerinin denetimi ve dünya çapındaki ticari çıkarları açısından hassas noktaları işgal etmekle yetindiler. Bu arada köle ticaretine karşı açılan kampanyanın —hem içerdeki insancıl kamuoyunu hem de küresel tekelini perçinlemek için kullandığı İngiliz donanmasının stratejik çıkarlarını tatmin eden— gerekleri, İngilizleri Afrika kıyılarındaki kalelerini korumaya yöneltti. Fakat bütün olarak alındığında, bir hayati istisnayı saymazsak, İngilizlerin görüşleri şuydu: İngiliz ticaretine açılan ve İngiliz donanmasınca beklenmedik tecavüzlere karşı korunan bir dünya, işgalin yol açacağı idari maliyetler olmaksızın çok

daha ucuza sömürülebilirdi. Hayati istisnaysa, Hindistan ve onun denetimiyle ilgili her şeydi. Hindistan, her ne pahasına olursa olsun elde tutulmalıydı; en sömürgeci olmayan serbest ticaret yanlıları bile bundan kuşku duymuyordu. Hindistan, önemi giderek artan bir pazardı (37-38. sayfalarla karşılaştırın) ve denildiği gibi, Hindistan kendi başına bırakılsa kesinlikle acı çekerdi. Hindistan, Uzakdoğu'yu, Avrupalı işadamlarının yapmak istedikleri gibi uyuşturucu trafiğine ve diğer kârlı faaliyetlere açmanın anahtarıydı. Çin'in kapıları, 1839-42 Afyon Savaş'ında böyle açılmıştı. Bunun sonucunda, 1814-49 arasında İngiltere'nin Hindistan'daki imparatorluğunun büyüklüğü, Mahratlara, Nepallilere, Burmaklara, Rajputlara, Afganlılara, Sindlilere ve Sihlere karşı yürütülen bir dizi savaşla, bu alt kıtanın üçte ikisine kadar ulaştı ve İngiliz nüfuzu, 1840'tan sonra P ve O deniz yollarının örgütlediği, Süveyş Kıstağı'ndan geçen bir karayolunun tamamladığı doğrudan Hindistan'a giden yolu denetleyen Ortadoğu'nun çevresini sıkı biçimde çemberine aldı.

Rusların yayılmacılık konusundaki ünleri (en az İngilizler kadar) herkesin malumu olmakla birlikte, gerçekte yaptıkları işgaller oldukça mütevazı boyutlardaydı. Bu dönemde Çar, sadece Uralların doğusundaki büyük ve boş Kırgız stepleriyle Kafkaslardaki sert savaşların verildiği dağlık alanları eline geçirmeye çalıştı. Öte yandan ABD, bahtsız Meksikalılarla savaşarak ve ayaklanma çıkartarak Oregon sınırının bütün batı ve güneyini eline geçirdi. Fransa ise yayılmacı emellerini 1830'da uyduruk bir nedenle istila ettikleri ve sonraki onyedi yıl boyunca fethetmekle uğraştıkları Cezayir ile sınırlamak zorunda kaldı. 1847'ye gelindiğindeyse Cezayir direnişini kırdılar.

Ne var ki, bu uluslararası barış düzeninin bir şartını ayrı olarak anmak gerek: Uluslararası köle ticaretinin kaldırılması. Bunun, hem insancıl hem de ekonomik nedenleri vardı. Kölelik, korkunçtu ve verimsizdi. Üstelik, büyük devletler arasında bu hayranlık uyandıran hareketin uluslararası savunuculuğunu yapan İngilizler açısından 1815-48 ekonomisi, onsekizinci yüzyıl ekonomisi gibi, artık insan ve şeker değil, pamuklu mallar satışına dayanmaktaydı. Ancak köleliğin fiilen kaldırılması (kuşkusuz Fransız Devrimi'nin köleciliği çoktan silip süpürdüğü yerler dışında) yavaş ilerledi. Her ne kadar büyük ölçekli plantasyon tarımının hâlâ varlığını sürdürdüğü yerlerde Asya'dan sözleşmeli işçiler ithal ederek köleciliği sürdürme girişimleri olmuşsa da, İngilizler kendi sömürgelerinde — esas olarak Batı Hint Adaları'nda— 1834'de köleliği kaldırdılar. Fransızlar, 1848 devrimine kadar köleliği resmen kaldırmadılar. 1848'de hâlâ büyük miktarda köle vardı; dolayısıyla dünyada köle ticareti yasa dışı olarak yapılmaya devam etti.

6. Devrimler

"O davudi sesiyle özgürlük, en derin uykuda olanları bile uyandırır... Bugün bir şeyi, özgürlük için ya da özgürlüğe karşı savaşmanın dışında düşünmek olası mıdır! İnsanları sevemeyenler, eskiden olduğu gibi belki hâlâ tiranlar kadar büyük olabilirler, ama kim artık insanlığa karşı ilgisiz kalabilir?"

Ludwig Börne, 14 Şubat 1831 [1]

"Dengelerini yitirmiş hükümetler, Krallar ile uyrukları arasında yer alan ara sınıfın feryatlarından korkup sinmekte ve ne yapacaklarını şaşırarak monarkların asalarını kırmakta, halkın sesine sahip çıkmaktadırlar."

Metternich'den Çar'a, 1820 [2]

I

Hiçbir yönetim, tarihin akışını durdurmak konusunda 1815'ten sonraki kuşak kadar kesin bir yeteneksizlik göstermemiştir. İkinci bir Fransız Devrimi'ni ya da daha kötüsü Fransız Devrimi'ni örnek alacak genel bir Avrupa devrimi gibi bir felaketi önlemek, henüz birincisini altetmek için tam yirmi yıllarını vermiş bütün devletlerin (hatta bütün Avrupa'da kendini yeniden kabul ettirmiş reaksiyoner mutlakçılığa hiç yakınlık duymayan ve reformlardan kaçılamayacağını ve kaçılmaması gerektiğini de bilen, fakat yeni bir Fransız-Jakoben yayılmadan, başka herhangi bir olası uluslararası gelişmeden çok daha fazla korkan İngiltere'nin bile) en büyük amacıydı. Ne var ki devrimcilik, Avrupa tarihinin hiçbir döneminde bu ölçüde bilinçli propagandanın yanı sıra kendiliğinden de yayılma gösterecek kadar bulaşıcı, genel ve olası bir şey haline gelmemiştir; başka yerlerde ise ender olarak görülen bir durumdu bu.

1815 ile 1848 arasında batı dünyasında üç ana devrim dalgası vardı (Asya ve Afrika henüz bağışıklıklarını korumaktaydı: Asya'nın ilk büyük devrimleri olan 'Hint İsyanı' ile 'Taiping İsyanı' 1850'lerde ortaya çıktı.)

Birincisi, 1820-24 yılları arasında kendini gösterdi. Avrupa'daki ilk devrim dalgası, esas olarak merkez üssü İspanya (1820), Napoli (1820) ve Yunanistan (1821) olmak üzere Akdeniz bölgesiyle sınırlı kaldı. Yunanistan dışında bütün bu yerlerdeki başkaldırılar bastırıldı. İspanyol Devrimi, Napoleon'un 1808'de İspanya'yı fethinin yol açtığı ilk hareketlenmenin ardından yenilgiye uğramış ve birkaç mülteciyle hayduttan ibaret kalmış olan Latin Amerika'daki kurtuluş hareketini yeniden canlandırdı. İspanyol Güney Amerikası'nın üç büyük kurtarıcısı Simon Bolivar, San Martin ve Bernardo O'Higgins, sırayla (bugünkü Kolombiya, Venezüella ve Ekvator cumhuriyetlerini içine alan) 'Büyük Kolombiya'yı, (bugünkü Paraguay'dan, Bolivya'dan ve Banda Oriental —şimdiki Uruguay— kovboylarının Arjantinlilere ve Brezilyalılara karşı savaştığı River Plate'in karşı yakasındaki pampalardan oluşan iç bölgeler dışında kalan) Arjantin'i ve Şili'yi özgürlüğüne kavuşturdular. İngiliz radikal soylusu (C. S. Forester'in *Captain Hornblower'ının* kahramanı) Cochrane'nin yönetimindeki Şili donanmasından yardım gören San Martin, İspanyolların son kalesi olan Peru genel valilik bölgesini özgürlüğüne kavuşturdu. 1822'ye gelindiğinde İspanyol Güney Amerikası özgürlüğüne kavuşmuştu; ılımlı, uzağı gören, son derece özverili biri olan San Martin, özgür Güney Amerika'yı Bolivar ile cumhuriyetçilere bırakarak Avrupa'ya çekildi ve soylu yaşamının geri kalanını, genelde borç içindeki İngilizlerin sığındığı Boulogne-sur-Mer'de, O'Higgins'in bağladığı maaşla geçirdi. Bu arada Meksika'da, hayatta kalmış köylü gerillaların üzerine gönderilen Iturbide, İspanyol devriminin etkisiyle köylülerin davasını benimsedi ve 1821'de Meksika'yı bağımsızlığına kavuşturdu. 1822'de Brezilya, Napoleon döneminde Avrupa'ya sürgüne gönderilen Portekizli kraliyet ailesinin arkasında bıraktığı vekil döneminde sessiz sedasız Portekiz'den ayrıldı. ABD, yeni devletler arasında bu en önemlisini derhal; İngilizler çok geçmeden, ticari anlaşmalar yaptıktan sonra, Fransa ise 1820'li yıllar bitmeden tanıdılar.

Devrimin ikinci dalgası, 1829-34 arasında ortaya çıktı ve Rusya'nın batısındaki bütün Avrupa'yı

ve Kuzey Amerika kıtasını etkisi altına aldı; her ne kadar Avrupa'daki ayaklanmalarla doğrudan bir ilişkisi yoksa da, Başkan Andrew Jackson'ın (1829-37) büyük reform çağının da bu dalganın bir parçası olarak sayılması gerekir. Avrupa'daysa, Fransa'da Bourbonların yıkılması çeşitli ayaklanmaların çıkmasında uyarıcı bir etken oldu. Belçika, (1830'da) Hollanda'dan bağımsızlığını kazandı; Polonya ayaklanması (1830-31), ancak büyük askeri operasyonlardan sonra bastırılabildi; Almanya ve İtalya'nın çeşitli bölgeleri kaynamaya başladı; liberalizm, İsviçre'de egemen oldu; bu arada da İspanya'da ve Portekiz'de liberallerle din adamları arasında bir iç savaş dönemi açıldı. Kısmen Katolik Özgürleşimi'ni gerçekleştirerek (1829) yeniden reform kaynaşması içine girmiş yerel volkanı İrlanda'daki tehlikeli indifalar yüzünden İngiltere bile bu dalgadan etkilendi. 1832 tarihli Reform Yasası, Fransa'daki 1830 Temmuz Devrimi'ne karşılık gelmektedir ve gerçekten de Paris'ten gelen haberlerin bu yasanın çıkartılmasında büyük etkisi olmuştu. Bu dönem, İngiltere'deki siyasal olayların kıtadakilerle koşutluk gösterdiği modern tarihteki belki de tek dönemdi; öyle ki gerek Whigler gerekse Toryler kendilerini tutmasalar, 1831-32'de İngiltere'de devrimci durumun yaşanması işten bile olmayabilirdi. Yine bu dönem, İngiliz siyasal yaşamının bu terimlerle çözümlenmesinin tamamen yapay kaçmadığı ondokuzuncu yüzyıldaki tek dönemdi.

O nedenle 1830'daki devrimci dalga, 1820'dekinden çok daha ciddiydi. Gerçekten de bu dalga, Batı Avrupa'da aristokrasinin burjuvazinin gücü karşısında kesin yenilgisine işaret eder. Sonraki elli yılın hâkim sınıfı, bankerlerden, büyük sanayicilerden ve zaman zaman üst düzey memurlardan oluşan; kendini geri çekmiş ya da (gerçi daha küçük ya da doyumsuz işadamları, küçük burjuvazi ve ilk emek hareketlerinin ajitasyonları tarafından dışardan taciz edilmekle birlikte, henüz genel oyun meydan okumasıyla karşılaşmamış) burjuvazinin politikalarını destekleyen bir aristokrasi tarafından kabul edilmiş 'büyük burjuvazi' olacaktı. Büyük burjuvazinin İngiltere, Fransa ve Belçika'da yerleştirdiği siyasal sistem temelde aynıydı: Anayasal bir monarşi altında —Fransa'da başlangıçta sayıları yalnızca 168.000 olan— seçmenlere mülkiyet ve eğitim sınırlaması getirerek, liberal kurumları (ki bunlar Fransız Devrimi'nin ilk ve en ılımlı devresinin, 1791 Anayasasının kuramlarına son derece benzer kuramlardı) demokrasiye karşı güvence altına aldı. [dn] Ancak ABD'de Jacksoncı demokrasi, bundan bir adım daha ilerideydi: O sırada Batı Avrupa'da galip gelenlerin rollerine benzer bir rolleri olan demokratik olmayan mülk sahibi oligarşilerin yenilgiye uğratılması, sınır boylarında yaşayan çiftçilerin, küçük çiftçilerin, kentli yoksulların oylarıyla, sınırlandırılmamış siyasal demokrasiyi iktidara taşıdı. Bu, meşum bir yenilikti ve ılımlı liberalizmin oy hakkının er ya da geç genişletilmesinin kaçınılmaz olduğunu bilecek kadar gerçekçi olan düşünürleri, bu gelişmeyi yakından ve kaygıyla izlediler. Özellikle Alex de Toqueville, *Democracy in America* (1835) başlıklı kitabında kasvetli sonuçlara vardı. Fakat ileride göreceğimiz gibi 1830, siyasal yaşamda daha da radikal bir yeniliğe, İngiltere ve Fransa'da işçi sınıfının ve pek çok büyük Avrupa ülkesinde milliyetçi hareketlerin siyasal yaşamda bağımsız ve özbilinçli bir güç olarak doğuşuna damgasını vurdu.

Siyasal yaşamda meydana gelen bu büyük değişikliklerin ardında, ekonomik ve toplumsal gelişmede ortaya çıkan büyük değişiklikler yatmaktadır. Toplumsal yaşamın hangi yanına kafamızı çevirsek 1830'un dönüm noktası olduğunu görürüz; 1789 ile 1848 arasında en unutulmaz olan yıl, kesinlikle 1830'dur. Avrupa kıtasının ve ABD'nin endüstrileşme ve kentleşme tarihinde, gerek toplumsal gerekse coğrafi göçler tarihinde, sanatların ve ideolojinin tarihinde aynı önemle boy gösterir. İngiltere'de ve genelde Batı Avrupa'da 1830, 1848 devrimlerinin yenilgisiyle ve 1851'den sonra yaşanan dev ekonomik sıçramayla sonuçlanan yeni toplumun bunalımlı on yıllarının

başlangıcını oluşturmaktadır.

Üçüncü ve en büyük devrimci dalga olan 1848, bu bunalımın ürünüydü. Devrim, Fransa’da, İtalya'nın bütününde, Alman devletlerinde, Habsburg İmparatorluğu ile İsviçre’de (1847) neredeyse kendiliğinden bir biçimde patlak verdi ve galip geldi. Daha sancısız bir biçimde olsa da, söz konusu kargaşa İspanya’yı, Danimarka’yı ve Romanya’yı, dağınık bir biçimde de İrlanda’yı, Yunanistan’ı ve İngiltere’yi sardı. Hiçbir zaman, dönemin başkaldıranlarının hayalini kurdukları dünya devrimine, bu ciltte ele alınan çağı sona erdiren bu kendiliğinden ve genel yangında olduğu kadar yaklaşılmamıştı. 1789’da tek bir ulusun ayaklanmasından ibaret kalan şey, şimdi bütün bir kıtanın ‘halklarının baharı’ olarak boy gösteriyordu.

II

Napoleon sonrası dönemin devrimleri, onsekizinci yüzyıl sonundaki devrimlerden farklı olarak, amaçlanmış ve planlanmış devrimlerdi. Çünkü Fransız Devrimi en korkulu mirası olarak ortaya, dünyanın her yerindeki isyancıların kullanabilecekleri bir dizi kargaşa modeli ve örüntüsü koymuştu. Bu, 1815-48 devrimlerinin, dönemin —tam mesai yapan— casus ve polislerinin üstlerine rapor ettikleri gibi birkaç duygusuz tahrikçinin işi olduğu anlamına gelmez. Bu devrimler, Avrupa'da yeniden dayatılan siyasal sistemlerin, hızlı toplumsal değişikliklerin yaşandığı bir dönemde, kıtanın siyasal koşulları karşısında giderek daha çok ve esastan yetersiz kalmasından ve ekonomik, toplumsal hoşnutsuzlukların, galeyanları neredeyse kaçınılmaz hale getirecek kadar vahimleşmesinden kaynaklandı. Fakat 1789 Devrimi'nin yarattığı siyasal modellerin, bu hoşnutsuzluklara belirli bir hedef göstermek, rahatsızlığı devrime dönüştürmek ve hepsinden öte bütün Avrupa'yı tek bir altüst oluş hareketi —ya da 'akış' demek belki daha doğru olur— içerisinde birleştirmek gibi bir yararı oldu.

Hepsi de Fransa'nın 1789-1797 arasında geçirdiği deneyimlerden kaynaklanıyor olmakla birlikte, böyle pek çok model bulunmaktaydı. Bu modeller, 1815 sonrası muhalefetin üç ana eğilimine karşılık gelmekteydi: Ilımlı liberal (ya da toplumsal terimlerle ifade edersek, üst orta sınıfların ve liberal aristokrasinin eğilimi), radikal-demokrat (ya da toplumsal terimlerle, alt orta sınıfın, bir kısım yeni imalatçının, aydınların ve hoşnutsuz soyluların) ve sosyalist (ya da toplumsal terimlerle, 'çalışan yoksullar'ın veya endüstride çalışan yeni işçi sınıfının). Yeri gelmişken belirtelim, kökenbilim bakımından bunların tümü, dönemin enternasyonalizmini yansıtmaktadır: Köken olarak 'liberal' olanı, Fransız-İspanyol; 'radikal' olanı, İngiliz; 'sosyalist' olanıysa İngiliz-Fransız'dır. 'Muhafazakâr' da, kısmen Fransız kökenlidir ve Reform Yasası döneminde İngiliz ve kıta Avrupası siyasal sistemleri arasında var olan benzersiz yakın bağlılaşımın bir başka kanıtıdır. Birinci eğilimin esin kaynağı, 1789-91 Devrimi; onun mülk sahibi olma koşuluna dayalı bir tür yarı-İngiliz anayasal monarşisi tarzındaki siyasal ülküsü, dolayısıyla 1791 Anayasasının gündeme getirdiği ve ileride göreceğimiz gibi 1830-32'den sonra Fransa, İngiltere ve Belçika'da standart anayasa tipi haline gelen oligarşik bir parlamento sistemiydi. İkincisinin esin kaynağıysa, 1792-93 Devrimi olarak tanımlanabilir. Bu eğilimin siyasal ülküsü olan, 'refah devleti'nden yana, zenginlere belli ölçülerde husumet besleyen demokratik bir cumhuriyet, 1793 tarihli ideal Jakoben anayasasına karşılık gelmektedir. Ancak radikal demokrasiden yana toplumsal grupların karmaşık ve garip bir alaşım göstermeleri gibi, buna da, dayandığı Fransız Devrimi modeline göre kesin bir etiket vermek kolay değildir. Her ne kadar, en iyi Jakobenci 1793 Anayasası ile temsil edilebilecek olsa da, içinde, 1792-93'te Jirondenlik, Jakobenlik, hatta Baldırıçıplaklık diye adlandırılabilecek unsurlar bir araya toplanmıştı. Üçüncüsünün esin kaynağıysa, II. Yıl'ın Devrimi, Thermidor dönemi sonrası ayaklanmalar, hepsinden önce de modern komünist geleneğin siyaset sahnesine çıkışına damgasını vuran aşırılık yanlısı Jakobenlerin ve ilk komünistlerin önemli ayaklanması, Babeuf'un *Eşitlerin Nifakı* hareketiydi. Bu, Baldırıçıplaklığın ve sol kanat 'Robespierre'ciliğin çocuğu olmakla birlikte, birincisinden sadece orta sınıflara ve zenginlere karşı küçük ama güçlü bir nefret duygusunu almıştır. Siyasi bakımdan Babeufçu devrimci model, Robespierre ve Saint-Just geleneği içinde yer almaktaydı.

Mutlakçı yönetimler açısından bakıldığında, bazıları diğerlerine göre daha bilinçli bir kargaşa propagandası yürütseler de ve cahil, yoksul kitleleri daha kolay ateşleyebileceklerinden daha fazla tehlike içerseler de, bütün bu hareketler istikrara ve iyi düzene yönelmiş eşit oranda yıkıcı tehditlerdi (O nedenle 1830'larda Metternich'in gizli polisi, Lamennais'in Paroles d'un Croyant (1834) adlı kitabının satışına, bize şimdi aşırı görünen bir ilgi göstermişti; çünkü siyaset dışı Katolik bir dil kullanarak, düpedüz tanrıtanımaz olan propagandadan etkilenmeyen uyruklara da seslenebilmekteydi).[3] Aslında bu muhalefet hareketlerini, 1815 rejimlerine duydukları ortak nefretten ve neden ne olursa olsun mutlak monarşiye, kiliseye ve aristokrasiye karşı çıkan herkesin geleneksel ortak cephesi olmaktan başka birleştiren hemen hiçbir şey yoktu. 1815-48 döneminin tarihi, bu birleşik cephenin parçalanmasının tarihidir.

III

Restorasyon döneminde (1815-30) reaksiyonun örtüsü, ona karşı olan herkesi aynı ölçüde örttü ve bu örtünün altındaki karanlıkta Bonapartistlerle Cumhuriyetçiler, ılımlılarla radikaller arasındaki farklılıkları ayırt etmek hemen hiç mümkün değildi. 1830'lara doğru Owencı 'kooperasyon'un himayesinde siyasette ve ideolojide bağımsız bir proleter eğilimin ortaya çıktığı İngiltere dışında, özbilinçli işçi sınıfı devrimcileri ya da sosyalistler hiç değilse siyasi yaşamda henüz ortada görünmüyordu. İngiltere dışındaki kitlesel hoşnutsuzlukların çoğu, henüz kötülükten ve kargaşadan başka hiçbir şey getirmediği görülen yeni topluma karşı siyasal olmayan ya da lejitimist ve klerik görünümlü sessiz bir protesto niteliği taşımaktaydı. O nedenle birkaç istisna dışında kıta Avrupası'ndaki siyasal muhalefet, hâlâ aynı anlama gelen bir avuç zengin ve eğitimli grupla sınırlıydı; çünkü *Ecole Polytechnique* gibi solun kalesinde bile öğrencilerin sadece üçte biri —ki hayli yıkıcı bir gruptu—, küçük burjuva kökenliydi (çoğunun ailesi, ordunun ve devlet görevlerinin alt kademelerinden gelmekteydi); yalnızca 0.3'ü 'halk sınıfları'ndan geliyordu. Yoksulların bilinçli olarak solda yer alan bu kesimi, ılımlı yorumundan çok radikal-demokrat biçimiyle de olsa, orta sınıf devriminin klasik sloganlarını benimsemişti; ancak bu sloganlar, toplumsal bir meydan okuma tınısından yoksundu. İngiltere'deki çalışan yoksulların defalarca etrafında toplandıkları klasik program, ifadesini Halk Fermanı'nın 'Altı Maddesi'nde bulan basit bir parlamenter reform programıydı. [dn]

Özü itibarıyla bu program, Paine'in kuşağının Jakobenliğinden farklı değildi ve (giderek bilinçlenmekte olan işçi sınıfıyla bağlantılarına rağmen) James Mill tarafından ortaya konduğu biçimiyle, Benthamcı orta sınıf reformcularının siyasal radikalliğiyle tamamen uyuşmaktaydı. Restorasyon döneminde tek fark, emekçi radikallerin çoktandır, orta sınıf reformculardan ziyade, —Hatip Hunt (1773-1835) gibi retorik gevezeler ya da William Cobbett (1762-1835) gibi parlak zekâlı, enerjik üslupçular ve elbette Tom Paine (1737-1809) gibi— onlara kendi dilleriyle hitap eden kimselere kulak vermeyi yeğlemelerinde yatıyordu.

Bunun sonucu olarak, bu dönemde ne toplumsal, hatta ne de ulusal ayrımlar henüz Avrupa'daki muhalefeti uzlaşmaz kamplara bölebilmişti. 1820'lerin başlarına kadar Jakoben karşıtı bir isteri tarafından engellenmiş olmasına karşın, düzenli bir kitle politikası biçimini yerleştirmiş İngiltere ile ABD'yi bir yana bırakırsak, bütün Avrupa ülkelerinin muhaliflerini birbirine çok benzer bir siyasal gelecek beklemekteydi. Ayrıca —mutlakçılığın birleşik cephesi, Avrupa'nın bütününde barışçıl reform seçeneğini neredeyse tamamen dışlamış olduğundan— devrimi gerçekleştirme yöntemleri de birbirine son derece benzerdi. Bütün devrimciler kendilerini (belli bir haklılıkla), bir kez geldiğinde özgürlüğe tereddütsüz kucaklarını açacak olmalarına rağmen, özgürlük mücadelesine katılmaları beklenemeyecek cahil ve yanlış yönlendirilmiş sıradan halkın oluşturduğu o devasa ve atıl kitle arasında ve nihai olarak onların yararına çalışan özgürleşmiş ve ilerici küçük bir seçkinler grubu olarak görmekteydiler. Hepsi de (hele hele Balkanların batısındakiler), tek bir düşmana, Çarın

önderliğinde birleşmiş mutlakçı prenslere karşı savaştıklarını düşünüyorlardı. O nedenle devrimi birleşik ve bölünmez bir şey olarak; ulusal ya da yerel özgürlüklerin bir toplamı olmaktan çok, tek bir Avrupa görüngüsü olarak kavrıyorlardı. Hepsinde de aynı devrimci örgütlenme tarzını, hatta aynı örgütü benimsemek gibi bir eğilim vardı: Asilerin gizli kardeşlik cemiyet(ler)i.

Son derece renkli törenleri ve hiyerarşileri olan bu kardeşlik cemiyetleri, Napoleon döneminin sonlarında ortaya çıkan masonik örgütleri kendilerine örnek aldılar ya da taklit ettiler. En fazla uluslararası niteliğe sahip olduğundan aralarında en iyi bilineni, 'iyi kuzenler' örgütü ya da C*arbonari* idi. Doğu Fransa'daki masonik ya da benzeri localardan geliyorlardı; İtalya'daki Bonapartçı Fransa'ya karşı olan subaylar aracılığıyla kurulmuş, 1806'dan sonra Güney İtalya'da şekillenmiş ve 1815'ten sonra diğer benzer gruplarla birlikte kuzeye ve Akdeniz dünyasına yayılmıştı. Bu örgütleri ya da onlardan kaynaklanmış örgütleri veya benzerlerini, modern Rus tarihindeki ilk isyanı 1825 yılında gerçekleştirmiş olan Aralıkçılar'ı [Desembristleri] bir araya getiren Rusya gibi çok uzak bölgelerde, ama özellikle Yunanistan'da bulmak olanaklıdır. Carbonari çağı, 1820-21'de doruk noktasına ulaştı, 1823'e gelindiğindeyse bu kardeşlik örgütlerinden geriye pek bir şey kalmamıştı. Ancak Carbonaricilik (türsel anlamıyla), belki de Yunanistan'ın özgürlüğüne kavuşmasına yardımcı olmak (Yunanseverlik) gibi uygun bir görevin bir arada tuttuğu devrimci örgütlenmenin ana gövdesi olmaya devam etti. 1830 devrimlerinin başarısız olmalarının ardından Polonyalı ve İtalyan göçmenler Carbonariciliği daha da uzak yerlere taşıdılar.

İdeolojik bakımdan Carbonari ve benzeri örgütler, sadece reaksiyona duyulan ortak nefretin bir araya getirdiği oldukça karmaşık yapılardı. Belli nedenlerden dolayı bu kardeşlik cemiyetleri, radikallerin, onlar arasında da en kararlı devrimcileri oluşturan solcu Jakobenlerle Babeufçuların etkisine girdi. Babeuf'un eski silah arkadaşı Filippo Buonarroti, öğretileri kardeşlerinin ve kuzenlerinin çok solunda kalsa da, en yetenekli ve yorulmak bilmez nifakçılarıydı.

Bütün gizli kardeşlik cemiyetlerini uluslararası bir üst-nifak örgütü biçiminde birbirine bağlamak amacıyla en azından en yüksek ve inisiyatif gerektiren düzeylerde sürekli bir gayret içinde olunmuşsa da, aynı anda uluslararası bir devrim gerçekleştirmek üzere eşgüdümlü bir çaba gösterilip gösterilmediği meselesi bugün bile tartışma konusudur. İşin aslı ne olursa olsun, 1820-21'de Carbonarici türde bir dizi isyan baş gösterdi. Devrim için gereken siyasal koşullardan tümüyle yoksun bulunan ve nifakçıların, (henüz olgunlaşmanın çok uzağındaki) ayaklanmanın yegâne kaldıracı durumundaki düzenden soğumuş orduya ulaşamadıkları Fransa'da tam anlamıyla yenilgiye uğradılar. Daha sonraları ve bütün bir ondokuzuncu yüzyıl boyunca Fransız ordusu devlet memuriyetinin bir parçası oldu; yani iktidarda hangi hükümet bulunursa onun emirlerini yerine getirmekteydi. Bazı İtalyan devletleriyle, özellikle 'saf ayaklanmanın en etkin formülünü (askeri *pronunciamento*yu) keşfettikleri İspanya'da tam anlamıyla, ama geçici bir başarı sağladılar. Subaylar arasında, kendi kardeşlik cemiyetlerinde örgütlenmiş liberal albaylar, alaylarına isyan sırasında peşlerinden gelmelerini emretmiş, onlar da bu emre uymuşlardı (Rusya'daki Aralıkçı nifakçılar, 1825'te kendi muhafiz alaylarından aynı şeyi yapmalarını istemiş, ama fazla ileri gitmekten korktukları için başarısız olmuşlardı). Ondan sonra, yeni ordular aristokrat olmayan gençlere kariyer olanağı sunduğundan, liberal eğilimli subayların kardeşlik cemiyetleri ve *pronunciamento,* İber'in ve Latin Amerika'nın siyasal sahnesinin düzenli unsurları ve Carbonarici dönemin en uzun ömürlü, en karanlık siyasal kazançlarından biri haline geldiler. Geçerken şu da söylenebilir: Farmasonluk gibi törenselleşmiş ve hiyerarşik bir gizli cemiyet, anlaşılabilir nedenlerden ötürü, ordu mensuplarına son

derece çekici gelmekteydi. İspanya'nın yeni liberal rejimi, 1823'te Avrupa'nın reaksiyoner kesimlerini de arkasına alan Fransa'nın istilası üzerine yıkıldı.

Kısmen gerçek ve başarılı bir halk ayaklanmasını başlatmış olmasından, kısmen de diplomatik durumun elverişliliğinden ötürü, 1820-22 devrimlerinden sadece biri varlığını sürdürmeyi başardı: 1821 Yunan ayaklanması. [dn] O nedenle Yunanistan, uluslararası liberalizmin esin kaynağı haline geldi ve Yunanlılara örgütlü destek verilmesiyle sayısız gönüllü savaşçının Yunanistan'a gönderilmesini de içeren 'Yunanseverlik', 1930'larda İspanya Cumhuriyeti'ne verilen desteğin oynadığına benzer bir rolü, Avrupa solunun 1820'lerde İspanya Cumhuriyeti'ne destek için bir araya gelmesinde oynadı.

1830 devrimleri, durumu tamamen değiştirdi. Gördüğümüz gibi, 1830 devrimleri son derece genel vahim bir dönemin, yaygın ekonomik ve toplumsal rahatsızlığın ve hızla değişen toplumsal koşulların ilk ürünleriydi. Bunu başlıca iki sonuç izledi. Birincisi; 1789'u örneğine uygun olarak, kitlelerin siyasi yaşama girmesi ve kitle devrimi bir kez daha olanaklı hale geldi, dolayısıyla yalnızca gizli kardeşlik cemiyetlerine bel bağlamak bir zorunluluk olmaktan çıktı. Ekonomik çöküntünün halkta yol açtığı rahatsızlık ile Restorasyon monarşisinin politikalarının sonuçsuz kalmasının birlikte yarattığı tipik bir bunalım durumu yüzünden Paris'teki Bourbonlar devrildi. Kitlelerin oldukça hareketli olduğu 1830 Temmuzu Paris'i, ne öncesinde ne de sonrasında görülmedik sayıda ve yerde barikatlar kurulduğuna tanık oldu (Gerçekten de 1830, barikatı halk ayaklanmasının simgesi haline getirdi. Barikatın Paris'teki devrimci tarihi en azından 1588'e kadar uzanmakla birlikte, 1789-94 arasında önemli bir rol oynamamıştı). İkinci sonuç; kapitalizmin ilerlemesiyle 'halk'ın ve 'çalışan yoksullar'ın —yani barikatları kuranların—, giderek 'işçi sınıfı' olarak endüstri proletaryasıyla özdeşleşmeleriydi. O nedenle, ortaya bir proleter-sosyalist devrimci hareket çıktı.

1830 devrimleri aynı zamanda solcu siyaset tarzına iki değişiklik daha soktu. Ilımlıları radikallerden ayırdı ve yeni bir uluslararası durum yarattı. Bunu yapmakla da hareketin yalnızca farklı toplumsal değil, ulusal kesimlere de ayrılmasına yardımcı oldu.

Uluslararası bakımdan 1830 devrimleri, Avrupa'yı iki büyük bölgeye ayırdı. Renin batısında birleşmiş reaksiyoner devletlerin nüfuzunu bütünüyle kırdı. Ilımlı liberalizm, Fransa, Belçika ve İngiltere'de zafer kazandı. Liberalizmin daha radikal tipi, halk desteğine sahip liberal ve liberal-karşıtı Katolik hareketlerin birbiriyle zıtlaştığı İber Yarımadası'nda ve İsviçre'de tam anlamıyla zafer kazanamamakla birlikte, Kutsal İttifak'ın artık bu bölgelere müdahalesi olanaksızlaştı (Oysa Kutsal İttifak bunu Ren'in doğusunda her yerde hâlâ yapabiliyordu). 1830'ların Portekiz ve İspanyol iç savaşlarında mutlakçılarla ılımlı liberal güçler, karşılıklı olarak kendi taraflarını desteklediler (Liberaller bu konuda biraz daha enerjikti ve belli belirsiz 1930'ların İspanyolseverliğinin ipuçlarını verecek biçimde yabancı radikal gönüllülerden ve sempatizanlardan yardım görmekteydi). [dn] Fakat bu ülkelerdeki sorun, güçler arasındaki yerel dengelerin kararına kalmıştı. Yani, kısa ömürlü liberal zaferlerle (1833-37,1840-43) muhafazakâr toparlanma arasında gidip gelmelere, kararsızlığa terkedilmişti.

Ren'in doğusundaki durum, bütün devrimler (Alman ve İtalyan ayaklanmaları Avusturyalılar tarafından ya da onların desteğiyle; çok daha ciddi olan Polonya ayaklanmasıysa Ruslar tarafından) bastırıldığından, yüzeysel bakımdan 1830 öncesindeki gibi kaldı. Bunun yanında bu bölgede ulusal sorun, diğer bütün sorunların önünde gitmeye devam etti. Birleşememiş ulusların üyeleri, ya küçük

prensliklere bölünmüş olduğundan ya da tersine (Habsburg, Rus ve Türk imparatorlukları gibi) çok uluslu imparatorlukların içerisinde bulunduklarından ya da her iki özelliği de gösterdiklerinden, bütün halklar ulus olma ölçütüne göre ya çok küçük ya da çok büyük olan devletler altında yaşamaktaydılar. Büyük oranda mutlakçı olmayan bir kuşakta yer almakla birlikte, Avrupa'nın geri kalanında cereyan eden dramatik olayların dışında görece sakin bir yaşam sürdüren Flamanları ve İskandinavları hiç hesaba katmasak da olur.

1848 devrimlerinin, her iki yakanın her yerinde olmasa da, Ren'in her iki yakasında patlak vermiş olmasının da gösterdiği gibi, bu iki bölgede meydana gelen devrimler arasında ortak pek çok yan bulunmaktadır. Ancak devrimci ateş, her iki bölgede de aynı değildi. Batıda İngiltere ve Belçika genel devrimci ritimden ayrılırken, İspanya, Portekiz ve daha az ölçüde de İsviçre, bulaşıcı iç savaşlara sürüklendiler ve (1847 İsveç iç savaşında olduğu gibi) buralardaki bunalım, rastlantılar dışında artık Avrupa'nın diğer yerlerindeki bunalımlarla çakışmaz oldu. Avrupa'nın geri kalanında etkin 'devrimci' uluslarla edilgen ya da coşkusuz olanlar arasında keskin bir ayrım doğdu. Örneğin Habsburgların gizli servisleri, Alplerde ve öteki Slav ülkelerinde herhangi bir tehlike bulunmadığını bildirirlerken, zaptolunmaz Macarların yanı sıra Polonyalıların, İtalyanların ve (Avusturyalı olmayan) Almanların yarattığı sorunlarla uğraşmaktaydılar. Türkler hâlâ Balkan Slavlarının çoğunun bir maraza çıkarmayacaklarından eminken, Rusların bir tek Polonyalılarla başları beladaydı.

Bu farklılıklar, farklı ülkelerin toplumsal koşullarında ve evrimin temposunda, 1830'larda ve 1840'larda giderek belirginlik ve siyasi açıdan önem kazanan değişkenlikleri yansıtmaktaydı. Örneğin İngiltere'nin gelişmiş endüstrisi, İngiliz siyasetinin ritmini değiştirdi: Kıta Avrupası'nın büyük bölümü 1846-48'de en vahim toplumsal bunalım dönemini yaşarken, İngiltere bunun benzerini 1841-42'de tamamen endüstriyel bir çöküntü biçiminde yaşamıştı (9. Bölüme bakınız). Öte yandan 1820'lerde genç idealist gruplar, askeri bir darbenin [putsch] İspanya ya da Fransa'ya olduğu gibi Rusya'ya da özgürlük getireceğini umabilirken, 1830'dan sonra Rusya'daki toplumsal ve siyasal koşulların İspanya'dakinden çok daha az devrimci bir olgunluk gösterdiği gözlerden kaçacak gibi değildi.

Buna rağmen, aynı türden olmasa da devrimin sorunları Doğu'da da Batı'da da birbirine benzerdi: Ilımlılarla radikaller arasında artan bir gerilime yol açmaktaydı. Batıda ılımlı liberaller, Restorasyon döneminin ortak muhalefet cephesinden çıkarak (ya da ona duydukları büyük yakınlığı yitirerek), hükümet ya da potansiyel hükümet dünyasına girdiler. Üstelik radikallerin çabalarıyla — barikatlarda radikallerden başka kim savaşabilirdi ki?— iktidarı ele geçiren ılımlı liberaller, hiç gecikmeden radikallere ihanet ettiler. Onlar için demokrasiyle ya da cumhuriyetle alış verişe girmek kadar tehlikeli bir şey olamazdı. "Artık meşru bir dava olmadığı gibi" diyordu Restorasyon döneminin muhalif liberali, Temmuz Monarşisi'nin Başbakanı Guizot, "bunca zamandır demokrasi bayrağı altında yer verilmiş ilkeler ve duygular konusunda yanıltıcı bahanelere de gerek yoktur. Bir zamanlar demokrasi olan, şimdi anarşi demektir; demokrasi ruhu, bugün devrim ruhundan başka bir şey değildir, uzun zaman da öyle kalacaktır."[4]

Bunun da ötesinde, kısa bir hoşgörü ve şevk arasından sonra liberaller coşkularını başka reformlarla ılımlılaştırmaya ve radikal solu, özellikle de işçi sınıfı devrimcilerini bastırmaya yöneldiler. İngiltere'de 1834-35 Owen'cı 'General Union' ile Çartistler, hem Reform Yasası'na karşı çıkanların hem de destekleyenlerin düşmanlığıyla karşılaştılar. 1839'da Çartistlerin üzerine sürülen

askerlerin komutanı, bir orta sınıf radikali olarak Çartistlerin isteklerinden birçoğuna yakınlık duymuş, fakat yine de Çartistleri kontrol altında tutmaktan geri durmamıştı. Fransa'da 1834 cumhuriyetçi ayaklanmasının bastırılması, bir dönüm noktası oldu: Aynı yıl bir tarım işçileri sendikası kurmaya kalkan altı dürüst Wesleyanlı işçiye verilen gözdağı ('Tolpuddle Şehitleri' olayı), İngiltere'de de işçi sınıfı hareketine karşı benzer bir saldırıya geçildiğini gösteriyordu. O yüzden radikaller, cumhuriyetçiler ve yeni proleter hareketler liberallerle safları ayırdılar; hâlâ muhalefette yer alan ılımlılar, artık solun sloganı haline gelen 'demokratik ve toplumsal cumhuriyet' şiarından rahatsız olmaya başladılar.

Avrupa'nın geri kalanında hiçbir devrim başarılı olamadı. Yenilginin nedenlerine ilişkin sorgulamalar ve zafere ulaşma yolları üzerine tartışmalar, ılımlılarla radikallerin ayrılması ve yeni bir toplumsal devrim eğiliminin belirmesi sonucunu yarattı. Ilımlılar —Whig yanlısı toprak sahipleriyle, orta sınıf içinde var olduğu kadarıyla ılımlılar— umutlarını, yeterince duyarlı hükümetlerin yapacağı reformlara ve yeni liberal devletlerden gelecek diplomatik desteğe bağlamışlardı. Tabii yeterince hassas hükümet bulmak kolay değildi. İtalya'da Savoy, liberalizme yakınlığını muhafaza etmekteydi ve ülkenin nihai olarak birleşmesine yardımcı olacağını umduğu ılımlılardan giderek artan bir destek topladı. Yeni Papa IX. Pius'un (1846) döneminde kısa ömürlü olmuş garip bir 'liberal papalık' görüngüsünden cesaret alan bir grup liberal Katolik, Kilisenin gücünü aynı hedef için seferber etmek gibi ham bir hayal içine girdi. Almanya'daysa belli bir önemi haiz her devlet, liberalizme sadece düşmanlık besliyordu. Ama bu durum —sayıları, Prusya'nın tarihsel propagandasının ileri sürdüğünden çok daha' az olan— bazı ılımlıların, en azından Alman Gümrük Birliği'ni (1834) hanesine artı puan olarak yazdırmış Prusya'ya doğru yönelmelerine ve bütün ılımlıların da barikatlar kurmaktansa prensleri davalarına katmayı düşlemelerine engel değildi. Ilımlı bir reform sürecine Çar'dan da destek bulma olasılığının, umutlarını her zaman böyle bir şeye bağlamış kodaman zevata (*Czartorystis*) artık güven vermediği Polonya'daysa, ılımlılar hiç olmazsa Batının diplomatik müdahalelerine bel bağladılar. 1830 ile 1848 arasındaki olayların seyrine bakılacak olursa, bu ihtimallerin hepsi birbirinden hayalciydi.

Fransa'nın, Büyük Devrim'in ve devrim kuramının kendisine verdiği uluslararası kurtarıcı rolünü yerine getirmekteki başarısızlığı da radikalleri aynı şekilde düş kırıklığına uğrattı. Gerçekten de, 1830'ların yükselen milliyetçiliğiyle birlikte (7. Bölümle karşılaştırın) bu düş kırıklığı ve her ülkenin devrimci geleceğinin farklı olabileceğinin farkına varılması, devrimcilerin Restorasyon döneminde özlemini duydukları birleşik enternasyonalizmi darmadağın etti. Bunun yanında stratejik olasılıklar değişmeden kaldı. Neo-Jakoben bir Fransa, belki (Marx'ın da aklına geldiği gibi) radikal müdahaleci bir İngiltere, (hiç beklenmeyen bir şey olan Rusya'da devrim olasılığı dışında) hâlâ Avrupa'nın kurtuluşu için olmazsa olmaz bir koşul niteliğini sürdürüyorlardı.[5]

Buna karşın Carbonarici dönemin Fransa merkezli enternasyonalizmine karşı, 1830'dan sonra solun büyük kısmını ele geçirmiş olan yeni romantizm modasına (14. Bölümle karşılaştırıp) son derece uygun bir duygu olan milliyetçi bir reaksiyon zemin kazandı: İhtiyatlı bir onsekizinci yüzyıl ussalcısı ve müzik ustası Buonarroti ile ('Genç İtalya', 'Genç Almanya', 'Genç' Polonya vs. gibi) çeşitli ulusal nifak örgütlerini 'Genç Avrupa' biçiminde birleştiren anti-Carbonarici reaksiyonun havarisi haline gelen dağınık kafalı, etkisiz biri olan, kendini dev aynasında gören Joseph Mazzini (1805-72) arasındaki kadar keskin bir karşıtlık bulmak kolay değildir. Bir anlamda devrimci hareketteki bu merkezileşme gerçekçiydi; çünkü 1848'de uluslar, gerçekten de birbirinden ayrı,

kendiliğinden ve aynı anda ortaya çıktılar. Başka bir anlamda ise böyle değildi: Aynı anda patlak veren bu indifanın uyaranı hâlâ Fransa'dan gelmekteydi; Fransa'nın kurtarıcı rolünü oynamakta takındığı gönülsüz tavırsa, onları çileden çıkarıyordu.

Romantik olsunlar olmasınlar radikaller, ılımlıların prenslere ve devletlere duydukları güveni ideolojik olduğu kadar pratik nedenlerle de reddediyorlardı. Kimse onlar için bunu yapmayacağından, halklar özgürlüklerini kendileri kazanmak zorundaydılar; aynı zamanda bu, proleter-sosyalist hareketlerin de yararlanmak üzere kendilerine uydurabilecekleri bir duyarlılıktı. Halklar bu işi doğrudan eylemle yapmak zorundaydılar. Bu doğrudan eylem, kitleler her durumda edilgen kaldıklarından, hâlâ büyük oranda Carbonarici bir tarzda anlaşılmaktaydı. Bu nedenle, Mazzini'nin Savoy'u istila girişimi gibi gülünç işlerle, Polonyalı demokratların 1831 yenilgisinden sonra ülkelerinde partizan savaşını sürdürmek ya da canlandırmak yönündeki ciddi ve arkası kesilmeyen çabaları arasında dünya kadar fark olsa da, bu Carbonarici doğrudan eylem tarzı çok etkili olmadı. Fakat radikallerin yerleşik güçlere karşı ya da onlar olmadan iktidarı alma kararlılıkları, kendi saflarında da başka bir ayrılmaya yol açtı. Toplumsal devrim gibi bir bedel ödemeye hazırlar mıydı?

IV

Bu soru, kimsenin bundan böyle sıradan insanları siyasi yaşama katma kararını alamayacağı ya da bu karardan kaçamayacağı, (Jacksoncı demokrasi zaten bunu yaptığı için [dn]) ABD dışındaki her yer için yakıcı bir soruydu. Fakat, 1828-29'da ABD'de bir İşçi Partisi'nin [Workingmen's Party] ortaya çıkmasına rağmen, bu devasa ve hızla genişlemekte olan ülkede (gerçi bazı kesimler arasında hoşnutsuzluklar var olsa da) Avrupa'dakine benzer bir toplumsal devrim ciddi bir sorun oluşturmuyordu. Aynı şekilde, belki Meksika dışında, siyasette yer alan hiç kimsenin hangi amaçla olursa olsun Yerlileri (yani köylüleri veya kır emekçilerini), Zenci köleleri, hatta 'melezler'i (yani küçük çiftçileri, zanaatkârları ve kentli yoksulları) seferber etmek gibi bir hayale kapılmadığı Latin Amerika'da da bu sorunun bir yakıcılığı yoktu. Fakat kentli yoksullar için toplumsal devrimin gerçek bir olasılık olduğu Batı Avrupa'da ve tarım devriminin yaşandığı Avrupa'nın geniş bir bölgesinde kitlelere başvurulup vurulmayacağı sorusu, acil ve kaçınılmaz bir soruydu.

Batı Avrupa'da yoksulların —özellikle de kentli yoksulların— düzene karşı artan bir soğukluk içine girdikleri besbelliydi, imparatorluk Viyanası'nda bile plepyan ve küçük burjuva tutumların sadık birer aynası durumundaki mahalle tiyatrolarında yansısını bulmaktaydı. Napoleon döneminde bu tiyatrolarda oynanan oyunlar, Habsburglara duyulan safdil bir sadakatle Gemütlichkeit'ın (düzen huzurunun) bir bileşimi niteliğindeydi. Bu tarz oyunların 1820'lerdeki en büyük yazarı olan Ferdinand Raimund, sahneyi peri masallarıyla, hüzünle ve basit, geleneksel, kapitalist olmayan cemaat yaşamının yitirilmiş saflığına duyulan özlemle doldurmuştu. Fakat 1835'ten sonra, esasen toplumsal ve siyasal bir hicivci, sivri dilli, diyalektik bir nüktedan, 1848'deyse coşkulu bir devrimci haline gelen (ki manidardır) bir bozguncu olan bir yıldız (Johann Nestroy) sahneye çıktı. Le Havre'dan geçen Alman göçmenler bile, 1830'larda yoksul Avrupalıların rüyalarını süsleyen bir ülke olmaya başlayan ABD'ye gitme nedenleri sorulduğunda, "orada kral yok" yanıtı vermekteydiler. [6]

Batı'da kentlerde oluşan hoşnutsuzluk, genel bir olguydu. Proleter ve sosyalist hareket, asıl olarak çifte devrimin gerçekleştiği ülkelerde, İngiltere'de ve Fransa'da görülmekteydi (Aynı zamanda 11. Bölümle karşılaştırın). İngiltere'de 1830 dolaylarında ortaya çıkarak whigleri ve liberalleri olası hainler, kapitalistleriyse kesin düşmanlar olarak gören son derece olgun, çalışan yoksullardan oluşan bir kitle hareketi halini aldı. Doruk noktasına 1839-42'de ulaşan, ama etkisini 1848'den sonra da sürdüren muazzam Halkın Fermanı (Çartist) hareketi, onun en büyük başarısıydı. İngiliz sosyalizmi ya da 'kooperatif' hareketi çok daha zayıftı. 1820 başlarından itibaren esas olarak zanaatkârlar ve vasıflı işçiler arasında yaydığı öğretilerine işçi sınıfının militanlarını da çekerek, hatta Owencıların etkisi altında kapitalist ekonominin çevresinden dolanacak genel bir işbirliğine dayalı ekonomi oluşturmaya çalışan işçi sınıfına ait ulusal çapta 'genel sendikalar' kurmak gibi tutkulu girişimlerde bulunarak, adını 1829-34'te etkin biçimde duyurdu. 1832 tarihli Reform Yasası'nın yol açtığı düş kırıklığı, emek hareketinin geniş kesimlerinin, Owencıların, kooperatiflerin, ilkel devrimci sendikacıların önderliğinden medet ummalarına neden oldu; ne var ki, bu grupların etkili bir siyasal strateji ve önderlik geliştirmekteki aczleriyle hükümetin ve işverenlerin sistematik saldırılan karşısında hareket 1834-36'da ortadan kalktı. Bu başarısızlık, sosyalistleri, emek ajitasyonunun ana akımı dışında kalan

eğitim grupları ve propagandacılar ya da 1844'den sonra Rochdale'de, Lancashire'da başı çeken daha ılımlı bir tüketici kooperatifçiliğinin öncüleri durumuna düşürdü. Bundan dolayı, İngiliz çalışan yoksullarının devrimci kitle hareketinin doruk noktasını oluşturan Çartizmin, siyasal bakımdan daha olgun olmakla birlikte ideolojik bakımdan 1829-34'deki hareketin gerisinde kalması gibi bir paradoks ortaya çıktı. Fakat bu siyasi olgunluk da, önderlerinin siyasal yetersizliği, yerel ve sektörel farklılıklar ve devasa talep dilekçeleri hazırlamak dışında, çeşitli örgütleri arasında uyumlu bir ulusal eylem geliştirememeleri yüzünden, yenilmekten kurtaramadı.

Fransa'da, endüstride çalışan yoksullar arasında benzer bir kitle hareketi ortaya çıkmadı: 1830-48'de Fransız 'işçi sınıfı hareketi'nin militanları, çoğu vasıflı işlerde ve Lyon ipek işinde olduğu gibi geleneksel ev üretiminin ve parça başı iş endüstrilerinin bulunduğu merkezlerde çalışan eski moda kentli zanaatkârlar ve ustalardı (Lyon'un iliğine kadar devrimci canutlarını bile ücretli işçiler değil, küçük zanaat ustaları oluşturmaktaydı). Bunu yanında yeni 'ütopyacı' sosyalizmin çeşitli kolları, özellikle Fouriercilerin küçük dini grupları ve toplantıları, 1848 devriminin başlarında kitle eylemini harekete geçiren kişiler ve yerler, işçi sınıfı önderliğinin çekirdeği gibi hareket edecek olsalar da, Sait-Simon'un, Fourier'in, Cabet'in ve diğerlerinin izleyicileri siyasal ajitasyona ilgi duymuyorlardı. Öte yandan Fransa'da, önemli bir kısmı 1830'dan sonra komünist olacak güçlü ve siyasal bakımdan hayli gelişkin bir solcu Jakobenlik ile Babeufçuluk vardı. En önde gelen önderi de, Buonarroti'nin 'çırağı' Auguste Blanqui (1805-1881) idi.

Toplumsal çözümleme ve kuram açısından, sosyalizmin zorunluluğunu ileri sürmenin ve sömürülen işçilerin oluşturduğu proletaryanın sosyalizmin mimarı, orta sınıfın (artık üst sınıf yoktu) sosyalizmin başlıca düşmanı olacağı biçimindeki keskin gözlemi dışında, Blanquiciliğin sosyalizme katkısı yok denecek kadar azdı. Siyasal strateji ve örgütlenme açısındansa Blanquicilik, devrimciliğin geleneksel organı olan gizli nifak kardeşlik cemiyetlerini —geçerken belirtelim, Restorasyon dönemine özgü törenselliğinden ve karnaval kıyafetlerinden soyarak— proletaryanın koşullarına ve Jakoben devrimin geleneksel yöntemi olan ayaklanmayı ve merkezi halk diktatörlüğünü işçilerin davasına uydurdu. Modern sosyalist devrimci hareket, Blanquicilerden, siyasal iktidarı ele geçirmesi gerektiği (onlar da, bunu Saint-Just, Babeuf ve Buonarroti'den almışlardı), bunu da (Blanqui'nin ortaya attığı bir terim olarak) *'proletarya diktatörlüğü'*nün izlemesi gerektiği görüşünü aldı. Blanquiciliğin zayıflığı, kısmen Fransız işçi sınıfının zayıflığı demekti. Büyük bir kitle hareketinin yokluğunda Blanquicilik, Carbonarici öncelleri gibi ayaklanmalarını boşlukta planlayan, o nedenle de —1839 ayaklanma girişiminde olduğu gibi— sık sık başarısızlığa uğrayan bir seçkin hareketi olarak kaldı.

O nedenle, İngiltere ve Belçika gibi en çok endüstrileşmiş ülkelerde hükümetin ve işveren sınıfların onları görece —ve haklı olarak— yumuşak başlı olarak görmelerine karşın, Batı Avrupa'da işçi sınıfı ya da kentli devrimi ve sosyalizm, son derece gerçek tehlikeler olarak görülüyordu: İngiliz hükümetinin muazzam büyüklükte, ama bölünmüş, kötü örgütlenmiş ve sığ biçimde yönetilen Çartistlerin kamu düzenine yöneltikleri tehditten ciddi biçimde hayıflanması için hiçbir kanıt yoktu.[7] Öte yandan kırsal kesimden ne devrimcileri cesaretlendirecek ne de hâkim sınıfları korkutacak bir şey geliyordu. İngiltere'de hükümet, 1830 sonlarında Güney ve Doğu İngiltere'nin aç çiftlik emekçileri arasında bir ayaklanma ve makineleri kırma dalgası yayıldığında bir an için paniğe kapıldı. Reform Yasası döneminde çok daha gergin olan siyasal durum açısından bakıldığında, bekleneceği gibi Çartist ajitasyondan çok daha büyük bir vahşetle cezalandırılan bu kendiliğinden, yaygın fakat süratle bastırılan 'son emekçiler ayaklanmasında [8], 1830 Fransız Temmuz Devrimi'nin

etkisi fark edilmekteydi. Ne var ki, tarım kesimindeki rahatsızlık çok geçmeden tekrar nüksetti; fakat bu kez siyasal açıdan çok daha az korkutucu bir biçimdeydi. Belli ölçülerde Batı Almanya dışında kalan ekonomik bakımdan gelişmiş diğer bölgelerde ciddi bir köylü devrimciliği beklenmiyor ya da tahayyül bile edilmiyordu; çoğu devrimcinin tamamen kentli görünümleri de, köylülere hiç çekici gelmiyordu. İber yarımadasını bir yana bırakırsak, bütün Batı Avrupa'da sadece İrlanda'da, Ribbonmen ve Whiteboys gibi gizli ve yaygın terörist gruplarda örgütlenmiş büyük ve salgın halinde yayılan bir tarım devrimi vardı. Fakat İrlanda, toplumsal ve siyasal açıdan komşularından tamamen farklı bir dünyaya aitti.

O nedenle toplumsal devrim meselesi, orta sınıf radikalleri, yani hoşnutsuz işadamlarını, aydınları ve hâlâ 1830'un ılımlı liberal hükümetlerine muhalefet etmekte olanları böldü. Aynı şekilde, İngiltere'de 'orta sınıf radikallerini, Çartizmi desteklemeye ya da (Birmingham'da veya Quaker Joseph Sturge'un Eksiksiz Oy Hakkı İçin Birlik'inde olduğu gibi) Çartizmle dava birliği yapmaya hazır olanlarla, Manchester Tahıl Yasası Karşıtları Birliği gibi hem aristokrasiye hem de Çartizme karşı savaşmakta ısrarlı olanları ikiye böldü. Sınıf bilinçlerinin türdeşliğine, büyük miktarlarda harcayabildikleri paralarına ve kurdukları propaganda ve reklam örgütünün etkinliğine güvenen uzlaşmazlar, duruma egemen oldular. Fransa'da Louis Philippe'e karşı resmi muhalefetin güçsüzlüğü ve Paris'in devrimci kitlelerinin inisiyatifi, diğer kanadın ağır basmasına yol açtı. "Dolayısıyla tekrar cumhuriyetçi olduk" diye yazdı 1848 Şubat Devrimi'nden sonra radikal şair Beranger. "Belki biraz erken, biraz da çabuk oldu... Daha tedbirli davranmalıydım, ama ne zamanı seçebildik ne güçleri düzene sokabildik ne de yürüyüş yolunu biz belirledik."[9] Orta sınıf radikallerinin aşırı solla yolları ancak devrimden sonra ayrılacaktı.

Bağımsız zanaatkârlar, dükkân sahipleri, çiftçiler ve (vasıflı işçiler kitlesiyle birlikte) muhtemelen Batı Avrupa'da Radikalizmin ana gövdesini oluşturan benzeri grupların oluşturduğu hoşnutsuz küçük burjuvazi için sorun, daha az karmaşıktı. Küçük adamlar olarak zenginlere karşı yoksullara yakınlık duyuyor; küçük mülk sahibi kimseler olaraksa yoksullara karşı zenginlerden yana tavır koyuyorlardı. Fakat yakınlık hislerindeki bu bölünmüşlük, siyasal ittifaklarında büyük bir değişiklik yaratmaktan çok onları duraksamaya ve kuşkuya götürüyordu. Ancak zamanı geldiğinde, ne denli dermansız da olsalar Jakoben, cumhuriyetçi ve demokrat kesiliyorlardı. Bütün halk cephelerinin bu kararsız unsuru, buna karşın, potansiyel kamulaştırmacılar iktidara gelinceye kadar halk cephesinin değişmez bir unsuru olarak yerini korudu.

V

Radikalliğin çekirdeğini, düzenden hoşnutsuz kır soylularının oluşturduğu bir grubun ve aydınların meydana getirdiği devrimci Avrupa'nın geri kalan bölgelerinde sorun çok daha ciddi boyutlardaydı. Çünkü buralarda kitleleri köylüler; ekseriyetle toprak lordlarından ve kentlilerden farklı bir ulusa mensup (Macaristan'da Slav ve Romen, Doğu Polonya'da Ukraynalı, Avusturya'nın bazı bölgelerinde Slav) bir köylülük oluşturmaktaydı. Çoğunlukla en radikal milliyetçiler, kendilerine gelir getiren statülerini terk etmeye gücü yetmeyen en yoksul ve en etkisiz toprak lordlarıydı. Boğazına kadar cehalete ve siyasal edilgenliğe gömülmüş bir köylü kitlesinin devrimi desteklemesi (bekleneceği gibi) olabileceğinden daha çabuk gerçekleşmedi; fakat yakıcılığı hiç de az değildi. Daha 1840'larda bu edilgenlik, artık köylülük için bir veri olmaktan çıktı. 1846'da Galiçya'daki serf ayaklanması, 1789 Fransız Devrimi günlerinden bu yana görülen en büyük köylü hareketiydi.

Sorun yakıcı olduğu kadar belli ölçülerde de retorikti. Ekonomik bakımdan Doğu Avrupa gibi geri kalmış bölgelerin modernleşmesi, bir tarım reformu yapılmasını ya da en azından Avusturya, Rusya ve Türk imparatorluklarında hüküm sürmekte olan serfliğin kaldırılmasını gerektiriyordu. Siyasal açıdansa, köylüler eylem eşiğine bir kere vardıklarında, bilhassa devrimcilerin yabancı egemenliğine karşı savaş verdikleri ülkelerde, köylülüğün taleplerini karşılamak için bir şeyler yapılması şarttı. Çünkü köylüleri kendi yanlarına çekemezlerse bunu reaksiyonerler yapacaktı; meşru kralların, imparatorların ve kiliselerin, gelenekçi köylülerin onlara lordlardan daha fazla güvenmelerini ve hâlâ ilke olarak onların adaletine sığınmalarını sağlayan taktik üstünlükleri vardı. Öte yandan monarklar da gerektiğinde soylulara karşı köylülerin yanında yer almaya hazırdılar: Napolili Bourbonlar bunu hiç tereddüt etmeden 1799'da Napolili Jakobenlere karşı yapmışlardı. 1848'de Lombardiyalı köylüler, ulusal ayaklanmayı bastıran Avusturyalı generali alkışlarken "Çok yaşa Radetzky, lordlara ölüm" diye bağırıyorlardı.[10] Azgelişmiş ülkelerdeki radikallerin önündeki sorun, köylülerle ittifak kurulup kurulamayacağı değil, bunun başarılıp başarılamayacağıydı.

O nedenle bu ülkelerdeki radikaller iki gruba ayrıldılar: Demokratlar ve aşırı sol. Polonya'da, Polonya Demokratlar Cemiyeti; Macaristan'da, Kossuth taraftarları; İtalya'da, Mazziniciler tarafından temsil edilen birinciler, köylüleri devrimci davaya çekmek için serfliğin kaldırılmasının ve küçük çiftçilere mülkiyet hakkı verilmesinin zorunlu olduğunu kabul ettiler; feodal haklarından gönüllü olarak —ama tazminat ödenmesi koşuluyla— vazgeçen bir soylulukla ulusal köylülük arasında bir tür barışçıl ortak yaşam kurmayı umuyorlardı. Ancak, (İtalya'nın büyük bölümünde olduğu gibi) köylü ayaklanması rüzgârının bir fırtınaya dönüşmediği ya da prensler tarafından sömürülme korkusunun fazla büyük olmadığı yerlerde, demokratlar, genel olarak siyasal demokrasi ve ulusal özgürlük vaaz etmeyi tercih ederek, uygulamada somut bir tarımsal ya da daha doğrusu toplumsal bir program oluşturmayı gözardı ettiler.

Aşırı sol, devrimci mücadeleyi, kitlelerin yabancı yöneticilere ve içerdeki sömürücülere karşı mücadelesi olarak anlamaktaydı. Yüzyılımızın ulusal-toplumsal devrimlerinin habercisi olan bu insanlar, çıkarlarının imparatorluk yönetimine bağlı olmasından ötürü zayıf orta sınıfın ve soyluluğun,

bağımsızlık ve modernleşme yolunda yeni bir ulusa önderlik etmekte yetersiz kalacaklarını düşünüyorlardı. Dolayısıyla programları, hem toplumsal eleştiriciler hem de siyasal devrimciler olsalar bile, Marksizm öncesi çoğu ‘ütopyacı’ sosyalistten farklı olarak doğma aşamasındaki batılı sosyalizmin etkisini taşımaktaydı. Bu anlamda 1846’da kurulmuş ve kısa ömürlü olmuş Krakov Cumhuriyeti, köylülerin sırtındaki yükü kaldırdı ve kent yoksullarına ‘ulusal atölyeler’ kurmayı vaat etti. Güney İtalyan Carbonarilerinin en gelişkin olanları, Babeufçu-Blanquici platformu benimsediler. Belki Polonya hariç, bu düşünce akımı görece zayıftı ve esas olarak öğrencilerden, sınıflarından kopmuş plep ya da soylu kökenli aydın ve birkaç idealistten oluşmuş hareketlerin, saflarına çekmeye çabaladıkları köylülüğü harekete geçirememeleri yüzünden etkisi daha da zayıflamaktaydı. [dn]

O nedenle azgelişmiş Avrupa’nın radikalleri, kısmen taraftarlarının köylülüğe yeterince ya da zamanında ödün vermekte gönülsüz davranmaları, kısmen de köylülerin siyasal bakımdan ham olmaları yüzünden, hiçbir zaman sorunlarını etkin biçimde çözemediler. İtalya’da 1848 devrimleri, etkili olmayan bir kırsal nüfusun omuzlarında yükseldi; (1846 ayaklanmasının, Avusturya hükümetinden cesaret alarak hızla Polonyalı soylulara karşı bir köylü isyanına dönüştüğü) Polonya’da, 1848’de, Prusya Poznania’sı dışında hiçbir devrim gerçekleşmedi. Hatta devrimci uluslar arasında en gelişmişi olan Macaristan’da soyluluğun yönetiminde yürütülen toprak reformu, niteliği gereği, köylülüğün ulusal kurtuluş savaşına tam anlamıyla dahil edilmesini olanaksız kıldı. Doğu Avrupa’nın büyük bölümündeyse imparatorluğun askeri üniformalarını giymiş Slav köylüler, Alman ve Macar devrimlerinin bastırılmasında etkin rol oynadılar.

VI

Buna karşın, yerel koşulların farklılığı, milliyet ve sınıf gibi nedenlerden dolayı bölünmüş de olsalar, 1830-48 devrimci hareketleri ortak pek çok özelliklerini korudular. Birincisi; gördüğümüz gibi bu devrimler büyük ölçüde sürgündeki orta sınıf azınlık örgütleri ve nifakçı aydınlar ya da görece küçük bir okuryazar dünyasıyla sınırlı kaldı (Elbette devrimler patlak verdiğinde sıradan insanlar da kendi yerlerini alacaklardı. 1848 Milano ayaklanmasında ölen 350 kişiden sadece bir düzinesi öğrenci, kâtip ya da toprak sahibi ailelerden geliyordu. Yetmiş dördü kadın ve çocuk, geri kalanıysa zanaatkâr ya da işçiydi).[11] İkincisi; bu devrimler, 1789 Devrimi'nin deneyim ve mirasından kaynaklanan ortak bir siyasal prosedür, stratejik ve taktik düşüncelerle, güçlü bir ulusal birlik duygusu taşımaktaydı.

Birinci etkeni açıklamak kolaydır. Devrimin hemen öncesinde ve sonrasında var olmayan, ama normal bir toplumsal yaşamın bir parçası olarak uzun bir geçmişe sahip kitle ajitasyonu ve örgütlenme geleneği, ABD ve İngiltere, belki bir de İsviçre, Hollanda ve İskandinavya dışında pek görülmediği gibi, İngiltere ve ABD dışında bunun koşulları da yoktu. Çünkü Nisan 1839'da çıkan Çartist *Kuzey Yıldızı* [12] gibi haftada 60.000'den fazla satan bir gazete ve ondan da fazla okur sayısı, başka ülkede düşünülebilecek bir şey değildi. Fransa gibi bir ülkede yarı resmi ya da —1830'lardan sonra— eğlence amaçlı dergiler, aşağı yukarı 20.000 satmalarına karşın, gazetelerin ortalama tirajı 5000 civarındaydı.[13] Hatta Belçika ve Fransa gibi anayasal monarşinin var olduğu ülkelerde aşırı solun yasal ajitasyonuna arada sırada izin verilmekteydi. Bunun sonucunda, *pays légali* [seçme hakkına sahip yurttaşları] oluşturan sınırlı sayıdaki sınıf arasında demokratik siyasetin bir sureti, ayrıcalıksız sınıflar arasında da bu suretin belli ölçülerde yansıları bulunmakla beraber, kitlelerin siyasete katılmalarının temel gereçleri —hükümetlere baskı uygulamak amacıyla yapılan halk gösterileri, kitle örgütleri, dilekçeler, sıradan halka hitap eden gezgin konuşmacılar— çok nadir olarak gözlenen şeylerdi. İngiltere dışında hiçbir ülke, imza kampanyası, halk gösterileri yoluyla genel oy hakkı elde etmeyi ya da Çartizmin ve Tahıl Yasası Karşıtı Birlik'in yapmayı denediği gibi kitle ilanları ve baskı kampanyaları aracılığıyla halkın kabul etmediği bir yasayı kaldırmayı ciddi biçimde düşünemezdi. Büyük anayasal değişiklikler, yasallıktan ayrılmak anlamına gelmekteydi; büyük toplumsal değişikliklerse, haydi haydi bu anlamı taşıyordu.

Yasadışı örgütler, doğal olarak yasal olanlarından daha küçüktü ve toplumsal kompozisyonları da temsil edici olmaktan çok uzaktı. Bekleneceği gibi, Carbonarici gizli cemiyetlerin Blanquicilerde olduğu gibi proleter-devrimci örgütlere dönüşmesi, orta sınıflar içerisinde görece gerilemelerine, işçi sınıfı içindeyse büyümelerine, yani içlerindeki zanaatkâr ve vasıflı işçi sayısının artmasına yol açtı. 1830 sonlarının ve 1840'ların Blanquici örgütlerinin, alt sınıflar arasında güçlü destek buldukları söylenmiştir.[14] Aynı durum, omurgasını sürgündeki Alman vasıflı işçilerinin oluşturduğu (daha sonra Marx ve Engels'in Komünist Birlik'i ile Adalet Birliği'ne dönüşecek olan) Alman Sürgünleri Birliği için de geçerliydi. Fakat bu, oldukça istisnai bir örnekti. Aralarında (İber ülkeleri

dışında) Carbonariciliğin şaşaalı günlerinde olduğundan daha az sayıda genç subay bulunsa da, nifak örgütlerinin büyük bölümünü, önceden olduğu gibi meslek sahibi sınıflar, ya da daha az sayıda olmak üzere soylular, öğrenciler, gazeteciler vs. arasından gelen kimseler oluşturmaktaydı.

Bununla birlikte bütün Avrupalı ve Amerikalı sol, belli bir noktaya kadar aynı düşmana karşı savaşmayı, ortak özlemleri ve ortak bir programı paylaşmayı sürdürdü. Kaleme aldıkları İlkeler Bildirgesinde, "kalıtsal eşitsizlikleri ve 'kast'a dayanan ayrımları tanımıyor, reddediyor ve mahkûm ediyoruz" diye yazdılar ("Büyük Britanya, Fransa, Almanya, İskandinavya, Polonya, İtalya, İsviçre, Macaristan ve diğer ülkelerin yerlilerinden oluşan) Kardeş Demokratlar; "bunun neticesinde, mülk sahipliğinden dolayı ayrıcalıkları tekellerine alan sınıfları, aristokratları ve kralları, gaspçılar olarak görüyoruz. Bütün halkın seçtiği ve halka karşı sorumlu hükümetler, bizim siyasal inancımızdır."[15]

Bir radikalin ya da devrimcinin bu görüşleri paylaşmaması mümkün müydü? Eğer o kişi bir burjuvaysa, (oy hakkını mülkiyet koşuluna bağlayan 1830-32 Anayasasında olduğu gibi) siyasal ayrıcalıktan yoksun olmasına rağmen, mülkiyete rahatça hareket edebileceği ekonomik bir hareket alanı veren bir durumdan yana olacaktır. Yok eğer sosyalist ya da komünistse, mülkiyetin toplumsallaştırılmasından yana olacaktır. Kuşku yok ki, krala, aristokrasiye ve ayrıcalığa karşı eskiden müttefik olanların birbirlerine yüz çevirdiği ve temel çatışmanın, burjuvazi ile işçiler arasındaki çatışma halini aldığı bir noktaya gelinecekti. Fakat 1848'den önce henüz hiçbir yerde bu noktaya varılmamıştı. Sadece birkaç ülkedeki *büyük burjuvazi,* o sıralarda resmen hükümet kampında yer almaktaydı. En bilinçli proleter komünistler bile, hâlâ kendilerini genel radikal ve demokrat hareketin aşırı sol kanadı olarak görmekte ve öyle davranmaktaydılar. Bunun yanında, 'burjuva demokratik' bir cumhuriyetin kurulmasını normal olarak sosyalizme doğru ilerlemenin vazgeçilmez bir ön şartı olarak görmekteydiler. Marx ve Engels'in Komünist Manifesto'su, mevcut ittifakın bir bildirisi değildi; —en azından Almanya için— gelecekte burjuvaziye karşı verilecek savaşın bildirgesiydi. Almanya'nın en gelişmiş orta sınıfı olan Ren bölgesi sanayicileri, 1848'de Marx'tan sadece radikal yayın organları *Neue Rheinische Zeitung'un* editörü olmasını istemediler; Marx da bu yayın organını düpedüz komünist bir organ olarak değil, Alman radikalizminin sözcüsü ve önderi olarak kabul etti ve çıkardı.

Avrupa solu, genel durum hakkında ortak bir görüşün ötesinde, devrimin neye benzeyeceği hakkında 1789'dan kaynaklanan ve 1830'un etkilerini taşıyan ortak bir manzarayı da paylaşmaktaydı. Devlet siyasal bir bunalıma girecek, bu da bir ayaklanmaya yol açacaktı (Genel siyasal ya da ekonomik iklime bakılmadan örgütlenen Carbonarici bir seçkin *komplosu* ya da ayaklanma fikri, özellikle İtalya'daki (örneğin 1833-34'te, 1841-45'te) çeşitli türden girişimlerin ve Napoleon'un yeğeni Louis Napoleon'un 1836'da kalkıştığı türden komploların rezilane başarısızlıkları yüzünden, İber ülkeleri dışında giderek gözden düşmekteydi). Barikatlar, sermayeye karşı kurulacaktı; devrimciler, saraya, meclise ya da (1792'yi anımsayan aşırılara göre) kent meydanına üç renkli bayraklarını çekecek, cumhuriyetin ve geçici bir hükümetin kurulduğunu ilan edeceklerdi. Daha sonra ülke yeni rejimi kabul edecekti. Gerçi 1848 sonrasına kadar hükümetler, askeri birliklerin devrimcilere karşı operasyonlarını kolaylaştırmak üzere onları yeniden planlamaya başlamamıştı; ama başkentlerin tayin edici önemi, evrensel olarak kabul görmekteydi.

Silahlı yurttaşlardan bir Ulusal Muhafız Birliği kurulacak; Kurucu Meclis için demokratik seçimler yapılacak; geçici hükümet kalıcı hükümete dönüşecek ve yeni bir anayasa yürürlüğe konacaktı. Daha

sonra yeni rejim, gerçekleşmesine neredeyse kesin gözüyle bakılan başka devrimlere kardeşçe yardım edecekti. Bundan sonra olanlar, devrim sonrası döneme aitti ve 1792-99'da Fransa'da meydana gelen olaylar, yapılacak ve yapılmayacak şeyler için somut bir model oluşturmaktaydı. Devrimciler arasında bulunan çoğu Jakobenin kafasının, devrimi yabancı ya da yerli karşı-devrimcilere karşı koruma sorununa çalışması son derece doğaldı. Bütün olarak alındığında, siyasetçi sola kaydıkça, federalizm, adem-i merkeziyetçilik ya da güçler ayrılığı gibi (Jironden) ilkelere karşı (Jakoben) merkezîlik ve güçlü yürütme ilkesini yeğleyeceği söylenebilir.

Bu ortak görüş, hiçbir ülkenin —örneğin Fransa'nın, daha doğrusu Paris'in— otomatik önderliğini kabule yanaşmayan ayrılıkçı milliyetçiler arasında bile varlığını koruyan güçlü bir enternasyonalizm geleneğince de perçinlenmekteydi. Pek çok Avrupa ülkesinin kurtuluşunun Çarın yenilgisine bağlı olması gibi kesin bir gerçek göz önüne alınmasa bile, bütün ulusların davası aynıydı. Kardeş Demokratlar'ın ileri sürdüğü gibi "her devirde halkı baskı altında tutanların çıkarına olan" ulusal önyargılar, bu kardeşlik dünyasında ortadan kalkacaktı. Mazzini'nin —eski Carbonarici-masonik enternasyonallere karşı kurulmuş olan— *Genç Avrupası'ndan* 1847'nin *Bütün Ülkelerin Birliği için Demokratik Birlik'e* kadar, uluslararası devrimci örgütler kurma çabası hiç durmadı. Ülkeler bağımsızlıklarını kazandıkça ve halklar arasındaki ilişkilerin sanıldığı kadar kardeşçe olmadığı anlaşıldıkça, milliyetçi hareketler arasında bu tür enternasyonalizmin de önemi azaldı. Giderek daha fazla proleter bir yönelime giren toplumsal-devrimci hareketler arasındaysa gücünü artırdı. Bir örgüt ve bir şarkı olarak *Enternasyonal,* yüzyılın ilerisinde sosyalist hareketlerin ayrılmaz bir parçası haline gelecekti.

1830-48 enternasyonalizmini güçlendiren rastlantısal bir etken de sürgün ve sürgünlerdi. Kıta Avrupası solunun siyasal militanlarının büyük bölümü, bir süreliğine, çoğu ise on yıllarca sürgünde yaşadılar; Fransa, İsviçre, daha az ölçüde de İngiltere ve Belçika gibi birkaç sığınak ya da barınak bölgesinde toplandılar (Her ne kadar bu insanlara çekici gelse de, Amerika kıtası geçici bir siyasal göç için çok uzaktı). En büyük sürgün grubunu, 1831 yenilgisiyle ülkelerinden kovulan beş altı bin kişiyle Polonyalı göçmenler oluşturuyordu.[16] Onların ardından (siyasal olmayan önemli miktarda göçmenle ve başka ülkelere yerleşmiş kendi milliyetlerinden topluluklarla perçinlenen) İtalyanlar ve Almanlar gelmekteydi. 1840'larda küçük bir Rus aydın kolonisi de, ülke dışına yaptıkları inceleme gezileri sırasında ya da I. Nicholas'ın zindanlarından ve askeri eğitim alanlarından çok daha uygun bir iklim ararken Batılı devrimci fikirleri benimsemişlerdi. Küçük ve geri kalmış ülkelerden gelen öğrencileri ve zengin kişileri, Doğu Avrupa'nın, Latin Amerika'nın ve Levant'ın kültür güneşi olan iki kentte görmek mümkündü: Paris ve çok daha sonra da Viyana'da.

Bu sığınma merkezlerinde göçmenler örgütlendiler, tartıştılar, kavga ettiler ve birbirlerini suçladılar; ülkelerinin (bu arada başka ülkelerin de) kurtuluşu hakkında planlar yaptılar. Polonyalılar, daha az ölçüde de İtalyanlar, uluslararası devrimci militan gruplar oluşturdular (Garibaldi sürgündeyken çeşitli Latin Amerika ülkelerinin özgürlüğü için savaşmıştı). 1831 ile 1871 arasında Avrupa'nın herhangi bir yerinde, (hatta —ileri sürüldüğüne göre— İngiltere'de Çartist dönemdeki yegâne silahlı ayaklanma dahil) Polonyalı askeri uzmanlar ya da savaşçılar olmadan ne bir ayaklanma ne de kurtuluş hareketi yapılabildi. Fakat sadece onlar yoktu. Halkların sürgündeki kurtarıcılarının tipik örneği olan (iddiasına göre) Danimarkalı Harro Harring, Mazzini'nin *Genç Almanya* ve biraz daha karanlık olan *Genç İskandinavya* örgütlerinin üyesi olarak sırayla (1821'de) Yunanistan ve (1830-31'de) Polonya için savaştı; 1848 devrimi için geri dönmeden önce Latin Amerika'da

kurulması planlanan Birleşik Devletler için New York'ta savaştı. Bu arada 'Halklar', 'Kan Damlaları', 'Bir İnsanın Sözleri', 'Bir İskandinavya Şiiri' adıyla kitaplar yayımladı. [dn]

Bu sürgünleri ve gezginleri ortak bir yazgı ve ortak bir ülkü bir arada tutmaktaydı. Pek çoğu, aynı yoksulluk, polis takibi, yasadışı yayın, casusluk ve her yerde rastlanan ajan provokatörler sorunuyla karşı karşıya kaldılar. 1930'lardaki faşizm gibi 1830'ların ve 40'ların mutlakçılığı da ortak düşmanlarını bir araya getirmişti. Bundan yüzyıl sonra, dünyanın içinde bulunduğu toplumsal bunalımı açıklamayı ve çözüm önerileri getirmeyi amaçlayan komünist militanlar ve salt entelektüel meraklılar, hareketin başkentine —Paris'e— hafifmeşrep görünümünün yanında bir de ciddi çekicilik kazandırdılar ("Fransız kadınları olmasaydı, hayat yaşanmaya değmezdi." "Mais tant qu'il yades grisettes, val ").[17] Bu sığınma merkezlerinde göçmenler, bir taraftan insanlığın kurtuluşunu planlarken, geçici olmakla birlikte çoğu zaman kalıcı da olabilen bir sürgün topluluğu oluşturdular. Birbirlerinden her zaman hoşlanmasalar ve onaylamasalar da, birbirlerini anlıyorlardı ve yazgıları aynıydı. 1848'de gelecek —ve yenilecek olan— Avrupa devrimini birlikte hazırladılar ve beklediler.

7. Milliyetçilik

"Her halkın, insanlığın genel misyonunun gerçekleşmesinde yerini alacak kendi özel misyonu vardır. Her halkın milliyetini oluşturan, bu misyondur. Milliyet, kutsaldır."

- Genç Avrupa Kardeşlik Yasası, 1834.

"Gün gelecek... Yüce Germanya, bir elinde uygarlık ışığıyla dünyanın en uzak köşelerini aydınlatacak aydınlanmanın meşalesi, diğer elinde yargıç terazisiyle, özgürlük ve adaletin bronzdan kaidesi üzerine çıkacaktır, insanlar ondan, aralarındaki çekişmeleri halletmesini isteyecek; o insanlar ki, bugün bize güçlünün haklı olduğunu göstermekte ve bizi hor görerek çizmeleriyle ezmektedirler."

- Siebenpfeiffer'in Hambach Bayramı'ndaki konuşmasından, 1832.

I

Gördüğümüz gibi, 1830'dan sonra devrim lehine olan genel hareket bölünmeye uğradı. Bu bölünmenin bir ürünü özel bir ilgiyi hak etmektedir: Özbilinçli milliyetçi hareketler.

Bu gelişmeyi en iyi simgeleyen hareketler, 1830 devriminden kısa bir süre sonra Giuseppe Mazzini'nin kurduğu ya da esinlediği 'Genç' hareketlerdir: Genç İtalya, Genç Polonya, Genç İsviçre, Genç Almanya ve Genç Fransa (1831-36) ile 1840'ların benzeri Genç İrlanda hareketidir. Bu sonuncusu, ondokuzuncu yüzyıl başlarındaki komplocu kardeşlik cemiyetleri örnek alınarak kurulan, en son ve başarılı devrimci örgütün, İrlanda Cumhuriyet Ordusu sayesinde tanınmış olan Fenianların ya da İrlanda Cumhuriyetçi Kardeşlik Örgütü'nün atasıdır. Kendi başlarına ele alındıklarında bu hareketlerin fazla bir önemi yoktu; yalnızca Mazzini'nin varlığı bile, tümüyle etkisiz olmalarını garanti etmeye yeterliydi. Ancak sonraki milliyetçi hareketlerin 'Genç Çekler' ya da 'Genç Türkler' gibi adlar almalarının da gösterdiği gibi, simgesel olarak çok büyük önemleri olmuştur. Avrupa devrimci hareketinin ulusal birimler halinde parçalanmasına damgasını vurmuşlardır. Kuşkusuz bu ulusal bölümler, aynı siyasal programa, stratejiye ve taktiğe, hatta aynı —neredeyse kaçınılmaz olarak üç renkli— bayrağa sahiptiler. Üyeleri, kendi talepleriyle öteki ulusların talepleri arasında bir çelişki görmüyordu; gerçekten de, aynı anda özgürlüğüne kavuşan bütün ulusların kardeşliğini tahayyül ediyorlardı. Öte yandan da her biri, kendi uluslarına gösterdikleri öncelikli ilgiyi, herkes adına Mesihçi bir rol üstlenerek haklı çıkarma eğilimindeydi. Dünyanın acı çeken halkları, (Mazzini'ye göre) İtalya, (Mickiewicz'e göre) Polonya sayesinde özgürlüklerine kavuşacaklardı. Üçüncü Roma, Kutsal Rusya savunuculuğu yapan Rus Slavseverlerinin ve ileride dünyaya uzun uzadıya Alman ruhuyla ıslah olacaklarını anlatma olanağı bulacak olan Almanların gösterdiği gibi, muhafazakâr ve emperyalist politikaların kolayca benimseyeceği bir tutumdu bu. Bilindiği gibi milliyetçiliğin bu belirsiz yanı, Fransız Devrimi'ne dek uzanmaktaydı. Fakat o günlerde tek bir büyük ve devrimci ulus vardı ve bu ulusu bütün devrimlerin merkez üssü ve dünyanın özgürlüğüne kavuşmasında zorunlu olarak başlıca güdüleyici olarak kabul etmenin bir anlamı bulunmaktaydı (Nitekim bugün de öyledir). Bakışları Paris'e çevirmenin ussal bir yanı vardı; oysa (uygulamada bir avuç komplocu ve göçmenin temsil ettiği) ne idüğü belirsiz 'İtalya'ya, 'Polonya'ya ya da 'Almanya'ya bakmanın, yalnızca İtalyanlar, Polonyalılar ve Almanlar için bir anlamı vardı.

Eğer yeni milliyetçilik, yalnızca ulusal-devrimci kardeşlik cemiyetlerine üyelikle sınırlı kalsaydı, daha fazla üzerinde durmak için bir neden kalmazdı. Oysa yeni milliyetçilik, aynı zamanda çifte devrimin bir sonucu olarak 1830'larda siyasal bilinçte kendini gösteren çok daha etkili güçleri yansıtmaktaydı. Bu güçlerin en erken ortaya çıkanı, küçük toprak sahiplerinin ya da seçkin tabakanın *[gentry]* hoşnutsuzluğu; pek çok ülkede ulusal bir orta hatta alt orta sınıfın doğması; ve her ikisinin sözcülerinin de büyük oranda meslek sahibi aydınlar arasından çıkmasıydı.

Seçkin tabakanın devrimci rolü, belki de en iyi örneğini Polonya ve Macaristan'da bulmaktadır. Bir bütün olarak alındığında, büyük toprak sahibi kodamanlarda, mutlakçılık ve yabancı egemenliğiyle uzlaşma olanağı ve arzusunun bu topraklarda uzun bir geçmişi vardır. Macar kodamanları, genellikle Katoliktiler ve uzun süredir Viyana saray sosyetesinin temel direklerinden sayılmaktaydılar. İçlerinden pek azı 1848 devrimine katılacaktı. Öte yandan eski *Rzeczpospolita'nın (yani 1569-1795 arasında süren Lehistan Monarşik Cumhuriyeti'nin)* anısı, Polonya kodamanlarını bile milli fikriyata yaklaştırmaktaydı. Fakat sözde milli partilerin en etkilisi olan ve zengin göçmenlerin kaldığı Paris'teki Lambert Oteli'nde faaliyet gösteren Czartoryski Hanedanı'nın çevresi, her zaman Rusya ile ittifakı önde tutmuş ve diplomasiyi ayaklanmaya tercih etmişti. Ekonomik olarak, gerçekten muazzam bir sefahatin dışında, istediklerini yapacak, hatta eğer isterlerse çağın ekonomik genişlemesinden yararlanmak amacıyla malikânelerini iyileştirmek için yatırım yapacak kadar paraları vardı. Bu sınıfın birkaç ılımlı liberalinden biri ve ekonomik iyileşmenin savunucusu olan Kont Szechenyi, bir yıllık gelirini (yaklaşık 60.000 florin) yeni Macar Bilimler Akademisi'ne bağışladı. Yaşam standardının, bu karşılıksız bonkörlükten etkilendiğini gösteren bir belirti de yoktur. Öte yandan soylu doğmuş olmanın dışında, onları diğer yoksul çiftçilerden ayırt eden hemen hiçbir şeyin bulunmadığı pek çok küçük soylu —Macaristan nüfusunun sekizde biri soylu statüsündeydi—, ne mülklerini kazançlı kılacak paraya sahiptiler ne de orta sınıf zenginliğinden pay almak için Almanlar ve Yahudilerle rekabet etmeye eğilim göstermişlerdi. Kiralarıyla nezih bir biçimde yaşayamazlarsa ya da dejenere bir çağ onları bir askerin talihinden yoksun bırakırsa, çok da cahil değillerse, hukukta, devlet idaresinde ya da entelektüel alanda bir iş yapmayı düşünebilirlerdi; fakat burjuvazinin yaptığı işlere yanaşmazlardı. Bu küçük soylular, (Macaristan'da olduğu gibi) Kalvinciliğin ve kontluğun çifte desteği arkasına saklanarak, ülkelerinde mutlakçılığa, yabancılara ve kendi kodamanlarının yönetimine karşı uzun zaman muhalefetin kalesi olmuşlardı. Muhalefetlerinin, hoşnutsuzluklarının ve yerel soylulara daha fazla iş verilmesi isteklerinin şimdi milliyetçilikle iç içe geçmesi çok doğaldı.

Bu dönemde ortaya çıkan milli işadamları sınıfının, daha az milliyetçi bir unsur oluşturması paradoksaldı. Kabul etmek gerekir ki, henüz birleşmemiş Almanya ve İtalya'da büyük bir birleşik ulusal pazarın sağlayacağı üstünlüklerin büyük önemi vardı. *Deutschland über Alles'* in yazarı şöyle seslenmekteydi:

Jambon ve makas, potin ve bağcık

Yün ve sabun, iplik ve bira [1]

Çünkü bunlar, milliyet ruhunun başaramadığı şeyi, gerçek anlamda bir ulusal birlik duygusunu, gümrük birliğiyle sağlamışlardı. Ne var ki, diyelim (ileride Garibaldi'ye mali yönden en büyük yardımı yapacak olan) Cenovalı nakliyecilerin, tek bir İtalyan ulusal pazarının sağlayacağı olanakları, bütün Akdeniz'de yürütülen bir ticaretin sunduğu daha büyük olanaklara değiştiklerine ilişkin elimizde hemen hiçbir kanıt yoktur. Yine, çokuluslu imparatorlukların belli eyaletlerinde ortaya çıkan endüstriyel ya da ticari bölgeler, ayrımcılık konusunda şikayet etseler de, temelde, o sırada önlerinde serili duran büyük pazarları, gelecekte ulusal bağımsızlığın getireceği küçük pazarlara açıkça yeğlemekteydiler. Bütün Rusya önlerinde serili duran Polonyalı sanayicilerin, o zamana dek Polonya milliyetçiliğinde hiçbir rolü olmadı. Palacky, Çekler adına konuşarak "eğer Avusturya olmasaydı, icat edilmesi gerekirdi" derken, sadece monarşiyi Almanlara karşı kendilerini desteklemek üzere

çağırmakla kalmıyor, aksi halde geri kalacak büyük bir imparatorluğun ekonomik bakımdan en gelişkin bölümünün sağlam ekonomik mantığını da dile getiriyordu. Güçlü bir öncü sanayici topluluğunun 1815'de ardına takıldığı güçlü Flaman ticaret topluluğunun yönetimi altında (kuşkulu nedenlerle) kendini avantajsız konumda gördüğü Belçika'da olduğu gibi, iş yaşamının çıkarları, bazen milliyetçiliğin başını çekmekteydi. Fakat bu, ayrıksı bir durumdu.

Bu evrede orta sınıf milliyetçiliğinin en büyük savunucuları, alt ve orta sınıf meslek sahipleri, yönetici ve aydın tabaka, başka bir deyişle eğitimli sınıflardı (noterlerin, avukatların vs. tarımsal servetin toplandığı başlıca eller olduğu özellikle geri kalmış ülkelerde, eğitimli sınıflar işadamları sınıfından elbette ayrı değildir). Daha kesin olarak ifade edersek, orta sınıf milliyetçiliğinin öncü birlikleri, savaşlarını, çok sayıda eğitimli 'yeni insan'ın, eskiden küçük bir seçkin grubun işgal ettiği alanlara girdiğini gösteren bir çizgide yürüttüler. Okullar ve özellikle üniversiteler milliyetçiliğin en bilinçli savunucuları olduklarından, bu kuramların ilerlemesi milliyetçiliğin de ilerlemesinin ölçüşüydü: 1840'ların ortalarında bu konuda Kiel ve Kopenhag üniversiteleri arasındaki çatışma, 1848'de ve yine 1864'te Almanya ve Danimarka arasında Schleswig-Holstein üzerine kopan çatışmanın habercisiydi.

'Eğitimliler'in toplam sayısı az olmakla birlikte, ilerleme göz alıcıydı. Fransa'da devlet liselerinde okuyan öğrenci sayısı, 1809 ile 1842 arasında ikiye katlandı; Temmuz Monarşisi döneminde belirgin bir hızla arttı; fakat buna rağmen 1842'de 19.000'e ancak varmaktaydı (O zamanlar ortaöğretim[2] gören çocukların toplam sayısı, 70.000 civarındaydı). 1850'de Rusya'da altmış sekiz milyonluk nüfus içerisinde orta öğretimde okuyan çocukların sayısı 20.000 civarındaydı.[3] Üniversite öğrencilerinin sayısı yükselmekle birlikte, doğal olarak daha azdı. 1806'dan sonra yürekleri özgürlük düşüncesiyle çarpan Prusya akademi gençliğinin 1805'te topu topu 1500 kişiden ibaret olduğuna inanmak zor; 1815 sonrası Bourbonlarının başına bela olan Polytechrıique'de 1815'ten 1830'a kadarki bütün bir dönemde toplam 1581 genç, yani yılda yaklaşık yüz kişi eğitim gördü. 1848 devriminde öğrencilerin ön planda olmaları, devrimci olmayan İngiliz Adalar Topluluğu da dahil bütün Avrupa kıtasında topu topu 40.000 üniversite öğrencisi bulunduğu gerçeğini unutturmamalıdır.[4] Yine de sayıları artmaktaydı. Rusya'da 1825'te 1700'den, 1848'de 4600'e yükseldi. Sayıları artmasaydı bile toplumun ve üniversitelerin geçirdiği dönüşüm (15. Bölümle karşılaştırın), onlara bir toplumsal grup olarak yeni bir bilinç kazandırdı. 1789'da Paris Üniversitesi'nde 6000 kadar öğrenci bulunduğunu hatırlayan kimse yoktur; çünkü Devrimde bağımsız bir rol oynamamışlardı.[5] Fakat 1830'a gelindiğinde üniversite gençliğinin sayısını küçümsemek kimsenin haddine değildi.

Küçük seçkin gruplar, işlerini yabancı dillerde de görebilirler; ancak yeterince büyük bir eğitimliler kadrosu oluştuğunda, (1940'lardan itibaren Hindistan'daki eyaletlerde dilin tanınması için verilen mücadelenin de tanıklık ettiği gibi) ulusal dil de kendini dayatmaya başlar. Ders kitaplarının ve gazetelerin ulusal dilde yazıldığı ya da bu dilin resmi amaçlarla kullanıldığı an, ulusal evrimde yaşamsal bir adım demektir. 1830'larda Avrupa'nın büyük bir kesiminde bu adımın atıldığı görüldü. Örneğin astronomi, kimya, antropoloji, mineral bilimi ve botanik üzerine ilk büyük Çekçe kitaplar bu on yılda yazıldı ya da tamamlandı; yine aynı şekilde Romanya'da, o zamana dek kullanılmakta olan güncel Yunanca'nın yerine Romence yazılmış okul kitapları kondu. Viyana'nın denetimindeki Budapeşte Üniversitesi, 1844'e kadar derslerin Latince verilmesinden vazgeçmemişse de, 1840'ta

Macaristan Milli Meclisi'nde Latince'nin yerine Macarca resmi dil olarak kabul edildi (Ancak Macarca'nın resmi dil olması için verilen mücadele, aralıklarla 1790'a kadar uzanmaktadır). Zagreb'de Gai, (daha sonra İlirya Ulusal Gazetesi adını alacak olan) Hırvatistan Gazetesi'ni, 1835'ten sonra, o zamana dek kullanılan bir dizi lehçe yerine ilk yazınsal versiyonuyla çıkardı. Gerçi 1830'dan sonra Almanya'da yayımlanan (Latince ve Fransızca kitaplar karşısında) Almanca kitap sayısının ilk kez toplam kitapların yüzde doksanını geçmiş olması ve Fransızca kitap sayısının 1820'den sonra yüzde dördün altına düşmesi ilgi çekici bir durum olmakla birlikte, uzun zamandan beri resmi bir ulusal dile sahip ülkelerde bu değişimi ölçebilmek mümkün değildir.[dn] [6]

Yayıncılığın genişlemesi daha genel bir karşılaştırma olanağı vermektedir. Örneğin Almanya'da yayımlanan kitap sayısı 1821'de, 1800'dekiyle aynı kaldı: Yılda 4000; ancak 1841'de bu rakam 12.000'e yükseldi. [7]

Avrupalıların ve Avrupalı olmayanların büyük bölümü kuşkusuz hâlâ eğitimsizdi. Aslında Almanlar, Flemenkler, İskandinavlar, İsveçliler ve ABD yurttaşları dışında 1840'ta hiçbir halka okuryazar denemezdi. 1827'de okuma oranı yüzde yarımdan daha az olan Güney Slavları (hatta çok daha sonra bile Avusturya ordusuna alınan Dalmaçyalı askerlerin ancak yüzde biri okuma yazma biliyordu) ya da 1840'ta yüzde ikisi okuryazar olan Ruslar gibi aralarından bazıları tamamen cahil, (Yarımada Savaşı'ndan sonra okula giden çocuk sayısı ancak 8000'i bulan) Portekizliler, İspanyollar ve Lombartlar ile Piedmontlular dışında İtalyanlar gibi birçoğu da hemen hemen cahil olarak tanımlanabilirdi. 1840'larda İngiltere, Belçika ve Fransa'da okuma yazma oranı yüzde 40-50 civarındaydı.[8] Okuryazar olmamak siyasal bilinçlenmeye engel değilse de, modern tarzda bir milliyetçiliğin, (Fransa, İngiltere, ABD ve —siyasal ve ekonomik bakımdan İngiltere'ye bağımlı olduğundan— İrlanda gibi) çifte devrimin çoktandır dönüştürdüğü ülkeler dışında etkili bir kitle gücü oluşturduğuna ilişkin bir kanıt yoktur.

Milliyetçiliği, okuryazar bir sınıfla özdeşlemek, sözgelimi Rusların, kendilerinden olmayan birileriyle ya da birşeylerle karşılaştıklarında kendilerini 'Rus' olarak görmeyecekleri anlamına gelmez. Ancak genelde kitleler için ulusallığın hâlâ dinsel bir rengi vardı: İspanyollar, Katolik; Ruslar Ortodoks olarak tanımlanırdı. Ancak, bu tür karşılaşmaların sayısı artmakla birlikte, yine de nadirdi ve İtalyan olmak gibi belli türde ulusal duygular o dönemde, ulusal yazın dilini bile konuşmayan, neredeyse birbirini anlamayan ağızlar (patois) kullanan büyük halk kitlelerine tamamen yabancıydı. Almanya'da bile Napoleon'a karşı milli hissiyatın derecesi, vatanseverlik söylencesinin abarttığı kadar değildi. Fransa, Batı Almanya'da, özellikle de Fransızca'yı serbestçe kullanan askerler arasında son derece rağbet görmekteydi.[9] Papa'ya ya da İmparator'a bağlı halklar, düşmanlarına (ki Fransa da olabilmekteydi) kırgınlık ve küskünlük gösterebiliyorlardı; fakat bu, bırakalım ulusal bir devlet özleminin, herhangi bir ulusal bilinç duygusunun bile ifadesi değildi. Üstelik tam da milliyetçiliğin orta sınıf ya da *seçkin tabaka* tarafından temsil ediliyor olması, yoksul adamın milliyetçiliğe şüpheli nazarlarla bakması için yeterliydi. Polonyalı radikal-demokrat devrimciler, —Güney İtalyan Carbonarileri arasında daha gelişkin olanlarıyla, diğer nifak örgütlerinin yaptığı gibi— köylülüğü bir tarım reformu talebiyle harekete geçirmek için bile çok uğraş verdiler. Ama tam anlamıyla bir başarısızlığa uğradılar. 1846'da Galiçyalı köylüler, serfliğin kaldırıldığını ilan eden Polonyalı devrimcilere karşı çıktılar ve soyluları katledip imparatorluk memurlarına güvenmeyi yeğlediler.

Ondokuzuncu yüzyılın tek başına belki de en önemli görüngüsü olan halkların köklerinden kopması, bu derin, kadim ve yerel gelenekçiliği kırdı. Ne var ki 1820'lere kadar dünyanın büyük bölümünde, askerlerin zorlaması ve açlık gibi nedenler veya kuzeyde mevsimlik inşaat işlerinde çalışan Orta Fransalı köylüler ya da gezgin Alman zanaatkârlar gibi gruplar dışında kimse ne iç ne de dış göçte bulundu. Köklerinden kopmak, ondokuzuncu yüzyıla özgü (sayısız duygulu halk şarkısında ifadesini bulacak) hafif bir psikolojik hastalık haline gelecek olan basit sıla hasretinden ibaret değildi; hâlâ, doktorların ilk kez klinik olarak yabancı ülkelerde görev yapan İsveçli paralı askerler arasında teşhis ettikleri vahim, öldürücü *mal de pays* ya da *mal de coeur* anlamına geliyordu. Devrimci savaşlar sırasında askere alınanlarda, özellikle Bretonlar arasında bu hastalığa raslandı. Uzak kuzey ormanlarının yarattığı çekim, Estonyalı bir hizmetçinin, özgürlüğüne karışmayan Saksonya'da Kügelgensli mükemmel işverenini terk ederek, köle olarak yaşayacağı yurduna geri dönmeye götürecek kadar güçlüydü. İç ve dış göç (ki en uygun göstergesi ABD'ye göçtür) özellikle 1820'lerden sonra hızla arttı; ama 1.750.000 kişinin (ki 1830'lardaki rakamların üç katıydı) Kuzey Atlantik'i geçtiği 1840'lara kadar büyük oranlara ulaşmadı. Hatta o tarihlerde İngiliz Adaları dışında tek büyük göç veren ulus, uzun zamandır oğullarını Doğu Avrupa ve Amerika'ya köylü yerleşmeci olarak, kıtanın her yanına gezgin zanaatkâr olarak ve dünyanın her yerine paralı asker olarak gönderen Almanya idi.

Aslında 1848'den önce tutarlı biçimde örgütlenmiş ve gerçek anlamda kitlelere dayanan tek bir batılı ulusal hareketten söz edebiliriz; ama o bile geleneğin en güçlü taşıyıcısı olan Kilise ile özdeşleşmenin muazzam avantajından yararlanmıştı. Bu hareket; köylü kitlelerin altın sesli demagog avukatı, o zamana dek geri kalmış köylü kitleleri arasında siyasal bilincin uyandığını gösteren karizmatik halk önderlerinin ilki (1848'e kadar yegânesi) olan Daniel O'Connell (1785-1847) yönetimindeki İrlanda Fesih hareketi idi. 1848'den önceki simalar arasında onunla ancak, İngiltere'de Çartizmin sembolü olan bir başka İrlandalı Feargus O'Connor (1794-1855) ile, belki (aslında 1840'larda bir seçkin tabaka savunucusu olarak ünlenmiş, ama 1848 devriminden önce kitlelerin gözünde bir tür saygınlık kazanmış; ileride milliyetçi tarihçiler tarafından bir aziz katına yükseltilmesi yüzünden kariyerinin ilk dönemlerinin açıklıkla görülmesi zorlaşmış olan) belki bir Louis Kossuth (1802-94) karşılaştırılabilir.

Kitlelerin desteğini almış ve Katoliklerin Kurtuluşu (1829) için verilen ve başarılı olmuş bir mücadelede ruhbanın (tam anlamıyla olmasa da) güvenini sağlamış O'Connell'ın Katolik Birliği, her şeyden önce Protestan ve İngiliz-İrlandalı olan *seçkin tabaka* ile hiçbir biçimde bağlı değildi. O bir köylü hareketiydi ve içinde, bu yoksul düşmüş adada var olduğu kadarıyla bir yerli İrlandalı alt-orta sınıfın öğelerini barındırıyordu. Bu dehşet verici yüzyılın genelinde İrlanda'nın siyasal yaşamının başlıca harekete geçirici gücünü oluşturan kitlesel bir köylü ayaklanmasının art arda gelen dalgaları, 'Kurtarıcı'yı [O'Connell'ı] önderliğe taşıdı. Söz konusu hareket, İrlandalının yaşamındaki dar görüşlülüğün yıkılmasına yardımı olmuş gizli terörist topluluklar halinde örgütlenmişti. Ancak O'Connell'ın amacı, devrim ya da ulusal bağımsızlık değil, İngiliz Whiglerle görüşerek, anlaşarak ılımlı bir orta sınıf İrlanda'sının özerkliğini sağlamaktı. Aslında bir milliyetçi, hele hele bir köylü devrimcisi hiç değildi; ılımlı bir orta sınıf özerklik yanlısıydı. Gerçekten de, sonraları İrlanda milliyetçileri tarafından pek de haksız olmayarak O'Connell'a karşı ileri sürülen başlıca eleştiri (ki çok daha radikal Hint milliyetçilerinin, kendi ülkesinde buna benzer bir konumu olan Gandi'ye yönelttikleri eleştiriye benzer biçimde) bütün İrlanda'yı İngilizlere karşı ayağa kaldırabilecekken

buna yanaşmamış olmasıydı. Fakat bu, O'Connell'ın başında bulunduğu hareketin İrlanda ulusundan gerçek bir destek bulduğu gerçeğini değiştirmedi.

II

Ne var ki, modern burjuva dünyasının oluşturduğu kuşağın dışında, zaman zaman ileride ortaya çıkacak ulusal hareketlerin ipuçlarını veren, (normal olarak farklı bir milletten çok, farklı bir din tarafından yönetilmek olarak anlaşılan) yabancı egemenliğine karşı halk ayaklanması hareketleri de vardı. Türk İmparatorluğuna karşı, Kafkasya'da Ruslara karşı ayaklanmalar, Hindistan'da topraklara el koyan İngiliz yanlısı racalara karşı mücadeleler bu türdendi. Klanlar halinde örgütlenmiş; kabile reisleri, haydut-kahramanlar ve peygamberlerin esinlediği silahlı ve savaşçı köylülerin ve çobanların yaşadığı geri bölgelerde yabancı (daha doğrusu kafir) yöneticilere karşı direniş, daha az Homerik [kahramancı] olan ülkelerdeki seçkinlere dayanan milliyetçi hareketlerden tamamen farklı olarak gerçek halk savaşları biçimini almışsa da, bunları çok fazla modern milliyetçilik örnekleri olarak görmek doğru olmaz. Ancak, gerçekte (feodal-askeri bir Hindu grup olan) Mahratların ve (askeri bir dinsel mezhep olan) Sihlerin, sırasıyla 1803-18 ve 1845-49 tarihlerinde İngilizlere karşı yürüttükleri direnişin, sonraki Hindistan milliyetçiliğiyle pek az ilgisi olduğu gibi, kendi milliyetçiliklerini de yaratmış değillerdi. [dn] Yabani, kahramancı ve kan davası güden Kafkas kabileler, püriten bir İslam mezhebi olan Marudicilikte, istilacı Ruslara karşı geçici bir birlik bağı ve Şamil'de de (1797-1871) büyük bir önder buldular; fakat bugün ortada bir Kafkas ulusu değil, sadece küçük Sovyet cumhuriyetleri içinde yaşayan küçük dağlı halklar topluluğu vardır (Modern anlamda bir ulus oluşturan Gürcüler ve Ermeniler, Şamil hareketinde yer almamışlardı). Arabistan'da Vahabilik ve bugün Libya adını almış olan yerde Sinusilik gibi püriten dinsel mezheplerin silip süpürdüğü Bedeviler, yalın bir Allah inancı ve basit bir çoban ve akıncı yaşamı uğruna, vergilerin, paşaların ve kentlerin bozucu etkisine karşı savaşmışlardı; ancak bugün Arap milliyetçiliği olarak bildiğimiz (ve yirminci yüzyılın ürünü olan) şey, göçebe çadırlarında değil, kentlerde ortaya çıkmıştır.

Çok sayıda ozan ve kahraman (Karadağlı şair-savaşçı piskoposlarda olduğu gibi, bu ikisi ekseriyetle aynı anlama gelmekteydi), Arnavut Skanderberg gibi sözde ulusal kahramanları ve Sırpların Kosova'da Türkler karşısında uğradıkları yenilgi gibi trajedileri şerefle yadetseler de, Balkanlarda, özellikle güneydeki ve batıdaki nadiren boyun eğdirilebilmiş dağlı halklar arasında Türklere karşı girişilen ayaklanmaları modern milliyetçi terimlerle kolayca yorumlamak olanaksızdır. Zorunluluğun ve isteğin olduğu yerde, yerel idareye ya da zayıflamakta olan bir Türk İmparatorluğu'na karşı isyan etmekten daha doğal ne olabilir? Ne ki, bugün Aşağı Slavlar [Yugoslavlar] olarak bildiğimiz grupları, hatta Türk İmparatorluğu'nda yaşayanlarını bile birleştiren bağ, ortak bir ekonomik gerilikten başka bir şey değildi ve tam da Yugoslavya kavramı, özgürlük için savaşanlardan çok Avusturya-Macaristan'daki aydınların bir ürünüydü.[dn] Hiçbir zaman boyunduruk altına girmemiş olan Karadağlılar, Türklerle savaştılar; ancak aynı şevkle kafir Katolik Arnavutlarla, tamamen Slav olmakla birlikte yine kafir Müslüman Bosnalılara karşı da savaştılar. Bosnalılar, ormanlık Tuna ovasının ortodoks Sırplarıyla aynı, Arnavut sınır bölgesindeki 'eski ortodoks Sırplarla olduğundan daha da büyük şevkle, aralarından birçoğunun aynı dini paylaştığı Türklere karşı savaştılar. Ondokuzuncu yüzyılda Balkan halkları arasında ilk başkaldıranlar, bir domuz tüccarı ve şaki olan Kara George (1760-1817) yönetimindeki Sırplardı; fakat Kara George'un ayaklanmasının (1804-07) ilk evresi, Türklerin yönetimine karşı olmak gibi bir iddia bile taşımıyordu; tersine yerel yöneticilerin suistimallerine karşı Sultandan yana bir tavır içindeydi. Balkanların batısındaki dağlı halkların ilk ayaklanmalarında, yerel Sırpların, Arnavutların, Yunanlıların ve diğerlerinin,

ondokuzuncu yüzyıl başlarında, güçlü satrap, 'Yanya Aslanı' Tepedelenli Ali Paşa'nın (1741-1822) ilk kez Epir'de kurduğu türde ulusal olmayan özerk bir prenslikle yetinmeyeceklerini gösteren hemen hiçbir belirti yoktu.

Koyun çobanı kandaş toplulukların ve haydut-kahramanların, *herhangi bir* gerçek hükümete karşı sürdürdükleri savaşın, orta sınıf milliyetçiliğinin fikirleri ve Fransız Devrimi ile birleştiği tek ve biricik örnek, Yunan bağımsızlık savaşıydı (1821-30). O nedenle Yunanistan'ın, her yerdeki milliyetçilerin ve liberallerin miti ve esin kaynağı olması boşuna değildi. Çünkü bir tek Yunanistan'da bütün bir halk, Avrupa solunun davasıyla akla uygun biçimde özdeşleştirilebilecek bir tarzda zorbaya karşı ayaklanmıştı; bunun karşılığında, Yunanistan'ın bağımsızlığını kazanmasında, orada ölen şair Lord Byron'ın başını çektiği Avrupa solunun desteğinin büyük katkısı oldu.

Yunanlıların büyük bölümü, Balkan yarımadasının diğer unutulmuş savaşçı-köylülerinden ve klanlarından çok farklı değildi. Ancak bir bölümü, Türk İmparatorluğu'nun dört bir köşesinde ve ötesinde koloniler ve azınlık cemaatleri olarak yerleşmiş uluslararası bir tacir ve yönetici sınıf oluşturmaktaydı. Ayrıca çoğu Balkan halkının üyesi olduğu, başında Konstantinopolis'in Yunanlı Patrik'inin bulunduğu bütün Ortodoks Kilisesi'nin dili Yunancaydı ve yüksek makamlarında Yunanlılar yer alıyordu. Vassal prenslere dönüşmüş Yunanlı kamu görevlileri, Tuna prensliklerini (bugünkü Romanya'yı) yönetmekteydi. Ulusal kökenleri ne olursa olsun Balkanların, Karadeniz'in ve Levant'ın bir anlamda bütün eğitimli ve tüccar sınıfları, tam da etkinliklerinin doğasında ötürü Yunanlaşmışlardı. Onsekizinci yüzyılda bu Yunanlaşma, aynı zamanda büyük ölçüde Yunan diasporasının sahasını ve temas sahasını genişleten belirgin bir ekonomik yayılmadan dolayı, öncekinden çok daha güçlüydü. Yeni ve mamur Karadeniz tahıl ticareti, Yunanlaşmayı İtalyan, Fransız ve İngiliz iş çevrelerine soktu ve Rusya ile bağlarını güçlendirdi; Balkan ticaretinin yayılması, Yunan ya da Yunanlaşmış tüccarları, Orta Avrupa'ya taşıdı. İlk Yunanca gazeteler, Viyana'da yayımlandı (1784-1812). Ayrıca dönem dönem yaşanan göçler ve köylü asilerin yeniden iskânı, sürgündeki toplulukların daha da güçlenmesine neden olmaktaydı. Fransız Devrimi'ne ait fikirler —liberalizm, milliyetçilik ve masonik gizli cemiyetler biçimindeki siyasal örgütlenme yöntemleri— bu kozmopolitan diasporada kök saldı. İlk karanlık ve olasılıkla Pan-Balkancı devrimci hareketin önderi Rhigas (1760-98), Fransızca konuşurdu ve Marseillaise'i Helenik koşullara uydurmuştu. 1821 ayaklanmasını başlıca sorumlusu, gizli vatanperver cemiyet Philike Hetairia, 1814'te Rusya'nın yeni büyük tahıl limanı Odessa'da kurulmuştu.

Onların milliyetçiliği, seçkinlerin oluşturduğu gruplara dayanan Batılı milliyetçi hareketlerle belli ölçülerde benzerlik taşımaktaydı. Tuna prensliklerinde, yerel Yunanlı kodamanların önderliğinde Yunanistan'ın bağımsızlığı için ayaklanma çıkarma projesini bundan başka hiçbir şey açıklayamaz; çünkü bu sefalet içindeki serfler ülkesinde Yunanlı denebilecek yegâne insanlar, lordlar, piskoposlar, tüccarlar ve aydınlardı. Bu ayaklanmanın sefilce bir yenilgiye uğraması çok doğaldı (1821). Ancak talihe bakın ki Hetairia, bölgelerindeki şakilerin dinini benzer biçimde değiştirmeye çalışan Güney İtalyan Carbonarici beyzadelerden çok daha büyük başarıyla —hele hele 1818'den sonra— büyük Yunan dağlarındaki (özellikle Peloponisos'daki) yerel şaki-kahramanları, yasadışı kişileri ve klan şeflerini anarşinin içine çekmeye koyulmuştu. Her ne kadar aralarından çoğu, Jakoben terminolojiye uygun manifestolar düzen 'kâtipler' olsalar da —kitaptan öğrenmeye saygı ve ilgi duyulması, eski Helenizmin yaşayan bir kalıntısıydı—, modern milliyetçilik gibi bir şeyin bu 'klepht'lere [dn] çok fazla şey ifade ettiği kuşkuludur. Etse etse yarımadanın şu kadim ethosuna göre

etmiştir: Erkeğin bu dünyadaki rolü, kahraman olmaktır ve siyasal ideal tip, hükümete karşı koyan ve köylülerin yanlışlarını düzeltmek için dağlara çıkan yasadışı kişidir. Şaki ve sığır çobanı olan Kolokotrones gibi adamların ayaklanmasına Batılı tipte milliyetçiler önderlik ettiler ve salt yerel ölçekten çıkartarak onlara Pan-Helenik bir nitelik kazandırdılar. Karşılığında da bu adamlardan eşsiz ve saygı telkin eden bir şey, silahlı bir halkın kitlesel ayaklanmasını aldılar.

Yeni Yunan milliyetçiliği, bağımsızlığın kazanılması için yeterli oldu; fakat Yunan örneğinde orta sınıfın önderliği, 'klephtik' örgütsüzlük ve büyük devletlerin müdahalesi; bütün bunlar, ileride Latin Amerika gibi yerlerde çok tanıdık hale gelecek olan Batılı liberal idealin küçük karikatürlerinden birini ortaya çıkardı. Aynı zamanda da Helenizmi darlaştırıp Yunanistan [Hellas] ile sınırlandırmak, dolayısıyla diğer Balkan halklarında gizli milliyetçiliklerin oluşmasına ya da şiddetlenmesine yol açmak gibi paradoksal bir sonuç da yarattı. Yunan olmanın, okuryazar Ortodoks Balkan Hıristiyanları için mesleki bir gereklilik olmanın ötesinde bir anlamı yokken, Yunanlaşma ilerleme göstermişti. Oysa Yunanistan'a siyasal destek vermek anlamına gelir gelmez, Balkanların asimile olmuş okuryazar sınıfları arasında bile geriledi. Bu anlamda Yunanistan'ın bağımsızlığı, öteki Balkan milliyetçiliklerinin evriminde ilk temel koşul oldu.

Avrupa'nın dışında milliyetçilikten söz etmek zordur. Yıkılan İspanyol ve Portekiz İmparatorluklarının yerini alan (örneğin Brezilya, 1816'da bağımsız bir monarşi oldu ve 1889'a kadar öyle kaldı) ve sınırları, şu ya da bu yerel ayaklanmaya destek veren asilzadelerin malikânelerinin dağılımını yansıtmaktan başkaca bir anlamı olmayan çok sayıdaki Latin Amerika cumhuriyeti, yerleşik siyasal çıkarlar ve bölgesel emeller gütmeye başladılar. Venezüelalı Simon Bolivar'ın (1783-1830) ve Arjantinli San Martin'in (1778-1850) özgün Pan-Amerikan ideali, tıpkı İslama karşı Ortodoks birliğinin varisi olmuş (hatta bugün de öyle olan) Pan-Balkancılık gibi, İspanyolca konuşan bütün yerlerde güçlü bir devrimci akım olarak varlığını sürdürmüşse de, gerçekleştirilmesi olanaksız bir idealdi. Bu kıtanın muazzam büyüklüğü ve çeşitliliği, (Orta Amerika'nın merkez üssü) Meksika'da, Venezüela'da ve Buenos Aires'de birbirinde bağımsız ayaklanma odaklarının varlığı ve İspanyol sömürgeciliğinin merkezinin (onsuz özgürlüğüne kavuşmuş) Peru'da bulunmasının yarattığı özel sorun, otomatikman bir bölünmüşlük yaratıyordu. Fakat Latin Amerika devrimleri, Katolik yoksul beyaz nüfusun edilgen kaldığı, Yerlilerinse kayıtsız baktığı ya da hasmane bir tutum takındığı, asilzadelerin, askerlerin ve Galyalılaşmışlar'ın [*gallicized evolues]* oluşturduğu küçük grupların işiydi. Bağımsızlık, sadece Meksika'da, köylü halkın, yani Guadalupe Meryemi'nin bayrağı altında yürüyen bir Yerli hareketinin inisiyatifiyle kazanıldı ve bu yüzden de Meksika, o tarihten sonra Latin Amerika kıtasının geri kalanından farklı ve siyasal bakımdan daha gelişmiş bir yol izledi. Ne var ki, siyasal bakımdan tayin edici konumda bulunan Latin Amerikalıların oluşturduğu katman arasında bile, ele aldığımız dönemde embriyon halinde bir Kolombiyalı, Venezüelalı, Ekvatorlu 'ulusal bilinç'ten söz etmek tarihi bir hata olur.

Doğu Avrupa'nın çeşitli ülkelerindeyse ön-milliyetçilik gibi bir şey söz konusu olmakla birlikte, bu, paradoksal olarak ulusal bir ayaklanmadan çok muhafazakâr bir yön aldı. Slavlar, Rusya ve yabanıl kalmış birkaç Balkan kalesi dışında her yerde baskı altındaydılar; fakat karşılarındaki zorbalar, daha önce değindiğimiz gibi, mutlak monarklar değil, Alman ya da Macar lordlarıyla kentli sömürücülerdi. Bunların milliyetçiliğinde Slav ulusal varlığına yer yoktu; hatta (Güneybatı Almanya'daki) Badenli demokrat ve cumhuriyetçilerin ortaya attıkları Alman Birleşik Devletleri gibi son derece radikal bir programda bile, başkenti İtalya'da Trieste'de bulunan bir İlirya (yani Hırvat ve

Sloven) cumhuriyeti, başkenti Olomouc'da olacak bir Moravya cumhuriyeti ve Prag tarafından yönetilecek bir Bohemya cumhuriyetinin yer alması düşünülmüştü.[10] Dolayısıyla Slav milliyetçileri, bütün umutlarını Avusturya ve Rusya imparatorluklarına bağladılar. Slav dayanışmasının çeşitli yorumlarında Rusya'ya bir yönelim gözlenmekteydi ve 1846'daki ayaklanmaların başarısızlıkla sona ermelerinin ardından görüldüğü gibi, özellikle yenilgi ve çaresizlik zamanlarında Slav isyancılar arasında —Rus karşıtı Polonyalılar arasında bile— bir çekiciliği vardı. Hırvatistan'daki 'İliryacılık' ile ılımlı bir Çek milliyetçiliği, Avusturya yanlısı bir eğilim içindeydi ve her ikisi de, önde gelen bakanlarından ikisi —Kolowrat ile polis sisteminin başında bulunan Sedlnitzky— Çek olan Habsburg yöneticilerinden bilinçli bir destek gördüler. Hırvatistan'ın kültürel emelleri 1830'larda korundu; 1840'a gelindiğinde, Kolowrat, 1848 devriminde son derece yararlı olduğu görülecek olan, bir Hırvat askeri hanının Hırvatistan'a şef olarak atanması ve yaygaracı Macarları dengelemek üzere kendisine Macaristan ile olan askeri sınırı denetleme yetkisi verilmesi önerisinde bulundu.[11] Böylelikle 1848'de devrimci olmak, fiilen Slav milli emellerine karşı çıkmakla özdeş hale geldi; ve 'ilerici' ve 'gerici' uluslar arasındaki örtük çatışmanın, 1848 devrimlerinin yazgısal başarısızlığında büyük payı oldu.

Bunun için gerekli toplumsal koşullar varolmadığından, başka yerlerde milliyetçilik gibi bir şeye rastlamak olanaksızdır. Bir farkla ki, ileride milliyetçiliği yaratacak güçler, bu evrede, batılı fatihlere ve sömürücülere karşı en güçlü direnişi yaratan gelenek, din ve kitlesel yoksulluğun oluşturduğu ittifaka karşı çıkan güçlerdi. Asya ülkelerinde serpilip gelişen yerel bir burjuvazinin unsurlarının, şubeleri, aracıları ve bağlıları oldukları yabancı sömürücülerin şemsiyesi altında yaptıkları buydu: Bombay'ın Parsi topluluğu buna bir örnektir. Eğitimli ve 'aydınlanmış' Asyalılar, (Türkiye'deki Yunan diasporasından farksız bir durumla) bir komprador ya da yabancı bir yöneticinin ya da şirketin alt kademeden resmi görevlileri olmasalar bile, ilk siyasal görevleri Batılılaşmaktı; yani Fransız Devrimi'nin fikirlerini ve bilimsel ve teknik modernleşmeyi, geleneksel yöneticilerin ve geleneksel yönetilenlerin birlikte oluşturduğu direnişe rağmen, halkın arasına sokmaktı (Bu da, Güney İtalya'nın soylu-Jakobenlerinin durumundan farklı değildi). Dolayısıyla halkıyla bağ, çifte biçimde koparılmıştı. Milliyetçi söylence, kısmen ilk yerli orta sınıflarla sömürgecilik arasında var olan bağlantıyı örtbas ederek, kısmen de daha önceki yabancı karşıtı direnişe daha sonraki bir milliyetçi hareketin rengini vererek, çoğu zaman bu kopuşu gizlemiştir. Fakat yirminci yüzyıla kadar Asya'da, İslam ülkelerinde, hatta dahası Afrika'da kaynaşmacılık ve milliyetçilik arasında bir birliktelik ve bağ kurulamayacaktı.

Şu halde Doğu'daki milliyetçilik, nihai olarak Batı etkisinin ve Batı istilasının bir ürünüydü. Bu bağlantı kendini belki de en açık olarak, sömürge ülkelerde görülecek modern anlamda ilk milliyetçiliğin [dn] temellerinin atıldığı (tümüyle bir doğu ülkesi olan) Mısır'da göstermektedir. Napoleon'un Mısır'ı fethiyle, Batılı fikirler, yöntemler ve teknikler ülkeye girdi ve çok geçmeden değerli ve tutkulu bir asker olan Mehmet Ali Paşa tarafından kabul edildi. Fransızların çekişmesinin ardından ortaya çıkan karışıklık döneminde ve Fransa'nın da desteğiyle iktidarı ele geçiren ve Türkiye'den fiilen bağımsızlaşan Mehmet Ali, yabancıların (özellikle de Fransa'nın) teknik yardımlarıyla etkili ve Batılılaştırmacı bir despotizmi yerleştirmeye başladı. 1820'lerde ve 30'larda Avrupa'nın sol aydınları, bu aydınlanmış monarkı selamladılar ve kendi ülkelerinde reaksiyonun şevklerini kırdığı bir sırada hizmetlerini bu paşanın emrine verdiler. Sosyalizmi savunmakla yatırımcı bankerlerin ve mühendislerin sağladığı endüstriyel gelişmeyi savunmak arasında gidip gelen olağandışı Saint-Simoncular mezhebi de, hizmetlerini Paşa'nın emrine sunarak onun ekonomik

gelişme programını hazırladılar (Onlar için s. 241'e bakın). Böylelikle Saint-Simoncular (Saint-Simoncu Lesseps tarafından inşa edilen) Süveyş Kanalı'nın temelini ve Mısırlı yöneticilerin, Avrupalı bir dizi dolandırıcıdan sağlanan muazzam borçlara ölümcül bağımlılıklarının temellerini attılar; bu bağımlılık, Mısır'ı emperyalist rekabetin ve ilerideki anti-emperyalist ayaklanmaların merkezine çekecekti. Fakat Mehmet Ali, diğer doğulu despotlardan daha fazla milliyetçi değildi. Sonraki milliyetçiliğin temellerini onun ya da halkının özlemleri değil, Mehmet Ali'nin batılılaşma hareketi attı. Eğer Mısır İslam dünyasındaki ilk, Fas ise son milliyetçi hareketi ortaya koymuşsa, bunun nedeni, (son derece anlaşılır jeopolitik nedenlerle) Mehmet Ali'nin Batılılaşmanın ana yolları üzerinde yer alıyor olması ve Müslüman uzak batının kendine yeterli ve içe kapanmış Şerifyan İmparatorluğu'nun [Fas] böyle olmaması ve olmak için de çaba sarf etmemesinden ileri gelmiştir. Modern dünyanın diğer pek çok özelliği gibi, milliyetçilik de çifte devrimin çocuğudur.

II.
Sonuçlar

8. Toprak

"Ben sizin efendinizim, benim efendim de Çardır. Çarın bana emir vermeye hakkı vardır. Benim bu emirlere itaat etmem gerekir ama Çar size emir veremez. Benim evimde Çar benim. Ben sizin yeryüzündeki tanrınızım ve cennette Tanrı'nın huzurunda sizden ben sorumluyum. Bir atı önce demir kaşağıyla tımar etmek gerekir, ancak ondan sonra tüylerini yumuşak fırçayla tarayabilirsiniz. Sizleri biraz sertçe tımarlamam gerekiyor, ama yumuşak fırçayla tarayıp taramayacağımı Tanrı bilir. Tanrı havayı yıldırımlar, şimşeklerle temizler; ben de köyümü, gerekli gördüğümde yıldırım ve ateşle temizleyeceğim."

- Bir Rus toprak sahibinin serilerine yaptığı konuşmadan. [1]

"Bir iki ineği, bir domuzu ve birkaç kazı olan bir köylü, kendi gözünde toplumun aynı mertebesindeki kardeşlerinden daha yukardadır... Hayvanlarının ardından aylak aylak yürürken miskinleşir... Günlük çalışmalar bıktırmaya başlar; düşkünlük tiksinmeyi arttırır: Nihayetinde yan besili bir buzağının ya da domuzun satılması, bu tembellik düşkünlüğünü besleyecek yeni olanaklar yaratır. Bunu çoğunlukla ineğin satılması izler ve içinde, eskiden geçimini sağladığı günlük ve düzenli çalışma biçimine yeniden başlama isteği duymayan düş kırıldığına uğramış biçare köylü... adsız ve sansız olarak yoksullara yardım fonundan yardım almaya başlar."

- Tarım Bakanlığının 1798 tarihli Somerset Araştırması [2]

I

Toprakta olanlar, 1789-1848 arasında pek çok insanın yaşam ve ölüm çizgisini belirledi. Bunun sonucu olarak, çifte devrimin toprak mülkiyeti, toprak kirası ve tarım üzerindeki etkisi, ele aldığımız dönemin en yıkıcı görüngüsünü oluşturmaktaydı. Çünkü, ilk iktisat okulu olan fizyokratların zenginliğin yegâne kaynağı olarak gördükleri ve herkesin, topraktaki devrimci dönüşümün, bütün hızlı ekonomik gelişmelerin değilse bile burjuva toplumunun zorunlu bir önkoşulu ve sonucu olduğuna inandığı toprağı, ne siyasal ne de ekonomik devrim göz ardı edebilirdi. Dünyanın geleneksel tarım sistemlerinin ve kırsal toplumsal ilişkilerin büyük donmuş buzul tabakası, ekonomik büyümenin verimli toprağını örtmekteydi. Kâr peşinde koşan özel girişim güçlerinin toprağı sürebilmesi için bu buz tabakasının her ne pahasına olursa olsun eritilmesi gerekiyordu. Bu da üç tür değişiklik yapılması demekti. Birincisi; toprak, mülk sahiplerinin elinde, onlar tarafından serbestçe alınıp satılabilecek ticari bir mal haline gelmeliydi. İkincisi; pazar için üretken kaynaklar bulmak isteyen insanların oluşturduğu bir sınıfın mülkiyetine geçirilmesi ve akıllıca, yani aydınlanmış öz-çıkar ve kâr tarafından idare edilmesi gerekiyordu. Üçüncüsü; büyük kır nüfusunun, ekonominin büyümekte olan tarım dışı sektörü için bir biçimde, en azından kısmen özgürce hareket edebilen ücretli işçilere dönüştürülmesi zorunluydu. Daha dikkatli ya da radikal diyebileceğimiz iktisatçılar da (ulaşılması olanaksız değilse bile çok güç) bir dördüncü değişiklik daha olduğunun farkındaydılar. Güçlük, 'doğal tekel' durumundaki toprağın, bütün üretim unsurlarının tamamen hareketli olmasını varsayan bir ekonomiye tam olarak uymamasından ileri gelmekteydi. Toprağın büyüklüğü sınırlı olduğundan ve verimlilik ile ulaşılabilirlik bakımından çeşitli bölümleri arasında fark bulunduğundan, daha verimli toprakları olanların kaçınılmaz olarak bir üstünlükleri vardı ve başkalarına rant yükleyebiliyorlardı. Bu yükün kaldırılması ya da —örneğin uygun bir vergilendirme, toprak mülkiyetinin yoğunlaşmasına karşı çıkartılan yasalar, hatta millileştirme yoluyla— hafifletilmesi, özellikle endüstrileşmiş İngiltere'de ciddi tartışmalara konu oldu. (Aynı zamanda bu tür tartışmalar, millileştirilmesi, özel bir girişim ekonomisiyle bu nedenle asla uyuşmaz olarak görülmemiş —ve yaygın biçimde uygulanmış— demiryolları gibi diğer 'doğal tekelleri' de etkiledi[dn]). Ancak bunlar burjuva toplumunda toprağa ilişkin sorunlardı. Öncelikli görev, burjuva toplumunun yerleştirilmesiydi.

Böyle bir görevin önünde (kapitalizm öncesi toprak lordlarıyla geleneksel köylülük gibi) iki büyük engel durmaktaydı ve bunların kaldırılması, birlikte yürütülecek siyasal ve ekonomik bir eylemi gerektiriyordu. Öte taraftan bu görevi çeşitli biçimlerde yerine getirmek de mümkündü. Bu biçimlerin en radikali, İngiliz ve Amerikan olanıydı; çünkü her ikisi de köylülüğü ortadan kaldırmış; birinde ise toprak lordları zaten hiç ortaya, çıkmamıştı. Klasik İngiliz çözümü, —1851 rakamlarını alırsak— yaklaşık dört bin mülk sahibinin, bir milyon iki yüz elli bin rençber ve ücretli tarım işçisi çalıştıran çeyrek milyon çiftçi tarafından ekilen toprakların (çiftlikler 50 ile 500 dönem arasındaydı)

yedide dördüne[3] sahip olduğu bir ülke yarattı. Yer yer küçük mülk sahipleri varlıklarını sürdürmekle birlikte, İskoçya'nın yüksek bölgeleriyle Galler'in bazı yerleri dışında, kıtadaki anlamında bir İngiliz köylüsünden söz etmek bilgiçlik olacaktır. Klasik Amerikan çözümüyse, kiralık emek gücü darlığını yoğun bir makineleşmeyle gideren, ticari üretim yapan ve çiftliğinden ayrılmayan bir çiftçi yapısı meydana getirdi. Obed Hussey'in (1833) ve Cyrus McCormick'in (1834) biçerdöverleri, toprakları işgal ederek ya da sonraları devletten sembolik fiyatlarla satın alarak Amerikan yaşam tarzını New England eyaletlerinden batıya doğru yayan toprak spekülasyoncusu girişimcilerle ticari kafalı çiftçiler için biçilmiş kaftandı. Klasik Prusya çözümüyse, toplumsal bakımdan en az devrimci olanıydı. Feodal toprak lordlarının kendilerini kapitalist çiftçilere, serfleri ise ücretli tarım işçilerine dönüştürmelerinden ibaretti. Junkerler, köle emeği kullanarak ihracat amacıyla uzun zamandır ektikleri kıraç mülklerinin denetimini elden bırakmadılar; fakat bunları artık serflikten —ve topraktan — 'kurtulmuş' köylüler işlemekteydi. Yüzyılın ilerleyen dönemlerinde yaklaşık 2000 malikânenin toprağın yüzde 61'ini kapladığı, yaklaşık 60.000 orta ve küçük mülk sahibinin bulunduğu, nüfusun geri kalanının topraksız olduğu Pomeranya örneği, kuşkusuz aşırı bir örnektir[4]; fakat, 1849'da Prusya'da topraksız ya da esas olarak ücretle çalışan tarım işçilerinin sayısının neredeyse iki milyon olduğu tahmin edilmekle birlikte, bir tarım ücretlileri sınıfının, Krüniz'in 1773 tarihli *Encyclopaedia of Domestic and Agricultural Economy* 'sindeki 'işçi' maddesinde bile adı anılmayacak kadar önemsiz olduğu da bir gerçektir.[5] Kapitalist anlamda tarım sorununa diğer tek sistemli çözümü, aynı zamanda büyük bir pazar için üretim yapan bir küçük ve orta çiftçiler kesimi de yaratmış olan Danimarka getirdi. Ne var ki bu çözüm, esas olarak 1780'lerin aydınlanmış despotizm döneminin reformlarından kaynaklanmıştı; o nedenle bu cildin biraz kapsamı dışında kalmaktadır.

Kuzey Amerika çözümü, neredeyse sınırsız ölçekte boş toprağın varlığı ve feodal ilişkilerin ya da geleneksel köylü kolektivizminin kalıntılarının bulunmaması gibi benzersiz bir gerçeğe dayanmaktaydı. Saf bireyci çiftçiliğin yayılmasının önündeki tek engel, avlanma alanlarında çok sık rastlanıldığı gibi, —normalde İngiliz, Fransız ve Amerikan hükümetlerince garanti altına alınmış olan — toprakları ortaklaşa kullanan Kızılderili kabilelerinin oluşturduğu zayıf bir engeldi. Alınır satılır durumdaki bireysel mülkiyeti yalnızca ussal değil, doğal bir düzenleme olarak gören bir toplum anlayışıyla öyle görmeyen toplum anlayışı arasındaki bütüncül çatışma, belki de en açık kanıtını Yankilerle Yerliler arasındaki zıtlaşmada bulmaktadır. Yerlileri uygarlığın nimetlerini öğrenmekten alıkoyan nedenler arasında "en zararlı ve ölümcül olanı" diyordu Yerli İşleri Komiseri[6], "yerlilerin ülkenin büyük bir kısmının ortak sahibi olmaları ve kendilerine büyük miktarlarda ödenek ayrılmasıydı; bunlardan biri, dilediğince göçebelik ve serserilik etmeleri için onlara geniş bir saha sunuyor ve mülkiyet ile bireyliğin bilgisini edinmelerini ve yerleşmenin üstünlüklerinden yararlanmalarını önlüyor; diğeri, tembelliklerini, tutumsuzluklarını besliyor ve bozulmuş zevkleriyle iştahlarını tatmin etmenin araçlarını sunuyordu." O nedenle hile, dolan, hırsızlık ve başka uygun baskı biçimleri kullanarak Yerlilerin topraklarından edilmeleri, kârlı olduğu kadar ahlaki bir eylemdi de.

Toprak üzerinde burjuva-bireyci ussalcılığı bir türlü anlayamadıkları gibi, anlamak da istemeyen tek halk göçebe ve ilkel yerliler değildi. Gerçekten de, köylüler arasında aydınlanmış, edinimci ve 'güçlü, sağlam' azınlıklar istisna, en büyük feodal soyludan en yoksul çobana kadar kırsal nüfusun büyük kısmı, toprakta özel mülkiyete karşı aynı tiksinmeyi duyuyorlardı. Ussal azınlığın ussal çoğunluk haline gelebileceği koşulları ancak, gerek lordlara gerekse geleneksel köylülere karşı yöneltilmiş siyasal-yasal bir devrim yaratabilirdi. Ele aldığımız dönemde Batı Avrupa'nın ve sömürgelerinin çoğunda tarımsal ilişkilerin tarihi, tam sonuçları yüzyılın ikinci yarısına kadar

hissedilmeyecek olsa da, bu devrimin tarihidir.

Gördüğümüz gibi, bu devrimin ilk hedefi, toprağı bir ticari mal haline getirmekti. Soyluların malikânelerinin temelini oluşturan, toprağın satılmasını ya da elden çıkartılmasını önleyen yasaklar kaldırılmalı, dolayısıyla toprak sahibi, toprağı ekonomik bakımdan daha ehil alıcıların eline geçmesine olanak verecek biçimde ekonomik ehliyetsizlikleri yüzünden hayırlı bir iflas cezasına çarptırılmalıydı. Hepsinden öte Katolik ve Müslüman ülkelerde (Protestan olanları bunu çoktan yapmıştı) toprağın dini kurumlara ait büyük bölümü, ekonomik [dolayısıyla ussal] olmayan hurafeler alanından kurtarılmalı, pazara ve ussal sömürüye açılmalıydı. Onları, laikleştirilmek ve satılmak bekliyordu. Halkın ortak sahibi olduğu (dolayısıyla yeterince yararlanılamayan) muazzam topraklar; köy ve kasaba toprakları, ortak olarak kullanılan tarlalar, ortak otlaklar, orman alanları vs., bireysel girişimden uzak tutulmamalıydı. Onları da, parçalara ayrılmak ve ‘çitlenmek’ bekliyordu. Yeni alıcıların, girişimci, güçlü ve ölçülü kimseler olacaklarına kuşku yoktu; böylelikle tarım devriminin hedeflerinden ikincisi de gerçekleştirilmiş olacaktı.

Fakat, ancak (saflarından üst sınıflara yükselenler olduğuna kuşku bulunmayan) köylülüğün kendisinin de kaynaklarını elden çıkarabilmekte özgür bir sınıfa dönüşmesi koşuluyla bu amaca ulaşılabilirdi ve bu aynı zamanda otomatik olarak üçüncü hedefin, burjuvaziye dönüşememiş olanlardan meydana gelecek büyük bir ‘özgür’ emek gücünün yaratılma yönünde atılmış bir adımdı. O nedenle köylülerin, ekonomik olmayan bağlardan ve görevlerden (vilenajdan, serflikten, lorda yaptığı ödemelerden, angaryadan, kölelikten vs.) kurtulmaları son derece önemliydi. Bunun ek ve yaşamsal bir avantajı daha olacaktı. Daha fazla kazanma güdüsüne açık özgür ücretli emekçinin ya da özgür çiftçinin, ister serf, ister amele, isterse köle olsun daha verimli bir işçi olacağı düşünülmekteydi. Sadece tek bir koşulun yerine getirilmesi gerekiyordu. Bütün insanlık tarihinin onları sıkı sıkıya bağladığı toprakta bugün ot gibi yaşayan, fakat toprak daha üretken kullanılırsa salt fazla nüfustan ibaret kalacak olan çok fazla sayıda köylü [dn], köklerinden kopartılmak ve salıverilmek zorundaydı. Ancak böylelikle bu insanlar, kaslarına giderek daha fazla gereksinme duyan kentlere ve fabrikalara göç edebilirlerdi. Başka bir deyişle köylüler, zincirleriyle birlikte topraklarını da yitirmek zorundaydılar.

Avrupa'nın büyük bölümünde bu, ‘feodalizm’ olarak bilinen geleneksel yasal ve siyasal düzenlemelerin oluşturduğu yapının, hâlâ varlığını sürdürebildiği yerlerde, ortadan kaldırılması anlamına gelmekteydi. 1789-1848 arasında Cebelitarık’tan Doğu Prusya’ya, Baltık’tan Sicilya’ya dek —çoğunlukla Fransız Devrimi’nin dolaylı dolaysız etkisiyle— gerçekleştirildi. Orta Avrupa’da buna benzer gelişmeler ancak 1848’de, Rusya ve Romanya’da 1860’larda ortaya çıktı. Avrupa dışında, 1862-88’e kadar köleliğin sürdüğü Brezilya, Küba ve Güney ABD dışında, Amerika kıtasında da buna benzer gelişmeler yaşandı. Doğrudan Avrupalı devletler tarafından idare edilen birkaç sömürgede, özellikle Cezayir’de ve Hindistan’ın bazı bölgelerinde benzer yasal devrimler devreye sokuldu. Türkiye’de ve kısa bir dönem için Mısır’da da durum buydu.[8]

İngiltere ile, bu anlamdaki bir feodalizme ya çoktandır son vermiş ya da (köylülerin geleneksel olarak ortak sahip oldukları mülkler söz konusu olsa da) böyle bir yapıya hiçbir zaman tanık olmamış birkaç ülke dışında, —bu devrimi gerçekleştirmenin son derece benzer fiili yöntemleri vardı. İngiltere’de, büyük mülkleri kamulaştırmak yönünde yasalar çıkarmak, zorunlu olmadığı gibi siyasal bakımdan da uygulanabilir bir şey değildi; çünkü büyük toprak sahipleri ya da onların çiftçileri zaten

burjuva toplumuna uyum sağlamışlardı. Kırda —1795 ile 1846 arasında— burjuva ilişkilerinin nihai zaferine karşı çok şiddetli bir direnişleri olmuştu. Ancak bu direniş, her şeyi silip süpüren salt bireyci kâr ilkesine karşı pek açık olmayan gelenekçi bir protesto biçimini içeriyor olmasına karşın, büyük toprak sahipleriyle onların çiftçilerinin hoşnutsuzluklarının asıl nedeni çok daha basitti: Devrimci savaşların ve Napoleon Savaşları'nın yol açtığı yüksek fiyatları ve yüksek kiraları, savaş sonrası çöküntü döneminde de koruma arzusu. Onlarınki, feodal bir tepkiden çok, kırsal bir baskı grubunun tepkisiydi. O nedenle bıçak altına giden, köylülüğün kalıntıları, rençberlerle tarım emekçileri oldu. 1760'dan itibaren yaklaşık altı milyon dönüm ortak tarla ve toprağı kişilere dağıtan özel ve genel Çitleme Yasası ile yaklaşık beş bin 'çitlenmiş arazi' özel mülke dönüştürüldü ve daha alt düzeydeki resmi düzenlemelerle de bu gelişme desteklendi. Kır yoksulları için yaşamı daha da katlanılmaz kılmak ve kentlere göç ederek kendilerine verilen her işi yapmalarını sağlamak üzere 1834'te *Yoksulluk Yasası* hazırlandı. Gerçekten de çok geçmeden göçler başladı. 1840'larda çok sayıda ülke, *mutlak* nüfus kaybının eşiğine gelmişti ve 1850'den sonra topraktan kaçış genel bir görünüm halini aldı.

Her ne kadar bundan esas yararlananlar toprak lordları değil, kiracı köylüler ve açık tarla sisteminin kaldırılmasının ardından arazilerini bireysel mülkler haline getirmeleri teşvik edilen toprak sahipleri olsa da, *Danimarka'* da feodalizme 1780'lerdeki reformlarla son verildi. (Bu, 1800'lere gelindiğinde büyük ölçüde tamamlanmış olan 'çitleme'ye benzer bir süreçti). Kiracı çiftçilerden çok küçük mülk sahipleri için yaşamı zorlaştıran Napoleon sonrası ekonomik çöküntü döneminde, 1816 ile yaklaşık 1830 arasında bu süreç yavaşlamış olmakla birlikte, bir eğilim olarak malikâneler parçalandı ve eski kiracılarına satıldı. 1865'de Danimarka, esas olarak mülk sahibi bağımsız köylülerin ülkesiydi. *İsveç'te* de buna benzer, ama daha az zorlayıcı niteliğe sahip reformlar benzer sonuçlar yarattı; öyle ki ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren toprağın geleneksel ortak kullanımı, şerit sistemi [strip system], tamamen ortadan kalktı. Bu ülkenin eskiden feodal olan bölgeleri, özgür köylülüğün her zaman baskın olduğu (—1815'den sonra eskiden Danimarka'ya ait olan İsveç'in bir bölümünü oluşturan— Norveç'te de özgür köylülük ezici çoğunluktaydı) ülkenin geri kalanına katıldı. Mülkleri sağlamlaştırma yönündeki eğilime karşı bazı bölgelerde büyük tarım işletmelerini parçalama yönünde bir eğilim kendini hissettirmekteydi. Bu gelişmelerin yarattığı net sonuç şu oldu: Tarımda verimlilik hızla arttı —Danimarka'da sığır sayısı, onsekizinci yüzyılın son çeyreğinde iki katına çıktı[9] —, fakat giderek daha çok sayıda kır yoksulu iş bulamaz oldu. Ondokuzuncu yüzyılın ortasından sonra çektikleri sıkıntılar, orana vurulduğunda verimsiz çorak Norveç'ten, biraz daha az olmak üzere İsveç'ten, çok daha az olmak üzere de Danimarka'dan (çoğunlukla Amerika'nın ortabatısına doğru) bütün yüzyılın en kitlesel göç hareketine yol açtı.

II

Gördüğümüz gibi, Fransa'da feodalizmin kaldırılması devrimin eseriydi. Köylü baskısı ve Jakobenlik, tarım reformunu, kapitalist gelişmenin savunucularının durmasını istedikleri noktanın da ötesine itti (Yukarıdaki 59. ve 80-81. sayfalarla karşılaştırın). O nedenle bir bütün olarak Fransa, ne toprak lordlarının, ne tarım işçilerinin ne de ticari amaçlı üretim yapan çiftçilerin ülkesi haline geldi. Fransa, topraklarını ellerinden almakla tehdit etmeyen sonraki bütün siyasal rejimlerin başlıca payandası olacak her türden mülk sahibi köylülerin ülkesiydi büyük oranda. Toprak sahibi köylülerin sayısının yüzde elli oranında artması —dört milyondan altı buçuk milyona çıkması—, eski ve akla uygun olmakla birlikte doğrulanabilir bir tahmin değildir. Kesin olarak bildiğimiz tek şey, bu tür mülk sahiplerinin sayısının azalmadığı ve belli bölgelerde de diğer bölgelere nazaran artış gösterdiğidir; fakat 1789 ile 1801 arasında yüzde kırklık bir artışın gözlendiği Moselle bölgesinin, sayının değişmeden kaldığı[10] Norman Eure bölgesinden daha tipik bir durum oluşturup oluşturmadığı, ayrıntılı araştırmalar yapılmasını gerektirmektedir. Bir bütün olarak alındığında, topraktaki koşullar iyiydi. Hatta 1847-48'de ücretli toprak işçilerinin bir bölümü dışında gerçek bir sıkıntıdan söz edilemezdi.[11] O nedenle köylerden kentlere akan fazla emek çok değildi; bu da Fransa'nın endüstriyel gelişmesini geciktiren etkenlerden biri oldu.

Latin Avrupa'nın, Alçak Ülkeler'in, İsviçre'nin ve Batı Almanya'nın büyük bölümündeyse feodalizmin kaldırılması, "ondalıkların, feodalitenin ve senyörlük haklarının Fransa ulusu adına derhal kaldırıldığını ilan etmeye"[12] kararlı Fransa'nın fetih ordularının ya da Fransızlarla işbirliği yapan veya onlardan esinlenen yerli liberallerin eseriydi. 1799'a gelindiğinde, hukuk devrimi, çoktandır ilerlemekte olan bir evrimi sadece tamamlamak üzere olan Doğu Fransa'ya komşu ülkelerle Kuzey ve Orta İtalya'yı fethetti. 1798-99'un ölü doğan Napoliten devriminin ardından Bourbonların geri dönmesi, Güney İtalya'da hukuk devrimini 1808'e kadar geciktirdi; bu adada feodalizm, 1812 ile 1843 arasında resmen kaldırılmış olmakla birlikte, hukuk devrimi İngiliz işgali yüzünden Sicilya'ya bir türlü varamadı. İspanya'da, Fransa karşıtı liberal Cadizli Cortes, 1811'de feodalizmi, 1813'te de miras kalan mülklerin satışıyla ilgili yasakları kaldırdı; ama bekleneceği gibi uzun zamandır Fransa ile iç içe yaşamış olmanın derinden dönüştürdüğü bölgeler dışında, eski rejimlerin geri dönmesi bu ilkelerin pratik olarak uygulanmalarını geciktirdi. O nedenle Ren'in doğusundaki Kuzey Batı Almanya ve İlirya Eyaletleri' (İstriya, Dalmaçya, Ragusa, ileride Slovenya ve Hırvatistan'ın bir bölümü gibi) 1805 sonrasına kadar Fransa'nın yönetimine ya da egemenliğine girmemiş bölgelerde hukuk devrimi başlatıldı, ama tamamlanmadan kaldı.

Ne var ki, tarımsal ilişkilerde tam bir devrimi gerçekleştirecek tek güç, Fransız Devrimi değildi. Toprağın ussal biçimde kullanılması yönündeki yalın ekonomik sav, devrim öncesi dönemin aydınlanmış despotlarını derinden etkilemiş ve son derece benzer yanıtların verilmesini sağlamıştı. Habsburg İmparatorluğu'nda II. Joseph, 1780'lerde serfliği kaldırmış ve kilise topraklarının çoğunu laikleştirmişti. Benzer nedenlerle ve durmadan isyan etmelerinden dolayı Rus Livonya serflerine, daha önce İsveç idaresindeyken sahip oldukları mülk sahibi köylü statüsü resmen yeniden tanındı. Ama bu gelişmenin onlara biraz olsun yararı olmadı; zira güçlü toprak lordlarının açgözlülüğü, bu serflikten kurtuluşu çok geçmeden köylüyü mülksüzleştirmenin bir aracına dönüştürdü. Napoleon Savaşlarından sonra köylülerin birkaç yasal koruyucusu da temize havale edildi ve 1819 ile 1850

arasında soyluların demesneleri yüzde 60 ile 180 arasında büyürken, onlar topraklarının en az beşte birini yitirdiler.[13] Artık soyluların topraklarını, topraksız bir tarım işçileri sınıfı ekip biçmekteydi.

Bu üç etken —Fransız Devrimi'nin etkisi, kamu görevlilerinin ussal ekonomik savları ve soyluların açgözlülüğü, 1807-1816 arasında Prusya'da köylülerin kurtuluşunu tayin etti. Aralarında en belirleyici olanı Fransız Devrimi idi; çünkü Fransız orduları Prusya'yı ezip geçtiler ve böylelikle modern, yani Fransa örneğine uygun yöntemleri benimsemeyen eski rejimlerin acizliğini dramatik biçimde sergilemiş oldular. Livonya'da olduğu gibi, serflikten kurtuluş, köylülerin o zamana dek sahip oldukları ılımlı yasal korumanın kalkmasını da birlikte getirdi. Zorunlu emeğin, feodal vergilerin kaldırılmasına ve yeni mülkiyet hakları elde edilmesine karşılık, köylüler, başka kayıplarının yanında, eski mülklerinin üçte birini ya da yarısını veya bunun karşılığı olan parayı eski lordlarına vermekle yükümlüydüler. 1848'e gelindiğinde, bu uzun ve karmaşık hukuksal geçiş süreci henüz tamamlanmış olmaktan çok uzaktı; fakat malikâne sahipleri büyük ölçüde ve (yeni mülkiyet hakları sayesinde) daha az sayıda, rahatı yerinde köylü de bir ölçüde bu işten kazançlı çıkarken, köylülüğün büyük kesiminin durumu belirgin biçimde kötüleşti ve topraksız tarım işçilerinin sayısı süratle arttı. [dn]

Kısa vadede —büyük tarımsal değişiklik dönemlerinde çoğu zaman olduğu gibi— ciddi kayıplara karşın, ekonomik bakımdan uzun vadede sonuç yararlı oldu. 1830-31'de Prusya, yüzyıl başındaki sığır ve koyun sayısına ancak ulaşabildi ve şimdi toprak lordları bu sayıda daha büyük, köylülerse daha küçük pay sahibiydiler. Öte yandan yüzyılın ilk yarısında ekilen toprak miktarı yaklaşık üç kat, üretkenlikse kabaca yarısı oranında arttı.[15] Tarımsal nüfus fazlası da hızla büyümekteydi; ve kırdaki koşullar son derece kötü olduğundan —1846-48 kıtlığı, belki de en kötü yüzünü, İrlanda ve Belçika'yı saymazsak, Almanya'da göstermişti— göç etmek için yeterince neden vardı. Gerçekten de, İrlanda Kıtlığı'ndan önce bütün halklar arasında en fazla göç verenler Almanlardı.

Şu halde, gördüğümüz gibi burjuva toprak mülkiyeti sistemini sağlamlaştırmak için yasal adımların büyük bölümü 1789 ile 1812 arasında atıldı. Napoleon'un yenilgisinden sonra yaşanan toplumsal ve ekonomik tepkinin gücünden dolayı Fransa ile birkaç komşu bölge dışında bu adımların sonuçları çok daha yavaş hissedildi. Genelde liberalizmin kaydettiği her ilerleme, hukuk devrimlerinde kuramdan uygulamaya doğru bir adım atılmasını sağladı. Eski rejimlerin yeniden kurulması, özellikle kilise topraklarının satışının ve laikleşmenin en acil liberal talepler arasında bulunduğu Katolik ülkelerde hukuk devrimlerini geciktirdi. Örneğin İspanya'da 1820'de liberal devrimin gerçekleştirdiği geçici zafer, soylulara topraklarını özgürce satabilme olanağı veren, 'zincirlerden kurtaran' (Desvinculacion) yeni bir hukuk getirmekteydi; 1823'te mutlakçılığın geri gelmesiyle bu hukuk yürürlükten kaldırıldı; 1836'da liberalizmin yeniden zafer kazanmasıyla birlikte bu hukuk yeniden gündeme getirildi ve böyle sürüp gitti. O nedenle ölçebildiğimiz kadarıyla, ele aldığımız dönemde el değiştiren toprak miktarı, faal bir orta sınıf alıcının ve toprak spekülatörünün fırsatları değerlendirmeye hazır olduğu bölgeler dışında fazla değildi: (Kuzey İtalya'da) Bologna ovasında soylulara ait topraklar, 1789'da toplam miktarın yüzde 78'inden 1804'te yüzde 66'sına, 1835'te de yüzde 51'e düştü.[16] Öte yandan Sicilya'da bütün toprakların yüzde 90'ı, çok ileriki bir tarihe kadar soyluların elinde kalmaya devam etti.[17] [dn]

Bu noktada bir istisna vardı: Kilise toprakları. Bu muazzam ve neredeyse kaçınılmaz olarak kötü kullanılan, viraneye dönmüş malikânelerin —1760'larda Napoli Krallığı'ndaki toprakların üçte ikisinin kiliseye ait olduğu ileri sürülmüştür[19] — Esavunucusu çok azdı; çevresinde pay kapmak için yığınla kurt dolaşmaktaydı. Hatta II. Joseph'in düşmesinden sonra Katolik Avusturya'daki Katolik reaksiyon sırasında bile kimse laikleştirilmiş ve dağıtılmış manastır topraklarının iadesinden söz etmedi. Örneğin Romagna'da (İtalya) bir komünde kiliseye ait topraklar, 1783'te bölgenin yüzde 42.5'ini oluştururken, bu rakam 1812'de yüzde 11.5'e düştü; ancak kilisenin elinden çıkan bu topraklar, yalnız (topraklarının oranı yüzde 24'den yüzde 47'ye çıkan) mülk sahibi burjuvalara değil, aynı zamanda (topraklarının oranı yüzde 34'ten yüzde 41'e çıkan) soylulara da geçti.[20] Bunun sonucu olarak Katolik İspanya'da bile aralıklarla iktidar olan liberal yönetimlerin, özellikle kilise mülklerinin en yoğun olduğu ya da ekonomik gelişmenin en ileri aşamada bulunduğu eyaletlerde kiliseye ait malikânelerin yarısından fazlasını satışa çıkarmalarında (on beş eyalette kiliseye ait bütün malikânelerin dörtte üçünden fazlası satılmıştı) şaşılacak bir yan yoktur. [21]

Toprağın bu büyük ölçekte yeniden bölüştürülmesinin girişimci ve ilerici bir toprak lordları ya da çiftçiler sınıfı ortaya çıkarmamış olması, böyle bir şeyi kendinden emin bir tavırla bekleyen liberal iktisat kuramı açısından talihsizlik oldu. Ekonomik bakımdan azgelişmiş ve ırak bölgelerdeki orta sınıf bir toprak alıcısı —kentli bir avukat, tacir ya da spekülatör— bile, o zamana dek yoksun bırakıldığı eski soylunun veya ruhbandan bir toprak lordunun yerini almak ve onların gücünü bu kez nakit paraya daha fazla, geleneğe ve göreneğe daha az itibar ederek kullanmak varken, neden yatırımda bulunmak ve toprak mülkünü sağlam işleyen bir kapitalist girişime dönüştürmek gibi bir yükün altına girsindi ki? O yüzden Güney Avrupa'nın her yanında yeni ve daha sert bir 'baron' tipi eski ilişkileri pekiştirdi. Latifundia tarzı büyük topraklar ya kıta Avrupası Güney İtalyası'nda olduğu gibi küçüldüler ya Sicilya'daki gibi olduğu gibi kaldılar veya İspanya'da olduğu gibi daha da güçlendirildiler. Böylelikle bu tür rejimlerde hukuk devrimi eski feodaliteyi yenisiyle sağlamlaştırdı; küçük alıcılar, özellikle de köylüler, bu toprak satışlarından hiç yararlanamadılar. Ne var ki, Güney Avrupa'nın büyük bölümünde eski toplumsal yapı, kitlesel göçün bile olanaksız olduğunu düşündürecek kadar güçlüydü. İnsanlar, tıpkı ataları gibi bu topraklarda yaşayıp gerektiğinde aç kaldılar. Örneğin, halkın göç amacıyla Güney İtalya'dan kitleler halinde çıkışı için daha yarım yüzyıl gerekiyordu.

Fransa, Almanya'nın bir bölümü ya da İskandinavya'da olduğu gibi köylülerin gerçekten toprağa sahip oldukları ya da mülkiyetlerinin yasal olarak onaylandığı yerlerde bile, beklenildiği gibi, girişimci küçük çiftçiler sınıfına otomatik olarak dönüşmediler. Bunun şöyle basit bir nedeni vardı: Köylüler toprağı istiyorlardı, ama bir burjuva tarım ekonomisini istedikleri söylenemezdi.

III

Eski geleneksel sistem, verimsiz ve baskıcı olmakla birlikte, aynı zamanda hatırı sayılır bir toplumsal kesinliğin ve sefil bir düzeyde de olsa belli bir ekonomik güvenliğin var olduğu bir sistemdi; gelenek ve görenek tarafından kutsanmış olduğunu ise anmaya bile gerek yok. Erkeği kırkında kadını otuzunda yaşlandıran ağır çalışma koşulları, dönem dönem yaşanan kıtlıklar, hepsi Tanrının işiydi; bunlar ancak, olağandışı zorluk ya da devrim zamanlarında insanların sorumlu tutulduğu işler haline gelirdi. Köylünün bakış açısından hukuk devrimi, bazı yasal haklar dışında hiçbir şey getirmediği gibi çoğunu da alıp götürmüştü. Örneğin Prusya'da serflikten kurtulması, ona, zaten ekip biçmekte olduğu toprağın üçte ikisini ya da yarısını kazandırmış, kendisini zorunlu çalışmadan ve diğer [feodal] yükümlülüklerden kurtarmıştı; fakat resmi olarak da (kötü hasat ya da sığır vebası sırasında lordundan yardım isteme hakkı; lordun ormanından ucuz yakıt toplama ya da satın alma hakkı; ev yapmak ya da onarmak söz konusu olduğunda lordundan yardım isteme hakkı; aşırı yoksulluk durumunda vergilerin ödenmesinde lorddan yardım isteme hakkı; hayvanları lordun ormanında otlatma hakkı gibi) pek çok şeyi alıp götürmüştü. Bu, yoksul köylülere oldukça acımasız bir değiş tokuş gibi göründü. Kilise mülkleri pekâlâ verimsiz olabilirdi, fakat bu gerçek köylülerin işine gelmekteydi; çünkü âdetlerini hak durumuna getiren bu zemindi. Ortak tarlaların, otlakların ve ormanların bölüşülüp çitlenmesi, üzerinde hakkı olduğunu (ya da topluluğun bir parçası olarak hakkı olduğunu) düşündükleri kaynakların yoksul köylülerden, rençberlerden alınması demekti. Serbest toprak pazarı, köylünün toprağını satmak zorunda kalması; girişimci bir tarım sınıfının yaratılması, eski lordları yerine ya da onların yanında kendilerini sömüren katı kalpli ve inatçı kişilerin ortaya çıkması anlamına gelmekteydi. Liberalizmin toprağa girmesi, her zaman içinde yaşadıkları toplumsal yapıyı parçalayan ve zenginler dışında yerine bir şey koymayan bir tür sessiz bombardıman gibiydi. Bu üryanlığa özgürlük deniyordu.

Yoksul köylülerin ya da bütün bir kırsal nüfusun elinden geldiğince buna karşı, eski istikrarlı ve adil toplumun geleneksel ülküsü adına, yani kiliseyle meşru kral adına direnmesinden daha doğal ne olabilirdi? Eğer Fransız köylü devrimini (hatta bu devrim bile 1789'da ne genel olarak kilise ne de monarşi karşıtıydı) çıkartırsak, ele aldığımız dönemde yabancı bir krala ya da kiliseye karşı yönelmemiş neredeyse bütün önemli köylü hareketlerinin rahip ve yöneticiler adına yapıldığı görülmektedir. Güney İtalya köylüsü, 1799'da Fransızlara ve Napoliten Jakobenlere karşı, *Kutsal İman* ve Bourbonlar adına bir karşı-devrim gerçekleştirmek üzere kentli proletaryanın alt unsurlarıyla birleşti. Yine bunlar, ileride İtalyan birliğine karşı olduğu gibi, Fransız işgaline de karşı çıkan Kalabriyalı ve Puglialı haydut-gerillalaların şiarıydı. Rahipler ve haydut-kahramanlar, Napoleon'a karşı verdikleri gerilla savaşında İspanyol köylülerinden yararlandılar. Kilise, kral ve ondokuzuncu yüzyıl başları için bile son derece tuhaf kaçan bir gelenekçilik, 1830'larda ve 40'larda İspanyol liberallerine karşı amansız savaşlarında Bask kontluğunun, Navarre'nin, Castile'in, Leon'un ve Aragon'un Prens Don Carlos yanlısı gerillalarına esin kaynağı oldu. 1810'da Guadalupe Meryem'i, Meksikalı köylülere önderlik etti. 1809'da Tirol'de kilise ile imparator, meyhaneci Andreas Hofer'in önderliği altında Bavyeralılara ve Fransızlara karşı savaştı. Ruslar, 1812-13'te Çar ve Kutsal Ortodoksluk için savaştılar. Galiçya'daki Polonyalı devrimciler, Ukraynalı köylüleri ayağa kaldırmanın tek yolunun Yunan-Ortodoks ya da Doğu Kilisesi rahiplerinden geçtiğini

biliyorlardı; köylüler, imparatoru soylulara yeğlediğinden başarılı olamadılar. Cumhuriyetçiliğin ya da Bonapartçılığın, 1791 ile 1815 arasında köylülüğün önemli bir kısmını ele geçirdiği ve Kilisenin gücünün pek çok bölgede daha Devrimden önce azalmaya yüz tuttuğu Fransa dışında, bugün solcu köylü ajitasyonu diyebileceğimiz olgu, kendini ancak birkaç bölge göstermişti ve bunlar, Papalık Romagnası ile Emilia'daki gibi, en açık biçimde Kilisenin yabancı bir yönetici konumunda bulunduğu ve uzun zamandır halkı küstürdüğü yerlerdi. Hatta Fransa'da bile Bretanya ile Vandée, halkçı Bourbonculuğun kalesi olarak kaldılar. Avrupa köylülüğünün Jakobenlerle ya da liberaller, yani avukatlar, dükkân sahipleri, malikâne yöneticileri, memurlar ve toprak lordlarıyla birlikte ayaklanmamaları, Fransız Devrimi'nin kendilerine toprak kazandırmadığı ve topraklarını yitirme korkusunun ya da kanaatkârlıklarının aynı oranda onları etkisiz kıldığı ülkelerde 1848 devrimlerinin kaderini tayin etti.

Elbette köylüler, hemen hiç tanımadıkları gerçek, mevcut kral için değil, duyduğunda astlarının ve lordlarının günahlarını cezasız koymayacak adil kral ülküsü uğruna ayaklandılar; oysa kilise söz konusu olduğunda, gerçek, mevcut kilise için ayaklanmışlardı. Çünkü köyün papazı onlardan biriydi; azizler, kimsenin değil, yalnızca onların azizleriydi; hatta her yanı dökülen kilise malikâneleri bile, bazen doymak bilmez laiklerden daha katlanılabilir toprak lordları olabilmekteydi. Tirol'de, Navarre'de ya da William Tell'in ilk İsviçresi'nin (kralsız) Katolik kantonlarında olduğu gibi, köylülüğün toprak sahibi ve özgür olduğu yerlerde gelenekçilik, saldırgan liberalizme karşı görece özgürlüğü savunmaktaydı. Durumun böyle olmadığı yerlerdeyse köylülük daha devrimciydi. İster rahipler ister kral ya da bir başkası tarafından yapılsın, yabancının ve burjuvanın fethine karşı her direniş çağrısının, sadece kentlerdeki avukatların ve soyluların evlerinin soyulmasına değil, toprağı işgal edip bölüşmek, toprak lordlarını öldürmek, kadınlara tecavüz etmek, hukuki belgeleri yakmak üzere azizlerin bayrakları altında davullar eşliğinde törensel bir yürüyüşe yol açması çok mümkündü. İsa ve kral, köylünün yoksul ve topraksız olmasını elbette istemezdi. Serfliğin var olduğu bölgelerde ve büyük malikânelerde ya da toprağın son derece az olduğu ve çok parçaya bölündüğü yerlerde köylü hareketlerini reaksiyonun güvenilmez müttefiki yapan şey, toplumsal devrimci huzursuzluğun bu sağlam temelidir. Biçimsel bakımdan lejitimist [Bourbon karşıtı] bir devrimcilikten biçimsel olarak solcu bir devrimciliğe dönüştürülmeleri için bütün gereken, kralla kilisenin yerel zenginlerin safına geçtiklerinin ve kendilerine benzeyen, aynı dili konuşan insanların devrimci hareketlerinin bilincine varmalarıydı. Garibaldi'nin halkçı radikalliği, belki de bu tür hareketlerin ilkiydi ve Napolili haydutlar bir yandan Kutsal Kilise ile Bourbonları selamlarken onu da övgüyle karşıladılar. Marksizm ile Bakunincilik ileride daha da etkili olacaktı. Fakat köylü ayaklanmasının siyasal sağdan siyasal sola kaydırılması, 1848'den önce henüz yeni yeni ortaya çıkmaya başlamıştı; çünkü sınırlı köylü isyankârlığını yaygın bir ayaklanmaya dönüştürecek olan burjuva ekonomisinin toprak üzerindeki kitlesel, yoğun etkisi kendini ancak yüzyılın ortalarından sonra, özellikle de 1880'lerin büyük tarım depresyonu sırasında ve sonrasında gerçekten duyurmaya başladı.

IV

Gördüğümüz gibi, Avrupa'nın büyük bölümünde hukuk devrimi dışarıdan ve yukarıdan dayatılan bir şey, uzun zamandır yumuşamış olan toprağın kaymasından çok, bir tür yapay yer sarsıntısı olarak geldi. Hatta bu durum, Afrika ve Asya'da olduğu gibi, hukuk devriminin burjuva ekonomisi tarafından fethedilen bütün bir burjuva olmayan ekonomiye dayatıldığı yerlerde çok daha açıktı.

Örneğin Cezayir'de fatih Fransa, mali olarak çeşitli vakıflar tarafından desteklenen sağlam temeller üzerine kurulmuş ve makul bir gelişme gösteren bir din okulları sisteminin var olduğu (Fransız köylü askerlerinin, fethettikleri halk kadar okuryazar olmadıkları söylenir[22]) ortaçağ toplumu özelliği gösteren bir yere ayak bastı.[dn] Batıl inanç yuvası olarak görülen bu okullar kapatıldı; dini vakıflara ait toprakların, ne onların amaçlarını ne de yasal olarak devredilemez niteliklerini anlamış Avrupalılar tarafından satın alınmaları sağlandı. Genellikle güçlü dinsel kardeşlik topluluklarının [tarikatların] üyeleri olan okul yöneticileri, fethedilmemiş topraklara göçerek Abdülkadir'in bayrağı altında isyan kuvvetlerine katıldılar. Gerçi tam etkisini çok daha ileride duyuracak olmasına karşın, toprağı alınıp satılabilir bir özel mülk durumuna getirmek üzere sistemli bir faaliyet başladı. Kabilya gibi bir bölgede, toprağın, incir ağaçlarına dek bireylerin mülkiyetinde bulunan ufacık arazi parçalarının yarattığı bir anarşiye sürüklenmesini önleyen özel ve kolektif hak ve yükümlülüklerden meydana gelen karmaşık ağı, Avrupalı bir liberal nasıl anlayabilirdi?

Cezayir, 1848'de ancak fethedilebilmişti. O dönemde Hindistan'ın önemli bir bölümü, bir kuşaktan fazla bir zamandır doğrudan İngiltere'nin idaresinde bulunuyordu. Avrupalı yerleşmecilerden kimse Hindistan'ı ele geçirmek istemediğinden, kabaca mülksüzleştirme gibi bir sorun ortaya çıkmadı. Liberalizmin Hindistan'ın tarım yaşamı üzerindeki etkisi, öncelikle İngiliz yöneticilerin uygun ve etkili bir toprak vergilendirme yöntemi arayışlarının sonucuydu. Açgözlülükleri ve hukuksal bireycilikleri, felaketi doğuran etken oldu. İngiliz idaresi öncesinde Hindistan'daki toprak kira sistemi, dönem yabancı fatihlerin istilasına uğrayan ama iki sağlam dayanağa yaslanan, geleneksel olmakla birlikte değişmez olmayan toplumlardaki toprak kiralama sistemi kadar karmaşıktı; toprak, —*de jure* ya da *de facto* olarak— kendi kendini yöneten topluluklara (kabilelere, klanlara, köy komünlerine, kardeşlik topluluklarına vs.) aitti ve devlet üründen belli bir pay almaktaydı. Bazı topraklar belli bir anlamda devredilebilir olmasına, bazı tarımsal ilişkiler ortakçılık türünde kurulmasına, bazı ödemeler kira biçiminde yapılıyor olmasına karşın, gerçekte İngiliz anlamında ne toprak lordu, ne bireysel toprak mülkiyeti ne de kira söz konusuydu. Tarımsal ilişkilerde bildikleri türden düzenlemeler oturtmaya yeltenen İngiliz idareciler için bu durumun anlaşılır ve hoş bir tarafı yoktu. Doğrudan İngiliz egemenliği altına girmiş ilk büyük bölge olan Bengal'de Mogul toprak vergisi, *zemindar* denen mültezimler ya da komisyoncular tarafından toplanmaktaydı. Elbette bunların, (çağdaş İngiliz toprak vergisinde olduğu gibi) malikânesinin bütünü üzerinden değer biçilen bir vergiyi ödeyen İngiliz toprak lordunun bir dengi; vergi toplama işinin kendisi aracılığıyla düzenlenmesi gereken, toprağın iyileştirilmesinde çıkarı bulunan, istikrarlarının güvencesini yabancı rejime verdikleri siyasal destekte bulan bir sınıf olmaları

gerekmez mi? Sonradan Lord olan Teignmouth, Bengal'den sağlanan toprak gelirinin 'Kalıcı Çözümü'nü ele aldığı 18 Haziran 1789 tarihli zabıtlarında şöyle yazmıştır: "Zemindarları, miras yoluyla kendilerine kalan mülkün, toprağın sahipleri olarak görüyorum... Satışla ya da ipotekle toprağı elden çıkarma ayrıcalığı, bu temel haktan kaynaklanmaktadır..."[23] Zemindarlık denen bu sistemin çeşitli biçimleri, Hindistan'ın ileride İngiltere'nin yönetimi altına girecek olan bölgelerinin yaklaşık yüzde 19'unda uygulanmaktaydı.

Sonunda İngiliz Hindistanı'nın *(Ryotwari)* tam yarısını içine alacak olan ikinci gelir sistemi türünü, uygunluktan ziyade açgözlülük dayatmıştır. Kendilerini, tamamen samimiyetsiz bir bakışla, bir zamanlar bütün ülkenin yüce toprak lordu olmuş bir doğu despotluğunun ardılı olarak gören İngiliz idareciler, küçük toprak sahibi ya da daha ziyade kiracı olarak gördükleri her köylüden tek tek alınacak vergi miktarını saptamak gibi muazzam bir işe giriştiler. Bunun ardında yatan ve ifadesini yukarıda adı geçen yetkili memurun malum netliğinde bulan ilke, en saf haliyle tarımsal liberalizmdi. Tarımsal liberalizm, Goldsmid ve Wingate'in sözleriyle, "ortak sorumluluğun, toprağa ortak olarak sahip olunan ya da ortak varisler arasında bölüştürüldüğü birkaç yerle sınırlandırılmasını; toprakta özel mülkiyetin kabul edilmesini; toprağı kiralayanların toprağı başkalarına kiralarken (sahiplerinin hakkı saklı kalmak üzere) alacağı kira ya da satışı konusunda tamamen serbest olmasını; toprak için belirlenen verginin de pay edilmesi yoluyla toprağın satışında ya da naklinde gerekli kolaylıkların sağlanmasını" gerektiriyordu.[24] Toplu vergilerin köy topluluklarına rağmen hesaplanmasını haklı olarak hiç gerçekçi bulmayan, aynı zamanda da (ki çok anlamlıdır) onları özel mülkiyetin en iyi garantisi olarak gören ve savunan Madras Gelirler Dairesi'nin (1808-18) sert itirazlarına rağmen, köy toplulukları tamamen gözardı edildiler. Sonunda doktrinerlik ve açgözlülük kazandı ve Hintli köylüler, 'özel mülkiyet'in lütfuna terk edildi.

Bu uygulamanın öylesine açık dezavantajları oldu ki, Kuzey Hindistan'ın sonradan fethedilecek ya da işgal edilecek bölgesindeki (ileride İngiliz Hindistanı'nı meydana getiren bölgenin yaklaşık yüzde 30'unu kapsamaktaydı) toprak sorunlarının çözümünde biraz değişmiş biçimiyle yeniden Zemindarlık sistemine dönüldü, ama bu kez özellikle Pencap'da mevcut köylü topluluklarını tanıma yönünde çabalar göze çarpmaktaydı.

Liberal öğreti, çıkar gözetmeyen bir açgözlülükle birleşerek, köylülüğün üzerindeki baskıyı daha da arttırdı: Vergi, olabildiğince yükseltildi (Bombay'dan elde edilen gelir, eyaletin fethedildiği 1817-18'den dört yıl sonra ikiye katlandı). Malthus'un ve Ricardo'nun Rant öğretisi, faydacılığın başı James Mill'in etkisiyle, Hindistan'ın gelir kuramının temeli haline geldi. Bu öğreti, toprak mülkiyetinden sağlanan geliri, değerle ilgisi olmayan salt bir artık olarak görmekteydi. Basitçe, bazı topraklar diğerlerinden daha verimli olduğundan ortaya çıkmakta ve bütün ekonomi için yıkıcı sonuçlar yaratacak biçimde toprak lordları tarafından el konulmaktaydı. O nedenle bu artığın tümüne el konulmasının, bir olasılık olarak işadamlarını rehine almaya muktedir bir toprak aristokrasisinin ortaya çıkmasını engellemenin dışında, ülkenin zenginliği üzerinde hiçbir etkisi yoktu. İngiltere gibi bir ülkede tarımsal çıkarın siyasal gücü —toprağın neredeyse millileştirilmesine varan— böylesi radikal bir çözümü olanaksız kılardı; ama Hindistan'da ideolojik bir fatihin despotik iktidarı bunu dayatabilecek güçteydi. Bekleneceği gibi, bu noktada iki liberal sav kesişti. Onsekizinci yüzyılın whig yanlısı idarecileriyle iş yaşamının daha köklü çıkar grupları, ancak geçinecek kadar üretim yapan cahil küçük mülk sahiplerinin hiçbir zaman bir tarım sermayesi oluşturamayacaklarını,

dolayısıyla ekonomiyi iyileştiremeyeceklerini ortak bir görüş olarak benimsediler. O nedenle bir toprak lordları sınıfını, değişmeyen (müterakki olmayan) sabit vergi oranlarını, dolayısıyla tasarrufu ve iyileşmeyi teşvik eden Bengal tipi 'Kalıcı Çözümler'den yana oldular. Büyük Mill'in başında bulunduğu bu faydacı idareciler, bir başka toprak sahibi aristokrasi yaratma tehlikesine karşı toprağın millileştirilmesini ve küçük köylü kiracılar kitlesini tercih ettiler. Eğer Hindistan biraz olsun İngiltere'ye benzeseydi, whig örneği kesinlikle ezici bir ikna ediciliğe sahip olurdu ve 1857 Hint ayaklanmasından sonra siyasal nedenlerle durumun böyle bir seyir izlediği görüldü. Deyim yerindeyse, her iki görüş de Hindistan'ın tarımsal koşullarına aynı oranda uzaktı. Üstelik anayurtta Endüstri Devrimi'nin ortaya çıkmasıyla birlikte (diğer şeylerin yanı sıra sütünü sağacağı oldukça besili bir sömürgeye sahip olan) Doğu Hindistan Şirketinin bölgesel çıkarları, giderek (her şeyden önce bir rakip değil, bir pazar, bir gelir kaynağı olarak Hindistan'a sahip) İngiliz endüstrisinin genel çıkarlarına tabi oldu. Bunun sonucunda İngilizlerin sıkı denetimini sağlayan ve oldukça yüksek bir gelir vergisi getiren faydacı politika yeğlendi. İngilizlerden önceki geleneksel vergi sınırı, gelirin üçte birini kapsamaktaydı; İngilizlerin getirdiği vergi sisteminde standart temel, ürünün yarısıydı. Ancak doktriner faydacılığın belirgin bir yoksullaşmaya yol açmasından ve 1857 Ayaklanmasından sonradır ki vergi oranı daha insaflı bir düzeye çekildi.

Ekonomik liberalizmin Hindistan'ın tarım yaşamına uygulanması, ne aydınlanmış bir malikâne sahipleri yapısı ne de dayanıklı bir yeomanlar sınıfı yarattı. Sadece köye başka bir belirsizlik, başka bir asalak ve sömürücüler ağı (örneğin İngiliz rajaların yeni memurlarını)[25] soktu ve mülkiyette hatırı sayılır bir el değiştirmeye ve yoğunlaşmaya, köylülerin borçlarında ve yoksulluklarında artışa yol açtı. Cawnpore bölgesinde (Uttar Pradeş), Doğu Hindistan Şirketi bunları ele geçirdiği sırada, malikânelerin yüzde 84'ünden fazlası kalıtsal toprak sahiplerine aitti. 1840'ta bütün malikânelerin yüzde 40'ı, 1872'deyse yüzde 62.6'sı sahiplerince satın alınmıştı. Öte yandan 1846-47'de Kuzeybatı Eyaletlerinin (Uttar Pradeş) üçünde 3000'den fazla malikâne ya da köy (kabaca toplam sayının beşte üçü) ilk sahiplerinden alındı; 750'den fazlası tefecilerin eline geçti.[26]

Bu dönemde İngiliz Rajalarını yaratan faydacı bürokratların aydınlanmış ve sistemli despotlukları hakkında söylenecek çok söz vardır. Barış, daha gelişkin kamu hizmetleri, idari verimlilik, güvenilir bir hukuk ve yüksek kademelerde namuslu bir yönetim getirdiler; ancak ekonomik bakımdan son derece belirgin bir başarısızlığa uğradılar. Avrupa devletlerinin, hatta Çarlık Rusyası dahil Avrupa tarzı hükümetlerin idaresinde bulunan bütün ülkeler arasında sadece Hindistan, en büyük ve öldürücü kıtlıkların pençesinden kurtulamıyordu. İlk dönemlere ait istatistiklerden yoksun olsak da, bu yüzyılın ileriki dönemlerinde bu kıtlıkların artarak sürdüğü söylenebilir.

Liberal toprak hukukunu uygulama çabalarının görüldüğü diğer büyük sömürge de (ya da eski sömürge), Latin Amerika idi. Burada İspanyolların eski feodal sömürgeciliği, beyaz sömürgeciler istediklerini aldıkları sürece, hiçbir zaman Yerlilerin temel kolektif ve komünal toprak tasarruf biçimlerine karşı önyargılı olmamıştı. Oysa sömürgeciliğin ardından kurulan bağımsız devletler, Fransız Devrimi ruhuyla ve onlara esin kaynağı olan Benthamcı öğretiler ışığında liberalleşme sürecini başlattılar. Örneğin Bolivar, Peru'da komünal toprakların bireylere dağıtılmasını buyurdu (1824) ve yeni cumhuriyetlerin çoğu, İspanyol liberallerinin yaptığı gibi, mirasla kazanılan toprakların satışını ve devrini engelleyen yasaları kaldırdı. Cumhuriyetlerin çoğunda devasa haciendalar (estancia, finca, funda) toprak mülkiyetinin baskın birimi olarak kalmaya devam ettilerse de, soylulara ait toprakların serbest kalması da malikânelerin belli oranlarda yeniden karılmasına ve

dağıtılmasına yol açmış olmalıdır. Komünal mülklere yönelik saldırılar, tamamen etkisiz kaldı. Aslına bakılırsa, 1850'nin sonlarına kadar bu mülkler üzerinde ciddi bir baskı da olmadı. Gerçekte, ekonomi politiklerini liberalleştirmeleri, siyasal sistemlerini liberalleştirmeleri kadar yapaydı. Parlamentolara, seçimlere, toprak yasalarına vs. rağmen, bu kıtada işler eskisi gibi devam etti.

V

Toprağın tasarruf [kira] biçiminde yaşanan devrim, geleneksel tarım toplumunda ortaya çıkan bozulmanın siyasal yönüydü; yeni bir tarım ekonomisi ve dünya pazarı tarafından istila edilmesiyse ekonomik yönü. 1787-1848 döneminde bu ekonomik dönüşümün, göçün makul boyutta seyrettiğine bakılarak, henüz tamamlanmış olmadığı söylenebilir. Ondokuzuncu yüzyıl sonlarında tarımda yaşanan büyük çöküntüden önce, demiryolu ve buharlı gemiler henüz tekbir dünya tarım pazarı yaratmaya başlamamıştı. O nedenle yerel tarım, uluslararası ya da hatta bölgeler arası rekabetten büyük ölçüde korunmaktaydı. Endüstriyel rekabetse, bazılarını daha geniş pazarlar için üretim yapmaya yöneltmek dışında, çok sayıda köy zanaatkârının ve evde iş yapan imalatçının alanına henüz girebilmiş değildi. Yeni endüstriyel tarım ürünlerinde, özellikle de Napoleon döneminde (İngiliz) şeker kamışına uygulanan ayrımcılığın sonucu olarak yayılan şeker pancarıyla, bilhassa mısır ve patates gibi yeni yiyecek ürünlerinde belirgin bir derleme kaydedilmişse de, —kapitalist tarımın başarılı olduğu bölgeler dışında— yeni tarım yöntemlerinin köye sızması çok ağır gerçekleşmekteydi. Bir tarım toplumunda, tamamen ekonomik araçlarla gerçek bir tufan yaratabilmek için yüksek düzeyde endüstrileşmiş bir ekonominin yakınlığı ve normal gelişmenin engellenmesi gibi olağandışı bir ekonomik konjonktür gerekti.

İrlanda'da ve daha az ölçüde olmak üzere Hindistan'da böyle bir konjonktür vardı ve böyle bir tufan yaşandı. Hindistan'da olan şey basitçe şuydu: Tarımdan elde edilen gelirlerin tamamlayıcısı durumundaki gelişmekte olan bir ev ve köy endüstrisi birkaç on yıl içinde neredeyse tümüyle yıkıldı; başka bir deyişle, Hindistan endüstrisizleştirildi [deindustrialization]. 1815 ile 1832 arasında Hindistan'ın ihraç ettiği pamuklu ürünün değeri 1.3 milyon sterlinden 100.000 sterline düşerken, İngiliz pamuklu ürün ithalatı altı kat arttı. Daha 1840'ta bir gözlemci, Hindistan'ın "İngiltere'nin tarım çiftliği"ne dönüştürülmesinin yol açacağı feci sonuçlara dikkati çekmişti: "Hindistan, imalatçı bir ülkedir; çağlardan bu yana Hindistan'da çeşitli vasıflardan imalatçılar bulunmaktaydı ve oyun kurallarına göre oynandığında hiçbir ülke onlarla yarışamazdı... Şimdi Hindistan'ı bir tarım ülkesi haline getirmek, haksızlık olacaktır."[27] Bu betimleme yanıltıcıydı; çünkü imalatın, başka pek çok ülkede olduğu gibi Hindistan'da da, çoğu bölgede tarım ekonomisinin bütünleyici bir parçası olduğu gerçeğini atlamaktadır. Bunun sonucunda endüstrisizleştirme, köyü hasadın düzensiz doğasına bağımlı duruma getirdi.

İrlanda'nın durumu daha dramatikti. Burada küçük ve ekonomik bakımdan geri bir nüfus, son derece güvensiz koşullarda geçimlik tarım yapan kiracılar, ekim işiyle uğraşmayan, İrlandalı olmayan, genellikle topraklarının başında bulunmayan toprak lordlarına olabilecek en fazla kirayı ödüyorlardı. Kuzeydoğusu (Ulster) dışında ülke, önceleri sömürgesi olduğu İngiliz yönetiminin ticaret politikası, daha sonraysa İngiliz endüstrisinin rekabeti yüzünden uzun zaman önce endüstrisizleştirilmişti. Tek bir teknik yenilik —o zamana dek hâkim olan çiftçilik türleri yerine patates ekiminin geçirilmesi— nüfusta büyük bir artışa yol açmıştı; çünkü patates ekilen bir dönüm toprak, bir dönüm otlağın ya da aslında diğer pek çok ürünün ekildiği toprağın yapabileceğinden çok daha fazla insanı besleyebilmekteydi. Toprak lordlarının, kiracıların sayısını mümkün olduğunca

artırma istekleri, yine bu ikincilerin de genişlemekte olan İngiliz pazarına gıda maddesi ihraç eden yeni çiftlikler kurmak için emek gücüne ihtiyaç duyması, küçük mülklerin sayılarının artmasını teşvik etti: 1841'de Connacht'ta, bir dönümün altındaki sayılamayacak kadar çok minicik mülkleri katmazsak, nispeten büyük bütün mülklerin yüzde 64'ü beş dönümün altındaydı. O yüzden bütün onsekizinci yüzyıl süresince ve ondokuzuncu yüzyıl başlarında, bu küçük arazi parçaları üzerinde, günde kişi başına 10-12 kilo patates dışında pek az şeyle beslenen ve —en azından 1820'lere kadar — biraz süt, zaman zaman da ringa balığının tadına bakan, yoksulluğu bakımından Batı Avrupa'da bir benzeri daha bulunmayan bir halk ortaya çıktı.[28]

Endüstrileşme dışlanmış olduğundan, alternatif bir iş olanağı da bulunmadığından, bu evrimin nasıl sonlandığını matematik kesinlikle tahmin etmek olanaklıdır. Nüfus, bataklıktan kurtarılan son patates ekilebilir arazinin sınırlarına vardığında, felaket kaçınılmazdı. Fransa ile savaşın bitişinden çok kısa bir süre sonra böyle bir felaketin ilk belirtileri görülmeye başlandı. Hayatlarından duydukları hoşnutsuzluğu anlamanın hiç de zor olmadığı bir halkı, bir de kıtlık ve salgın hastalıklar kırdı. Kırkların ortalarında ürünlere dadanan hastalıklar ve kötü hasat, çoktandır mahkûm bir halkın idam mangası oldu. Ele aldığımız dönem boyunca Avrupa tarihinde görülmüş, insanın başına gelmiş en büyük felaket olan 1847 Büyük İrlanda Kıtlığı'nın ne kadar insanın kaybına yol açtığı hiç kimse tarafından bilinmiyor, hiçbir zaman da kesin olarak bilinmeyecek. Yapılan kaba tahminlere göre, açlık yüzünden bir milyon kadar insan ölmüş, bir o kadar kişi de felakete uğramış bu ülkeden 1846-51 arasında göç etmiştir. 1820'de İrlanda'da topu topu yedi milyonun altında insan yaşamaktaydı. 1846'da bu rakam belki sekiz buçuk milyon civarındaydı.

1851'deyse İrlanda nüfusu altı buçuk milyona düştü ve o tarihten sonra düzenli olarak azaldı. "Heu dira fames!" diye yazdı bir papaz, artık doğmadıkları için Galway ve Mayo'daki kiliselere vaftiz edilmek üzere hiçbir çocuğun getirilmediği aylarda, karanlık çağlardaki tarih yazıcılarının tonlamasını andırırcasına: "Heu saeva hujus memorabilis annipestilenta!" [dn]

Hindistan ve İrlanda, 1789 ile 1848 tarihleri arasında bir köylü olarak yaşamak için belki de en kötü ülkelerdi; fakat öte yandan da seçme şansı olan hiç kimse İngiltere'de bir tarım işçisi olmayı istemezdi. Genel olarak, kısmen ekonomik güçler, kısmen de (toplanan vergilerden yoksulların ücretlerini sübvanse ederek emekçinin asgari ücret almasını sağlayan iyi niyetli fakat hatalı bir girişim olan) yoksullaştırıcı 'Speenhamland Sistemi' (1795) yüzünden bu mutsuz sınıfın durumunun 1790'ların ortalarından itibaren kötülediği kabul edilir. Bu sistemin başlıca etkisi, çiftçileri daha düşük ücretler ödemeye cesaretlendirmek ve tarım işçilerinin moralini bozmak oldu. İşçilerin isyanındaki dermansızlığı ve cahilce heyecanı, 1820'lerde avlanmayla ilgili yasalara karşı saldırıların, 1830'larda ve 1840'larda mülklere karşı girişilen kundaklamaların artışında, ama hepsinden önce Kent'te kendiliğinden patlak veren ve 1830'un sonunda sayısız kontluğa yayılan, vahşice bastırılan salgın halinde bir ayaklanma olan umutsuz 'son tarım emekçileri isyanı'nda görmek mümkündür. Ekonomik liberalizm, tarım işçilerinin sorununu, her zamanki enerjikliği ve kıyıcılığıyla, işçileri ekonomik bir ücretle iş bulmaya ya da göç etmeye zorlayarak çözmeyi önerdi. Görülmemiş katılıkta bir düzenleme olan 1834 tarihli *Yeni Yoksulluk Yasası,* kilisenin sağladığı asgari geçim güvencesini elinden alıyor ve (düşüncesizce çocuk sahibi olmak gibi duygusal ve gayrı Malthusçu alışkanlıklarını kırmak için işçiyi karısından ve çocuğundan ayıran) yeni kurulan atölyelerde çalışması durumunda tarım işçisine yardım sağlıyordu. Ele aldığımız dönemin sonlarına kadar yoksulluk yasasına bağlı olarak yapılan harcamalar süratle azaldı (oysa en az bir milyon Briton

yoksullukla cebelleşiyordu) ve tarım işçileri yavaş yavaş topraklarından ayrılmaya başladılar. Tarım çöküntüye uğradığından, sefaletleri sürdü ve 1850'lere kadar özsel hiçbir iyileşme olmadı.

Belki en geri kalmış ve tecrit olmuş bölgelerde her zamankinden daha kötü olmamakla birlikte, tarım işçilerinin durumu aslında her yerde son derece kötüydü. Talihsiz biçimde patatesin keşfedilmesi, Kuzey Avrupa'nın pek çok bölgesinde yaşam standartlarının gerilemesini hızlandırdı. Örneğin Prusya'da 1850 ve 1860'lara kadar durumlarında belirli bir iyileşme meydana gelmedi. Küçük mülk sahiplerinin durumu kıtlık dönemlerinde yeterince umutsuz olmakla birlikte, geçimlik üretim yapan köylülerin durumu muhtemelen biraz daha iyiydi. Fransa gibi bir köylü ülkesinin, Napoleon Savaşlarından sonra patlak veren genel tarımsal çöküntüden diğer ülkelere göre daha az etkilenmiş olması muhtemeldi. Gerçekten de 1840'ta kendi durumunu Kanal'ın diğer yakasındakilerle karşılaştıran bir Fransız köylüsünün, ikisinden hangisinin daha kazançlı olduğu noktasında hiçbir tereddütü olamazdı. [dn] Bu arada Atlantiğin öte yakasındaki Amerikalı çiftçiler, eski dünyanın köylülerine bakarak orada yaşamadıklarına şükrediyorlardı.

9. Endüstri Dünyasına Doğru

"Bunlar, mühendisler için gerçekten de parlak zamanlardır."

- James Nasmyth, istim çekicinin mucidi[1]

Devant de tektemoins, o secte progresivve,
Vantez-nous le pouvoir de la locomotive,
Vantez-nous le vapeur et les chemins de fer [dn]

- A. Prommier[2]

I

1848'e gelindiğinde endüstrileşmiş tek bir ekonomi vardı, o da İngiliz ekonomisiydi ve bu nedenle bütün dünyaya egemen oldu. 1840'larda ABD ile Batı ve Orta Avrupa'nın büyücek bir kısmı, endüstri devriminin eşiğini muhtemelen geçmiş ya da geçmek üzereydi. ABD'nin —Richard Cobden'in 1830'larda tahmin ettiği gibi yirmi yıl içersinde[3] — İngiltere'ye ciddi bir rakip olacağı beklenmekteydi; 1840'lara gelindiğindeyse diğerleri arasında bir tek Almanlar çoktan hızlı bir endüstriyel ilerleme göstermekteydi. Fakat beklentiler, olasılıklar, gerçekleşmiş başarılar demek değildir ve 1840'larda İngilizce konuşmayan dünyadaki fiili endüstriyel dönüşümler henüz mütevazı bir seyir gösteriyordu. Örneğin 1850'de bütün bir İspanya, Portekiz, İskandinavya, İsviçre'deki ve bütün Balkan yarımadasındaki toplam demiryolu uzunluğu yüz milden biraz fazlaydı ve (ABD'yi saymazsak) Avrupa dışındaki bütün kıtalardaki demiryollarının toplam uzunluğu bundan da azdı. Eğer İngiltere ile birkaç bölgeyi dışarıda bırakırsak, 1840'ların ekonomik ve toplumsal dünyasının, 1788'in dünyasından çok farklı olmadığı görülecektir. Dünya nüfusunun büyük bölümü, önceden olduğu gibi, köylüydü. Batıda 1830'da bir milyondan fazla nüfusa sahip tek bir kent (Londra), yarım milyonu aşkın yine bir tane (Paris) ve —İngiltere'yi dışarıda bırakırsak— nüfusu yüzbini geçen sadece ondokuz kent bulunmaktaydı.

İngiliz olmayan dünyadaki değişimde gözlenen bu yavaşlık, ele aldığımız dönemin sonlarına kadar bu dünyada meydana gelen ekonomik hareketlerin, endüstriyel üretim patlamalarını ve üretim düşüşlerini içeren yeni bir ritim tarafından değil, tarımsal hasadın iyi ya da kötü olmasına bağlı eski ritim tarafından denetleniyor olması anlamına gelmekteydi. 1857'deki bunalım, gerek dünya çapında patlak veren gerekse tarımda yaşanan felaketlerden kaynaklı olmayan olayların yol açtığı belki de ilk bunalımdı. Bekleneceği gibi, bu olgunun son derece uzun erimli siyasal sonuçları olmuştur. 1780 ile 1848 arasında endüstriyel ve endüstriyel olmayan bölgelerde değişimin ritmi birbirinden ayrılmaya başladı. [dn]

1846-48'de Avrupa'nın büyük bölümünü kasıp kavuran ekonomik bunalım, tarımın belirleyici olduğu eski tipte bir çöküntüydü. Bir anlamda bu bunalım, iktisat biliminde *ancien régime'in* ekonomide görülen en son belki de en kötü çöküntüsüydü. İlk endüstrileşme döneminin en kötü sarsıntısını, 1839 ile 1842 arasında tamamen 'modern' nedenlerden dolayı yaşayan İngiltere için durum böyle değildi (Hoş İngiltere'de de bu sarsıntı, düşük buğday fiyatlarıyla birlikte görünmüştü). İngiltere'de kendiliğinden toplumsal yanma noktasına, 1842 yazının ('buji patlamaları' olarak adlandırılan) planlanmamış Çartist genel grevinde ulaşıldı. Kıta Avrupası'nda bu noktaya 1848'de gelindiğinde, Avrupa'nın öteki endüstri ekonomisi sayılabilecek Belçika gibi İngiltere de sadece uzun Viktoryan genişleme döneminin ilk devrevi [dönemsel] çöküntüsünü yaşamaktaydı. Marx'ın da öngördüğü gibi, mukabil bir İngiliz hareketi olmadan, kıtadaki devrimin başarılı olma şansı yoktu. Marx'ın göremediği, İngiltere ile kıta arasındaki eşitsiz gelişmenin, kıtayı kaçınılmaz olarak tek başına ayaklanmak zorunda bırakacağıydı.

Buna karşın, 1789'dan 1848'e kadarki dönemde kayda değer olan, bu dönemdeki ekonomik değişikliklerin sonraki ölçütlerle karşılaştırıldığında küçük olmaları değil, temelden bir takım değişikliklerin ortaya çıkmasıdır. Bunlardan ilki, nüfus alanıyla ilgilidir. Dünya nüfusu —özellikle de çifte devrimin yörüngesine giren dünyadaki nüfus—, 150 yıllık bir zaman dilimi içerisinde daha önce görülmemiş bir 'patlama'nın işaretlerini vermişti. Ondokuzuncu yüzyıldan önce ancak sayılı ülkeler nüfus sayımına benzer bir şeyler tuttuklarından ve bunlar da güvenilirlikten uzak olduklarından [dn], bu dönemde nüfusun hangi hızla arttığını tam olarak bilmiyoruz; ama tarihte kesinlikle bir benzeri daha yoktu ve (Rusya'da olduğu gibi, o tarihe dek yeterince yararlanılmayan arazilerin ya da boş yerlerin doldurulduğu seyrek nüfuslu bölgeler dışında) en büyük artış, ekonomik bakımdan en gelişmiş bölgelerde meydana gelmekteydi. Uçsuz bucaksız toprakların ve koca bir kıtanın kaynaklarının çekimine kapılmış insanların göçüyle şişen ABD nüfusu, 1790-1850 arasında yaklaşık altı kat artarak dört milyondan yirmi üç milyona çıktı. Birleşik Krallık'ın nüfusu da, 1800-1850 arasında yaklaşık iki kat, 1750-1850 arasında üç kat arttı. 1846 tarihli sınırlara göre Prusya'nın nüfusu, (Finlandiya dışında) Avrupa Rusyası'nda olduğu gibi, 1800-1846 arasında neredeyse iki katına çıktı. Norveç'in, Danimarka'nın, İsveç'in, Hollanda'nın ve İtalya'nın pek çok bölgesinin nüfusu, 1750-1850 arasında yaklaşık iki kat arttı; fakat ele aldığımız dönem boyunca bu artışın oranı fazla olağandışı değildi. İspanya ve Portekiz'in nüfusu da üçte bir oranında arttı.

Avrupa'nın müdahalesine ve Çin'in siyasal tarihinin geleneksel döngüsel hareketinin, bu dönemde etkinliğinin doruğunda bulunan Mançu hanedanının mamur idaresinin çöküşüne yol açmasına kadar, onsekizinci yüzyılda ve ondokuzuncu yüzyıl başlarında Çin nüfusunun hızla arttığı görülüyorsa da, Avrupa'nın dışındaki yerler hakkında fazlaca bir bilgimiz yok. [dn] Latin Amerika'da nüfus, muhtemelen İspanya'nın nüfus artışına benzer bir oranda artış gösterdi.[4] Asya'nın diğer bölgelerinde bir nüfus patlamasına dair belirtiler yoktur. Afrika'nın nüfusu da büyük olasılıkla istikrarını korumuştur. Sadece bazı boş yerlere yerleşen beyaz göçmenlerin sayısı, tıpkı 1790'da neredeyse hiçbir beyaz yerleşmeci yokken 1851'de yarım milyon beyazın yaşamaya başladığı Avustralya'da olduğu gibi, gerçekten olağandışı bir biçimde artmıştı.

Ekonomik devrimin dışsal bir nedeni olmaktan çok bir sonucu olarak görmemiz gerekse de, nüfusta ortaya çıkan bu dikkate değer artışın ekonomiyi büyük ölçüde uyarması doğaldı; çünkü o olmadan, böyle hızlı bir nüfus artışı, ancak sınırlı bir süre devam edebilirdi (Gerçekten de nüfus artışının sürekli bir ekonomik devrimle tamamlanmadığı İrlanda'da, artışın devam etmediği görülmüştür). Nüfus büyümesi, daha fazla emek, hepsinden önce de daha fazla *genç* emek ve daha fazla tüketici demekti. Ele aldığımız dönemin dünyası, yaşamının başındaki insanlarla, genç çiftlerle ve çocuklarla dolu, öncekilerden çok daha genç bir dünyaydı.

İkinci büyük değişiklik, ulaşım alanında ortaya çıktı. İngiltere, ABD, Belçika, Fransa ve Almanya'da uzun zamandır oldukça büyük bir pratik önem kazanmış olmakla birlikte, demiryolları 1848'de henüz emekleme evresindeydi; fakat demiryollarının devreye girmesinden önce bile ulaşım alanında eski ölçütlerle karşılaştırıldığında heyecan verici yenileştirmeler olmaktaydı. Örneğin Avusturya İmparatorluğu, 1830 ile 1847 arasında (Macaristan'ı saymazsak) var olan yollara 30.000 kilometre daha ekleyerek karayollarını 2.3 oranında artırdı.[5] Belçika, 1830-1850 arasında yol ağını neredeyse iki katına çıkardı. İspanya bile, büyük ölçüde Fransız işgali sayesinde, kısacık karayollarını iki katına çıkardı. Karayolu yapımında diğer her ülkeden bekleneceği gibi daha dev adımlarla ilerleyen ABD, posta arabası yol ağını sekiz kattan fazla —1800'de 21.000 milden

1850'de 170.000 mile çıkartarak— büyüttü.[6] İngiltere bir kanallar sistemine kavuşurken, Fransa (1800-1847 arasında) toplam 2000 mil uzunluğunda bir kanal ağı oluşturdu; ABD de, Erie, Chesapeake ve Ohio gibi yaşamsal öneme sahip su yolları açtı. Batı dünyasının toplam gemi tonajı, 1800 ile 1840 başları arasında iki katını geçti; buharlılar çoktandır (1822) İngiltere ile Fransa'yı birbirine bağlıyordu ve Tuna'yı bir boydan bir boya kat etmeye başlamıştı (Yelkenlilerle taşınan dokuz milyon tona karşılık 1840'da buharlılarla 370.000 ton yük taşındı; ama aslında bu rakam taşıma kapasitesinin yaklaşık altıda birini temsil ediyor da olabilir). Yine burada da Amerikalılar tüm dünyayı geride bıraktı; hatta en büyük ticari filoya sahip olmak bakımından İngiltere'yle bile yarışmaktaydı. [dn]

O zamanlar, hız ve taşıma kapasitesinde gerçekleştirilen bariz iyileştirmeleri de hafife almamak gerekir. Kuşkusuz Rus Çarını, 1834'te St Petersburg'dan Berlin'e dört günde götüren yolcu hizmetlerinden daha aşağı insanların yararlanması söz konusu değildi; fakat 1824'ten sonra Berlin-Magdeburg arasını iki buçuk gün yerine on beş saatte alan (Fransa ve İngiltere'den kopya edilmiş) yeni bir hızlı posta sistemi vardı. Rowland Hill'in, 1839'da gönderilen postalardan standart bir ücret alınması konusundaki parlak buluşu (1841'de yapışkan pulun da icadıyla birlikte) ve demiryolları, postayla gönderilen eşyaları iki katına çıkardı; fakat bu ikisinden de önce, ve İngiltere'den daha az gelişmiş ülkelerde posta hizmetleri süratle arttı: 1830 ile 1840 arasında Fransa'da yılda gönderilen mektup sayısı 64 milyondan 94 milyona çıktı. Yelkenliler artık yalnızca daha hızlı değil, daha da güvenliydiler; ortalama olarak da daha büyüktüler.[7]

Her ne kadar gergin bir yay gibi nehirlerin üzerine eğilen büyüleyici köprüler; büyük yapay su yolları ve limanlar; suda kuğular gibi kayan muhteşem tekneler ve zarif posta arabaları, endüstri tasarımının en güzel ürünleri arasında yer alsalar ve hep öyle kalacak olsalar da, teknik açıdan bu iyileştirmeler demiryolları kadar ilham verici değildi kuşkusuz. Yolculuğu ve ulaşımı kolaylaştıran, kenti taşraya, yoksul bölgeleri zengin bölgelere bağlayan araçlar olarak demiryolları son derece etkiliydi. Nüfus artışının nedeni büyük ölçüde onlardı; çünkü endüstri dönemi öncesinde nüfusun artmasını engelleyen şey, normal ölüm oranının yüksek olmasından çok —çoğunlukla son derece yerel görüngüler olan— kıtlık ve yiyecek darlığı gibi dönem dönem yaşanan felaketlerdi. Eğer kıtlık (1816-17 ve 1846-48'de olduğu gibi neredeyse evrensel bir görüngü olan kötü hasat dönemleri dışında) bu dönemde batı dünyasında daha az tehditkâr ve korkutucu bir hal almışsa, bunun esas nedeni, elbette yönetimin ve idarenin verimliliğinde yapılan genel iyileştirmelerin yanında, ulaşım alanındaki bu ilerlemelerdi (10. bölümle karşılaştırın).

Üçüncü büyük değişiklik, bütün bunların sonucunda doğal olarak ticaretin ve göçün hacminde gözlenen büyük artıştı. Elbette her yerde değil. Örneğin Kalabriyalı ya da Puglialı köylülerin göçe hazırlandıklarına dair bir işaret bulunmadığı gibi, büyük Nijniy Novgorod panayırına her yıl getirilen malların miktarında da kayda değer bir artış söz konusu değildi.[8] Fakat çifte devrimin dünyası bir bütün olarak alındığında, insanların ve malların hareketi neredeyse bir heyelanı andırmaktaydı. 1816 ile 1850 arasında beş milyon kadar Avrupalı, doğup büyüdükleri topraklardan ayrıldılar (Yaklaşık beşte dördü Amerika kıtasına gitti). Ülkelerin kendi içinde de muazzam ölçüde bir iç göç hareketi yaşandı. 1780 ile 1840 arasında batı dünyasının toplam uluslararası ticareti üç kattan fazla arttı; 1780 ile 1850 arasında dört katı geçti. Sonraki ölçütlere göre bu rakamlar elbette mütevazıydı [dn]; fakat —bu çağdaki insanların doğal olarak yaptıkları gibi— önceki ölçütlerle karşılaştırıldığında havsalaya

sığacak gibi değildi.

II

Daha da önemlisi, —ele aldığımız dönemde yaşamış bir tarihçinin, özel ilgi alanı ne olursa olsun fark etmemesi olanaksız bir dönüm noktası oluşturan— 1830'lardan sonra ekonomik ve toplumsal değişimin oranı gözle görülür biçimde ve hızla arttı. Kendi bağımsızlık savaşından sonra öne fırlayarak 1810'larda ekili alanlarını iki katına çıkartan, gemi taşımacılığını yedi kat arttıran ve genelde gelecekteki kapasitesi hakkında da bir fikir veren ABD ayrı tutulursa, Fransız Devrimi dönemi ve bu dönemin savaşları, İngiltere dışında büyük bir doğrudan ilerlemeye yol açmadı (Sadece çırçır değil, buharlı gemiler, taşıma bandıyla üretimin ilk biçimlerinden olan Oliver Evans'ın bir taşıma bandı üzerinde çalışan un değirmeni, bu dönemin Amerikan yenilikleridir). Daha sonra ortaya çıkacak olan pek çok endüstrinin, özellikle de ağır endüstrinin temelleri Napoleon dönemi Avrupası'nda atılmış olmakla birlikte, her yerde bunalıma yol açan savaşların sona ermesiyle birlikte varlığını uzun süre devam ettiremedi. 1815-1830 arası bütün bir dönem, aksiliklerle dolu, en iyi halde ağır aksak bir iyileşmenin hâkim olduğu bir dönemdi. Devletler, mâliyelerine —normal olarak şiddetli bir deflasyonla— bir çekidüzen vermekteydiler (Buna son olarak 1841'de Ruslar başvurmuştu). Endüstriler, bunalımın ve yabancı rekabetin darbeleri altında sendelemekteydi; Amerikan pamuk endüstrisi çok ağır bir darbe yedi. Kentleşme, yavaş gelişiyordu: 1828'e kadar Fransa'nın kırsal nüfusu, kentlerin nüfusu kadar büyüdü. Tarım, özellikle Almanya'da zayıf düştü. Ne var ki, korkunç bir hızla genişlemekte olan İngiliz ekonomisi dışındaki ekonomiler dahil bu dönemin ekonomik büyümesine bakan hiç kimse kötümserliğe kapılmayacak olsa da, çok azı İngiltere ve belki ABD dışında bir ülkenin endüstri devriminin eşiğinde bulunduğuna hükmedebilir. Yeni endüstrinin açık bir göstergesine bakalım: 1820'lerde İngiltere, ABD ve Fransa dışında dünyanın geri kalanında buharlı makinelerin sayısıyla buhar gücünün miktarı, istatistikçilerin dikkatini çekmeyecek kadar küçüktü.

1830'dan sonra (ya da o tarihlerde) durum hızla ve kökten değişikliğe uğradı; o kadar ki, 1840'a gelindiğinde endüstrileşmeye özgü toplumsal sorunlar —yeni proletarya, kontrolden çıkmış aşırı kentleşmeden duyulan korkular—, Batı Avrupa'da ciddi tartışmalara konu olan ve politikacılarla yöneticilerin kabusu haline gelen olgulardı. 1830 ile 1838 arasında Belçika'daki buharlı makinelerin sayısı iki katına, beygir güçleri neredeyse üç katına çıktı: 354 buharlı makine sayısı, ki 11.000 beygir gücü ediyordu, 712 oldu; bu da 30.000 beygir gücü demekti. 1850'de küçük olmakla birlikte o dönemde çok büyük oranda endüstrileşmiş olan bu ülkede neredeyse 66.000 beygir gücüne sahip 2300 makine bulunmaktaydı[9] ve yaklaşık 6 milyon ton (1830'dakinin yaklaşık üç katı) kömür üretimi yapılmaktaydı. 1830'da Belçika madencilik endüstrisinde tek bir anonim şirket bulunmazken, 1841'e gelindiğinde kömür üretiminin yaklaşık yarısını bu şirketler gerçekleştirmeye başladı.

Fransa, Alman devletleri, Avusturya ya da bu yirmi yıl içerisinde modern endüstrinin temellerinin atıldığı başka herhangi bir ülke ya da bölge için de benzeri rakamlar vermek sıkıcı olabilir: Örneğin

Almanya'da Krupps ilk buharlı makineyi 1835'de kullanmaya başladı; Ruhr'un büyük kömür havzalarında ilk kuyular, 1837'de açıldı ve kömür yakılan ilk fırın, 1836'da Çeklerin büyük demir merkezi Vitkovice'de, Falck'ın ilk haddehanesi 1839-40'ta Lombardiya'da kuruldu. Gerçek anlamda kitlesel bir endüstrileşme dönemi, —Belçika ve belki de Fransa dışında— 1848 sonrasına kadar ortaya çıkmadığından, bundan söz etmek haydi haydi sıkıcı olacaktır. 1830-48 dönemi, endüstri bölgelerinin, adları o günlerden günümüze dek gelen ünlü endüstri merkezlerinin ve şirketlerinin doğumuna damgasını vurmaktadır; fakat bunlar, bırakın yetişkin olmayı, henüz genç bile değildiler. 1830'lara dönüp bakan bizler, bu heyecan verici teknik deneyimin, elde ettiklerinden memnun olmayan ve yenilikçi girişimlerin oluşturduğu iklimin ne anlama geldiğini biliyoruz. Bu, Amerika'nın orta batısının yerleşime açılması demekti; fakat Cyrus McCormick'in ilk biçerdöveri (1834) ve 1838'de ilk 78 kile buğdayın Chicago'dan doğuya gönderilmesi, ancak 1850 sonrasına hazırlık olmak bakımından tarihteki yerlerini almaktadırlar. 1846'da yüz biçerdöver üretme işine kalkan fabrika, yine de cesaretinden ötürü kutlanmaktaydı: "Biçerdöver yapmak gibi riskli bir işe girişecek yeterince cesarete ve enerjiye sahip kimseler bulmak, çiftçileri ürünlerini biçerdöverlerle kaldırmaya ya da bu tür yeniliklere sıcak bakmaya ikna etmek kadar zor bir işti."[10] Bu, sistemli olarak demiryolu yapılması, Avrupa'da ağır endüstrilerin kurulması ve yatırım tekniklerinde bir devrim demekti; fakat Pereire kardeşler, 1851'den sonra mali sermayenin büyük maceraperestleri olarak ortaya çıkmasalardı, endüstrinin, garantör olarak hareket eden (ve hiç gerek yokken 1830'da yeni kurulan Fransız hükümetine boyun eğmiş olan) en zengin bankerler aracılığıyla bütün kapitalistlere son derece uygun koşullarda borçlanacağı yer olan bir 'borç alma, verme bürosu' kurma tasarısına pek fazla ilgi göstermemiz gerekmeyebilirdi.[11]

İngiltere'de olduğu gibi, bu endüstrileşme hamlelerine, tüketici malları —genellikle tekstil, ama bazen de gıda maddesi— yol açmaktaydı; fakat sermaye malları da —demir, çelik, kömür vs— uzun zamandır, ilk İngiliz endüstri devriminde olduğundan daha önemliydi: 1846'da Belçika'da endüstride çalışanların yüzde 17'si, sermaye malları endüstrisinde çalışmaktaydı; buna karşılık bu rakam, İngiltere'de yüzde 8 ile 9 arasındaydı. 1850'de Belçika endüstrisinin toplam buhar gücünün dörtte üçü, madencilik ve metalürji alanında bulunmaktaydı.[12] İngiltere'de olduğu gibi, yeni endüstri kuruluşları —fabrika, demirhane ya da maden— ortalama olarak oldukça küçüktü ve fabrikalarla pazarın talepleri sayesinde büyümüş ve sonunda her ikisinin gelişmesi karşısında silinip gidecek olan, teknik bakımdan devrim geçirmemiş, eve iş alan ya da taşeronluk yapan gerekli ölçeğin altında kalmış büyük bir ucuz emek kitlesiyle kuşatılmaktaydı. Belçika'da (1846) bir yünlü, ketenli ve pamuklu işletmesinde çalışan ortalama işçi sayısı 30, 35 ve 43; İsveç'te (1838), tekstil 'fabrikası' başına ortalama sadece 6-7 idi.[13] Öte yandan endüstrinin bazı yerlerde İngiltere'dekinden daha fazla yoğunlaştığını gösteren işaretler vardır; öyle ki kimi zaman tarımsal bir çevrenin ortasında bir ada durumunda olan, öncülerinin deneyimlerinden yararlanan, daha gelişmiş teknolojiye dayanan ve genellikle hükümetlerden büyük planlı destekler gören bu bölgelerde endüstrinin gelişme kaydetmesi beklenir. Bohemya'da (1841) bütün pamuk bükme makinelerinin dörtte üçü, her birinde 100 işçi çalışan imalathanelerde; bunların yaklaşık yarısı da, her birinde 200'ü aşkın işçi çalıştırılan on beş imalathanede kullanılmaktaydı.[14] (Öte yandan 1850'lere kadar neredeyse bütün dokuma işlemi, el tezgâhlarında yapılmaktaydı.) Yeni yeni öne çıkmakta olan ağır endüstrilerdeyse durumun böyle olması çok daha doğaldı: 2000 kişi çalıştıran Seraing'deki Cockerill fabrikaları gibi endüstri devlerini saymazsak, ortalama bir Belçika dökümhanesinde (1838) 80 işçi, ortalama bir Belçika kömür madeninde (1846) 150 kadar işçi çalışmaktaydı.[15]

Demek ki, endüstrinin manzarası, adalarla bezenmiş bir dizi gölü andırmaktaydı. Eğer ülkeyi bir göl gibi düşünürsek, bu adalar endüstri kentlerini, (Almanya ve Bohemya dağlarında pek bildik bir görüntü oluşturan imalatçı köyler ağı gibi) kırsal yapıları ya da endüstri bölgelerini (Fransa'da Mulhouse, Lille ya da Rouen; Prusya'da —Frederick Engels'in pamuk ustası dindar ailesinin bulunduğu— Elberfeld-Barmen ya da Krefeld; güney Belçika ya da Saksonya) temsil etmekteydi. Bağımsız zanaatkârların, kış mevsiminde satmak üzere mal üreten köylülerin ve evde siparişle çalışan işçilerin oluşturduğu geniş kitleyi göl olarak kabul edersek, adalar, çeşitli büyüklükteki imalathaneleri, fabrikaları, madenleri ve dökümhaneleri temsil etmektedir. Bu manzara içinde su, hâlâ büyük bir yer işgal etmektedir; ya da —bu benzetmeyi gerçekliğe biraz daha uydurursak— endüstri ve ticaret merkezlerinin etrafını, küçük ölçekli ya da bağımsız üretim yapan insanların oluşturduğu sazlıklar çevirmiştir. Yine bunların yanında, daha önceleri feodalizmin uzantıları olarak kurulmuş ev ve diğer endüstriler de vardı ve bunların çoğu —örneğin Silezya'daki keten üretimi gibi— hızla ve trajik bir biçimde yok oldular.[16] Tüketim, ulaşım gereksinimlerini ve genel hizmetleri karşılamak üzere emekçilerden ve zanaatkârlardan oluşan muazzam bir nüfusu barındırmakla birlikte, büyük kentler çok fazla endüstrileşmiş değildi. Lyon dışında, dünyada 100.000'in üzerinde nüfusa sahip kentler arasında yalnızca İngiliz ve Amerikan kentlerinde endüstri merkezleri bulunmaktaydı: Örneğin 1841'de Milano'da sadece iki küçük buharlı makine vardı. Gerçekten de —kıta Avrupası'nda olduğu kadar İngiltere'de de— tipik bir endüstri merkezi, küçük ya da orta ölçekli bir taşra kasabası ya da köylerden oluşan bir topluluktu.

Bununla birlikte, bir önemli açıdan kıtadaki —belli ölçülerde de Amerika'daki— endüstrileşme, İngiltere'dekinden farklıydı. Endüstrinin özel girişim eliyle kendiliğinden gelişmesinin ön koşulları elverişli olmaktan çok uzaktı. Gördüğümüz gibi İngiltere'de, iki yüzyıl süren yavaş bir hazırlık evresinden sonra, hiçbir üretim faktöründe gerçek bir darlık söz konusu olmadığı gibi, kapitalizmin tam anlamıyla gelişmesi önünde gerçek anlamda sakatlayıcı bir kurumsal engel de bulunmuyordu. Başka yerlerde durum böyle değildi. Örneğin Almanya'da bariz bir sermaye eksikliği vardı; Alman orta sınıfları arasında var olan (Biedermayer'in büyüleyici sadelikteki iç dekorasyonu tarzında da olsa, güzel bir biçimde dönüştürülmüş) mütevazı yaşam standardı, bunun bir kanıtıdır. Weimar'daki evi, İngiliz Clapham mezhebinin mütevazı bankerlerinin rahatlık standardını aşan —ama çok da aşmayan— Goethe'nin, o günün Alman ölçüleri bakımından gerçekten çok zengin bir adam olduğu çoğu zaman unutulmaktadır. 1820'lerde Berlin'deki saray hanımları, hatta prensesler, bütün yıl boyunca basit pamuklu elbiseler giyerlerdi; kazara ipekli bir elbiseleri olursa bunları özel durumlar için saklarlardı.[17] Ustaların, zanaatkârların ve çırakların geleneksel lonca sistemi, hâlâ kapitalist iş yaşamının, vasıflı emeğin hareketinin ve aslında bütün ekonomik değişmenin yolunda durmaktaydı: Gerçi üyesi oldukları loncalar kaldırılmamış, hatta dönemin yerel kanunları tarafından güçlendirilmişti, ama 1811'de Prusya'da bir zanaatkârın bir loncaya üye olma yükümlülüğü kaldırıldı. Başka yerlerde Gewerbefreiheit'in [ticaret serbestisinin] ülkeye tam girişi için 1850'leri beklemek gerekti.

Her biri kendi denetim aygıtlarına ve yerleşik çıkarlara sahip olan yığınla küçük devlet, hâlâ ussal gelişmeye köstek olmaktaydı. Prusya'nın kendi çıkarları doğrultusunda ve 1818 ile 1834 arasındaki stratejik konumunun baskısıyla gerçekleştirdiği (Avusturya'yı dışarıda bırakan) genel bir gümrük birliğini sağlamak bile başlı başına bir zaferdi, ister merkantilist ister korumacı olsun her bir hükümet, en basit konularda bile toplumsal istikrarın yararına olmakla birlikte özel girişimi sıkan,

adeta sağanak halinde düzenlemeler ve idari denetimler yağdırdı. Prusya devleti, el üretiminin kalitesini ve el ürünlerinin fiyatlarını, Silezya'nın keten dokuma ev endüstrisinin faaliyetlerini ve Ren'in sağ kıyısındaki maden sahiplerinin işlerini denetimine aldı. Kömür madeni açmak için hükümetin izni gerektiği gibi, işe başlandıktan sonra da bu izin geri alınabilmekteydi.

Açıktır ki (yığınla başka devlette de benzerleri bulunabilecek) bu koşullar altında, endüstriyel gelişmenin İngiltere'den oldukça farklı bir yol izlemesi gerekti. Örneğin kıtanın her yanında hükümetler, sadece bunu yapageldikleri için değil, yapmak zorunda olduklarından endüstrinin gelişmesi işini büyük oranda kendi ellerine aldılar. Birleşik Hollanda Krallığının kralı I. William, 1822'de, yüzde 40 kadar hissesi krala ait, yüzde 5 hissesi de başkalarına dağıtılan devlet toprağının sahibi olan Societe Generale pour favoriser l'Industrie Nationale des Pays Bas'ı kurdu. Prusya devleti, ülkenin madenlerinin büyük bir kısmını işletmeye devam etti, istisnasız bütün yeni demiryolu sistemi, hükümetlerce planlandı ve fiilen onlar tarafından inşa edilmediyse de, son derece elverişli ayrıcalıklar ve yatırım garantileri tanınarak yapımları hükümetler tarafından teşvik edildi. Gerçekten de o güne dek İngiltere, demiryolu sistemi tamamıyla riski üstlenen ve kâr elde eden; yatırımcılara ve girişimcilere sağlanan bonolar ve garantiler biçiminde hiçbir teşvik görmeyen özel girişimciler tarafından gerçekleştirilen tek ülkedir. Demiryolu ağını ilk ve en iyi şekilde planlayan ülke Belçika idi; bu yeni kurulmuş bağımsız ülkeyi, Hollanda'ya dayanan (esasen su yoluyla sağlanan) ulaşım sisteminden kurtarmak için otuzların başlarında tasarlanmıştı. Muhafazakâr büyük burjuvazinin güvenilir yatırımlarını spekülatif yatırımlarla değiştirmekteki gönülsüzlüğüyle siyasal güçlükler, Ticaret Odası'nın 1833'te kurulmasına karar verdiği Fransız demiryolu ağının inşaasını geciktirdi; yine devletin 1842'de kurulmasına karar verdiği ve planlarını Prusyalıların hazırladığı Avusturya demiryolu şebekesi de kaynak yokluğu yüzünden ertelendi.

Benzer nedenlerle kıtadaki kapitalist girişim, iş yaşamıyla, ticaretle ve bankacılıkla ilgili yeterince modernleştirilmiş yasalara ve mali aygıtlara İngilizlerden çok daha fazla bağımlıydı. Aslında Fransız Devrimi her ikisini de sağlamıştı: Yasal olarak sözleşme özgürlüğünü garanti eden, poliçeleri ve diğer ticari kağıtları tanıyan ve (İngiltere ve İskandinavya dışında bütün Avrupa'da benimsenen societe anonyme ve commandite gibi) anonim şirketlerle ilgili düzenlemeler getiren Napoleon yasaları, bu bakımdan bütün dünya için bir model haline geldi. Ayrıca devrimci genç Saint-Simoncuların, Pereire kardeşlerin yaratıcı beyinlerinden çıkan endüstrinin mali gereksinimlerini karşılamaya dönük araçlar da diğer ülkeler tarafından memnuniyetle kabul gördüler. Onların büyük başarılarına tanık olmak için, 1850'lerin ekonomik patlama çağını beklemek gerekti; fakat daha 1830'larda Belçikalı Societe Generale, Pereire kardeşlerin tasarladığı türden bir yatırım bankacılığını yaşama geçirdi ve (gerçi işadamlarının büyük bir bölümü henüz onlara kulak vermiyordu ama) Hollanda'daki bankerler de Saint-Simoncu fikirleri benimsediler. Özünde bu fikirler, kendiliğinden endüstrinin gelişmesine gitmeyebilecek ve sahipleri tarafından nereye yatırılacağı tam olarak bilinmeyen ülke içindeki çeşitli sermaye kaynaklarını, bankalar ve yatırım tröstleri tarafından yönlendirmeyi amaçlamaktaydı. 1850'den sonra bu durum, banker olduğu kadar yatırımcı olarak da hareket eden ve böylelikle endüstriye egemen olan ve sermayenin ilk yoğunlaşmasını kolaylaştıran büyük bankaların kıtaya (özellikle Almanya'ya) özgü bir niteliği haline geldi.

III

Ne var ki, bu dönemdeki ekonomik gelişme, muazzam bir paradoks taşımaktadır: Fransa. Kağıt üzerinde hiçbir ülke Fransa'dan daha hızlı ilerleyemezdi. Daha önce de gördüğümüz gibi, Fransa kapitalist gelişmeye son derece uygun kurumlara sahipti. Girişimcilerinin yaratıcılığının ve buluşçuluğunun Avrupa'da bir benzeri yoktu. Alışveriş mağazalarını, reklamcılığı ilk bulan ya da geliştiren ve bilimin üstünlüğünü kabul eden; Nicephore Niepce ve Daguerre ile fotoğraf, Leblanc'la soda işlemi, Berthollet'le klorla ağartma sistemi, elektro kaplama, galvanizleme gibi her tür teknik yeniliği ve başarıyı gerçekleştiren Fransızlar oldu. Fransız bankerler, dünyanın en yaratıcı bankerleriydi. Ülke, teknik uzmanlık yardımıyla kıtanın her yanına, hatta 1850'den sonra London General Omnibus Company gibi yollarla İngiltere'ye bile ihraç ettiği büyük miktarda sermaye rezervine sahipti. 1847'de yaklaşık 2 milyar 250 milyon frank ülke dışına gönderildi[18] ve bu rakam sadece İngiltere'ninkinden azdı, diğer her ülkeden fersah fersah daha fazlaydı. Paris, uluslararası mali sermayenin Londra'nın yalnızca biraz gerisinden gelen bir merkeziydi; hatta 1847'de olduğu gibi bunalım dönemlerinde Londra'dan bile güçlü olduğunu kanıtlamıştı. Fransız girişimciliği 1840'larda —Floransa'da, Venedik'te, Padova'da, Verona'da— Avrupa'nın gaz şirketlerini kurmuş ve İspanya, Cezayir, Kahire ve İskenderiye'de kurmak üzere anlaşmalar yapmıştı. Fransız girişimciliği (Almanya ve İskandinavya'dakiler dışında) Avrupa kıtasının neredeyse bütün demiryollarını finanse etmekteydi.

Oysa gerçekte Fransa'nın ekonomik gelişmesi, temelde diğer ülkelerinkinden belirgin ölçüde yavaş seyrediyordu. Nüfusu yavaş arttı; büyük sıçramalar göstermedi. Fransa'nın kentleri (Paris dışında) çok gösterişsiz bir biçimde genişledi; hatta 1830 başlarında içlerinden bazıları adeta büzüldü. 1840'ların sonlarında Fransa'nın endüstriyel gücü, kuşkusuz kıta Avrupası'nın diğer bütün ülkelerinkinden daha büyüktü —kıtanın tümünün sahip olduğu kadar bir buhar gücüne tek başına sahipti—, ancak İngiltere karşısında görece olarak zemin kaybetmişti, Almanya karşısındaysa kaybetmek üzereydi. Fransa, gerçekten de üstünlüklerine ve ilk harekete geçen ülke olmasına rağmen hiçbir zaman İngiltere, Almanya ve ABD'ye benzer büyük bir endüstri devleti haline gelemedi.

Bu paradoksun açıklaması, önceden gördüğümüz gibi (80-81. sayfalara bakınız), Kurucu Meclis'in kazandırdıklarının çoğunu Robespierre eliyle yitiren, bizzat Fransız Devrimi idi. Fransa ekonomisinin kapitalist bölümü, köylülüğün ve küçük burjuvazinin oluşturduğu hareketsiz temel üzerine dikilmiş bir üstyapıydı. Topraksız özgür tarım işçileri, azar azar kentlere geliyorlardı; başka yerlerde ilerici sanayicileri zengin eden standartlaşmış ucuz mallar, yeterince büyük ve genişleyen bir pazardan yoksundu. Çok büyük bir sermaye birikimi sağlandı, ama bunların ev endüstrisine yatırılması için bir neden yoktu.[19] Akıllı Fransız girişimciler, kitlesel tüketim için değil, lüks mallar imal ettiler; akıllı bankerler de ülke içindeki değil, dışardaki endüstrileri kalkındırdılar. Özel girişimle ekonomik büyüme, ancak bu ikincisi birincisine diğer iş biçimlerinden daha yüksek kârlar sunduğunda birlikte yürür. Gerçi bu özellik Fransa sayesinde başka ülkelerin ekonomik büyümesini teşvik etti, ama Fransa'da böyle olmadı.

Fransa'nın tam ters ucunda ABD bulunmaktaydı. Bu ülke, sermaye sıkıntısı çekmekle birlikte, her

miktarda sermaye ithal etmeye hazırdı; İngiltere de ihraç etmeye hazırdı. ABD, vahim bir insan gücü sıkıntısı içindeydi; oysa İngiliz Adaları ve Almanya, kırkların ortasında patlak veren büyük açlıktan sonra milyonlara varan fazla nüfusunu ihraç ediyordu. ABD'de teknik beceriye sahip yeterli sayıda insan yoktu, ama o da —Lancashire pamuk işçileri, Galli madenciler ve demirciler—, dünyanın çoktandır endüstrileşmiş bölgelerinden ithal edilebilirdi ve Amerikalılara özgü, emekten tasarruf sağlayan ve hepsinden öte çalışmayı basitleştiren makineler icat etme ustalığı zaten çoktan yerleşmişti. ABD, sadece uçsuz bucaksız topraklarını ve kaynaklarını kullanıma açmak için gereken ulaşım ve donanımdan yoksundu. Her ne kadar Amerikalı göçmenler, hükümetler, misyonerler ve tacirler, çoktandır Pasifik'e kadar karadan yayılmış ya da —dünyanın en dinamik ve ikinci büyük ticaret filosunun desteğinde— ticaretlerini Zanzibar'dan Hawaii'ye kadar okyanusun karşısına taşımış olsalar da, salt ekonominin içsel genişlemesi bile, ekonomisini neredeyse sınırsız ölçüde büyütmeye yeterliydi. Pasifik ve Karayipler ise uzun zamandır Amerikan imparatorluğunun seçilmiş alanlarını oluşturmaktaydı.

Bu yeni cumhuriyetin her kurumu, sermaye birikimini, yaratıcılığı ve özel girişimi cesaretlendirmekteydi. Sahil kentlerine ve yeni işgal edilmiş iç bölgelerdeki eyaletlere yerleşmiş devasa yeni nüfus, standartlaşmış kişisel, eve ait ve çiftlik mallarıyla ekipmanlar talep etmekteydi ve ideal türdeşlikte bir pazar oluşturmaktaydı. Yeniliği ve girişimi büyük ödüller bekliyordu: Buharlı geminin (1807-13), bayağı kuntranın (1807), vida yolu açma makinesinin (1809), takma dişin (1822), yalıtılmış telin (1827-31), toplu tabancanın (1835), daktilo ve dikiş makinesi fikrinin (1843-46), rotatifin (1846) ve çiftlik makinelerinin birçok parçasının mucitleri, bu ödüllerin peşinde koşmuş insanlardı. Gerçek baş döndürücü hızına 1860'tan sonra ulaşacak olsa da, bu dönemde hiçbir ekonomi Amerika gibi hızlı genişlemedi.

ABD'nin, çok geçmeden ulaşacağı dünya çapında bir ekonomik güç olma konumuna yükselmesinin önünde sadece bir tek büyük engel vardı: Endüstri ve çiftlik ülkesi olan kuzey ile yarı sömürge durumundaki güney arasındaki çatışma. Çünkü Kuzey, Avrupa —özellikle İngiliz— sermayesinin, emeğinin ve becerisinin nimetlerinden yararlanırken, (bu kaynakların pek azını ithal edebilmiş) Güney, İngiltere'ye tipik bir biçimde bağımlı bir ekonomiydi. Güneyin, tam da Lancashire'ın hızla büyümekte olan fabrikalarına ihtiyaç duyduğu neredeyse bütün pamuğu sağlamaktaki başarısı, Avustralya'nın yünlüde Arjantin'in ette geliştirmekte olduğuna benzer bir bağımlı yapıyı kalıcılaştırdı. Güney, İngiltere'ye pamuk satmasına ve karşılığında ucuz İngiliz malları almasına olanak veren serbest ticaretten yanaydı; Kuzeyse, neredeyse en başından (1816) beri sanayicisini yabancılara, örneğin İngilizlere karşı mümkün olduğunca koruyordu; dolayısıyla istediği satışı yapamıyordu. Kuzey ve Güney, batıdaki topraklar için çekişme halindeydi; biri, köle plantasyonları ve kendine yeterli geri dağ konduları kurmaktan, öteki mekanik biçerdöverler getirmekten ve mezbahalar kurmaktan yanaydı; ve kıtayı bir baştan bir başa geçen demiryolu çağına kadar Middle West'in başlıca çıkış kapısını oluşturduğu Mississipi deltasını kontrol eden Güney, ekonomik kartları elinde tutuyordu. Amerikan ekonomisinin geleceği, Kuzeyin kapitalizmi eliyle ve onun denetiminde Amerika'nın birleşmesine yol açan 1861-65 İç Savaşı'na kadar açıklık kazanmadı.

İleri görüşlü gözlemcilerin, devasa nüfusu, büyüklüğü ve kaynaklarıyla er geç lâyık olduğu yere geleceğini çoktandır fark etmiş olmalarına karşın, dünya ekonomisinin gelecekteki bir başka devi olan Rusya, henüz ekonomik bakımdan ihmal edilebilir bir ülke konumundaydı. Onsekizinci yüzyıl çarlarının kurduğu, işverenleri toprak lordları ve feodal tüccarlar, çalışanları serfler olan madenler

ve imalathaneler yavaş yavaş çökmekteydi. Yeni endüstrilerse —evde yapılan, küçük ölçekli tekstil işleri—, ancak 1860'larda gerçekten dikkate değer bir genişleme göstermeye başladı. Hatta Ukrayna'nın verimli kara toprak kuşağından batıya pamuk ihracı bile, ancak ılımlı bir gelişme gösterebildi. Rus Polonyası daha çok gelişme kaydetmekteydi; fakat kuzeyde İskandinavya'dan güneyde Balkan yarımadasına dek Doğu Avrupa'nın geri kalanında büyük ekonomik dönüşüm çağı henüz başlamış değildi. Yine Katalonya ve Bask ülkesi gibi bir iki yer dışında, Güney İtalya ve İspanya'da da durum aynıydı. Hatta ekonomik değişmenin çok daha büyük boyutlarda yaşandığı Kuzey İtalya'da bile bu dönüşüm, imalat alanından çok (her zaman bu bölgede sermaye yatırımları ve kapitalist girişim için en büyük çıkış yeri olan) tarım, ticaret ve taşımacılıkta çok daha belirgindi. Fakat o sıralarda hâlâ tek endüstriyel güç kaynağını oluşturan kömürdeki kronik darlık, bütün Güney Avrupa'da bütün bu gelişmeleri zora sokmaktaydı.

Demek ki dünyanın bir bölümü endüstriyel güç olma yönünde ilerlerken, diğer bölümü geri kaldı. Fakat bu iki görüngü birbiriyle ilişkisiz değildi. Ekonomik durgunluk, atalet, hatta gerileme, ekonomik ilerlemenin ürünüydü. Çünkü görece geri kalmış ekonomiler, yeni zenginlik, endüstri ve ticaret merkezlerinin gücüne —ya da bazı durumlarda çekiciliğine— karşı nasıl direnebilirlerdi? İngilizlerle Avrupa'nın diğer bazı bölgeleri, fiyat kırarak bütün rakiplerini ekarte edebiliyorlardı. Dünyanın atölyesi olmak, onlara uygun düşmekteydi. İngiliz (ya da diğer Batı Avrupalı) mamul ürünleriyle, rekabet konusu olmayan malları değiştiren daha az gelişmiş ülkelerin yiyecek ve belki maden cevheri üretmek zorunda kalmalarından daha doğal bir şey olamazdı. "Güneş" diyordu Richard Cobden İtalyanlara, "sizin kömürünüzdür."[20] Yerel iktidarın, büyük toprak lordlarının, hatta ilerici çiftçilerin ya da çiftlik sahiplerinin elinde olduğu yerlerde, bu değişim şekli her iki tarafa da uymaktaydı. Küba'daki plantasyon sahipleri, paralarını şekerden kazanmaktan ve yabancıların şeker satın almasını mümkün kılan yabancı ürünler ithal etmekten son derece memnundular. Yerel imalatçıların seslerini duyurabildikleri ya da yerel yönetimlerin dengeli bir ekonomik gelişmenin avantajlarını ya da sadece bağımlılığın dezavantajlarını takdir edebildikleri yerlerde, bu düzen çok da güllük gülistanlık değildi. Her zaman olduğu gibi felsefi soyutlamanın cana yakın kılığıyla karşımıza çıkan Alman iktisatçı Federick List, İngiltere'yi başlıca ya da tek endüstri gücü haline getiren uluslararası bir ekonomiyi reddederek korumacılıktan yana tavır aldı; daha önce gördüğümüz gibi —işin felsefi tarafını çıkartırsak— Amerikalılar da aynı biçimde davrandılar.

Bütün bunlar, dünyanın küçük bir bölgesindeki öncü niteliğindeki endüstrileşmenin ona biçeceği rolü kabul ya da reddedebilecek kadar siyasal bakımdan bağımsız ve güçlü bir ekonomiyi varsaymaktaydı. Sömürgelerde olduğu gibi, ekonominin bağımsız olmadığı yerlerde böyle bir seçim olanağı yoktu. Gördüğümüz gibi, Hindistan, endüstrisizleştirilme süreci içinde bulunmaktaydı. Mısır, bu sürecin daha da canlı örneğini sunmaktaydı. Çünkü orada yerel yönetici Mehmed Ali, sistemli biçimde ülkesini modern bir ülke haline, yani diğer şeylerin yanı sıra endüstriyel bir ekonomi haline getirmeye çalışıyordu. Sadece (1821'den itibaren) dünya pazarı için pamuk üretimini cesaretlendirmekle kalmayıp 1838'de, yaklaşık kırk bin işçinin çalıştığı endüstriye 12 milyon sterlin gibi azımsanmayacak bir miktarda sermaye de yatırdı. Eğer Mısır kendi başına bırakılsaydı, ne olurdu bilemeyiz. Çünkü olan şuydu: 1838 tarihli İngiliz-Türk Anlaşması, yabancı tüccarları bu ülkeye soktu ve böylelikle Mehmed Ali'nin dış ticaret üzerinde oluşturduğu tekelin temelleri oyuldu; ve 1839-41'de Mısır'ın Batıya yenilmesi, Mehmed Ali'yi ordusunu küçültmek zorunda bıraktı, böylelikle Mehmed Ali'yi endüstrileşmeye iten güdünün büyük bölümü de ortadan kalktı.[21] Bu olay, ondokuzuncu yüzyılda batının savaş gemilerinin bir ülkeyi ticarete, yani dünyanın endüstrileşmiş

bölümünün üstün rekabetine ‘açması’nın ne ilk ne de son örneğiydi. Yüzyılın sonunda İngilizlerin himaye rejimi dönemindeki Mısır’a bakan biri, bu ülkenin, elli yıl önce —ve Richard Cobden’i tiksindirecek biçimde[dn] — ekonomik geri kalmışlıktan modern bir çıkış yolu arayan ilk beyaz olmayan devlet olduğuna inanmakta zorluk çekecektir.

Çifte devrim çağının bütün ekonomik sonuçları arasında en derin ve en kalıcı sonuca sahip olan, ‘gelişmiş’ ve ‘az gelişmiş’ ülkeler arasındaki bu bölünme oldu. Kabaca bir ifadeyle, 1848’de hangi ülkelerin birinci gruba üye oldukları belli olmuştu: (İber Yarımadası dışında) Batı Avrupa, Almanya, Kuzey İtalya ve Orta Avrupa'nın bazı bölümleri, İskandinavya, ABD ve belki bir de İngilizce konuşan göçmenlerin yerleştiği sömürgeler. Fakat aynı ölçüde, ufak tefek bazı kısımlar dışında, dünyanın öteki bölümlerinin geri kaldığı ya da —batının ihracat ve ithalatının gayrı resmi baskısı ya da batılı savaş gemilerinin ve askeri seferlerinin askeri baskısı altında— batının ekonomik bağımlılarına dönüştüğü de açıktı. 1930’larda Rusların, ‘geri’ ve ‘ileri’ arasındaki bu uçurumu aşacak araçlar geliştirmesine kadar, dünya sakinlerinin azınlığı ile çoğunluğu arasında var olan bu bölünme, kaldırılamaz, geçilemez ve büyümeye devam eden bir uçurum olarak kaldı. Yirminci yüzyıl tarihini bundan daha kesin bir biçimde belirlemiş bir başka olgu daha yoktur.

10. Yeteneklilere Yükselme Olanağı

Bir gün, bu orta sınıf mensubu beylerden biriyle Manchester'da yürüyordum. Kendisine, şu yüzkarası sağlıksız teneke mahallelerden söz edip, dikkatini kentin fabrika işçilerinin yaşadığı bu bölümünün iğrenç durumuna çektim. Hayatımda böylesine berbat kurulmuş bir kent görmediğimi belirttim. Sabırla dinledi ve sokağın köşesinde ayrılmak üzereyken, "gelin görün ki paranın büyük bölümü burada kazanılmıyor. Size iyi sabahlar efendim!" dedi.

- F. Engels, İngiltere'de İşçi Sınıfı'nın Durumu [1]

"L'habitude prevalut parmi les nouveaux financiers de faire pubier dans es journaux le menu des diners et es noms des convives." [dn]

- M. Capefigue [2]

I

Bir devrimin hangi resmi kurumları yıktığı ya da hangilerini kurduğu kolaylıkla ayırt edilebilir; fakat bu kurumlar devrimin sonuçlarının ölçüsü değildir. Fransa'da devrimin başlıca sonucu, aristokrat topluma son vermek olmuştur; ama ünvanlar ve başka gözle görülür dışlayıcılık alametleriyle ayırt edilen ve genellikle kendine bu tür hiyerarşilerin ilk örneği olan 'kan soyluluğu'nu model olarak alan toplumsal statü hiyerarşisi anlamında bir 'aristokrasi'ye değil. Bireylerin, kişisel yetenekleriyle yükselmeleri üzerine kurulmuş toplumlarda, bu tür gözle görülür ve yerleşik başarı işaretleri hoş karşılanır. Napoleon bile, 1815'ten sonra varlıklarını sürdürebilmiş eski aristokratlarla birleşen resmi bir soyluluk türü yarattı. Kaldı ki aristokrat toplumun sona ermesi, aristokratik nüfuzun sona ermesi anlamına gelmemektedir. Yükselen sınıfların, kendi servet ve güç sembollerini, eski üstün grupların yerleştirdikleri rahatlık, lüks ya da şatafat ölçütleriyle görmek istemeleri doğaldır. Yeni zenginleşen Cheshire kumaşçılarının hanımları, Napoleon dönemi savaş zenginlerinin baron unvanına bir değer biçmeleriyle ya da burjuva salonlarının "kadifeler, altınlar, aynalar, XV. Louis iskemle ve diğer mobilyaların kötü taklitleriyle" dolup taşmasıyla "aristokrat ruhundan yoksun biçimde İngiliz tarzı hizmetçilere ve atlara" sahip olunmasıyla aynı nedenle, 1840'lardan sonra bu amaçla sayıları sürekli artan görgü kurallarını ve kibar yaşamı anlatan kitaplar okuyarak 'hanımefendi' oldular. Kim bilir toplumun neresinden fırlamış, "tiyatrodaki locama geldiğimde bütün opera dürbünleri üzerime çevrilir, neredeyse krallara layık bir alkış alırım"[3] diyerek böbürlenen bir bankerden daha gururlu biri olabilir mi?

Öte yandan, Fransa gibi saray ve aristokrasi tarafından derinlemesine biçimlendirilmiş bir kültürün, üzerinden bu damgayı atması kolay değildir. Örneğin Fransız düz yazı edebiyatının (onyedinci yüzyıl aristokrat yazarlarına kadar geri götürülebilecek olan) kişisel ilişkilerin karmaşık psikolojik çözümlemelerine olan belirgin düşkünlüğü ya da onsekizinci yüzyıla özgü cinsel birliktelikler ve saklanmaya gerek duyulmayan âşıklar, metresler, 'parizyen' burjuva uygarlığının tamamlayıcı bir parçası haline geldi. Eskiden kralların resmi metresleri olurdu; şimdi onlara işinde başarılı borsacılar da katıldı. Kibar fahişeler, pahalı hizmetlerini, varlıklarını yollarına harcamış genç hovardalar kadar, hizmetlerinin karşılığını ödeyebilecek bankerlerlere reklamlarını yapmak üzere sundular. Aslında, Rus Devrimi'nin ondokuzuncu yüzyıl burjuvazisinin 'iyi edebiyat'a karşı tutumunu ve klasik baleyi ayrıksı bir sadakatle korumasından farksız nedenlerle, Fransız Devrim'i de pek çok yoldan ve biçimde Fransız kültürünün aristokratik özelliklerini ayrıksı bir saflık içerisinde korudu. Onlar, geçmişin arzulanan bir mirası olarak devrim tarafından devralındılar, soğuruldular ve böylelikle evrimin yarattığı olağan erozyona karşı devrim tarafından korundular.

Ne var ki, 1832'de Brestli balıkçılar kolerayı meşru kralın azline karşılık Tanrının bir cezası olarak görmüş olsalar da, eski rejim ölmüştü. Köylüler arasında biçimsel cumhuriyetçilik, Jakoben baldırıçıplakların ve uzun zamandır Hıristiyanlıktan soğumuş bölgelerin ötesine geçmekte zorlanıyordu; fakat Mayıs 1848'de yapılan ilk gerçek genel seçimde lejitimizm de batıyla ve Fransa'nın ortasındaki daha yoksul bölgelerle sınırlı kalmıştı. Modern taşra Fransası'nın siyasal coğrafyası, esas itibariyle daha o dönemde belli olmaya başlamıştı. Toplumsal tabakanın daha yüksek katları açısından Bourbon Restorasyonu, eski rejimi geri getiremedi; ya da daha doğrusu X. Charles bunu yapmaya kalktığında alaşağı edildi. Restorasyon toplumu, sürgünden dönen düklerden çok, Balzac'ın kapitalistlerinin ve kariyeristlerinin, Stendhal'ın Julien Sorel'inin toplumuydu. Talleyrand'ın gözünde tüten 1780'lerin 'tatlı yaşamı' ile arasında jeolojik bir çağ vardı. Balzac'ın Rastignac'ı, 1780'lerin aristokrat olmayan başarı sahibi Figaro'sundan çok 1880'lerin tipik siması Maupassant'ın Bel-Ami'sine, hatta 1940'ların Hollywood'una özgü bir sima olan Sammy Glick'e daha yakındır.

Tek sözcükle, devrim sonrası Fransa toplumu [sosyetesi], yapısı ve değerleri itibariyle burjuvaydı. O, parvenunun, yani kendi kendilerini yetiştiren insanların [sonradan görmelerin] toplumuydu; gerçi bu durum, ülkenin bu gibi insanlar tarafından yönetildiği, yani ülkenin Bonapartçı ya da cumhuriyetçi olduğu dönemler dışında, çok açık belli olmuyordu, 1840'da Fransız asilzadelerinin yarısının eski soylu ailelere mensup olması bize çok fazla devrimci görünmeyebilir; ancak öteki yarısının 1789'da halk tabakasından gelme kimseler olması, dönemin Fransız burjuvazisine, özellikle kıta Avrupası'nın geri kalanında var olan diğer toplumsal tabakaları dışlayıcı nitelikteki toplumsal hiyerarşilere özendikleri bir sırada, çok daha çarpıcı bir gerçek olarak görünmüştür. İkinci İmparatorluğa kadar tam anlamıyla sonradan görmelerin cenneti haline gelemeyecek olsa da, "İyi Amerikalılar öldüklerinde Paris'e giderler" deyişi, Paris'in ondokuzuncu yüzyıldaki konumunu ifade etmektedir. Londra, hatta Viyana, St Petersburg ya da Berlin bile, en azından ilk kuşak boyunca, paranın henüz her şeyi satın alamadığı başkentlerdi. Paris'te ise parayla satın alınamayacak hemen hiçbir şey kalmamıştı.

Yeni toplumun bu egemenliği, Fransa'ya özgü bir durum değildi. Demokratik ABD'yi bir yana koyarsak, yeni toplum (aslında İngiltere ya da Alçak Ülkeler'dekinden daha derin olmamakla birlikte) bazı yüzeysel yönlerden Fransa'da hem daha aşikar hem de daha resmi bir nitelik taşımaktaydı. İngiltere'de büyük aşçılar, Wellington Dükü'ne hizmet eden (daha önce de Talleyrand'a hizmet etmiş olan) Çareme ya da Reform Klübü'nde çalışan Alexis Soyer gibi, hâlâ soylulara hizmet etmekteydi. Fransa'daysa Devrim sırasında işlerini kaybetmiş soyluların aşçılarının açtığı halka açık pahalı lokantalar çoktandır faaliyetteydi. Dünyanın nasıl değiştiği, klasik Fransız yemeklerini tanıtan bir kitabın kapağında yer alan şu ibareden de anlaşılabilir: "Eski subaylardan, Provence Kontu sayın..., şimdilerde Richeliu sokağı, no. 26'da bulunan La Grande Taverna de Londres Lokantasında işletmecidir".[4] Restorasyon döneminde icat edilen ve 1817'den sonra Brillat-Savarin'in *Almanach des Gourmands*'ında [Oburlar Almanağı] yer alan bir tür olan *obur,* ev sahibelerinin gözlerini üzerinde hissetmeden akşam yemeklerini, yemek üzere çoktandır Cafe Anglais ya da Cafe de Paris'e takılmaya başlamıştı. İngiltere'de basın hâlâ bir eğitim, sövgü ve siyasal baskı aracıydı. Oysa Fransa'da Emile Girardin (1836), reklamlardan gelir elde etmeyi ve dedikodularla, tefrika romanlarla ve başka numaralarla okurları çekmeyi uman, siyasal ama ucuz modern bir gazete —*La Presse*— kurdu. [dn] (Bu kuşkulu alanda Fransızların öncülüğü, bugün bile İngilizcedeki *Journalism* [gazetecilik] ve *publicity* [aleniyet],

Almancadaki *Reklame* ve *Annonce* gibi sözcüklerin kullanılmasından bellidir.) Balzac'ın övgüyle anlattığı [dn] moda, mağazalar, vitrinler, 1820'lerin ürünü Fransız buluşlarıydı. Aristokrat İngiltere'de toplumsal statüsü boksörlerin ve jokeylerin statüsüne benzerliğini sürdürdüğü bir dönemde, Fransız Devrimi yeteneğe açık bir kariyer alanı olan tiyatroyu 'iyi toplum'a kazandırdı: Adını, banliyöyü moda haline getiren bir bankerden alan Maisons-Lafitte'de, Lablache, Talma ve başka tiyatro adamları, muhteşem Prince de la Moskowa sarayının çatısı altında toplandılar.

Endüstri Devrimi'nin, burjuva toplum yapısı üzerindeki etkisi, yüzeysel olarak bakıldığında çok çarpıcı olmamakla birlikte, aslında çok derindi. Çünkü, en tepede bir miktar asimilasyonun dışında emilmek için çok büyük olan, sadece kendi belirlediği koşullarda soğurulmak isteyecek kadar kendine güvenen ve dinamik, resmi toplumla bir arada var olan yeni bir *burjuva bloğu* yarattı. 1820'de bu büyük, katı işadamları ordusu, hâlâ reformdan geçmemiş Parlamento'ya İngiliz soylularının ve yakınlarının egemen olduğu Westminster'da ya da Harriete Wilson gibi asla püriten olmayan (hatta küçük göğüslü görünmeyi reddedecek kadar gayrı püriten) soylu bayanların, çevrelerinde ordudan, diplomasiden ve demir gibi katı ve burjuva olmayan Wellington Dükü'nün kendisi dahil asilzade takımından şık hayranları bulunduğu halde faytonlarını sürdükleri Hyde Park'ta henüz görülmüyordu. Onsekizinci yüzyılın tüccarları, bankerleri, hatta sanayicileri, resmi toplum içinde eriyecek kadar azdılar; gerçekten de, oğlu başbakanlık eğitimi gören yaşlı Sir Robert Peel'in başını çektiği pamuk milyonerlerinin ilk kuşağı, ılımlı da olsalar sıkı birer Tory idiler. Ancak endüstrileşmenin demir sabanı, Kuzeyin yağmur bulutlarının yardımıyla sert yüzlü işadamlarının sayısını artırdı. Manchester artık Londra ile uzlaşmaya yanaşmıyordu. "Manchester'ın bugün düşündüğünü Londra yarın düşünecek" savaş çığlığı altında, başkente kendi koşullarını dayatmaya hazırlanıyordu.

Bu taşralı yeni insanlar heybetli bir ordu oluşturmaktaydı; dahası üst ve alt tabakalar arasındaki uçurumu kapatan bir 'orta tabaka' olmaktan çok, giderek kendilerinin bir *sınıf* olduğu bilincine vardılar ('Orta sınıf terimi ilk kez 1812 civarında ortaya çıkmıştır). Daha 1834'te John Stuart Mill, toplum yorumcularının, "toplumun bu üç sınıfa ayrılmasını sanki Tanrının emirlerinden biriymiş gibi düşünmeye başlayıncaya kadar, toprak lordları, kapitalistler ve emekçilerin ebedi döngüsü içinde dönüp durmalarından şikayet edebilmekteydi.[6] Ayrıca onlar sadece bir sınıf değil, öncelikle (peşlerinden gelmeleri gerektiğine inandıkları [dn]) 'çalışan yoksullarla birlikte, aristokrat topluma, ileride de gerek proletaryaya gerekse toprak lordlarına karşı, en fazla sınıf bilincine sahip Tahıl Yasasına Karşı Birlik yapısı içerisinde bir araya gelmiş savaşçı bir sınıftılar. Bunlar, kendi kendilerini yetiştirmiş ya da en azından doğumlarına, ailelerine ya da resmi yüksek eğitime pek az şey borçlu olan, mütevazı kökenlere sahip insanlardı (Dickens'ın *Zor Yıllar'*ındaki Bay Bounderby gibi, böyle bir gerçeği söylemekten de çekinmeyen kimselerdi). Zengindiler ve yıldan yıla daha da zenginleşiyorlardı. Her şeyden önce yırtıcı ve dinamik bir öz güvenle doluydular; meslek yaşamlarının, yeryüzünü onlara bir tepside sunmak üzere ilahi takdirin, bilimin ve tarihin bir araya geldiğini gösterdiğini düşünüyorlardı.

Kapitalizme övgüler düzen kendi kendini yetiştirmiş gazeteciler ve yayıncılar —*Leeds Mercury'den* Edward Baines (1774-1848), *Manchester Guardian*'dan John Edward Taylor (1791-1844), *Manchester Times'tan* Archibald Prentice (1792-1857), Samuel Smiles (1812-1904)— tarafından birkaç basit dogmatik önermeye tahvil edilmiş olan 'ekonomi politik', onlara entelektüel bir kesinlik kazandırmaktaydı. Duygulu Metodistten ziyade sert Independent, Üniteryan, Baptist ve

Quaker tarzı protestan muhalefet de onlara ruhsal eminlik duygusu veriyor ve işe yaramaz aristokratları küçük görmelerini sağlıyordu, işçilerine aşağıdaki konuşmayı yapan işvereni harekete geçiren saik, ne korku ne öfke hatta ne de merhametti:

"Doğanın Tanrısı, insanın bozmaya hakkı olmayan adil ve haktanır bir yasa koymuştur; eğer böyle bir şeye cüret ederseniz, Tanrının sizi mukabil bir cezayla cezalandıracağı her zaman için kesindir... Aynı şekilde efendiler, hizmetkârları üzerinde daha etkili bir baskı kurabilmek için güçlerini birleştirme cüreti gösterirlerse, bu davranışlarıyla Tanrının büyüklüğüne karşı gelmiş olurlar ve Tanrının gazabını üzerlerine çekerler; öte yandan hizmetkârlar da kazancın efendilerine ait payını işverenlerinden zorla almak için güçlerini birleştirirlerse, hakkaniyet yasasını aynı biçimde çiğnemiş olurlar.[7]

Evrende bir düzen vardı, ama bu artık geçmişin düzeni değildi. Adı ‘buhar’ olan ve Malthus’un, McCulloch’un ve makine kullanan herhangi birinin ağzından konuşan tek bir Tanrı vardı.

Onsekizinci yüzyılın bilinemezci aydınlarının, kendi kendini yetiştirmiş bilginlerinin ve onlar adına konuşan yazarların ortaya koydukları çizgiler, çoğunun bu amaçla ilişkili olmayan hiçbir konuda tasalanmayacak kadar kendilerini para kazanma işine kaptırdıkları gerçeğini gizlememelidir. Yetersiz eğitimlerinden dolayı ampirizmin ötesinde kalan her konuya şüpheyle yaklaşan pratik insanlar olduklarından, kendi aydınlarına, hatta Richard Cobden (1804-1865) gibi özellikle başarılı bir işadamı olmadıklarında bile, pratik olmayan aşırı karmaşık ve incelikli fikirlerden uzak durdukları sürece değer verdiler. Bilimadamı Charles Babbage (1792-1871), bilimsel yöntemlerini boş yere bu insanlara önerdi. Endüstri tasarımının, teknik eğitimin ve ulaşımın ussallaştırılmasının öncüsü Sir Henry Cole, bu insanlara (Alman Prens Consort’un paha biçilmez yardımlarıyla) yine kendi çabalarının ve girişimlerinin en parlak anıtı olan 1851 tarihli Büyük Sergi’yi kazandırdı. Fakat buna rağmen, kârlarına doğrudan bir yararı olmadığı sürece bütün hükümet müdahalelerinden olduğu gibi nefret ettikleri bürokrasiden de zevk alan burnu büyük bir işgüzar olarak kamu yaşamından dışlandı. Demiryollarına damgasını vuran, Samuel Smiles’ın oluşturduğu mühendisler panteonunda (“pratik ve kazanç getiren sonuçlara göre bakıldığında Stephensonlar hiç kuşkusuz izlenmeye değer, daha güvenilir insanlardı” gibi melun bir ifade dışında) kendisine yer verilmemiş hayal gücü yüksek, ince düşünüşlü ve cüretkâr mühendis Isambard Kingdom Brunel’den çok, tek yaptığı eski beygir ve araba ölçüsünü trenlere uygulamak olan kendi kendini yetiştirmiş kömür ocağı makinisti George Stephenson oldu.[8] Felsefi bakımdan radikal olanları, en iyi halde, yeni ve bilimsel temele dayanan endüstrilerde çalışacak teknisyenler yetiştirmek üzere (bu tür yerlerin doğasına uygun düşmediği halde işçilerin kulak vermekten vazgeçmedikleri siyasal bakımdan yıkıcı yanlışlardan arındırılmış) bir ‘Makinist Enstitüleri’ ağı kurdular. 1848’e gelindiğinde, böyle bir teknolojik eğitimin (Almanlardan ya da Fransızlardan farklı olarak) İngilizlerin işine yarayabilecek şeyler öğretebileceği noktasında genel bir idrak noksanlığından ötürü, bu enstitülerden pek çoğu can çekişmekteydi. Yeni kurulan İngiliz Bilimi Geliştirme Derneği’nin toplantılarına koşan zeki, deneysel kafalı, hatta kültürlü imalatçılar da yok değildi; fakat bunların, sınıflarının normunu temsil ettiklerini varsaymak hata olur.

Bu kuşak, Trafalgar Savaşı ile Büyük Sergi arasında yetişti. Kültürlü ve ussallıktan yana taşralı tüccarlar ve muhalif papazlardan oluşan toplumsal bir çevre ile Whig yüzyılının düşünsel ortamında yetişmiş olan öncelleri, belki de daha az barbar kimselerdi: Şair Josiah Wedgwood (1730-1795) bir FRS (Kraliyet Bilimler Akademisi) üyesi ve bir antika meraklısıydı; Matthew Boultan ve ortağı James Watt ile kimyacı, devrimci Priestley’le birlikte Ay Derneği’nin üyesiydi (Oğlu Thomas fotoğraf çekiyor, bilimsel yazılar yayınlıyor ve şair Coleridge’e parasal destekte bulunuyordu). Onsekizinci

yüzyıl imalatçısının, fabrikalarını George dönemi kitaplarındaki tasarımlara göre kurması doğal bir şeydi. Onların ardılları, daha kültürlü olmamakla birlikte, en azından daha savurgandılar; çünkü 1840'larda sözde baronluk malikânelerine, sözde gotik ve rönesans üsluplu belediye binalarına harcayacak ve kendi mütevazı ve yararcı ya da klasik şapellerini dikey tarzda yeniden yapacak paraları vardı. Fakat George ve Victoria dönemi arasında, Charles Dickens'ın Zor Zamanlar'ında genel hatları çizilen, haklı olarak işçi sınıfının olduğu kadar burjuvazinin de kasvetli çağı diye nitelenen bir dönem ortaya çıktı.

İkiyüzlülüğü de otomatikman beraberinde getirecek kadar püriten ahlakı takıntı haline getirmiş, sert, kendini üstün gören, gayrı entelektüel sofu protestancılık, bu ıssız ve viran döneme egemen oldu. G. M. Young'ın dediği gibi "erdem, geniş, yenilmez bir cephede ilerledi"; ve en iyi halde üstün kimselerin merhametini hak eden erdemsizleri, zayıfları, günahkârları (yani ne parası olan ne de duygularını ya da mali harcamalarını denetleyebilen insanları) çiğneyerek, ait oldukları çamura gömdü. Bunda belli bir kapitalist ekonomik anlam vardı. Eğer büyük girişimci olacaklarsa küçük girişimcilerin kazançlarının çoğunu tekrar işe yatırmaları gerekmişti. Yeni proleter kitleler, en zalimane çalışma disiplini altında endüstriyel çalışmanın ritmine boyun eğmek zorundaydılar, aksi halde çürümeye terk edileceklerdi. Ancak bugün bile bu kuşağın yarattığı peyzaj karşısında nefeslerin tutulmaması olanaksızdır[9]:

"Coketown'da gördüğünüz her şey çok çalışmanın ürünüdür. Onsekiz dini mezhebin üyelerinin yaptığı gibi eğer dini bir mezhebin üyeleri burada bir şapel yapmışsa, kimi zaman (ama sadece son derece süslü örneklerinde) tepesindeki kuş kafesi içinde bir çanı bulunan, kırmızı tuğladan bir ambar gibi yapmışlardır... Kentteki bütün duyurular, aynı biçimde siyah ve beyaz karakterde yazılmıştır. Bazen cezaevi revir, revir de cezaevi; bazen belediye binası her ikisi ya da yapısındaki inceliklere ters düşer görünen başka bir şey olabilmekteydi. Gerçek, gerçek, gerçek; kentin maddi olsun olmasın her yanında gerçek vardı... Doğumhaneyle mezarlık arasındaki her şey gerçekti ve rakamlarla ifade edemeyeceğiniz ya da ucuza alınıp pahalıya satılabilir olmayan tek bir şey gösteremezsiniz; sonsuz dünya, Amin." [dn]

Evanjeliklerin ve püritenlerin, durumu kendileri için mantıklı sözler halinde ortaya koyan onsekizinci yüzyılın bilinemezci 'felsefi düşünen radikalleri'yle paylaştıkları burjuva faydacılığına bu kuru ve sıkıcı adanma, demiryollarında, köprülerde ve depolarda kendine özgü işlevsel bir güzellik ve Fabrika burçlarının tepelerinden baktığı sıra sıra ise batmış, grili siyahlı ya da kırmızımsı küçük evlerde romantik bir dehşet yarattı. Eğer başka yere gitmeye yetecek kadar para biriktirmişlerse, buraların dışında, buyruklar yağdıran, ahlak eğitimi veren ve dışarıdaki kara derili dinsizler arasındaki misyonerlere yardımda bulunan yeni burjuvazi yaşıyordu. Burjuvazinin erkekleri, dünyayı yönetmeye hakkı olduğunu kanıtlamış olan paranın; kocalarının parasından, hatta ev işi yapmanın doyumundan yoksun karılarıysa sınıflarının erdeminin kişileşmiş halleriydiler: Aptal ("sen tatlı bir kız ol, akıllı olmayı başkalarına bırak"), eğitimsiz, beceriksiz, teorik olarak cinsiyetsiz, mülksüz ve himaye edilendiler. Onlar, tutumluluk ve kendine yetme çağının izin verdiği tek lükstüler.

İngiliz imalat burjuvazisi, sınıfının en uç örneğiydi; fakat kıtada aynı tür daha küçük gruplar da vardı: Kuzey Fransa'nın tekstil bölgelerinde ya da Katalonya'da Katolik, Alsace'da Kalvinci, Ren bölgesinde Lutherci aşırı dindarlar, Orta ve Doğu Avrupa'nın her yanında Yahudiler. Nadiren İngiltere'dekiler kadar serttiler, çünkü eski kent yaşamı ve pederşahi geleneklerinden tam anlamıyla kopmamışlardı. Doktriner liberalizmine rağmen Leon Faucher, 1840'ların Manchester'ı karşısında donup kalmıştı (Kıta Avrupası'ndan hangi gözlemci aynı duruma düşmezdi ki?[10]). Fakat kıta

Avrupası'ndakiler İngilizlerle birlikte bu şaşmaz zenginleşmenin sağladığı güveni paylaşmakta (1830-1856 arasında Lille'deki Dansette ailesinin evlilik drahomaları [dn] 15.000 franktan 50.000 franka çıkmıştı[11]); ekonomik liberalizme mutlak olarak inanmakta ve ekonomik olmayan etkinlikleri reddetmekteydiler. Lille'deki dokumacı aileler, I. Dünya Savaşı'na kadar askerliği küçük görmeyi sürdürdüler. Mulhouselu Dollfus ailesi, genç Frederich Engel'i, işadamı değil asker olmasına neden olacağı korkusuyla, ünlü Politeknik'e gitmekten caydırmıştı. Aristokrasi ve soydaşları, henüz onları ziyadesiyle baştan çıkarmaya başlamamıştı: Napoleon'un mareşalleri gibi onlar da [burjuvazi] henüz birer ataydılar.

II

Şu halde bu iki devrimin gerçekleştirdiği en önemli kazanım, meslek yaşamında yükselme olanağını yeteneğe ya da enerjik, zeki, çok çalışan ve hırslı insanlara açmış olmasıydı. Ama (belki ABD dışında) bütün meslek alanlarını ve merdivenin en yukarısındaki basamakları değil. Fakat yine de fırsatlar ne kadar olağanüstüydü ve ondokuzuncu yüzyıl, geçmişin durağan hiyerarşik ülküsünden ne denli uzak görünüyordu. Yoksul bir genç avukatın memuriyete başvurusunu babasının bir ciltçi olmasından ötürü geri çeviren ve kendisinin de bu işe girmesi gerektiğini söyleyen Hannover Krallığı'nın Kabinettsrat'ı von Schele, şimdi hem kötü hem de komik biri olarak görünüyordu.[12] Oysa onun yaptığı, kapitalizm öncesi istikrarlı toplumun kadim bilgeliğini yinelemekten başka bir şey değildi ve 1750'de bir ciltçinin oğlu ancak babasının işini devam ettirebilirdi. Oysa şimdi artık böyle davranmak zorunda değildi. Önünde yıldızlara uzanan dört yol açılmıştı: İş yaşamı, (devlet görevi, siyaset ve serbest meslek gibi ayrıca üç hedefe götüren) eğitim, sanat ve savaş. Devrim sırasında ve Napoleon döneminde Fransa'da oldukça önemli olan bu sonuncusu, uzun süre barış içerisinde yaşamış kuşaklar açısından önemini, dolayısıyla da çekiciliğini büyük ölçüde yitirdi. Üçüncüsü, Edward dönemi İngilteresi'nde aktörlerin şövalyeliğe yükseltilmesinde ve soyluların kabarede çalışan kızlarla evlenmelerinde kendini gösteren tiyatro sahnesinin yükselen toplumsal statüsünün de ortaya koyduğu gibi, ancak halkı eğlendirmekte ya da duygulandırmakta ayrıksı bir yetiye sahip kişilere halkın verdiği ödüllerin eskisinden çok daha büyük olması ölçüsünde yeni bir olguydu. Hatta Napoleon sonrası çağda bile putlaştırılmış şarkıcı (örneğin 'İsveç Bülbülü' Jenny Lind) ya da dansçı (örneğin Fanny Elssler) gibi karakteristik görüngüler ortaya çıkardılar ve konser sanatçılarını (örneğin Paganini ve Franz Liszt) tanrılaştırdılar.

Ne var ki, iş yaşamı da eğitim de, 'bizim gibilerin' girmesine izin verileceğine inanacak; bireyci bir toplumda nasıl davranılacağını bilecek ya da 'kendini yetiştirme'nin istenir bir şey olduğunu kabul edecek kadar kendilerini âdetlerin ve geleneğin pençesinden kurtarmış kimseler arasında bile herkese açık yollar değildi. Bu yoldan geçmek isteyenlerin ödemek zorunda oldukları bir giriş parası vardı: Ne denli asgari de olsa, başlangıç için *belli bir miktar* kaynak olmadan başarıya giden bu yola çıkmak çok zordu. Bu duhuliye, eğitim yoluna girenler için iş yoluna girenlerden tartışmasız daha yüksekti; çünkü bir halk eğitim sistemi kurmuş ülkelerde bile ilköğrenim genellikle yoğun biçimde ihmale uğramaktaydı; ilköğretimin var olduğu yerlerde bile, siyasal nedenlerle, asgari bir okuryazarlık, aritmetik ve ahlaki bir itaatle sınırlıydı. Buna karşın, ilk bakışta paradoksal bir biçimde, eğitim yolu, iş yolundan daha çekici geliyordu.

Kuşkusuz bunun nedeni, insanların alışkanlıklarında ve yaşam tarzında çok daha küçük bir devrim gerektirmesinde yatıyordu. Sadece din eğitimi alanında bile olsa, öğrenimin geleneksel toplumda

kabul edilmiş ve toplumsal bakımdan değerli (hatta tam gelişmiş burjuva toplumundakinden bile daha seçkin) bir yeri olmuştu. Ailede bir papazın, rahibin ya da hahamın bulunması, yoksul insanların umabileceği belki de en büyük onurdu ve bunun için muazzam özverilerde bulunulmaktaydı. Bu meslekler bir kez yeteneğe açıldıklarında, bu toplumsal hayranlık kolaylıkla laik aydına, memura ya da öğretmene veya çok olağanüstü durumlarda avukata ve doktora çevrilebilirdi. Üstelik öğrenim anti-sosyal de değildi, oysa iş yaşamı açıkça öyleydi. Eğitimli insan, ar duygusundan yoksun ve bencil bir tacirin ya da işverenin kolaylıkla yapabileceği gibi benzerlerine sırtını dönmez, onlarla bağlarını koparmazdı. Gerçekten de, özellikle bir öğretmen olarak eğitimli kişi, sefaletlerinin başlıca sorumlusu gibi görünen cehaletten ve karanlıktan kurtulmalarında hemcinslerine yardım etti. Genel bir eğitim açlığı yaratmak, iş yaşamında genel bir bireysel başarı açlığı yaratmaktan, okulda verilen bilgileri öğrenmek, para kazanmanın tuhaf yollarını öğrenmekten daha kolaydı. Galler gibi neredeyse tümüyle küçük köylülerden, küçük tüccarlardan ve proleterlerden oluşan toplumlar, aynı anda hem çocuklarını eğitime, papazlığa yöneltmek gibi bir istek, hem de zenginlerle iş yaşamına karşı sert bir küskünlük geliştirebilmişlerdi.

Buna karşın bir anlamda eğitim, en az iş yaşamında olduğu kadar etkili bir biçimde bireyci yarışmayı, 'yeteneğe açık bir meslek yaşamı'nı, liyâkatin, doğum ve hısımlık karşısındaki zaferini temsil etmekteydi ve yarışmacı bir sınav aracılığıyla mümkün olabiliyordu. Her zaman olduğu gibi bu kez de bunun en mantıksal ifadesini Fransız Devrimi ortaya koydu: Fransız halkını yönetecek ve eğitecek seçkin aydınları, ulusal ölçekte burs kazanmış kişiler arasından kademe kademe seçen paralel bir sınav hiyerarşileri sistemi yarattı. Burs ve yarışma sınavı, aynı zamanda İngiliz düşünürlerinin en bilinçli burjuva okulu olan ve —ancak bizim burada ele aldığımız dönemin sonrasında— onu aristokrasinin sert direnişine karşın tamamen saf biçimiyle İngiliz İçişleri Bakanlığı'na ve Hindistan Kamu Yönetimi memurluğuna dayatan Benthamcı felsefi radikallerin de rüküşüydü. Avrupa'nın (Papalık ya da İngiliz Dışişleri Bakanlığı gibi) en arkaik kamu hizmetleri ya da —ABD'de olduğu gibi— devlet görevlerine uygunluğun ölçütü olarak seçimi sınava yeğleyen en demokratik ülkeler dışında, sınavla ya da diğer eğitim testleriyle saptanan liyâkate göre adam seçme usulü, herkesin kabul gösterdiği bir ülkü halini aldı. Çünkü bireyci rekabetin diğer biçimleri gibi sınavdan geçmek de, demokratik ya da eşitlikçi değil, liberal bir yoldu.

Demek ki, eğitimi yeteneğe açmanın başlıca toplumsal sonucu, bir paradoks oldu. Bu gelişme, iş yaşamındaki serbest rekabetin 'açık toplumu'nu değil, bürokrasinin 'kapalı toplumu'nu ortaya çıkardı; fakat değişik biçimlerde de olsa, her ikisi de burjuva liberal çağa özgü kuramlardı. Ondokuzuncu yüzyılın yüksek devlet görevlilerinin *ethosu,* temelde önsekizinci yüzyıl aydınlanmasının ethosuydu: Orta ve Doğu Avrupa'da Masonik ve 'Josephcilik', Fransa'da Napoleoncu, diğer Latin ülkelerinde liberal ve kilise karşıtı, İngiltere'de Benthamcı. Şu da belirtilmeli ki, liyâkatli kişi devlet hizmetinde kendi gerçek yerini bulduğunda rekabet de terfiye dönüştü; yine de korporatif eşitlikçilik, salt kıdeme dayalı bir terfi sistemi dayatmamışsa, birinin ne kadar hızla ve ne kadar yukarı terfi olacağı (kuramsal olarak) hâlâ sahip olduğu değerlere bağlıydı. O nedenle, ilk bakışta bürokrasi hiç de liberal bir toplumun ülküsü gibi görünmüyordu. Ancak kamu hizmetleri, liyâkate göre seçilmiş olmanın bilinciyle, özel çıkarlarca satın alınamamanın, pratik verimliliğin ve eğitimin oluşturduğu genel bir hava içerisinde ve aristokrat olmayan kökenden gelen memurlarla yürütülüyordu. Hatta otomatik terfinin katı bir biçimde öne çıkartılmasının bile (ki tamamen bir orta sınıf örgütlenmesi olan İngiliz Donanması'nda terfilerde saçmalık derecesine varan uzunlukta süreler söz konusuydu), en azından tipik aristokrat ve monarşik kayırmacılık alışkanlığının

dışarda bırakılmasını sağlamak gibi bir avantajı olmuştu. Ekonomik gelişmenin geri kaldığı toplumlarda devlet hizmetleri, bu nedenle yükselen orta sınıflar için alternatif bir odak oluşturmaktaydı.[dn] 1848 Frankfurt Parlamentosu'nda (sadece yüzde 12'sinin 'serbest meslek' sahibi ve yüzde 2.5'inin işadamı olmasına karşılık) vekillerin yüzde 68'inin devlet memuru ya da diğer görevlilerden oluşması rastlantı değildir.[13]

Dolayısıyla Napoleon sonrası dönemin, sayıları sürekli artan okuryazar yurttaşların tamamını emmekten uzak olsa da, hemen her yerde yönetim aygıtlarında ve etkinliklerinde belirgin bir genişlemenin yaşandığı bir dönem olması, kariyer yapmayı isteyen kişiler için bir talihti. 1830-1850 arasında kişi başına kamu harcamaları, İspanya'da yüzde 25, Fransa'da yüzde 40, Rusya'da yüzde 44, Belçika'da yüzde 50, Avusturya'da yüzde 70, ABD'de yüzde 75 ve Hollanda'da yüzde 90 arttı (Sadece İngiltere'de, İngiliz sömürgelerinde, İskandinavya'da ve birkaç geri ülkede, devletin kişi başına yaptığı harcama, ekonomik liberalizmin en parlak dönemi olan bu dönem boyunca ya aynı kaldı ya da azaldı).[14] Bunun nedeni, yalnızca vergilerin malum tüketicisi olan, ve büyük bir uluslararası savaş olmamasına rağmen, Napoleon Savaşlarından sonra öncekinden çok daha büyümüş olan ordu değildi: 1851'de büyük devletler arasında sadece İngiltere ve Fransa'nın, Napoleon'un gücünün doruğunda olduğu 1810 yılındakinden çok daha küçük bir ordusu vardı, bir çoğununki — örneğin Rusya, çeşitli Alman ve İtalyan devletleri ve İspanya— fiili olarak öncekinden daha büyüktü. Bunun nedeni, aynı zamanda devletin eski görev ve işlevlerini geliştirmesi, yeni görev ve işlevler yüklenmesiydi. O yüzden liberalizmin bürokrasiye düşman olduğuna inanmak, (kapitalizmin mantıklı savunucularının, Benthamcı 'felsefi radikaller'in paylaşmadığı) ciddi bir hatadır. Liberalizm sadece etkisiz bürokrasiye, özel girişime bırakılmış alanlara devletin müdahalesine ve aşırı vergilendirmeye düşmandır. Bir devletin gece bekçisinin işlevlerine indirgenmesini isteyen kaba liberal slogan, etkisiz ve müdahaleci işlevlerinden kurtarılmış bir devletin, öncekinden çok daha güçlü ve hırslı olacağı gerçeğini gizlemektedir. Örneğin, 1848'de devlet; Fransa'da 1798'den, İrlanda'da 1823'ten, İngiltere'de 1829'dan ve İspanya'da (Guardia Civil) 1844'ten itibaren çoğunlukla ulusal olmak üzere, modern bir polis gücüne kavuşmuştur. İngiltere dışında bir devletin bir halk eğitim sistemine; İngiltere ve ABD dışında bir halkın kullanımına açık bir demiryolu hizmetine sahip olması ya da sahip olmak üzere olması; her yerde iş yaşamının ve özel iletişimin durmadan genişleyen gereksinimlerini karşılamak üzere giderek büyüyen bir posta hizmeti ağına sahip olması olağandı. Nüfus artışı, devleti daha büyük bir adalet sistemi oluşturmaya ve sürdürmeye mecbur bıraktı; kentlerin büyümesi ve kentteki toplumsal sorunların artması, yerel yönetimlerin de büyümesini getirdi, ister yeni ister eski olsun, devletin işlevleri giderek tam zamanlı çalışan maaşlı memurların, her devlette merkezi otorite tarafından istenildiği gibi görev yerleri değiştirilen ve terfi ettirilen yüksek görevlilerin oluşturduğu tek bir ulusal devlet hizmeti sistemi tarafından görülmeye başlandı. Ancak, bu tür etkili bir hizmet, çürümeyi ve yarım zamanlı işleri tasfiye ederek memurların sayısını ve idarenin birim maliyetini oldukça azaltırken, aynı zamanda çok daha dehşetli bir yönetim aygıtı da yarattı. Maaşlı memurlar tarafından yürütülen etkili bir vergi tayin ve toplama işi ya da ulusal ölçekte örgütlenmiş düzenli bir kırsal kolluk gücünün idamesi gibi liberal devletin en temel görevleri, devrim öncesi mutlakçı yönetimlerin çoğunun en tutkulu rüyalarında bile göremeyecekleri şeylerdi. Bugün liberal devletin uyruklarının fiilen hoş gördüğü artan oranlı vergi [dn] için de aynı durum geçerlidir: 1840'ta liberal İngiltere'de devlet harcamaları, otokratik Rusya'nın dört katıydı.

Bu yeni bürokratik makamların gerçekte çok azı, meşhur Napoleon askerinin, sonunda mareşalin

bastonuna doğru gidişinin ilk bölümü olarak sırt çantasında taşıdığı apoletle eşdeğerdeydi. 1839'da Fransa'daki tahminen 130.000 devlet görevlisinin büyük bir kısmı[15], postacı, öğretmen, düşük dereceden vergi tahsildarı, resmi memur ve benzeri türdendi; hatta İçişleri Bakanlığı'ndaki 450 ve Dışişleri Bakanlığındaki 350 memur, esas olarak kâtiplerden oluşmaktaydı; Dickens'dan Gogol'e dek uzanan edebiyatın da çok açık biçimde gösterdiği gibi, bu insan türüne, belki kamu görevinin sahip olduğu ayrıcalıklar ve yaşamlarının her anında ne akar ne kokar durumda yaşamalarına olanak veren iş güvenliği dışında gıpta edilmesi çok zordu. İyi bir orta sınıf meslek yaşamının gerçek anlamda toplumsal karşılığı olabilecek devlet görevlerinin sayısı yok denecek kadar azdı; dürüst bir memur parasal olarak orta halli bir rahatlığın ötesinde bir şey umamazdı. Bugün, ondokuzuncu yüzyılın ortalarındaki reformcular tarafından orta sınıfın bürokratik hiyerarşideki karşılığı olarak tasarladıkları bütün bir İngiliz devlet hizmetinin 'idareci sınıfı' bile, topu topu 3500 kişiden ibaretti.

Ne var ki, küçük memurun ya da beyaz yakalı işçinin durumu ne denli gösterişsiz olursa olsun, çalışan yoksullarla aralarında dağlar vardı. Kollarıyla çalışmıyorlardı. Sembolik de olsa temiz elleri ve beyaz yakaları, onları zenginlerin yanına yerleştiriyordu. Normalde üzerlerinde devlet otoritesinin büyüsünü taşıyorlardı. Kadınlı erkekli insanlar, yaşamlarını kayda geçiren belgeler için önlerinde kuyruğa giriyorlardı; onlara elleriyle çekidüzen veriyorlardı; neleri yapamayacaklarını söylüyorlardı. Demokratik ABD'nin yanı sıra, daha geri kalmış ülkelerde, kuzenleri, yeğenleri aracılığıyla makul işler bulabiliyorlardı; fazla geri kalmamış pek çok ülkede de onlara rüşvet verilmesi gerekiyordu. Diğer bütün toplumsal yükseliş ümitleri kararmış olan sayısız köylü ve emekçi ailelerinin gözünde, küçük memuriyet, öğretmenlik ve rahiplik, Himalayalar kadar yüksekte olsa da, en azından teorik olarak oğullarının da tırmanabilecekleri bir menzildeydi.

Üç mesleği hayal bile etmeleri olanaksızdı: Bir doktor, bir avukat ve (kıta Avrupası'nda üniversite hocalığının yanında ortaöğretimde görev yapan öğretmenlere de verilen adla) bir profesör ya da "muhtelif uğraşlarda bulunan eğitimli biri"[16] olmak, uzun süren bir eğitim dönemi ya da ayrıksı bir yetenek ve fırsat gerektiriyordu. 1851'de İngiltere'de yaklaşık 16.000 hukukçu (buna yargıçlar dahil değil) ve sadece 1700 hukuk öğrencisi [dn]; 17.000 kadar doktor ve cerrah, 3500 tıp öğrencisi ve asistan, 3000'den az mimar, 1300 kadar 'editör ve yazar' bulunmaktaydı. (Fransızca *Journalist [gazeteci]* terimi henüz resmi kullanıma girmemişti). Hukuk ve tıp, iki büyük geleneksel meslekti. Bir üçüncüsü olan din adamlığı, (Protestan mezheplerin vaizleri istisna) salt nüfus artışından çok daha yavaş genişlediği için olsa da, yetenekli kişilere beklenebileceğinden çok daha az açıktı. Gerçekten de, hükümetlerin kilise karşıtı tutumları nedeniyle —II. Joseph 359 manastırı kapatmış, İspanyollar ara ara yaşadıkları liberal dönemlerinde hepsini kapatmak için ellerinden geleni yapmışlardı—, bu mesleğin belli kısımları genişlemekten çok, daralmaktaydı.

Gerçekten açık olan tek bir kapı vardı: Din adamı olanların da olmayanların da yaptığı ilkokul öğretmenliği. Üyelerini esas olarak köylü, zanaatkâr ve diğer orta halli ailelerin çocuklarından sağlayan öğretmenlik mesleğinde çalışanların sayısı, batılı devletlerde hiç de ihmal edilebilecek ölçülerde değildi. Bilinen son kaynağı, yaşamlarını daha az saygın yollardan kazanmak istemeyen ya da kazanamayacak meteliksiz eğitimli kızlar olan 20.000 civarındaki mürebbiyeyi saymazsak, 1851'de İngiltere'de kadınlı erkekli 76.000 kişi kendini öğretmen olarak tanımladı. Ayrıca öğretmenlik sadece büyük değil, genişlemekte olan bir meslekti de. Ücreti azdı, fakat İngiltere ve ABD gibi en filisten ülkeler dışında ilkokul öğretmeni, haklı olarak halkın sevdiği bir simaydı. Çünkü sıradan erkek ve kadınların ilk kez kafalarını kaldırıp cehalet bulutlarının dağıldığını gördükleri bir

çağın ülküsünü temsil eden biri varsa, o da kuşkusuz, yaşamlarını ve mesleklerini, çocuklarına ana-babalarının asla sahip olamadıkları fırsatları sunmaya, önlerine dünyanın kapılarını açmaya, onları gerçekle ve ahlakla doldurmaya adamış bu insanlardı.

Yeteneğe açık olduğu en tartışmasız meslek yaşamı, kuşkusuz iş hayatıydı ve hızla genişleyen bir ekonomide iş yaşamının sunduğu fırsatlar, doğal olarak daha büyüktü. Çoğu girişimin küçük ölçekli olması, taşeronluğun, mütevazı boyutlarda alım satımın hâkim olması, bu işlere girmeyi görece daha kolaylaştırdı. Ne var ki, maddi, toplumsal ve kültürel koşullar, yoksullar için uygun ve elverişli değildi. Öncelikle —ki başarılılar genellikle bu olguyu gözden kaçırırlar— endüstriyel bir ekonominin evrimi, işverenlerden ya da kendi işini yapanlardan çok, daha hızlı bir biçimde ücretli işçilerin yaratılmasına bağlıydı. İşadamı sınıfına yükselen her insana karşılık, çok daha fazla sayıda insan aşağı düşüyordu. İkincisi, ekonomik bağımsızlık, çoğu insanın sahip olmadığı teknik beceriler, zihinsel nitelikler ya da (ne denli mütevazı da olsa) mali kaynaklar gerektirmekteydi. Bunlara sahip olma şansı bulabilmiş olanların —örneğin, bu tür faaliyetlere karşı iştahları toplumbilimcilerce yakından bilinen dinsel azınlıkların ve mezhep üyelerinin— işleri iyi gitti: —Rusya'nın Manchester’ı olan— İvanovolu serflerin çoğunluğu, ‘Eski İnananlar’ mezhebine üye tekstil imalatçıları haline geldiler.[17] Fakat bu avantajlara sahip olmayanların —örneğin Rus köylülerinin çoğunluğunun— aynı şeyi yapmalarını, hatta bu evrede onlara benzemeyi bile akıllarına getirmelerini beklemek, hiç gerçekçi bir tutum olmayacaktır.

III

Toplumdaki hiçbir grup, hangi türden olursa olsun yeteneğe bağlı olarak meslekte yükselme olanağını, sadece soylu olmadıklarından, iyi ailelerden gelmediklerinden değil, resmi ve toplumsal ayrımcılığa maruz kaldıkları için de şimdiye dek yükselmeleri engellenmiş azınlıklar kadar coşkuyla karşılamadı. Fransız Protestanlarının, Devrim sırasında ve sonrasında kendilerini kamu yaşamına atmakta gösterdikleri coşkuyu, ancak batılı Yahudiler arasında yetenek patlaması geride bırakabilmiştir. Onsekizinci yüzyıl ussalcılığının hazırladığı ve Fransız Devrimi'nin gerçekleştirdiği [Yahudilerin] kurtulmasından önce, bir Yahudinin önünde yükselmenin sadece iki yolu vardı: Ticaret ya da tefecilik yapmak veya şeriatı yorumlamak; ve bunların ikisi de onu, toplumdan ayrılmış dar getto cemaatiyle sınırlıyordu. Bu gettodan çıkan bir avuç 'saray Yahudisi' ya da zengin Yahudiler de, —hatta İngiltere'de, Hollanda'da bile— şöhretin tehlikeli ve aldatıcı parlaklığına çok fazla dalmamaya özen göstermekteydiler. Kaldı ki böyle bir çıkış, yalnızca, bir bütün olarak Yahudilerin kurtuluşundan hayli memnuniyetsizlik duyan kaba ve ayyaş imansızlar arasında taraftar bulmamakla kalmadı. Toplumsal baskıyla geçen yüzyıllar da, katı ortodoksilerinin dışına çıkmayı inançsızlık ve hainlik olarak reddeden gettoların içe kapanmalarına yol açmıştı. Almanya ve Avusturya'da Yahudi kurtuluşunun onsekizinci yüzyıldaki öncüleri, özellikle de Moses Mendelsshon (1729-86), tanrıtanımaz ve firari olarak suçlandı.

Eski Polonya ve Litvanya krallığının doğusundaki durmadan büyüyen gettolarda yaşayan Yahudilerin büyük bir kesimi, Litvanyalı ortodoksinin aydın yanlısı öğrenimli hahamlarıyla esrikçi ve yoksul Hasidizm mezhebi arasında bölünmüş bir halde ve kendilerine düşman köylülerin ortasında zan altında bir yaşam sürdürüyorlardı. 1834'te Avusturyalı yetkililerce tutuklanan kırk altı Galiçyalı devrimcinin sadece *birinin* Yahudi olması anlamlıdır.[18] Fakat batının daha küçük cemaatlerinde yaşayan Yahudiler, kendilerine hâlâ tam yurttaşlık vermemiş ülkelerde, nasıl olursa olsun resmi makamlar uğruna vaftiz olmak gibi bir bedel ödemek zorunda kaldıklarında bile karşılarına çıkan fırsatlara dört elle sarıldılar. İşadamının bunu bile yapması gerekmiyordu. Uluslararası Yahudiliğin kralları olan Rothschild'ler, sadece zengin değildiler. Dönemin siyasal ve askeri değişiklikleri, uluslararası mâliyenin önüne daha önce görülmedik fırsatlar çıkarmış olsa da, daha önce de zengindiler. Ama şimdi *zengin gibi görünebiliyor,* kabaca servetleriyle orantılı bir toplumsal konum işgal edebiliyor, hatta Avrupalı prenslerin 1816'da onlara fiilen bahşettiği soyluluğa açıktan talip olabiliyorlardı (1823'te kalıtsal Habsburg baronları oldular).

Laik sanatlar, bilimler ve mesleklerde Yahudi yeteneğinin gösterdiği filizlenme, Yahudi servetinden çok daha göz alıcıydı. Gerçi 1848'de ondokuzuncu yüzyılın en büyük Yahudi zekâsı ile en başarılı Yahudi politikacısı, Karl Marx (1818-83) ile Benjamin Disraeli (1804-81) olgunluk yaşlarına erişmişlerdi. Büyük Yahudi bilimadamları ortada yoktu; sadece en iyiler arasında sayılamayacak birkaç Yahudi matematikçi vardı. Her ne kadar şairler arasında Heinrich Heine (1797-1856), en iyilerden biri olmayı sürdürüyorsa da, Meyerbeer (1791-1864) ve Mendelssohn-Bartholdy (1809-1847), dönemin en parlak bestecileri arasında sayılmıyorlardı. Henüz önemli Yahudi ressamlar, büyük icracı müzisyenler ya da orkestra yöneticileri yoktu; bir tek önemli tiyatro siması vardı, o da Bayan Rachel (1821-58) idi. Öte yandan içinden bir deha çıkarması, bir halkın özgürleşmesinin

ölçütü değildir; bu ölçüt, Batı Avrupa kültür ve kamu yaşamında, özellikle Fransa'da ve hepsinden önce bütün Alman devletlerinde, ülkenin iç kesimlerinden gelen göçmen Yahudiler için ortaçağcılıkla ondokuzuncu yüzyıl arasındaki uçurumu nispeten kapayan bir dil ve ideoloji sağlayan daha önemsiz konumdaki Yahudilerin pıtrak gibi çoğalmasında aranmalıdır.

Çifte devrim, Yahudilere, bir zamanlar Hıristiyanlık altındayken sahip oldukları eşitliğe benzer bir eşitlik vermişti. Fırsatını yakalayanlar, her şeyden çok yeni topluma 'asimile' olmayı istediler ve anlaşılır nedenlerden ötürü ezici oranda liberalizme yakınlık duydular. Yine de, artık çoğu zaman Yahudiyi 'burjuva'yla [dn] özdeşleyen sömürülen kitlelerin bulaşıcı antisemitizmi, demagog politikacılar tarafından ciddi biçimde istismar edilmese de, Yahudiler belirsiz ve rahatsız bir durumdaydılar. Fransa ve Batı Almanya'da (ama henüz başka yerlerde değil) bazı genç Yahudiler kendilerini, daha da mükemmel bir toplumun düşünü kurarken buldular: Fransız Saint-Simonculuğunda belirgin (Olinde Rodrigues, Pereire kardeşler, Leon Halevy, d'Eichtal), daha az ölçüde olmak üzere de Alman komünizminde (Moses Hess, şair Heine ve her ne kadar Yahudi kökenine ve ilişkilerine tamamen kayıtsız kalsa da şüphesiz Marx) bir Yahudi öğesi bulunmaktaydı.

Yahudilerin durumu, onları ayrıksı bir biçimde burjuva toplumuna asimile olmaya hazır hale getirdi. Çoktandır, kentleşmenin rahatsızlıklarına büyük oranda bağışıklık gösterecek kadar kentliydiler. Kentlerdeki Yahudilerde ölüm ve hastalık oranının düşüklüğü epeydir istatistikçilerin dikkatini çekmekteydi. Çok büyük oranda okuryazardılar; tarımla ilgileri yoktu. Yine büyük bir bölümü çoktandır ticaretle ve serbest meslekle uğraşıyordu. Tam da konumları, başlarına gelebilecek potansiyel tehlikeleri fark etmek için bile olsa, yeni durumları ve düşünceleri göz önünde bulundurmaya zorluyordu onları. Halbuki yeni topluma ayak uydurmak, dünya halklarının büyük bir kısmı için çok daha zordu.

Bunun nedeni, kısmen yeni toplum içinde kendilerinden yapmaları beklenen şeyleri anlamalarını neredeyse olanaksız hale getiren inatçı âdet ve geleneklerinden ileri gelmekteydi; 1840'larda Avrupa eğitimi almak için Paris'e gelen ve bu krallara yaraşır başkente yalnızca kralla ve soylularla görüş alışverişinde bulunmak üzere çağrıldıklarını anladıklarında ruhsal olarak sarsılan genç Cezayirli beyefendiler gibiydiler. Ayrıca yeni toplum, uyumu da zorlaştırmaktaydı. Orta sınıf uygarlığını ve orta sınıf âdetlerini benimseyenler, onun nimetlerinden de serbestçe yararlanabilmekteydiler; reddedenler ya da benimseyemeyenlerse hesaba bile alınmıyorlardı. 1830'un ılımlı liberal hükümetlerinin bir özelliği olarak oy hakkının mülkiyetle sınırlanmasındaki ısrarda, salt siyasal yanlılığın ötesinde bir şeyler vardı; mülk biriktirme becerisi gösterememiş biri tam bir adam değildi, o nedenle tam bir yurttaş da olamazdı. Bu tutumun aşırı örnekleri, Avrupalı orta sınıfın, zihinsel yapıları gelişmemiş misyonerler aracılığıyla inançsızları Hıristiyanlığın gerçeklerine, ticarete ve pantolon giymeye (ki bunlar arasında keskin bir ayrım bulunmuyordu) iknaya çalışırken ya da liberal yasaların gerçeklerini dayatırken ortaya çıktı. Eğer bunlar benimsenirse, liberalizm bütün haklarıyla birlikte onlara (devrimci Fransızlar arasında her durumda) tam yurttaşlık tanımaya ya da bir gün İngilizler arasında hemen hemen İngilizler kadar iyi biri olma umudunu vermeye tamamen hazırdı. Bu tutum, ele aldığımız dönemden birkaç yıl sonra, ama aynı ruhla Cezayir doğumlulara da yurttaşlığı açan III. Napoleon'un *senatus-consultesinde* mükemmel bir yansısını bulmaktadır:

"Il peut sur sa etre admis âjouir des droits de citoyen français; dans ce cas il est regi *par les*

his civiles et politkjues de la France”. [dn] [19] Gerçekte vazgeçilmesi gereken tek şey İslamdı; bunu yapmak istemezlerse —ki çok azı böyle davranmıştı— yurttaş değil, bir teba olarak kalmaya devam ederlerdi.

‘Uygarlar’ın (ülke içindeki çalışan yoksul kitleleri de içeren) ‘barbarlar’a duyduğu bu yoğun küçümseme[20], bu kanıtlanmış üstünlük duygusuna dayanmaktaydı. Orta sınıfın dünyası herkese açıktı. O nedenle bu dünyaya giremeyenler, otomatik olarak onların mahkûm edilmesine neden olan bir kişisel zekâdan, ahlak gücünden ya da enerjiden yoksun insanlardı; ya da en iyi halde kalıcı biçimde sakatlanmalarına yol açan tarihsel ya da ırksal bir kalıt söz konusu olmalıydı, aksi halde çoktan fırsatlardan yararlanmaları gerekirdi. Bu nedenle yüzyılın ortalarında doruğuna varan bu dönem, eşi görülmedik duygusuzlukta bir dönem oldu; bunun nedeni salt, saygın orta sınıfı kuşatan yoksulluğun, ülkenin zenginlerinin gözlerini başka tarafa çevirtecek ve yoksulluğun yarattığı dehşeti görmeyi ülkeyi gezmeye gelenlere bırakacak kadar şok edici olmasından değil, aynı zamanda yoksullar hakkında başka ülkelerde yaşayan barbarlarmış gibi, sanki insan değillermiş gibi söz edilmesindendi. Yazgıları endüstri işçisi olmaktı; devletin de yardımıyla çok katı bir fabrika disiplini aracılığıyla, zorla kalıba sokulmuş bir kitleydiler (Dönemin orta sınıfının, yasalar karşısında eşitlik ilkesiyle, 1823 tarihli İngiliz Efendi ve Hizmetkâr yasasında olduğu gibi, anlaşma ihlalleri yüzünden işçilere hapis, işverene hafif para cezası getiren bilinçli olarak ayrımcı çalışma yasaları arasında bir uyuşmazlık görmemesi manidardır).[21] Aksi halde çalışmayabilecekleri için sürekli olarak aç tutulmaları gerekiyordu. 1830 sonlarında işverenler Villerme’ye, “sürekli ihtiyaç durumunda olması, işçinin kendi çıkarınadır, çünkü o zaman çocuklarına kötü örnek olmayacaktır; yoksulluğu, iyi insan olmasının garantisidir” diyorlardı.[22] Buna karşın, yoksulların sayısı iyi olamayacakları kadar çoktu; fakat Malthus yasasının devreye girip, sonuçta yaşayabilecek azami sayıda işçi kalacak şekilde diğerlerinin ölmesi beklenebilirdi. Elbette yoksulların, aşırı üreme düşkünlüğünden vazgeçerek kendi nüfusları üzerinde kendi ussal denetim aygıtlarını oluşturmalarını beklemek saçmalıktı.

Henri Baudrillart’ın 1853’te College de France’daki açılış konuşmasında ileri sürdüğü gibi, eşitsizliğin, insan toplumunun üç saç ayağından biri olduğunun (diğer ikisi mülkiyet ve mirastı) resmen kabul edilmesine ramak kalmıştı.[23] Böylelikle hiyerarşik toplum, biçimsel eşitlik temelleri üzerinde yeniden kurulmaktaydı. Sadece, onu geçmişte katlanılabilir kılan şeyi: İnsanların görevleri ve hakları olduğu, paranın erdemin yerini tutmadığı ve aşağı da olsa alt tabakanın Tanrı onları yanına çağırıncaya kadar makul bir yaşam sürmeye hakları olduğu gibi genel bir toplumsal inancı arkasında bıraktı.

11. Çalışan Yoksullar

"Sömürgelerdeki büyük çiftlik sahiplerinin yüzlerce kölenin ortasında bir başına yaşamaları gibi, her imalatçı da fabrikasında yaşar ve Lyon'un yıkılmasının San Domingo ayaklanmasından bir farkı yoktur... Toplumu tehdit eden barbarlar, ne Kafkaslardadır ne de Tatar steplerinde; onlar, bizim endüstri kentlerimizin varoşlarındadır... Orta sınıfın, durumun doğasını açıkça anlaması gerekir; nerede durduğunu bilmelidir."

- Saint-Marc Gifardin, 8 Aralık 1931 tarihli Journal des Debats.

Pour gouvemer il faut avoir Manteaux ou rubans en sautoir (bis).
Nous en tissons pour vous, grands de la tene,
Et nous, pauvres canuts, sans drap on nous eritene.
C'est nous les canuts Nous sommes tout nus (bis).
Mais quand motre regne arrive Quard votre regne finira.
Alors nous tisserons le linceul du vieux monde Car on entend deja revolte qui gronde.
C'est nous les canuts Nous n'ironsplus tout-nus. [dn]

- Lyonlu dokumacıların şarkısı

I

Demek ki, kendilerini burjuva toplumuna giden yolda buluveren, geleneksel toplumun henüz girilmemiş alanlarında bile artık kendini güven içinde hissetmeyen yoksulların önünde üç olasılık vardı: Ya burjuva olabilmek için çabalamak, ya yerin dibine sokulmaya göz yummak ya da başkaldırmak.

Önceden de gördüğümüz gibi ilk rota, mülkiyete ya da eğitime asgari giriş biletinden yoksun kişiler için teknik bakımdan güç bir iş olmakla kalmayıp aynı zamanda son derece tatsızdı da. Burjuva toplumunun orman anarşisini, "herkes başının çaresine baksın, en arkadakini şeytan alsın" düsturuyla teorik olarak haklılaştıran tamamen faydacı bireyci toplumsal davranış sistemi, geleneksel toplumda yetişmiş insanlara, nedensiz bir kötülükten farksız göründü. "Zamanımızda" diyordu, 1844'te boş yere yazgısına başkaldırmış umutsuz bir Silezyalı dokuma işçisi, "İnsanlar birbirlerinin maişetini oymak ve zayıflatmak için mükemmel sanatlar icat ettiler. Yazık ki 'çalmayacaksın' diye buyuran Yedinci Emri artık kimse takmıyor. Luther'in bu konudaki yorumunu da unutmuşlar. Şöyle diyordu Luther: Tanrıyı sevmeli ve ondan korkmalıyız; ondandır ki komşumuzun malını ya da parasını çalmayalım; onlara hileli işlerle sahip olmayalım, tersine komşumuzun maişetini ve malını korumakta ve arttırmakta ona yardım edelim."[1]

Bu adam, kendilerini cehennem güçlerince bir uçuruma sürüklenmiş bulan herkes adına konuşmaktaydı. İstedikleri çok fazla şeyler değildi. ("Aşağı tabakaların, elbise gibi dış görünüşleriyle ilgili şeylere, bugünkünden çok daha az gereksinim duyduğu ve çok daha az para harcadığı o eski günlerde zenginler yoksullara merhametli davranır, yoksullar da basit yaşarlardı.") Fakat öyle görünüyor ki, toplumsal düzen içeresindeki en mütevazı yer bile bugün ellerinden alınmaktaydı.

Bu durumda, gayrı insani buldukları için, burjuva toplumuna, hatta onun en ussal hedeflerine karşı birleştiler. Ona karşı ikna edici ekonomik savlar ileri sürülmüş olmasına karşın, kır soyluları Speenhamland sistemini getirdiler; emekçiler de bu sisteme sıkı sıkıya sarıldılar. Yoksulluğu hafifletmenin bir aracı olan Hıristiyan hayırseverliği, Papa'ya bağlı devletlerde görülebileceği gibi, faydadan çok zararı olan bir şeydi. Fakat bu uygulama, sadece (doğanın insanı eşit haklara sahip olarak yarattığını ve toplumsal ayrımların tamamen topluluğun yararı üzerine dayandırılması gerektiğini savunan 'hayalciler'in önerdiği[2]) eşit haklar belasına karşı onu bir güvence olarak kutsayan geleneksel zenginler arasında değil, aynı zamanda zengin adamın masasından düşen kırıntılar üzerinde bir *hakkı* olduğuna derinden inanan geleneksel yoksullar arasında da revaçtaydı, İngiltere'de, bu kurumları tamamen bireysel kendine yetme biçimi olarak gören Yardım Derneklerinin orta sınıf şampiyonlarıyla, onları, keyifli toplantıların, kutlamaların, törenlerin ve eğlencelerin yapıldığı cemiyetler olarak gören yoksullar arasında derin bir bölünme ortaya çıktı.

Bu direniş, kendisine de gerçekten bir yararı dokunmadığından, saf bireysel serbest rekabetin bu yönlerine itiraz eden burjuvazinin de muhalefetiyle daha da güçlendi. Kimse, Amerikalı inatçı çiftçiler ve imalatçılar kadar kendilerini bireyciliğe adamamış ve hiçbir anayasa, (çocukların

çalıştırılmasıyla ilgili federal yasada olduğu gibi) özgürlüğe yapılan müdahalelere onlarınki kadar karşı çıkmamıştı (ya da Amerikalı hukukçular yüzyılımıza kadar böyle düşünüyorlardı). Fakat kimse de, önceden gördüğümüz gibi, işleri konusunda devletin sağladığı 'yapay' korumaya onlar kadar sıkı sıkıya bağlı değildi. Özel girişimden ve serbest rekabetten beklenen başlıca yararlardan biri yeni makinelerdi. Fakat makineleri parçalayanlar, sadece Makine Kırıcı işçiler değildi: Mucitleri, insanların ekmeğini elinden alan kişiler olarak gördükleri için küçük işadamları ve çiftçiler de bölgelerindeki işçilere yakınlık duyuyorlardı. Çiftçiler, parçalasınlar diye makinelerini zaman zaman isyancılara verdiler; hükümet de 1830'da "makinelerin, bir tür mülk olarak yasanın korumasına verildiği"ni belirten keskin bir dille kaleme alınmış bir bildiri yayımlamak zorunda kalmıştı.[3] Burjuva-liberal güvenlik kaleleri dışında, yeni girişimcilerin toplumsal ve ahlaki düzeni yıkma tarihsel görevi karşısında gösterdiği tereddüt ve kuşku, yoksulların bu konudaki inançlarını güçlendirdi.

Kuşkusuz en iyi halde orta sınıfa katılan ya da en azından tutumluluk, kendine yetme ve kendini geliştirme öğütlerini izleyen çalışanlar da vardı. Orta sınıf radikalliği, ölçülü hareketler ve Protestan gayretkeşliğiyle ilgili ahlaki ve didaktik yazın, Samuel Smiles'ın Homerosluğunu yaptığı bu tür insanlarla dolup taşar. Gerçekten de bu külliyat, hırslı genç insanlara çekici geldi ve belki de onları cesaretlendirdi. 1843'te başlayan ve zevklerden uzak durmaya yemin eden, kumar oynamayı reddeden ve iyi ahlaki kişiliğe sahip —çoğu pamuk işinde çalışan— gençlerle sınırlı Royton Temperance Semineri, yirmi yıl içerisinde beş pamuk eğirme ustası, bir din adamı, Rusya'daki pamuk fabrikalarında çalışan iki yönetici yetiştirmiş ve "pek çoğu da, müdürlük, overlokçuluk, baş makinistlik, diplomalı okul müdürlüğü gibi saygın işler bulmuş ya da itibarlı dükkân sahipleri olmuşlardır." [4] Açıktır ki, işçilikten kurtulma yollarının (göç dışında) çok dar olduğu —ki İngiltere'de bile bu yol geniş değildi— ve radikal orta sınıfın, vasıflı işçiler üzerindeki ahlaki ve düşünsel etkisinin fazla olmadığı Anglo-Sakson dünyası dışında bu olgu çok yaygın değildi.

Öte yandan, anlamadıkları bir toplumsal felaketle karşı karşıya kalan yoksul bırakılmış, sömürülmüş, sıkıntı ve pisliğin bir arada bulunduğu varoşlara ya da durmadan genişlemekte olan küçük ölçekli endüstri köylerine tıkıştırılmış, gırtlağına kadar ahlaki çöküntüye batmış yığınla insan da vardı. Geleneksel kurumlardan ve davranışlarına rehberlik edecek kimselerden yoksun bırakılmış bu insanlar, ücretlerin ödenme gününe kadar yorganlarını rehine bırakan,[dn] "Manchester'dan [ya da Lifle'den veya Borinage'dan] kurtulmanın en kestirme yolu" alkol olan, elden ağıza yaşama zorunluluğundan nasıl kurtulabilirlerdi ki? Denetimsiz bir endüstrileşmenin ve kentleşmenin neredeyse kaçınılmaz eşlikçisi olan yoğun bir alkolizm, 'sert içki salgını'nı Avrupa'nın her yanına yaydı.[5] İçki tüketiminin artmasından, fuhuşun ve diğer cinsel serbestlik türlerinin yaygınlaşmasından olduğu kadar üzüntü duyan pek çok insan, belki de durumu abartmaktaydı. Buna karşın, 1840'larda İngiltere'de, İrlanda'da ve Almanya'da hem orta hem de çalışan sınıfın bir karakteri olan içki karşıtı kampanyalarda görülen ani ve sistemli yükselme, ahlak düşkünlüğü konusundaki endişelerin salt akademik olmadığı gibi, tek bir sınıfla da sınırlı kalmadığını göstermektedir. Kampanyanın başarısı uzun ömürlü olmadı; fakat yüzyılın geri kalanında sert içkiye karşı düşmanlık, gerek aydınlanmış işverenlerde gerekse emek hareketlerinde ortak bir öge olarak varlığını sürdürdü. [dn]

Fakat kuşkusuz yeni kentli ve endüstrileşmiş yoksulların ahlak düşkünlüğüne yanıp yakılanlar durumu abartmıyorlardı. Her şey bu durumu çoğaltmak için adeta yarışıyordu. Kentler ve endüstri

bölgeleri, plansız ve denetimsiz bir biçimde hızla büyüyor ve (işçi sınıfının konut sorununu saymasak bile, sokakların temizlenmesi, içme suyu temini, sağlık önlemleri gibi) kent yaşamının en temel hizmetleri, bu gelişmeye hiçbir biçimde ayak uyduramıyordu.[6] Bu kentsel bozulmanın en gözle görülür sonucu (özellikle suyla yayılan) salgın hastalıkların, bilhassa 1831'den sonra Avrupa'yı yeniden istila eden ve 1832'de Marsilya'dan St. Petersburg'a kadar kıtayı silip süpüren koleranın yeniden hortlaması oldu. Bir örnek alalım: Glasgow'da tifüse "1818'e kadar salgın halinde rastlanmazken", o tarihten sonra tifüs vakalarında artış baş gösterdi.[7] Kentin ıslahı, bir kuşaklık ihmali kapatıncaya kadar, 1830'larda kentte iki büyük salgın (tifüs ve kolera), 1840'larda üç (tifüs, kolera ve borelia humması), 1850'lerin ilk yarısında iki salgın vakası görüldü. Orta ve hâkim sınıflar bunu hissetmediklerinden, bu korkunç ihmalin sonuçları çok büyük oldu. Ele aldığımız dönemde kentsel gelişme, sınıflar arasında muazzam bir ayrılmanın ortaya çıkması anlamı taşıyordu; bu ayrılma, yeni çalışan yoksulları, yönetim, iş merkezlerinin ve burjuvaziye ayrılan yeni ikamet yerlerinin dışına, büyük bir yoksulluk batağına itti. Ele aldığımız dönemde neredeyse bütün Avrupa'nın büyük kentlerinde 'iyi' batı yakasıyla 'yoksul' doğu yakası arasında bir bölünme ortaya çıktı. [dn] Bu yeni emekçilerin, kendi inisiyatifleri dışında, toplanmaları için meyhaneler ve bir ölçüde de şapeller dışında hangi toplumsal kürüm verildi ki? Sadece 1848'den, varoşlardan başlayan yeni salgınların zenginleri de öldürmeye başlamasından ve buralarda yetişmiş umutsuz kitlelerin, güçlüleri bir toplumsal devrimle tehdit etmeye başlamasından sonradır ki kentler sistemli bir biçimde yeniden kurulmaya ve ıslah edilmeye başlandı.

Ahlaki düşkünlüğün tek göstergesi içki değildi. Bugün toplumsal tıp diyebileceğimiz alanda yapılan çağdaş öncü çalışmalar sayesinde, yeni doğmuş bebeklerin öldürülmesi, fuhuş, intihar ve akli dengesizlik olaylarının bu toplumsal ve ekonomik felaketle ilgili oldukları ortaya kondu. [dn] Aynı durum, hem suçta hem de edilgen kalanları yutmakla tehdit eden güçlere karşı körlemesine bir öne çıkış tarzı olan ekseriyetle amaçsız şiddette gözlenen artış için de geçerliydi. Bu dönemde vahye dayanan, gizemci ya da başka tür dinsel mezhep ve tapıların yayılması (12. Bölümle karşılaştırın), insanların yaşamlarını altüst eden toplumsal depremlerle baş etmekte benzer bir yeteneksizliğe işaret etmektedir. Örneğin kolera salgını, Protestan Galler'de olduğu kadar Katolik Marsilya'da da dinsel canlanmaları harekete geçirmişti.

Bütün bu toplumsal davranış bozukluklarının, birbirleriyle ve 'başının çaresine bakmak' tutumuyla ortak olarak paylaştıkları bir yan vardı. Bunlar, yoksul bir çalışan olma yazgısından kaçmaya ya da en iyi halde yoksulluğu ve aşağılanmayı unutmaya yönelik çabalardı, ikinci gelişe inanan biri, bir ayyaş, küçük bir soyguncu, meczup, serseri ya da tutkulu bir küçük girişimci; hepsi de gözlerini toplumsal yaşamın koşullarından çevirmiş kimselerdi ve (sonuncusu istisna) toplu eyleme kayıtsızdılar. Ele aldığımız dönemin tarihinde bu kitlesel kayıtsızlık, sanıldığından çok daha büyük bir rol oynamaktadır. O zamanlar da en fazla kayıtsız olanların, en vasıfsız, en eğitimsiz, en örgütsüz, o nedenle de en umutsuz yoksullar olması rastlantı değildir: 1848'de Prusya'nın Halle kentinde yapılan seçimlerde, bağımsız zanaatkâr ustaların yüzde 81'i, masonların, dülgerlerin ve diğer vasıflı yapı işçilerinin yüzde 71'i oy kullanmıştı; oysa fabrika ve demiryolu işçilerinin, emekçilerin, sipariş üzerine çalışan ev işçilerinin vs, sadece yüzde 46'sı oy kullanmıştı.[9]

II

Kaçmanın ve yenilginin seçeneğiyse, ayaklanmaydı. Çalışan yoksulların, özellikle onların çekirdeği haline gelmiş olan endüstri proletaryasının durumu da buydu; ayaklanma sadece mümkün değil, aynı zamanda zorunluydu da. Ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısında, emek hareketlerinin ve sosyalist hareketlerin ve tabii ki kitlesel toplumsal devrimci rahatsızlığın ortaya çıkmasından daha kaçınılmaz bir şey yoktu. 1848 devrimi, onun dolaysız sonucuydu.

Aklı başında hiçbir gözlemci, 1815 ile 1848 arasında çalışan yoksulların durumunun dehşet verici olduğunu yadsımıyordu ve 1840'ta böyle gözlemciler hiç de eksik değildi. Durumun her geçen gün kötüleşmekte olduğu yaygın kabul görmekteydi. İngiltere'de, nüfus artışının, geçim araçlarındaki artışı kaçınılmaz olarak geride bırakacağını savunan Malthusçu nüfus kuramı, böyle bir varsayıma dayanmaktaydı ve Ricardocu iktisatçıların savlarından da destek bulmaktaydı. İşçi sınıfının geleceği hakkında iyimser olanlar, kötümserlere göre daha az sayıdaydı ve daha yeteneksizdiler. Almanya'da 1830'larda halkın giderek fakirleşmesi, en az on dört farklı yayının özel konusunu oluşturmaktaydı; "artan fakirleşmeden ve yiyecek kıtlığından kaynaklı şikayetlerde" haklılık olup olmadığı sorusu, akademik ödül konusu haline gelmişti (On altı yarışmacıdan onu, bu şikayetlerin haklı olduğunu, sadece ikisi olmadığını ileri sürmüştü).[10] Bu görüş ve kanaatlerdeki yaygınlık, yoksulların genel ve görünüşe göre umutsuz sefaletlerinin bizzat kanıtıdır.

Kırsal bölgelerde, özellikle de topraksız ücretli işçiler, ev işçileri ve elbette topraksız köylülerle verimsiz topraklarda yaşayanlar arasında gerçek yoksulluk çok daha büyük boyutlardaydı. 1789, 1795, 1817, 1832, 1847'de olduğu gibi kötü hasatlar, Silezya keten dokuma endüstrisinin temellerini yıkan İngiliz pamuklularının rekabeti gibi ilave felaketlere gerek kalmadan bile hâlâ kıtlığa neden olabilmekteydi. Lombardiya'da 1813'te ürünün mahvolmasından sonra pek çok insan, sadece gübre, saman ve fasulye yapraklarından ve yabani yemişlerden yaptıkları ekmekleri yiyerek hayatta kaldılar.[11] Hatta sakin İsviçre'de bile 1817 gibi berbat geçen bir yıl, ölüm oranının doğum oranını aşmasına neden oldu.[12] Avrupa'da 1846-48 açlığı, İrlanda'daki kıtlık felaketinin (181-82. sayfalarla karşılaştırın) yanında sönük bile kalsa, gerçek bir kıtlıktı. Doğu ve Batı Prusya'da (1847) halkın üçte biri ekmek yemeyi bırakmış, sadece patatese bel bağlamıştı.[13] İnsanların, ağaç kütükleri ve tahta sıralar üzerinde oturdukları, perde niyetine keten bezler kullandıkları, sularını cam olmadığından teneke ya da toprak maşrapalardan içtikleri Orta Almanya'nın dağlarındaki imalat işi yapan, sert koşullarda yaşayan, saygı değer, fakir köylerde, halk bazen patates yemeye ve kahve niyetine bulanık su içmeye öylesine alışmış oluyordu ki, kendilerine yardıma gelenler onlara bezelye ve lapa yemeyi öğretmek zorunda kalıyorlardı,[14] Açlık ve tifüs, köyün keten dokumacısının modern endüstriye karşı sonucu malum bir savaş verdiği Flanders'in ve Silezya'nın taşrasını harabeye çevirmişti.

Fakat İrlanda'daki gibi top yekun felaketin dışında, en dikkat çeken gerçek sefalet —çoklarının düşündüğü gibi artan sefalet—, yoksulların sessiz sedasız açlık çektikleri endüstri bölgelerinde ve kentlerde yaşanmaktaydı. Kentlerdeki yoksulların genel durumunun kötüleştiğinden kuşku duyulması mümkün değilse de, reel gelirlerinin düşük olup olmadığı hâlâ tarihsel bir tartışma konusudur. İstatistiklerdeki eksikliklerle beraber, bölgeler arasında, farklı işçi türleri arasında ve farklı ekonomik dönemler arasında var olan değişkenlikler, 1848'den (ya da İngiltere'de belki 1844'ten) önce anlamlı hiçbir mutlak iyileşmenin gerçekleşmediği ve zenginlerle yoksullar arasındaki uçurumun kesinlikle daha da büyüdüğü ve gözle görülür hale geldiği söylenebilirse de, bu tür soruları kesin olarak yanıtlamak zordur. Barones Rothschild'in, Orleans Dükü'nün maskeli balosunda bir buçuk milyon frank değerinde bir mücevher taktığı bir dönemde (1842), John Bright, Rochdale'li kadınları şöyle tarif ediyordu: "2000 kadar —korkunç derecede aç— kadın ve kız, bir parça somunu çamurlu da olsa görülmedik bir açgözlülükle mideye indirerek, sokaklardan ilahiler söyleyerek geçtiler; —ulviyete yaklaşan— son derece tuhaf ve gözalıcı bir manzaraydı."[15]

Gerçekten, Avrupa'nın pek çok bölgesinde genel bir kötüleşmenin varlığından söz etmek mümkündür. Bunun nedeni sadece (daha önce de gördüğümüz gibi) kentsel kurumların ve toplumsal hizmetlerin, bu plansız ve denetimsiz genişlemeye ayak uyduramamaları ve parasal (ve ekseriyetle reel) ücretlerin 1815'ten sonra düşme eğilimi içine girmesi değil, aynı zamanda gıda mallarının üretim ve ulaşımının da muhtemelen demiryolu çağına kadar pek çok büyük kentte gerilemiş olmasından ileri gelmekteydi.[16] Dönemin Malthusçularının kötümserliği de bu nedenlere dayanmaktaydı. Fakat bu nedenler bir yana, endüstri öncesi insanının geleneksel beslenme biçimiyle cahil insanın beslenmesi arasında ortaya çıkan değişiklik, yoksul kentli ve endüstrileşmiş birinin satın alma gücündeki azalmayla birlikte, insanların sağlıklarının kötüleşmesine yol açmaktaydı. Fransız ve İngiliz istatistikçilerin dikkatlerinden kaçmayan endüstri ve tarım nüfusları (ve elbette üst, orta ve çalışan sınıflar) arasında sağlık ve fiziksel zindelik bakımından var olan olağanüstü fark, kesinlikle bu durumdan kaynaklanmaktaydı. 1840'larda doğum sırasında ortalama yaşam beklentisi, Wiltshire ya da Rutland'ın (bolluk içeresindeki) tarım işçileri arasında, Manchester ya da Liverpool'a göre iki kat daha yüksekti. Fakat o dönemlerde —bir örnek alırsak— "buhar gücünün geçen yüzyılın sonlarına doğru iş yaşamına girmesine kadar, Sheffield bıçakçılık işinde bileyici hastalığını neredeyse bilen yoktu." Fakat 1842'de, otuz yaşlarındaki bütün bileyicilerin yüzde 50'si, kırklarında olanların yüzde 79'u ve ellisini geçkin olanlarınsa yüzde 100'ü akciğerlerinden rahatsızdı.[17]

Ayrıca ekonomide ortaya çıkan değişiklik, bazen onların yararına ama çoğunlukla zararlarına olacak biçimde yığınla işçiyi yerinden etti ya da iş değiştirmelerine neden oldu. Ama büyük kitleler, henüz yeni endüstriler ve kentler tarafından, fakir ve umarsız daimi bir alt tabaka halinde soğurulmamışlardı; hatta dönem dönem, gerek yinelenen gerekse geçici oldukları yeni yeni anlaşılmaya başlanmış bunalımlar yüzünden işsiz kaldıkları oldu. Bolton'da (1842) ya da Roubaix'de (1847) tekstil işçilerinin üçte ikisi böyle bir ekonomik bunalım sırasında toptan işten çıkarıldılar.[18] Nottingham'ın yüzde yirmisi, Paisley'in üçte biri, büyük olasılıkla muhtaç durumdaydı.[19] İngiltere'de Çartizm gibi bir hareket, siyasal bakımdan zayıf olduğundan tekrar tekrar yenilgiye uğrayacak ve yine milyonlarca çalışan yoksulun üzerinde katlanılmaz bir yük oluşturan açlık, bu hareketi yeniden canlandıracaktı.

Bu genel fırtınaların yanında, çalışan yoksulların belli kesimlerinin tepesinde özel felaketler de hiç

eksik olmadı. Gördüğümüz gibi endüstri devriminin ilk evresi, bütün emekçileri makineleşmiş fabrikalara sürüklemedi. Tersine endüstri devrimi, endüstri öncesi zanaatkârların, belli türde vasıflı işçilerin ve ev endüstrisiyle rençberlerin sayılarının, üretimin birkaç makineleşmiş ve büyük ölçekli kesimleri etrafında artmasına yol açtı ve özellikle savaş dönemlerinde emek arzındaki azalma yüzünden bu insanların durumlarında da iyileşme yaşandı. 1820'lerde ve 1830'larda gayrı şahsi niteliğiyle makinenin ve pazarın kaydettiği amansız ilerleme, bu insanları bir yana atmaya başladı. Bu gelişmenin en ılımlı sonucu, bağımsız kişileri bağımlı, bireyleri sırf 'el'den ibaret bir duruma sokmak oldu. En sert sonucuysa, durumları en katı iktisatçının bile kanını donduracak fakir ve aç —el dokumacıları gibi— sınıflarından kopmuş yığınlar yarattı. Bunlar vasıfsız ve cahil ayaktakımı değillerdi. 1830'larda iflas eden ve dört bir yana dağılan Norwichli ve Dunfermlinelı dokumacılar gibi topluluklar; pazarlıklarla oluşturulmuş ve uzun zamandır kurumlaşmış 'fiyat listeleri' birer kağıt parçasından ibaret hale gelince ırgat gibi çalıştırıldıkları imalathanelere düşen Londralı mobilyacılar; gezgin proleterler haline gelen ustalar; bağımsızlıklarını yitiren zanaatkârlar; bütün bu insanlar, çalışan yoksulların en vasıflı, eğitimli, kendine güvenen unsurlarıydılar.[dn] Başlarına ne geldiğini anlayamadılar. Öğrenmeye çalışmaları, hatta dahası bu duruma itiraz etmeleri son derece doğaldı. [dn]

Maddi açıdan yeni fabrika proletaryasının durumu muhtemelen biraz daha iyiydi. Öte yandan onlar da özgür değildiler; ustanın ya da denetmenin dayattığı sıkı denetim, hatta sert disiplin altında, devlet korumasının henüz başlarında bulunulduğundan hiçbir yasal başvuru hak ve olanağına sahip olmadan çalışıyorlardı. Belirlenen saat ve vardiyalarda çalışmak, kurallarını işverenin koyduğu, kârını artırmasına hizmet eden cezaları ödemek zorundaydılar. Toplum yaşamından uzak bölgelerde ya da endüstrilerde çalışan bu insanlar, gereksinimlerini patronlarının dükkânından çoğu zaman ücretlerine mahsuben almak ya da işverenin verdiği konutlarda kalmak (böylelikle de vicdansız patronlarının kârlarını katlamalarına imkân tanımak) durumundaydılar. Kuşkusuz bir köy çocuğu, bu yaşamı ana-babasınınkinden daha bağımlı ve yoksul görmeyecekti; kıta Avrupası'ndaki endüstrilerde güçlü bir ataerkil geleneğin, usta despotizminin varlığı, zaman zaman işverenin sağladığı güvenlik, eğitim ve sosyal hizmetlerle kısmen de olsa dengelenmekteydi. Fakat özgür bir insanın fabrikaya salt bir 'kol gücü' olarak girmesinin kölelikten pek bir farkı yoktu ve bıçak kemiğe dayanıncaya kadar fabrikalarda çalışmaktan kaçınılıyordu. Hatta erkekler, fabrikalardaki bu muazzam disipline çok daha fazla karşı koyma eğiliminde olduklarından, fabrika sahipleri daha çok kadınları ve çocukları çalıştırmayı tercih ediyorlardı. Elbette 1830'larda ve 1840'ların bir bölümünde fabrika proletaryasının maddi durumu bile bozulmaya başladı.

Çalışan yoksulların fiili durumu ne olursa olsun, düşünen herkesin —yani yoksulların sıkıntılarının bir yazgı olmadığını, böyle gelmiş böyle gitmeyeceğini kabul eden herkesin—, işçilerin, yoksullar daha yoksullaşırken servetleri daha da artan zenginler tarafından sömürüldüğünü gördüğüne hiç şüphe yoktur. Zenginlerin bu işte yararı olduğu için yoksullar sıkıntı çekmekteydi. Burjuva toplumunun toplumsal aygıtı, iliğine kadar vahşi, adaletsiz ve gayrı insaniydi. "Emek olmadan zenginlik olamaz" diye yazmıştı *Lancashire Co-Operatör*. "İşçi, bütün zenginliğin kaynağıdır. Bütün bu yiyecekleri kim yetiştiriyor? Yarı aç yarı tok, yoksul emekçi. Bütün bu, hiç çalışmayan ve hiçbir şey üretmeyen zenginlerin sahip olduğu evleri, mağazaları, sarayları kim kuruyor? İşçi. İplikleri kim dokuyor, elbiseleri kim dikiyor? İplikçi ve dokumacı." Ama "çalışmayanlar zengin olur, tıksırıncaya kadar yer içerken, emekçiler hâlâ yoksul ve muhtaç durumdadır; "[20] Bugün bile bir Zenci kilise ilahisinde birebir yansısını bulan umutsuz durumdaki tarım işçisi, bu durumu, pek açık olmasa da

derinden şöyle dile getirmektedir:

Eğer yaşam paranın satın alabileceği bir şey olsaydı

Zengin yaşamalı, yoksul ölmeliydi. [21]

III

Emek hareketi, yoksul insanın çığlığına bir yanıt oldu. Emek hareketinin, yazılı tarih boyunca ortaya çıkan katlanılmaz zorluklara karşı salt toplu infiallerle, hatta öteden beri emeğin bir niteliği haline gelen grev pratiği ve diğer militanlık biçimleriyle karıştırılmaması gerekir. Bunların da, endüstri devriminin ötesine uzanan bir tarihleri vardır. Ondokuzuncu yüzyıl başlarının emek hareketinde yeni olan, sınıf bilinciyle sınıfsal emellerdi. 'Yoksul', artık 'zenginle karşı karşıya değildi. Belli bir *sınıf,* emekçi sınıfı, işçiler ya da proletarya, bir başka sınıfla, işverenler ya da kapitalistlerle karşı karşıyaydı. Fransız Devrimi, bu yeni sınıfa güven kazandırdı, endüstri devrimi de bu sınıfa sürekli hareket halinde olma gereğini öğretti. Yalnızca arada sırada yapılan ve geçici olarak bozulmuş toplumsal dengeyi yeniden eski durumuna döndürmeye yarayan protestolar, doğru dürüst geçinmek için yeterli değildi. Devamlı tetikte olmaya, örgütlenmeye ve bir 'hareket'in eylemliliğine —sendikaya, yardımlaşmaya ya da işbirliği topluluğuna, işçi sınıfı enstitüsüne, gazeteye ya da ajitasyona— gerek vardı. Fakat toplumsal değişimin tam da onları yutan yeniliği ve hızı, emekçileri, baskıcılarınkinden tamamen zıt olan kendi fikir ve deneyimlerine dayanarak, tamamen değişmiş olan bir toplumsal bağlama göre düşünmelerini gerektiriyordu. Emek hareketi, yarışmacı değil, dayanışmacı, bireyci değil kolektivist olacaktı. 'Sosyalist' olacaktı; ve her zaman yoksulların kafalarının bir köşesinde olagelmiş, fakat ancak genel toplumsal devrimin patlak verdiği nadir anlarda üzerine düşündükleri bir sonsuz özgür toplum hayalini değil, mevcut sisteme yönelik kalıcı, uygulanabilir bir seçeneği temsil edecekti.

Bu anlamda bir işçi sınıfı bilinci, 1789'da var olmadığı gibi, aslında Fransız Devrimi boyunca da yoktu. İngiltere'nin ve Fransa'nın dışında 1848'de bile daha yeni yeni kendini göstermekteydi. Fakat çifte devrimin vücut bulduğu bu iki ülkede, 1815 ile 1848 arasında, daha kesin olarak 1830 dolaylarında ortaya çıktı. Daha belirsiz olan 'çalışan sınıflar'dan [working classes] farklı olarak tam da 'işçi sınıfı' [working class] sözcüğü, Waterloo'dan kısa süre sonra, hatta belki de daha önce İngiliz işçi yazınında kendini göstermekte ve Fransız işçi sınıfı yazınında bunun karşılığı olan bir ibare, 1830'dan sonra sık sık görünmeye başlamaktadır.[22] İngiltere'de bütün çalışanları 'genel sendikalar'da [genel iş birlikleri] bir araya toplama, yani özel işçi gruplarının bölgesel ve mesleki yalıtılmışlığını kırarak çalışan sınıfın ulusal hatta belki de evrensel dayanışmasını gerçekleştirmeye yönelik gayretler, 1818'de başladı ve 1829 ile 1834 arasında ateşli bir biçimde sürdürüldü. 'Genel işçi birliği', genel grev demekti; ve bu da bu dönemde, özellikle William Benbow'un *Grand National Holiday, and Congress of the Productive Classes*'ında (1832) bir kavram ve işçi sınıfının sistemli taktiği olarak formüle edilmekte ve Çartistler tarafından siyasal bir yöntem olarak ciddi bir biçimde tartışılmaktaydı. Bu arada gerek İngiltere'de gerekse Fransa'daki entelektüel tartışmalar, 1820'lerde bir kavram ve bir sözcük olarak sosyalizmin ortaya çıkmasına neden olmuştu. Sosyalizm, (1832'de Parisli lonca mensupları tarafından) Fransa'da küçük bir ölçekte, çok geçmeden (böyle bir hareket için hiç de uygun biri olmayan) Robert Owen'ı devasa bir kitle hareketinin önderliğine

getirecek olan İngilizler tarafındansa çok daha büyük boyutlarda derhal benimsendi. Özetle, 1830 başlarında proletaryada bir sınıf bilincinin ve toplumsal özlemlerin varlığından zaten söz edilebilir. Ancak işverenlerinin aynı dönemde ulaştıkları ya da gösterdikleri orta sınıf bilincinden kesinlikle daha zayıf ve çok daha etkisizdi.

Proletaryanın bilinci, en iyi Jakoben diyebileceğimiz bir bilinçle —Fransız Devrimi'nin (ondan da önce Amerikan Devrimi'nin) düşünen ve özgüvenli yoksullara aşıladığı bir dizi özlem, deneyim, yöntem ve ahlaki tutum dizisi— güçlü bir bileşime girmekte ve onun tarafından pekiştirilmekteydi. Emek hareketinin ve onun 'dayanışmacı toplum' ideolojisinin, yeni işçi sınıfının durumunun pratik ifadesi olması gibi, demokratik hareket de, proleter olsun olmasın Fransız Devrimi'nin mazlumlar olmaktan çok aktörler olarak tarih sahnesine çıkardığı sıradan halkın pratik ifadesiydi. "Dış görünüşleri pejmürde olan ve eskiden kendilerini kibar takımına ayrılmış bu gibi yerlerde göstermeye cesaret edemeyecek yurttaşlar, şimdi başları yukarıda zenginlerle birlikte yürüyorlardı."[23] Saygı görmek, tanınmak ve eşitlik istiyorlardı. Bunu elde edebileceklerini biliyorlardı, çünkü 1793-94'te bunu yapmışlardı. Bu yurttaşların hepsi de işçi değildi, fakat bilinçli işçilerin hepsi bu tür yurttaşlardı.

Proleter ve Jakoben bilinç, birbirlerini tamamladılar. İşçi sınıfının deneyimi, çalışan yoksullara, günlük öz savunmanın, sendikanın, yardımlaşma cemiyetlerinin, (örgütlenme ve disiplin demek olan) dayanışma ve grev gibi toplu mücadele silahlarını kazandırdı. Ne var ki bu kuramların halihazırda kıta Avrupası'nda olduğu kadar zayıf, istikrarsız ve yerel olmadıkları yerlerde bile, faaliyet alanları son derece dardı. 1829 ile 1834 arasında İngiltere'de ve yine kısmen Çartizm altında, saf sendikacı ya da dayanışmacı bir modelden, sadece işçilerin örgütlü kesimlerinin daha yüksek ücret kazanmaları için değil, bütün var olan toplumu yıkmak ve yeni bir toplum kurmak için yararlanma yönünde bir gayret görüldü. Ama başarısız oldu ve bu başarısızlık, hatırı sayılır bir olgunluğa erişmiş ilk proleter sosyalist harekete, yarım yüzyıl üstesinden gelemeyeceği bir zarar verdi. Sendikaları, (kendi 'yapıcılar parlamentosu' ve 'yapıcılar loncası' olan —1831-34— Yapı Ustaları Sendikası'nda olduğu gibi) kooperatif üreticilerinin ulusal sendikalarına dönüştürme çabaları başarısızlıkla sonuçlandı. Başka biçimlerde 'emeğin hakça değişimi' ve ulusal üretim kooperatifi kurma girişimlerinin de başına aynı şey geldi. O zamana kadar yerel ve işkoluna özgü cemiyetlerden daha güçlü olduklarını kanıtlayan büyük, kuşatıcı 'genel sendikalar'ın, (her ne kadar genel sendikaların yapısında var olan noksanlıklardan çok, önderlik deneyimi, örgütlenme ve disiplin yokluğundan kaynaklansa da) hantal ve zayıf oldukları görüldü— [dn] Genel grevin, (1842'de) açlıktan kaynaklanan ve kendiliğinden yayılan kargaşalar dışında, Çartist hareket döneminde uygulanabilir bir şey olmadığı görüldü.

Oysa Jakobenliğe ve genelde radikalliğe özgü bir yol olan (gazete ve broşür yoluyla siyasal kampanyalar düzenlenmesi, halk mitingleri, gösterileri ve gerektiğinde kargaşa çıkarma ve ayaklanma gibi) siyasal ajitasyon yöntemleri, özellikle işçi sınıfıyla da sınırlı kalmadan, hem etkili hem de esnek olduğunu kanıtladı. Bu tür kampanyaların, önlerine çok yüksek hedeflerin konulduğu ya da hâkim sınıfları çok fazla tehdit etmeye başladığı yerlerde başarısızlığa uğradıkları doğrudur, isterik yıllar olan 1810'larda, (1816'da Londra'da Spa Fields'de, ya da 1819'daki on göstericinin öldürüldüğü ve yüzlercesinin yaralandığı Manchester 'Peterloo'da olduğu gibi) her ciddi gösterinin üzerine orduyu göndermek gibi bir eğilim vardı. 1838-48'de milyonlarca imzalı dilekçe, Halkın Fermanı'nı daha yakına getirmedi. Buna karşın daha dar bir cephede sürdürülen siyasal kampanyalar daha etkili olmaktaydı. Bu tür kampanyalar olmasaydı, 1829'daki Katolik Kurtuluşu, 1832'deki Reform Yasası,

hatta fabrikalardaki çalışma koşulları ve saatleri konusunda ılımlı bir yargı denetimi bile gerçekleşmeyebilirdi. Demek ki örgütsel bakımdan zayıf olan ve bu zayıflığını siyasal radikalizmin ajitatif yöntemleriyle dengeleyen bir işçi sınıfıyla karşı karşıyayız. 'Tolpuddle Şehitleri'nin sürgün edilmesine karşı kitlesel protesto gösterilerinde (134. sayfayla karşılaştırın), 1834'den sonra çöken 'genel sendikalar'dan bir şeyler kurtarmaya çalışılmasında olduğu gibi, 1830'larda İngiltere'nin kuzeyinde gerçekleşen 'Fabrika ajitasyonları' da yerel sendikaların zayıflığının telâfisiydi.

Ne var ki, Jakoben gelenek de gücünü, benzersiz devamlılığını ve kitleselliğini, yeni proletaryanın bir niteliği olan sıkı dayanışmadan ve sadakatten aldı. Onları bir araya getiren şey, sadece aynı yerde yaşayan yoksul olmaları gerçeği değil, büyük sayılar halinde birlikte çalışıyor, işi birlikte yapıyor, birbirlerine güveniyor olmalarıydı. Bu, onların yaşamıydı. Yıkılmaz bir dayanışma onların tek silahıydı; çünkü ancak bu sayede ellerindeki tek ama belirleyici kozu, yani toplum için vazgeçilmez olduklarını kabul ettirebiliyorlardı. 'Grev kırıcılığa hayır' (ya da buna benzer sözler), işçilerin ahlaki yasalarının ilk buyruğuydu ve öyle de kaldı. Dayanışmayı kıran ('karabacak'taki [grev kırıcı işçi] 'kara' sıfatının ahlaki anlamıyla betimlenen kimse), işçi toplumunun Yahudası idi. Biraz olsun siyasal bilinç edindiklerinde yaptıkları gösteriler, kolaylıkla kayıtsızlığa savrulabilen kızgın bir 'ayak takımı'nın feveranlarından değildi. Bir ordunun hareketlerini andırıyordu. Örneğin Sheffield gibi bir kentte orta sınıfla işçi sınıfı arasındaki sınıf mücadelesi (1840 başlarında) yerel siyasal yaşamın ana konusu haline geldiğinde, derhal güçlü ve istikrarlı bir proletarya bloğu ortaya çıkmıştı. 1847 sonlarında kent meclisinde sekiz Çartist bulunuyordu ve 1848'de Çartizmin ulusal ölçekte çökmesinin, on ile yirmi bin arasında insanın o yılın Paris devrimini selamladığı bir kentte hemen hiçbir etkisi olmadı: 1849'da Çartistler, kent meclisindeki sandalyelerin neredeyse yarısını ele geçirdiler.[24]

İşçi sınıfıyla Jakoben geleneğin altında, her ikisine de güç veren çok daha eski bir gelenek tabakası yer alıyordu: Başkaldırı ya da umutsuz insanların zaman zaman başvurdukları toplu protesto geleneği. Doğrudan eylemin ya da başkaldırmanın, makineleri, dükkânları ya da zenginlerin evini yıkmanın uzun bir tarihi vardı. Genelde bu gelenek, düpedüz açlığın ya da (1810-11'de ve yine 1826'da İngiliz dokumacılığında, 1830'larda 1840'ların ortalarında kıta Avrupası'nın dokumacılığında) dönemsel olarak makinelerin tehditi altında gerilemekte olan el endüstrilerini saran makineleri kırma dalgalarında olduğu gibi, sınıra dayanmış insanların duygularının bir ifadesiydi. Kimi zaman İngiltere'de olduğu gibi, örgütlü işçiler tarafından toplu baskının kabul görmüş bir biçimini oluşturmaktaydı ve siyasal ılımlılığı sendikacı olmayan meslektaşlarına karşı sistemli bir terörle birleştirmiş madenciler, vasıflı tekstilciler ya da bıçakçılar arasında olduğu gibi, makinelere karşı bir düşmanlık içermiyordu. Bazen de işsizlerin ya da açların hoşnutsuzluklarının bir ifadesiydi. Devrimin olgunlaştığı bir zamanda, özellikle başkentlerde ya da siyasal bakımdan hassas başka noktalarda patlak verdiğinde, böyle bir doğrudan eylem, aksi halde siyaseten ham kalacak olan insanları, belirleyici bir güç haline sokabilmekteydi. Gerek 1830'da gerekse 1848'de bu tür hareketler, aksi durumda son derece küçük bir hoşnutsuzluk ifadesi olarak kalacak bir protestonun ardına muazzam bir ağırlık koyarak onu ayaklanmaya dönüştürdüler.

IV

O nedenle bu dönemin emek hareketi, ne bileşimi ne ideolojisi ne de programı açısından tam anlamıyla 'proleter', yani endüstri ve fabrika işçilerinin bir hareketiydi, ne de hatta ücretlilerle sınırlıydı. Daha çok (esas olarak kentli) çalışan yoksulları temsil eden bütün güç ve eğilimleri bir araya getiren ortak bir cepheydi. Böyle bir ortak cephe uzun süre varlığını sürdürdü; fakat Fransız Devrimi'nin son günlerinde önderliğini ve esinini, liberal ve radikal orta sınıflardan almaya başlamıştı. Gördüğümüz gibi, Paris halkının geleneğine bu birliğini veren (olgunlaşmamış proletaryanın özlemlerini bir yana bırakalım) 'Baldırıçıplaklık' bile değil, 'Jakobenlik'ti. 1815'ten sonra ortaya çıkan yeni durum şuydu: Bu ortak cephe, kral ve aristokratların yanı sıra giderek liberal orta sınıfa da yönelmekteydi. Endüstri ve fabrika işçisi henüz ortalarda görünmese de, ona birliğini veren şey proletaryanın ideolojisi ve programıydı ve bir bütün olarak siyasal açıdan çalışan yoksulların diğer kesimlerinden çok daha geriydi. Gerek yoksullar gerekse zenginler, "toplumun orta katmanının altındaki kentli kitleler"in[25] hepsini siyaseten 'proletarya'ya veya 'işçi sınıfı'na dahil etme eğilimindeydiler. "Mevcut gidişatta içsel bir uyumsuzluk olduğu ve bunun böyle devam edemeyeceği noktasında giderek şiddetlenen ve genelleşen hassasiyetten[26] mustarip olanlar, gözden geçirilmiş ve düşünsel bakımdan geçerli tek eleştiri ve seçenek olarak sosyalizme yönelme eğilimine girdiler.

Bu yeni hareketin önderliği de benzer bir gidişat göstermeye başladı. Çalışan yoksulların en etkin, savaşçı ve siyasal bakımdan bilinçli kesimleri, yeni fabrika proletaryası değil, vasıflı zanaatkârlar, bağımsız artizanlar, sipariş üzerine evde çalışan orta ölçekli işçilerle, daha büyük bir baskı altında olmanın dışında Endüstri Devrimi'nden önce nasılsa öyle yaşamaya ve çalışmaya devam eden insanlardı. İlk sendikalar, hemen hemen kaçınılmaz biçimde matbaacıların, şapkacıların, terzilerin vs. sendikalarıydı. Leeds gibi bir kentte —ki bu tipik bir durumdur— Çartist önderliğin çekirdeği, sonradan el dokumacısı olmuş bir doğramacıdan, bir çift matbaa ustasından, bir kitap satıcısından ve bir yün tarakçısından oluşmaktaydı. Owen'ın işbirliği [kooperatiflerle ilgili] öğretilerini benimseyenler arasında bu tür 'artizanlar', 'makinistler' ve el işçileri çoğunluktaydı. İlk Alman işçi komünistleri, gezgin zanaat ustaları; terziler, doğramacılar ve matbaacılardı. 1848 Paris'inde burjuvaziye karşı ayaklananlar, (1871 Komününde olduğu gibi) proletaryanın semti Belleville değil, eski artizanlar semti Saint-Antoine'ın sakinleriydi. Endüstrinin ilerlemesi, 'işçi sınıfı' bilincinin tam da bu kalelerini yıktığı ölçüde, bu ilk emek hareketlerinin gücüne de ölümcül darbeler indirdi. Örneğin 1820 ile 1850 arasında İngiliz emek hareketi, işçi sınıfının kendini yetiştirmesi ve siyasal eğitim alması için yoğun bir kurumlar ağı oluşturdu; 'makine enstitüleri'ni, Owencı 'Bilim Salonları'nı ve başkalarını kurdu. 1850'de (siyasal yanları daha bariz olanlarını

saymazsak) İngiltere'de bunlardan, 400'ü haber merkezi olmak üzere 700 adet —sadece Yorkshire kontluğunda 151 tane— bulunmaktaydı.[27] Fakat çoktandır bir gerileme içindeydiler ve birkaç on yıl içinde de ya öldüler ya da uykuya daldılar.

Bunun tek bir istisnası vardı. Sadece İngiltere'de, yeni proletarya, çoktan örgütlenmeye hatta kendi önderlerini çıkarmaya başlamıştı: İrlandalı Owencı pamuk eğirmecisi John Doherty, madenci Tommy Hepburn ile Martin Jude. Çartizmin birliklerini, sadece vasıflı artizanlarla, baskı altındaki siparişle çalışan ev işçileri oluşturmuyordu; fabrika işçileri de, Çartizmin savaşçıları, zaman zaman da önderleri konumundaydılar. Fakat İngiltere dışında fabrika çalışanları ve madenciler, henüz aktör olmaktan çok mağdur durumundaydılar. Yüzyılın son bölümüne kadar yazgılarını kendi ellerine alamayacaklardı.

Emek hareketi, bir öz savunma, protesto, devrim örgütlenmesiydi. Fakat çalışan yoksullar için bir mücadele aracı olmaktan öte bir şeydi; aynı zamanda bir yaşam biçimiydi. Liberal burjuvazi onlara bir şey vermemişti; tarih onları, muhafazakârların da savunmak ya da geri getirmek için boş vaatlerde bulunduğu geleneksel yaşam tarzından uzaklaştırmıştı. İkisinin de giderek içine çekildikleri bir yaşam tarzı konusunda yapacak fazla şeyleri yoktu. Fakat emek hareketi, kendilerinin şekillendirdiği bir yaşam tarzına sahipti; daha doğrusu kolektif, komünal, savaşçı, idealist ve yalıtık bir hareketti, çünkü onun özü tam da mücadeleydi. Buna karşılık, hareket de onlara bir tutunum ve hedef kazandırdı. Liberal söylen, sendikaların [birliklerin], vicdansız ajitatörlerin kışkırttığı beceriksiz işçilerden oluştuğunu ileri sürmekteydi; oysa gerçekte beceriksiz olanlar, genelde en az sendikalaşmış olanlardı; en akıllı ve ehil işçilerse, sendikaların en sıkı destekçileri arasında yer alıyordu.

Bu dönemde bu türden 'işçi dünyaları'nın en gelişkin örnekleri, muhtemelen hâlâ ev endüstrilerinden gelmekteydi. Örneğin Lyon ipek işçileri topluluğu vardı: Onlar hep isyankâr canutlardı; 1831'de ve yine 1834'de ayaklandılar; Michelet'in ifadesiyle "bu dünya onu yapamayacağı için, karanlık ve nemli vadilerinde kendilerine tatlı rüyalar ve görüntülerden ahlaki bir cennet" kurdular.[28] Cumhuriyetçi ve Jakoben püritenlikleriyle, Swedeborgcu sapmalarıyla, Kütüphanesi, Tasarruf Bankası, Makine Enstitüsü, Bilim Klübü, Resim Akademisi olan, misyoner toplantıları yapan, içkiye karşı birlikler, kreşler, Çiçeksevenler Derneği kuran, edebiyat dergisi çıkartan (Dunfermline'daki *Gasometer)* İskoç keten dokumacıları [dn] vardı, ve tabii Çartizmleri vardı. Sınıf bilinci, militanlık, zalimlere karşı duyulan nefret ve horlama, iplikleri dokudukları tezgâhlar kadar bu yaşama özgü şeylerdi. Aldıkları ücretler dışında zenginlere hiçbir şey borçlu değildiler. Yaşamlarında sahip oldukları her şey, kendi kolektif yaratımlarının ürünüydü.

Fakat bu sessiz ve derinden giden öz örgütlenme süreci, bu eski tür işçilerle sınırlı değildi. Çoğunlukla Northumberland ve Durham madenlerinde, yerel İlkel Metodist topluluğuna dayanan bir 'birlik' içinde; özellikle Lancashire'daki [dn] yeni endüstri alanlarında işçilerin toplandıkları yardımlaşma ve dayanışma derneklerinde ve hepsinden öte Lancashire'ın küçük endüstri kasabalarından ellerinde meşalelerle kadınlı erkekli çocuklu Çartist gösterilerin yapıldığı kırlara doğru akan binlerce insanda, 1840'ların sonlarında yeni Rochdale kooperatif dükkânlarının yayılma hızında yansısını bulmaktadır.

V

Ne var ki, bu döneme dönüp baktığımızda, (yeni endüstri proletaryasının gücünü bir yana bırakırsak) çalışan yoksulların zenginleri ürküten gücüyle, akıllarını oynatan 'komünizm hayaleti'yle, edimsel örgütlü güçleri arasında büyük ve belirgin bir kopukluk vardı. Protestolarının aleni ifadesi, bir örgütlenme olmaktan çok, kelimenin tam anlamıyla bir 'hareket'ti. Siyasal dışavurumlarının en kitlesel ve kapsamlı biçimi olan Çartizmi (1838-48) bir araya getiren şey, bir avuç geleneksel ve radikal slogandan, Feargus O'Connor (1794-1855) gibi yoksulların sesi haline gelmiş birkaç güçlü hatip, gazeteci ve *Northern Star* gibi bir iki gazeteydi. Ortak yazgıları, yaşlı militanların anımsattıkları, zenginlere ve kodamanlara karşı olmaktı:

"Rodney adında bir köpeğimiz vardı. Büyükannem bu isimden hoşlanmazdı, çünkü asilzadeliğe yükselmiş Amiral Rodney'in halka düşman olduğu şeklinde garip bir görüşü vardı. Bu yaşlı kadın bana özenle Cobbett ile Cobden'in iki farklı kişi olduğunu açıklamıştı; Cobbett bir kahramandı, Cobden ise sadece orta sınıfın bir savunucusu. Uzun zaman öncesine ilişkin hatırladığım manzaralardan biri de, porselenden bir George Washington heykelciğinin yanında el işleri ve metal çerçeveli resimlerin yakınında duran John Frost'un' [dn] bir portresidir. Resmin tepesinde yer alan bir yazıda, Halkın Dostları Resim Galerisi'nden alınma olduğu yazılıydı. Başında defne dalından bir çelenk vardı, altta, Bay Frost, toplumdan dışlanmış sefil ve perişan haldeki insanlar adına Adalet isterken gösteriliyordu... Evimizin müdavimlerinden biri de, Feargus'un Mektubunu evden birinin kendisine ve diğerlerine okuması için mürükkebi bile kurumamış bir Northern Star'la saat gibi her pazar sabahı kapımızda görünen sakat bir ayakkabıcıydı. Gazetenin önce ateşte kurutulması, sonra da neredeyse bu kutsal nesnenin tek bir satırına zarar gelmemesi için özenle ve düzenli olarak kesilmesi gerekirdi. Bu işlemler yapılırken, Larry, ara sıra ocağa uzattığı piposunu sakin sakin tüttürür, bir sofunun tapmakta takındığı bütün o vecd haliyle büyük Feargus'un mesajını dinlemeye hazırlarındı." [30]

Önderlik ya da koordinasyon neredeyse yok denecek kadar azdı. 1834-35 tarihinde hareketi bir örgütlenmeye, bir 'genel birlik'e dönüştürmeye yönelik en tutkulu girişim de hızla ve acı bir biçimde son buldu. En fazla —kıtada olduğu gibi İngiltere'de de—, yaşadıkları gibi mertçe ölen Lyon ipek işçileri gibi yerel çalışan topluluklar içinde kendiliğinden gelişmiş bir dayanışma söz konusuydu. Bu hareketi bir arada tutan şey, açlık, sefalet, nefret ve umuttu. 1848'in devrimci Avrupası'nda olduğu gibi Çartist İngiltere'de de yenilmelerine yol açan şey, yoksulların ayaklanmalarına yetecek kadar aç, kalabalık ve umutsuz olmalarına karşın, isyanlarını toplumsal düzen için anlık bir tehlike olmaktan çıkartacak örgütlenmeden ve dayanışmadan yoksun olmalarıydı. 1848'de çalışan yoksullar hareketi, henüz 1789-94'ün devrimci orta sınıfının Jakobenliğinin bir dengini yaratabilmiş değildi.

12. İdeoloji: Din

"Bana, yakıcı duygularını ve dünyevi hırslarını, imanla, umutla ve merhametle soğutmuş; yeryüzünü bir hac yolculuğu, öteki yaşamı gerçek baba toprağı olarak gören; yoksulluklarını ve acılarını Hıristiyanca kahramanlıkla sevmeyi ve onlara göğüs germeyi öğrenmiş; bütün ezilenlerin ilk doğanı İsa Mesih'i seven, ona tapan ve evrenin kurtuluşunu onun çektiği acıda gören bir halk niyaz eyle. Derim; bu kalıptan dökülmüş bir halk niyaz et ki sosyalizmi yenmek kolayca mümkün olmakla kalmasın, bir daha akıllara dahi getirilmesin..."

- Civilta Cattolica [1]

"Fakat Napoleon ilerlemeye başladığında, sapkın Molokan köylüler, onun, eski ilahilerinde anlatıldığı gibi sahte çarı devirmek ve gerçek Beyaz Çarı tahta geçirmek üzere [Tanrı tarafından] görevlendirilmiş Yehoşafat vadisinin aslanı olduğuna inanıyorlardı. O yüzden Tambov eyaletinin Molokanları, Napoleon'u karşılamak, saygılarını sunmak ve beyaz kaftan giydirmek üzere aralarından bir heyet seçtiler."

- Haxhausen,Studienueber... Russland [2]

I

İnsanların dünya hakkındaki düşündükleri başka bir şey, düşünürken kullandıkları terimlerse daha başka bir şeydir. Tarihin büyük bölümünde ve (belki de Çin başlıca istisnayı oluşturmak üzere) dünyanın büyük kısmında bir avuç eğitimli ve önyargılardan arınmış insanın dışında herkesin dünyayı tasarlarken kullandıkları terimler, 'Hıristiyan' sözcüğünün bazı ülkelerde 'köylü' hatta 'insanla aynı anlama gelmesine neden olacak kadar geleneksel dinin terimleriydi. Bu durum, 1848'den önceki bir evrede, (her ne kadar çifte devrimin dönüştürdüğü bölgeler dışında pek öyle değilse de) Avrupa'nın çoğu bölgesinde ortadan kalktı. Din, hiç kimsenin kendisinden kaçamayacağı, yeryüzünün ötesindeki her şeyi kapsayan gökyüzü gibi bir şeyken; büyük, ama sınırlı ve insani bir göğün durmadan değişen bir özelliği olarak bulut kümesini andıran bir görünüme büründü. Bu değişmenin pratik sonuçları, sonradan sanıldığından daha belirsiz ve kararsız olmakla birlikte, bütün ideolojik değişiklikler arasında diğerleriyle karşılaştırılamayacak kadar derindi; ve nereden bakılsa, en benzersiz olanı da buydu.

Benzersiz olan, kuşkusuz kitlelerin laikleşmesiydi. Soylu bayanlar diğer hemcinsleri gibi sofuluklarını sürdürseler de, alt tabakalara örnek olacak biçimde ayinsel görevlerin titizlikle yerine getirilmesiyle birlikte giden kibarca bir dinsel kayıtsızlık, uzunca bir zamandır özgürleşmiş olan soylular arasında bilinmeyen bir şey değildi.[3] Kibar ve eğitimli erkekler, var olmanın dışında hiçbir işlevi olmasa ve insan işlerine doğrudan karışmasa ya da mültefit bir kabullenişin dışında herhangi bir tapınma biçimi gerektirmese de, teknik olarak yüce bir varlığa inanmaktaydılar. Fakat geleneksel dinle ilgili görüşleri, horlama ve açık bir husumet taşıyordu; samimi tanrıtanımazlar olduklarını ilan etmeye hazırdılar. Büyük matematikçi Laplace, Tanrıyı semavi sisteminde nereye oturttuğunu soran Napoleon'a böyle bir hipoteze gereksinmesi olmadığını söylemişti. Samimi tanrıtanımazlık, onsekizinci yüzyıl sonlarının zihinsel modalarını yaratan aydınlanmış âlimler, yazarlar ve soylu beyler arasında yine de görece seyrek rastlanan bir durum olmakla birlikte, samimi Hıristiyanlık bundan da seyrek bir durumdu. Onsekizinci yüzyıl sonunda seçkinler arasında boy atmakta olan bir din varsa, o da ussalcı, aydınlanmacı ve kilise karşıtı Farmasonluktu.

Kibar ve eğitimli sınıftan erkekler arasında yaygın bir eğilim olan Hıristiyanlıktan uzaklaşma tavrı, onyedinci yüzyıl sonuyla onsekizinci yüzyıl başlarına dek uzanmaktadır ve şaşırtıcı, yararlı kamusal etkiler yaratmıştır: Batı ve Orta Avrupa'yı yüzyıllarca meşgul etmiş cadı mahkemelerinin yerini bu kez sapkınlık ve inkârcılara karşı *autos-da-fe*'nin [yani putperest ve inançsızları yakan mahkemelerin] alması bunu yeterince kanıtlamaktadır. Ancak onsekizinci yüzyıl başlarında bu durum, alt, hatta orta tabakaları pek etkilemedi. Köylülük, yüzeydeki Hıristiyanlığın ardında hâlâ varlığını sürdüren daha eski tanrılar ve ruhlar bir yana, Bakire'nin, Azizlerin ve Kutsal Kitap'ın diliyle konuşmayan ideolojilerin tümüyle dışındaydı. Eskiden beri sapkınlığa yatkın olan zanaatkârlar arasında dindışı düşünceler heyecan yaratmaktaydı, işçi sınıfı içinde en inatçı aydınları, Jacob Böhme gibi gizemcileri yaratmış olan ayakkabıcıların, her tür tanrı hakkında kuşku duymaya başladıkları görülmekteydi. Viyana'daki Jakobenlere yakınlık duyan tek zanaatkâr grubu onlardı; çünkü tanrıya inanmadıkları söyleniyordu. Kentlerdeki vasıfsız yoksullarsa (belki Paris ve Londra gibi birkaç Kuzey Avrupa kenti dışında) son derece dindar ya da boş inançlı insanlar olarak kaldılar.

Fakat, ussalcı, ileri düşünceli, gelenek karşıtı bir aydınlanma ideolojisi, yükselmekte olan orta sınıfın dünyayla ilgili şemasına mükemmelen uymakla birlikte, din düşmanlığı orta tabakalar arasında bile yaygın bir olgu değildi. Bu ideoloji, soylu bir topluma özgü ahlak dışılığı ve aristokrasiyi çağrıştırmaktaydı. Gerçekten de ilk gerçek 'özgür düşünürler' olan onyedinci yüzyıl ortalarının libertinleri, adlarının halkta yarattığı çağrışıma tam olarak uymaktaydılar: Moliere'in Don Juan'ı, sadece tanrıtanımazlıkla cinsel özgürlüğün bir bileşimi olarak değil, saygıdeğer burjuvanın bundan duyduğu korkuyu da resmeder. Bacon ve Hobbes gibi büyük ölçüde orta sınıf ideolojisinin habercisi olan düşünsel bakımdan en cüretkâr düşünürlerin, aynı zamanda eski ve çürümüş bir toplumla birlikte anılıyor olmaları gibi bir paradoksal durumun ortaya çıkması için yeterince neden vardı. Yükselen orta sınıfın ordularının, savaşmak için disiplinli, güçlü ve sade ahlaka sahip bir örgütlenmeye gereksinmeleri vardı. Kuramsal olarak bilinemezcilik ya da tanrıtanımazlık bununla eksiksiz biçimde uyuşmaktaydı, bunun için Hıristiyanlığın varlığı gerekmiyordu; ve onsekizinci yüzyılın filozofları [philosophes], yılmadan usanmadan, (örneklerini soylu vahşiler arasında buldukları) 'doğal' ahlakın ve bireysel özgür düşünürün sahip olduğu yüksek kişisel ölçütlerin Hıristiyanlıktan daha iyi olduğunu tanıtlamaya çalıştılar. Fakat eski tip dinin sınanmış, güvenilir üstünlükleriyle, ahlakın doğaüstü yaptırımını ortadan kaldırmak, sadece, toplumsal bakımdan yararlı boş inançlar olmadan yaşayamayacak, genelde cahil ve aptal görülen çalışan yoksullar için değil, bizzat orta sınıf için de uygulamada büyük tehlikeler içeriyordu.

Fransa'da devrim sonrası kuşakların yaşamı, (—Robespierre'in 1794'te yaptığı gibi—Rousseaucu bir 'yüce varlık tapısı', Hıristiyan olmayan ussalcı temeller üzerine kurulmuş çeşitli sözde dinler gibi) Hıristiyanlığa denk Hıristiyan olmayan bir burjuva ahlakı yaratma çabalarıyla doludur, Fakat yine de bu çabalarda (Saint-Simoncular ve Comte'un 'insanlık dini' gibi) ayinler ve tapılar varlıklarını korumaktaydı. Sonuçta eski dinsel tapıların dış, yüzeysel yanlarını koruma gayretine son verildi; ama ('dayanışma' gibi çeşitli ahlaki kavramlara) ve hepsinden öte rahipliğin dindışı dengini oluşturan öğretmenlere dayanan biçimsel bir dindışı ahlak kurma çabası sürdü. Her köyde öğrencilerinin kafasını Roma Devrim ve Cumhuriyet ahlakıyla dolduran, köy papazının resmi hasmı, yoksul, özgeci ilkokul öğretmeni, aynı zamanda burjuva istikrarının yerleşmesinden kaynaklanan (nereden bakılsa yetmiş yıllık) siyasal sorunları toplumsal devrimin temellerine dayanarak çözecek olan Üçüncü Cumhuriyet'e kadar muzaffer olamadı. Fakat bu öğretmen tipi [instituteur], "başlıca sınıfların eğitiminden sorumlu olanlara, Cicero ile Sallustius'un 'devleti kurmak'tan (instituere civitatem) ve 'devletlerin ahlaki temellerini atmak'tan (instituere civitatum mores) dem vuran sözlerini yansılayacak biçimde instituteur [kurucu] denecektir" diyen Condorcet'in 1792 tarihli yasasında zaten örtük olarak yer almaktadır.[4]

Şu halde burjuvazi, ideolojik bakımdan sözünü sakınmayan özgür düşünürlerden oluşan bir azınlık ile Protestan, Yahudi ve Katolik dindar bir çoğunluk arasında bölünmüş olarak kaldı. Ancak tarihsel bakımdan yeni olan şuydu: Bu ikisinden özgür düşünce yanlıları, diğeriyle karşılaştırılamayacak kadar dinamik ve etkindi. Din, sadece nicelik açısından o büyük gücünü sürdürmekle ve ileride göreceğimiz gibi daha da güçlenmekle birlikte, artık egemen değildi, geri çekilmekteydi; ve günümüze dek de çifte devrimin dönüştürdüğü bir dünyanın çerçevesi içinde kaldı. Yeni ABD'nin yurttaşlarının büyük kısmının (çoğunluğu Protestan olmak üzere) şu ya da bu dine inandıklarına kuşku yoktur; ancak Cumhuriyet'in Anayasası, bilinemezciliğin anayasasıdır ve bütün değiştirme çabalarına karşın öyle de kalmıştır. Ele aldığımız dönemin İngiliz orta sınıfları arasında Protestan dindarların,

bilinemezci radikallerin oluşturduğu azınlıktan çok daha kalabalık olduğu ve giderek de sayılarının arttığı kuşku götürmez bir gerçektir. Fakat bu çağın edimsel kurumlarına biçimlerini veren, Wilberforce'dan çok Bentham olmuştur.

Laik ideolojinin dinsel ideoloji üzerindeki bu tayin edici zaferinin en açık kanıtı, aynı zamanda onun en önemli sonucudur da. Amerikan ve Fransız Devrimleri aracılığıyla belli başlı siyasal ve toplumsal dönüşümler laikleştirildi. Onaltıncı ve onyedinci yüzyıl Hollanda ve İngiliz Devrimleri'nin ortaya çıkardığı meseleler hâlâ ister ortodoks ister mezhepçi ister sapkın olsun, Hıristiyanlığın geleneksel dili içinde tartışılmıştı. Amerikan ve Fransız [Devrim] ideolojilerindeyse Avrupa tarihi ilk kez Hıristiyanlığın önemini yitirdiğine tanık oldu. Ölen baldırıçıplak kahramanlardan, eskileri andıran aziz ve şehit tapıları yaratmaya çalışan birkaç folklorik çabayı bir yana bırakırsak, 1789'un dili, simgeleri, giysisi tamamen Hıristiyan dışıydı. Aslına bakılırsa Romalıydı. Aynı zamanda devrimin bu laik niteliği, kendi tekil ideolojik biçimlerini geniş kitlelere dayatan liberal orta sınıfın siyasal hegomonyasına işaret etmekteydi. Fransız Devrimi'nin düşünsel önderlerinin, devrimi gerçekleştiren kitlelerin arasından gelmedikleri düşünülürse, devrimin ideolojisinin, gösterdiğinden daha fazla bir gelenekçilik emaresi gösteremeyecek olmasında anlaşılmaz bir yan yoktur. [dn]

Demek ki burjuvazinin zaferi, Fransız Devrimi'ni, onsekizinci yüzyıl aydınlanmasının bilinemezci ya da laik ahlak ideolojisiyle boyadı ve bu devrimin üslubu, sonraki bütün toplumsal devrim hareketlerinin genel dili oldu, bu laikliği onlara da taşıdı. Özellikle Saint-Simon gibi aydınlarla, aralarında terzi Weitling (1808-1871) gibi birkaç eski Hıristiyan-komünist mezhepçinin bulunduğu önemsiz istisnalar dışında, yeni işçi sınıfının ve ondokuzuncu yüzyıl sosyalist hareketlerinin ideolojisi başından itibaren laikti. Düşüncelerinde küçük artizanların ve yoksul el işçilerinin radikal-demokrat özlemlerini dile getiren Thomas Paine, insan Hakları Kitabı (1791) kadar, İncil'in Tanrının kelamı olmadığını kanıtlamak amacıyla halk diliyle kaleme aldığı Akıl Çağı (1794) kitabıyla da tanınmaktadır. 1820'lerin makinistleri, Robert Owen'ın peşinden sadece kapitalizm çözümlemesi nedeniyle değil, inançsız biri olmasından dolayı gittiler ve Owencılığın çökmesinden uzun zaman sonra da Owencıların Halls of Science'ı ussalcı propagandayı kentlere yaymaya devam etti. Dindar sosyalistler olmuştur ve bugün de vardır; dindar olmasına karşın aynı zamanda sosyalist de olan yığınla insan vardır. Fakat modern emek hareketlerinin ve sosyalist hareketlerin baskın ideolojileri, onsekizinci yüzyıl ussalcılığına dayanmaktadır.

Gördüğümüz gibi kitleler esasen dindar kalmaya devam ederken, geleneksel Hıristiyan bir toplumda yetişmiş kitlelerin doğal devrimci üsluplarının (toplumsal sapkınlık, binyılcılık ve benzerleri gibi) bir başkaldırı üslubu olması, İncil'in bir fesat kaynağı haline gelmesi, daha da şaşırtıcıdır. Ne var ki, yeni emek hareketine ve sosyalist hareketlere hâkim olan laiklik, aynı ölçüde yeni ve daha temel bir olgu olan yeni proletaryanın dine karşı kayıtsız tavrına dayanmaktaydı. Endüstri Devrimi döneminde yetişmiş çalışan sınıfların ve kentli kitlelerin, modern ölçütlerle karşılaştırıldığında dinin çok daha fazla etkisi altında olduklarına kuşku yoktur; fakat ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısının ölçütleriyle örgütlü dinden bu uzaklıklarının, cehaletlerinin ve kayıtsızlıklarının bir benzeri daha yoktu. Bütün siyasal eğilimlerden gözlemciler bu konuda aynı düşüncededirler. 1851 tarihli İngiliz Din Sayımı, bu durumun çağdaşlarını dehşete sürüklediğini ortaya koydu. Bu uzaklığın büyük kısmı, geleneksel yerleşik kiliselerin, insanların toplandıkları yerlerle —büyük kentler ve yeni endüstriyel yerleşimler— ve onların kendi deneyimlerine ve uygulamalarına yabancı toplumsal sınıflarıyla —proletaryayla— uğraşmakta düpedüz başarısız olmasından ileri gelmekteydi. 1851'de

Sheffield'da yaşayanların ancak %34'ü, Liverpool ve Manchester'dakilerin ancak %31.2'si, Birmingham'da yaşayanların sadece %29'u için ibadet yeri vardı. Köydeki bir papazın karşılaştığı sorunların, endüstri kentlerinde ya da bu kentlerin teneke mahallelerinde yaşayan ruhların sağaltımına bir yararı olmuyordu.

O nedenle yerleşik kiliseler bu yeni toplulukları ve sınıfları ihmal ettiler ve (özellikle Katolik ve Lutherci ülkelerde) sonunda onları ele geçirecek olan yeni emek hareketlerinin laik inacına terk ettiler (1848'de kiliselerin böyle davranmadığı ülkelerdeyse işçileri imansızlıktan kurtarma dürtüsü fazla güçlü değildi.) Protestan mezhepler, İngiltere gibi mezhepçiliğin oldukça yerleşik dinsel-siyasal bir görüngü oluşturduğu ülkelerde daha başarılıydı. Buna karşın bu mezheplerin, toplumsal çevrenin, rençberler, madenciler ve balıkçılar arasında olduğu gibi geleneksel küçük kent ya da köy havasına daha yakın olduğu yerlerde çok başarılı olduklarına ilişkin yığınla kanıt bulunmaktadır. Öte yandan endüstrinin çalışan sınıfları arasında bu mezhepler asla bir azınlık olmanın ötesine geçemediler. Bir grup olarak işçi sınıfının örgütlü dinle ilişkisinin, dünya tarihinin önceki herhangi bir yoksul kitlesinden çok daha az olduğuna kuşku yoktur.

O nedenle 1789'dan 1848'e kadarki dönemin genel eğilimi, etkili bir laikleşme yönündeydi. Bilim kendini, evrim alanına girdiğinde olduğu gibi, giderek Kutsal Yazı ile çatışma içinde buldu (15. Bölümle karşılaştırın). Özellikle 1830'lardan itibaren Tübingen profesörleri tarafından daha önce görülmemiş dozda İncil'e uygulanan tarihsel bilginlik, Tanrı tarafından yazılmasa bile onun tarafından esinlenen tek bir metni, insanın belgelemiş olmasından kaynaklı bütün kusurlarıyla birlikte tarihsel bir belge derlemesine dönüştürdü. Lachmann'ın Novum Testamentum'u (1842-1852), İncil'in gözle tanıklığa dayanan anlatımlar olduğunu yadsımış ve İsa Mesih'in niyetinin yeni bir din kurmak olduğunun kesin olmadığını ifade etmişti. David Strauss'un tartışmalı eseri Life of Jesus (1835), doğaüstü öğeyi İsa'nın yaşamöyküsünden çıkarıp attı. 1848'de eğitimli Avrupalılar, Charles Darwin'in yaratacağı şoka neredeyse hazırdılar. Çeşitli siyasal rejimlerin, yerleşik kiliselerin mülkleriyle yasal ayrıcalıklarına, ruhbana ve diğer dini simalara yönelik doğrudan saldırıları, bu eğilimi güçlendirdi ve —Roma Katolik kilisesine, bağlı ülkelerde— giderek hükümetlerle öteki laik kuruluşlarda, o güne dek büyük ölçüde dinsel kurumlara bırakılmış —özellikle eğitim ve sosyal refah gibi— işlevleri devralma yönünde bir eğilim belirdi. 1789 ile 1848 arasında manastırlar kapatıldı ve Napoli'den Nikaragua'ya dek hepsinin mülkleri satışa çıkarıldı. Elbette Avrupa dışında fatih beyazlar, ya —1830'larda Hindistan'da kocası ölen kadınların yakılma töresini ve tagların ayinlerde insan kurban etme göreneklerini bastıran İngiliz idareciler gibi— boş inanca karşı aydınlanmanın inanmış savunucuları olarak ya da sadece hangi önlemlerin kurbanları üzerinde etkili olabileceği hakkında hemen hiçbir fikirleri olmadığından, bağlılarının ya da kurbanlarının dinlerine doğrudan saldırıya geçtiler.

II

Salt sayısal olarak alındığında, fiilen daralmaları söz konusu olmadıkça, bütün dinlerin nüfus artışına koşut olarak genişledikleri görülmektedir. Ancak ele aldığımız dönemde iki din türü yayılma konusunda özel bir yetenek göstermiştir: *İslam* ve *mezhepçi Protestanlık.* Arkasına Avrupa'nın askeri, siyasal ve ekonomik istilacı güçlerini alarak Avrupa dışında gerçekleştirdikleri misyonerlik faaliyetlerinde gözlenen bariz artışa rağmen, Katolik olsun Protestan olsun öteki Hıristiyan dinlerin yayılma konusundaki kesin başarısızlıklarıyla karşılaştırıldığında, bu yayılmacılık daha da göz alıcı olmaktadır. Gerçekten de devrimi ve Napoleon'u içine alan onyıllarda, Protestan misyonerliğinin sistemli olarak büyük ölçüde Anglo-Saksonlar tarafından başlatıldığına tanık olunmaktadır. Baptist Misyoner Topluluğu (1792), Mezhepler Arası Londra Misyonerlik Cemiyeti (1795), Evanjelik Kilisesi Misyonerlik Cemiyeti (1799), İngiliz ve Yabancı İncil Cemiyeti'ni (1804); Amerikan Yabancı Misyonerler Komisyonu Kurulu (1810), Amerikan Baptistleri (1814), Wesleyanlar (1813-18), Amerikan İncil Topluluğu (1816), İskoç Kilisesi (1824), Birleşik Presbiteryenler (1835), Amerikan Metodist Piskoposları (1819) ve diğerleri izledi. Hollanda Misyoner Cemiyeti (1797) ile Basel Misyonerleri'nin (1815) öncü niteliğindeki çabalarına rağmen, kıtadaki Protestanlar daha sonraki tarihlerde gelişme göstermişlerdir: 1820'lerde Berlin ve Ren cemiyetleri; otuzlarda Leipzig ve Bremen cemiyetleri, 1842'de de Norveç Misyonerler Cemiyeti kuruldu. Misyonerlik faaliyetleri durgun ve önemsiz boyutlarda olan Roma Katolikliğiyse sonradan bir canlanma içine girdi. Dinsizlere İncillerin adeta boca edilmesinin ve dini ticaretin, Avrupa ve Amerika'nın dinsel, toplumsal ve ekonomik tarihiyle bir ilgisi vardır. Bizim burada sadece, 1848'de Hawaii gibi Pasifik'teki bazı adalar dışında fazla kayda değer sonuçları olmadığını belirtmemiz yeterlidir. 1820'lerde özgürlüklerine kavuşmuş Amerikalı kölelerin kurdukları devletler olan Liberya ve (1790'larda köle karşıtı ajitasyon sayesinde dikkat çeken) Sierra Leone'de birkaç sıçrama tahtası elde edildi. Avrupalıların Güney Afrika'da yerleştikleri yerlerin civarında (yerleşik yerel İngiliz Kilisesi ile Hollanda Reform Kilisesi'nden olmayan) yabancı misyonerler, Afrikalılara din değiştirtmeye başladılar. Fakat ünlü misyoner ve kâşif David Livingstone 1840'ta Afrika'ya yelken açtığında, bu kıtanın ilk sakinleri hâlâ Hıristiyanlıkla temasa geçmiş değildi.

Oysa İslam, bu din açısından son derece karakteristik olan zorla din değiştirmeye başvurmadan ya da örgütlü bir misyonerlik faaliyetini arkasına almadan sessiz, yavaş, ama emin bir biçimde yayılmaya devam etmekteydi. Hem doğuya doğru, Endonezya'ya ve Kuzeybatı Çin'e, hem de Sudan'dan Senegal'e, daha küçük boyutta da Hint Okyanusu'nun iç sahillerinden başlayarak batıya doğru yayıldı. Geleneksel toplumlarda din gibi temel nitelikteki bir şey değişikliğe uğradığında, çok büyük sorunlarla karşı karşıya kalınacağı açıktır. Afrika'nın içlerinin dış dünyayla olan ticaretini neredeyse tekellerinde bulunduran ve bu sayede kalabalıklaşan Müslüman tacirlerin, İslamın yeni halkların gündemine girmesinde katkıları oldu. Topluluk yaşamını altüst eden köle ticareti, toplumsal yapıları yeniden birleştirmenin güçlü bir aracı olduğundan İslâmi çekici hale getirdi. [4a] Aynı zamanda Muhammed'in dini, Sudan'ın yarı feodal ve askeri topluluklarına da seslendi ve bu dinin kazandırdığı bağımsızlık, militanlık ve üstünlük duygusunun köleliği dengelemek gibi bir yararı oldu. Müslüman zenciler, kötü kölelerdi: Bahia'ya (Brezilya) ithal edilen Haussa (ve diğer Sudanlılar), 1807 ile (çoğunun öldürüldüğü ya da gerisin geri Afrika'ya gönderildiği) 1835 'teki büyük ayaklanma

arasındaki zaman diliminde dokuz kez başkaldırdılar. Köleler, ancak son dönemlerde ticarete açılmış olan bu bölgelerden uzak durmayı öğrendiler.[5]

Afrika İslamı'nda beyazlara direniş öğesinin çok az olduğu açık olmakla birlikte (o zamana dek bu bölgede fazla bir direnişe rastlanmamıştı), Güneydoğu Asya'da öteden beri yaşamsal bir rol oynamaktaydı. Burada (bir kez daha tüccarların öncülüğünde) İslam, uzun zaman önce yerel tapılara ve baharat adalarının gerileyen Hinduizmine karşı; aynı zamanda Hindulaşmış penslere karşı halkın bir karşı koyma aracı olmakla birlikte, daha çok Portekizlilere ve Hollandalılara karşı 'bir tür ön-milliyetçilik' aracı olarak gelişmişti.[6] Giderek hareket alanları daralan bu prensler, Hollandalıların bağlıları ya da aracıları durumuna düştükçe, İslam da halkın bağrında daha derine kök salmaya başladı. Hollandalılarsa, Endonezya prenslerinin din öğretmenleriyle ittifak kurarak, Yogyakarta Prensi'nin Java Savaşı'nda (1825-1830) olduğu gibi, genel bir halk ayaklanması başlatabileceklerini öğrendiler. Bunun sonucunda, defalarca yerel egemenlerle yakın bir ittifak kurma politikasına ya da dolaylı egemenliğe dönüş yaptılar. Bu arada ticaretin ve deniz taşımacılığının gelişmesiyle birlikte Güneydoğu Asya müslümanlarıyla Mekke arasında kurulan sıkı ilişkiler, hacıların sayısının artmasına, Endonezya müslümanlarının ortodokslaşmasına, hatta Arap Vahabiliğinin militan ve canlandırıcı etkilerine açık hale gelmelerine neden oldu.

Bu dönemde İslama yayılma gücünün büyük kısmını veren İslam içindeki reform ve canlanma hareketlerine, aynı zamanda, Avrupa'nın genişlemesinin yarattığı etkiyi ve eski Muhammedçi toplumların (özellikle de Türk ve İran imparatorluklarının) bunalımını ve belki de Çin İmparatorluğu'nun artan bunalımını yansıtan bir olgu olarak da bakılabilir. Püriten Vahabiler, onsekizinci yüzyıl ortalarında Arabistan'da ortaya çıkmışlardı. 1514'te Arabistan'ı fethettiler ve Mehmet Ali'nin batılılaşan Mısırı'yla Batılı orduların birleşik güçleri tarafından durduruluncaya kadar Suriye'yi fethedebilecek hale geldiler. Ama öğretileri, doğuya, İran'ın, Afganistan'ın ve Hindistan'ın içlerine kadar yayıldı. Vahabilikten esinlenen Cezayirli bir din adamı olan Sidi Muhammed bin Ali el Sunusi, 1840'lardan itibaren Tripoli'den Sahra çölüne dek yayılan benzer bir hareket geliştirdi. Cezayir'de Abdülkadir, Kafkaslarda Şeyh Şamil, Fransızlara ve Ruslara karşı dinsel-siyasal direniş hareketleri yarattılar (7. Bölüme bakınız) ve sadece Peygamberin ortaya koyduğu biçimiyle saf İslama dönmekle kalmayıp Batılı yenilikleri de bünyesine almaya çalışan bir panislamcılık yaratmayı umdular. 1840'larda İran'da, milliyetçi ve devrimci heterodoksisi çok daha belirgin olan Ali Muhammed'in *Bab* hareketi ortaya çıktı. Diğer şeyler arasında bu hareketin İran Zerdüştiliğinin bazı eski uygulamalarına geri dönmek ve kadınların peçelerini kaldırmak gibi bir eğilimi vardı.

İslamdaki mayalanma ve yayılma, salt din tarihi açısından bakıldığında, 1789'dan 1848'e kadarki dönemi İslamın dünya çapında canlanması biçiminde tarif edebileceğimiz ölçülere vardı. Gerçi dönemin sonlarında bu türden pek çok özelliğe sahip Çin'deki büyük Taiping isyanının eşiğine geliyoruz ama, Hıristiyanlık dışındaki dinler arasında İslamın kitlesel hareketinin bir benzeri daha yoktu. İngiliz Hindistanı'nda —özellikle Ram Mohan Roy'un (1772-1833) Brahmo Samaj'ı gibi— küçük dinsel aydın reform hareketleri ortaya çıktı. Birleşik Devletler'de beyazlara yenilen yerli kabileleri, yüzyılın ilk on yılında Tecumseh önderliğinde bilinen en büyük Ova Yerlileri konfederasyonunun savaşına ve İroki yaşam tarzını beyaz Amerikan toplumunun bozucu etkilerine karşı korumak amacıyla kurulan Handsome Lake'in dinine (1799) ilham kaynağı olmuş, beyazlara karşı vahye dayalı dinsel-toplumsal direniş hareketleri geliştirmeye başladılar. Bazı Hıristiyan,

özellikle Quaker unsurları da benimseyen bu peygamberi resmen tanıma onuru, gerçek aydınlanmanın nadir simalarından biri olan Thomas Jefferson'a aittir. Ne var ki, gelişmiş bir kapitalist uygarlıkla animist halklar arasındaki doğrudan temas, yirminci yüzyıla özgü bir durum olan bu tür kehanetçi ve binyılcı hareketler ortaya çıkaracak boyutta değildi.

Protestan mezhepçiliğinin yayılmacı hareketi, neredeyse tümüyle gelişmiş kapitalist uygarlığın var olduğu ülkelerle sınırlı kaldı ve bu bakımdan İslamın yayılma hareketinden farklıydı. Bu türden bazı hareketler (örneğin Alman pietizmi ya da İngiliz evanjelizmi gibi), kendi yerleşik devlet kiliseleri çerçevesinde kaldıklarından, çaplarını ölçebilmek olanaksızdır. Ancak büyük olduklarına kuşku yoktur. 1851'de İngiltere ve Galler'deki Protestanların kabaca yarısı, İngiliz Kilisesi dışındaki dinsel ayinlere gidiyorlardı. Mezheplerin kazandığı bu olağanüstü zafer, esas olarak 1790'dan, ya da daha kesin olarak Napoleon Savaşları'nın son yıllarından itibaren gerçekleşen dinsel gelişmelerin sonucuydu. Bu anlamda, 1790'da Wesleyan Metodistlerinin Birleşik Krallık'taki üye sayısı zar zor 59.000'i buluyordu; 1850'deyse çeşitli dallarıyla birlikte bu sayının on katına ulaşmışlardı.[7] Birleşik Devletler'de de çok benzer bir kitlesel din değiştirme süreciyle, eski egemen kiliseler pahasına Baptistlerin, Metodistlerin ve daha az ölçüde de Presbiteryenlerin sayısında artış olmuştu; 1850'de ABD'deki bütün kiliselerin yaklaşık dörtte üçü, bu üç mezhebe aitti.[8] Yerleşik kiliselerin sarsılması, mezheplerin ortaya çıkarak egemen dinlerden ayrılması, aynı zamanda İskoçya (1843'teki 'Büyük Bölünme'), Hollanda, Norveç ve başka ülkelerde de bu dönemin din tarihine damgasını vurmaktadır.

Protestan mezhepçiliğinin coğrafi ve toplumsal sınırlarına ilişkin nedenler bellidir. Roma Katolik Kilisesi'ne bağlı ülkelerde halk mezheplerinin gelişebileceği bir ortam ve gelenek var olmadı. Buralarda yerleşik kiliseden ya da egemen dinden benzer bir kopuşun, mezhep bölünmesinden çok (özellikle erkekler arasında) Hıristiyanlıktan kitlesel bir kopuş biçimini alması çok daha olasıydı.[dn] (Buna karşın Anglo-Sakson ülkelerdeki Protestan kaynaklı din adamı karşıtlığı, kıta ülkelerindeki tanrıtanımaz kaynaklı din adamı karşıtlığının eşdeğerini oluşturmaktaydı.) Dinsel canlanmacılık, olasılıkla, Roma Katolik dininin kabul ettiği çerçeve içinde yeni bir duygusal tapı, keramet sahibi bir aziz ya da hac hareketi biçimini alacaktı. Ele aldığımız dönemde bir iki aziz, örneğin Fransa'da Cure d'Ars (1786-1859) geniş ilgi topladı. Doğu Avrupa'nın Ortodoks Hıristiyanlığı mezhepçiliğe daha uygundu; Rusya'da da geri bir toplumun yaşadığı karışıklıklar, on yedinci yüzyıl sonlarından itibaren birçok yeni mezhebin ortaya çıkmasına neden oldu. Birçokları, özellikle de kendini hadım eden Skoptsi, Ukraynalı Doukhoborlar ve Molokanlar, onsekizinci yüzyıl sonlarının ve Napoleon döneminin ürünleriydiler; 'Eski İnananlar', onyedinci yüzyıldan beri vardı. Ne ki, genelde mezhepçiliğin en çekici geldiği sınıflar —küçük el işçileri, satıcılar, ticari üretim yapan çiftçiler ve burjuvazinin diğer habercileri ya da bilinçli köylü devrimcileri—, henüz büyük çapta bir mezhep hareketi yaratabilecek kadar kalabalık değillerdi.

Protestan ülkelerdeyse durum daha farklıydı. Uzun zamandır yerleşmiş mezhepçi bir gelenek var olsa da, buralarda (hele İngiltere ve ABD'de) ticari ve endüstriyel toplumun etkisi daha güçlüydü. Ahlaki katılığı yanında, herkese açık olmaması (dışlayıcı olması) ve Tanrı ile insan arasındaki bireysel iletişimi öne çıkarması, onu girişimciler ve küçük işadamları için çekici kıldı ya da onları yetiştiren bir okul oldu. Kasvetli ve amansız cehennem ve lanetlenme teolojisiyle, sert bir yaşamla sağlanacak kurtuluş teolojisi, zorlu bir çevrede zorlu bir yaşam sürdürmekte olan insanlar (örneğin sınır boylarında yaşayan insanlar, denizciler, tek başlarına çalışan küçük çiftçiler, madenciler, sömürülen zanaatkârlar) için onu çekici hale getirdi. Bu mezhep, toplumsal ya da dinsel hiyerarşinin

olmadığı demokratik, eşitçi bir inananlar topluluğuna dönüşerek bu sayede ortalama insana da seslenebildi. Kılı kırk yaran dinsel törenlere ve bilgince öğretilere düşmanlığı, amatör kâhinliklere ve vaazlara olanak verdi. Köklü binyılcılık geleneği, toplumsal başkaldırının ilkel bir biçimiyle kendini ifade etti. Son olarak duygusal bakımdan zorlu bir süreç olan kişisel 'din değiştirme' öğesi taşıması, yoğun isterik bir kitlesel dini 'canlanmacılık' yolu sunmaktaydı ve insanlar bu sayede, kitlesel boşalmalar için benzeri çıkış kapıları bırakmayan ve geçmişte var olmuş bu türden subapları da ortadan kaldıran bir toplumun yarattığı gerilimlerden kurtulmaktaydılar.

'Canlanmacılık', her şeyden önce mezheplerin yayılmasına hizmet etti. Özellikle İngiltere'de Protestan muhalefetin yayılması ve bir rönesans dönemine girmesi yönündeki itki, John Wesley'in (1703-1791) yoğun duygusal, usdışı, kişisel kurtuluş hareketiyle onun Metodistlerinden geldi. Bu nedenden dolayı yeni mezhepler ve eğilimler başlangıçta siyaset dışı, hatta kötü dış dünyaya sırtlarını çevirip laik yapısında herhangi bir toplu değişiklik yapma olasılığını reddedecek biçimde kendine yeterli bir grup yaşamına ya da kişisel kurtuluşa yöneldiklerinden son derece tutucuydular. 'Siyasal' enerjilerini, genelde yabancı misyonerliklerin sayısını, köle karşıtı ve ölçülülük yanlısı propagandayı artırmak gibi ahlaki ve dinsel kampanyalar için harcadılar. Amerikan ve Fransız devrimleri döneminde siyasal olarak etkin ve radikal mezhepçilerse, tersine, onyedinci yüzyıldan beri var olan, durgun ya da hatta onsekizinci yüzyıl ussalcılığının etkisi altında entelektüel bir Yaradancılığa doğru evrilen (Presbiteryenler, Kongregasyonalistler, Üniteryenler, Quakerlar gibi) daha eski, daha su katılmadık ve daha sakin muhalif ve püriten topluluklara aittiler. Bu yeni Metodist mezhepçilik türü, devrim karşıtıydı ve ele aldığımız dönemde İngiltere'nin devrime olan bağışıklığı bile —yanlış bir biçimde— onların artan etkilerine yorulmuştur.

Ne var ki, yeni mezheplerin toplumsal niteliği, dünyadan el etek çekmeyi öneren teolojik görüşleriyle uyuşmadı. Kendilerini kabule en hazır olanlar, bir yanda güçlü ve zengin olanlarla öte yanda geleneksel toplumun kitleleri arasında kalmış, yani orta sınıfa yükselmek üzere olanlarla yeni oluşmakta olan bir proletaryaya karışmak üzere olan iki arada kalmış küçük ve bağımsız insanlardan oluşma bir kitleydi. Bütün bu insanların temel siyasal yönelimleri, Jakoben ya da Jeffersoncu bir radikalizme ya da en azından ılımlı bir orta sınıf liberalizmine doğruydu. O nedenle İngiltere'de 'Uyuşmazcılık' [Nonkonformizm], ABD'de hâkim Protestan kiliseler, (her ne kadar İngiliz Metodistleri arasında kurucularının Toryciliği, ancak 1848'de sona eren yarım yüzyıllık bir ayrılmalar ve iç bunalımlar sırasında alt edilebilmişse de solda siyasal bir güç olarak yerlerini aldılar.

Başlangıçtaki, var olan dünyayı reddetme tavrı, ancak çok yoksul ya da durumları çok sallantıda olanlar arasında devam etti. Fakat dünyanın sona ereceğine dair binyılcı kehanet biçimini alan ve (Kutsal Kitap'ta belirtilenlere uyan) emarelerini Napoleon sonrası dönemin sıkmalarında bulduğuna inanan ilkel bir devrimci reddiye de vardı. İngiltere'de Irvingistler, bunun 1835'le 1838 arasında olacağını ilan ettiler; ABD'de Yedinci Gün Adventistlerinin kurucusu William Miller ise, dünyanın sonunun 1843'te ya da 1844'te geleceğini duyurduğunda 50.000 izleyicisinin ve 30.000 vaizinin olduğu söylenir. Bireylere ait istikrarlı, küçük çiftliklerin ve küçük bir ticaretin bulunduğu ve dinamik bir kapitalist ekonominin etkisinin güçlü bir biçimde hissedildiği (New York çevresi gibi) bölgelerde bu binyılcı mayalanma özellikle güçlüydü. Bu gelişmenin en dramatik ürünü, vahyini 1820'lerde New York'un Palmyra bölgesi yakınlarında alan ve halkını uzaklardaki Siyon'a götürmek üzere yola çıkan ve sonunda onları Utah çöllerine getiren peygamber Joseph Smith tarafından kurulan Ahir

Zaman Ermişleri (Mormonlar) idi.

Bunlar aynı zamanda, ister yaşamlarındaki katılığı ve sıkıcılığı hafiflettiği (Essex fabrikalarında çalışan kızları gözlemleyen bir hanımefendinin dediği gibi, “başka hiçbir eğlence olmadığında dinsel canlanma eğlencenin yerini tutar”)[9], ister toplu dinsel birliği, birbirinden farklı bireylerden geçici bir topluluk yarattığı için olsun, canlanma toplantılarındaki toplu isterinin cezbine kendine kaptıran gruplardı. Modern biçimiyle canlanmacılık, sınır boylarında yaşayan Amerikalıların yaratışıydı. ‘Büyük Uyanış’, 1800’lerde Appalachians’daki dev ‘kamp toplantıları’yla başladı —Kane Ridge, Kentucky’de yapılan böyle bir toplantıya (1801) kırk vaizle birlikte on, yirmi bin arası insan katıldı. Günlerce süren orgiastik isterinin derecesini tahayyül etmek çok zordur; “titreme nöbetine yakalanmış” kadınlar erkekler tükeninceye kadar dans eder, binlercesi vecde gelir, “anlaşılmaz sesler çıkartır” ya da köpekler gibi ulurlardı. Uzak diyarlarda yaşıyor olmak, sert doğal ya da toplumsal çevre ya da bütün bunların bileşimi, canlanmacı harekete olanak verdi ve gezgin vaizler bunu Avrupa’ya götürerek 1808’den sonra Wesleyanlardan ayrılan İlk Metodistler adı verilen ve özellikle İngiltere’nin kuzeyindeki madenciler ve küçük dağ çiftçileri arasında, Kuzey Denizi balıkçıları, çiftçiler, Midlands’deki kederli ağır endüstri işçileri arasında yayılan proleter-demokrat bir hareketin doğmasına neden oldular. Bu tür dinsel isteri nöbetleri, ele aldığımız bütün zaman diliminde dönem dönem yaşandı; Güney Galler’de 1807-09,1828-30, 1839-42, 1849 ve 1859’da patlak verdi[10] ve mezheplerin sayısında büyük artışlar görüldü. Elbette bunları tek bir nedene bağlamak olanaksızdır. Bazıları (bizim ele aldığımız döneme rastlayan Wesleyanların hızla ilerleyen yayılma dönemlerinden biri dışında hepsi), vahim gerilim ve huzursuzluk dönemlerine, bazılarıysa tersine çöküntüden çıkıldığı dönemlere rastgeldi ve kimi zaman da kolera salgını gibi, başka Hıristiyan ülkelerde de benzer dinsel görüngülere yol açan toplumsal felaketler tarafından hızlandırıldılar.

III

O nedenle, tamamen dinsel açıdan bakıldığında, dönemimizi, artan laikleşmenin ve (Avrupa'da) dine karşı takınılan kayıtsız tutumun, en uzlaşmaz, usdışı ve duygusal bakımdan en zorlayıcı biçimleriyle dinde ortaya çıkan canlanmalarla savaştığı bir dönem olarak görmemiz gerekir. Bu savaşın bir ucunda Tom Paine, diğer ucunda William Miller yer alır. 1830'larda Alman filozof Feuerbach'ın (1804-1872) düpedüz tanrıtanımaz mekanik materyalizminin karşısında, ortaçağ başlarındaki azizlerin yaşamlarının harfiyen doğru olduğunu savunan gençlerden kurulu 'Oxford Hareketi' bulunmaktaydı.

Ancak efsaneleri gerçek kabul eden *[literal],* militan, eski moda dine bu geri dönüşün üç yönü vardı. Kitleler için bu, esas olarak, orta sınıf liberalizminin soğuk ve gayrı insani baskıcı toplumuyla başa çıkmanın bir yöntemiydi: Marx'ın ifadesiyle (ama bunları sadece Marx söylemiş değildi) bu, "kalpsiz dünyanın kalbi, ruhsuz koşulların ruhu... halkın afyonuydu." [11] Dahası, bu hareket, bunlardan tamamen yoksun bir çevrede toplumsal ve zaman zaman da eğitsel ve siyasal kurumlar oluşturmaya çalıştı ve siyasal bakımdan azgelişmiş insanlar arasında onların hoşnutsuzluklarına ve özlemlerine ilkel bir ifade kazandırdı. Onun *literalizmi,* duygusallığı ve boş inanca dayalı yapısı, hem ussal hesabın egemen olduğu bütün bir topluma hem de dini kendi imgesine göre eğip büken üst sınıflara karşı bir başkaldırıydı.

Bu kitlelerden doğan orta sınıf içinse din, güçlü bir ahlaki destek, geleneksel toplumun nefret ve horlamalarına karşı toplumsal varlıklarının bir haklılaştırımı ve yayılmalarının bir aracı olabildi. Din onları (mezhepçi oldukları ölçüde) bu toplumun prangalarından kurtarmaktaydı. Kazançlarına, saf ussal özçıkardan [bencillikten] çok daha büyük bir ahlaki etiket kazandırmakta, baskı altına aldıklarına karşı takındıkları sert tutumu meşrulaştırmakta, dinsizlere uygarlık götürme işiyle mal ticaretini birleştirmekteydi.

Monarşiler ve aristokratlar, daha doğrusu toplumsal piramidin tepesinde bulunanlar içinse, din, toplumsal istikrar anlamına gelmekteydi. Fransız Devrimi'nden, tahtın en güçlü payandasının Kilise olduğunu öğrenmişlerdi. Güney İtalyanlar, İspanyollar, Tirollüler ve Ruslar gibi okuryazar olmayan dindar halklar, yabancılara, imansızlara ve devrimcilere karşı kiliselerini ve yöneticilerini savunmak için silaha sarılmışlar, rahipler de onları kutsamış, hatta bazı durumlarda başlarına geçerek onları yönlendirmişlerdi. Cahil ve dindar halklar, Tanrının onlara uygun gördüğü yoksulluk içerisinde yakınmadan yaşayabilmekte, yine Tanrının başlarına verdiği yöneticilerin idaresi altında, aklın bozucu etkilerinden uzak, basit, ahlaklı ve düzene uygun bir yaşam sürebilmekteydiler. 1815'den sonra tutucu yönetimler —kıta Avrupası'ndaki hangi hükümet tutucu değildi ki?— için dinsel duyarlılıkları ve kiliseleri teşvik, polis karakolları kurmakla ve sansürle birlikte, uyguladıkları politikanın ayrılmaz bir parçasıydı; rahipler, polisler ve sansür, Devrime karşı tepkinin [Reaksiyon] üç ana dayanağını oluşurmaktaydı.

Yerleşik yönetimlerin çoğu için, Jakobenliğin tahtları tehdit ettiği, kiliselerinse onları koruduğu yeterince açıktı. Ancak romantik aydın ve ideologlardan oluşan bir grup için taht ile mihrap arasındaki ittifakın daha derin bir anlamı vardı: Eski, organik, canlı toplumu, aklın ve liberalizmin aşındırmalarına karşı koruyordu ve birey bunu, bu trajik açmaza ussalcıların sunduklarından çok daha uygun bir çözüm olarak görmekteydi. Fransa'da ve İngiltere'de taht ile mihrap arasındaki ittifak için yapılan haklılaştırmaların büyük bir siyasal önemi olmadığı gibi, trajik ve kişisel, romantik bir din arayışı da söz konusu değildi. (İnsan kalbinin derinliklerinin en önemli kâşifi, Danimarkalı Soren Kierkegaard (1813-55), küçük bir ülkedendi ve çağdaşlarının pek az ilgisini çekmişti. (Ancak ölümünden sonra üne kavuşmuştur.) Ne ki, monarşik tepkinin kaleleri olan Alman prensliklerinde ve Rusya'da romantik-reaksiyoner aydınlar; memurlar, bildiri ve programların hazırlayıcıları olarak ve monarkların zihinsel dengesizlikler gösterdikleri yerlerde (örneğin Rusya'da I. Alexander, Prusya'da IV. Frederick William) özel danışman olarak siyasal yaşamda kısmen de olsa bir rol oynadılar. Ancak bütün olarak alındığında Friedrich Gentz ve Adam Müller gibiler önemsiz simalardı ve (Metternich'in güvensiz baktığı) dinsel ortaçağcılıkları, kralların bel bağladığı polislere ve sansürcülere tebliğ edilen biraz gelenekçi bir tarzdan başka bir şey değildi. Avrupa'yı 1815'ten sonra düzen içinde tutacak olan Rusya, Prusya ve Avusturya arasındaki Kutsal İttifak, kendi yok adı var bir haçlı gizemciliğine değil, her bozguncu hareketin Rusya, Prusya ya da Avusturya orduları tarafından ezilmesi gibi basit bir karara dayanmaktaydı. Üstelik gerçekten tutucu olan hükümetler, reaksiyoner bile olsalar hiçbir aydına ve ideoloğa güvenmeme eğilimindeydiler; çünkü bir kez itaat etmek yerine düşünmek ilke haline geldiğinde, son da başlamış demekti. Metternich'in sekreteri Friedrich Gentz'in, 1819'da Adam Müller'e yazdığı gibi:

"Şu öneriyi savunmaktan vazgeçmiş değilim: 'Basının kötüye kullanılmaması için önümüzdeki yıl hiçbir şey basılmamalıdır'. Şayet bu ilke, Yüce Mahkeme'nin kabul edeceği birkaç istisnai durum dışında bağlayıcı bir kural olarak uygulanacak olursa, kısa zamanda Tanrıya ve Hakikate giden yolu bulacağımızdan eminim." [12]

Ancak, liberalizm karşıtı ideologların sahip oldukları çok az da olsa siyasal önemin nedeni, liberalizmin dehşetinden gerçek anlamda tanrısal ve organik bir geçmişe doğru hicretlerinin hayli bir dinsel ilgi görmesinden kaynaklanıyordu; çünkü üst sınıfın duyarlı gençleri arasında Roma Katolikliğinin belirgin bir biçimde canlanmasına neden olmuştu. Protestanlık bile bireyciliğin, ussalcılığın ve liberalizmin öncülü değil miydi? Eğer gerçek anlamda dinsel bir toplum tek başına ondokuzuncu yüzyılın hastalığına şifa olacaksa, bu ancak Katolik ortaçağın gerçekte Hristiyan toplumu olmalıydı. [dn] Her zaman olduğu gibi Gentz, konuya uymayan bir açıklıkla Katolikliğin çekiciliğini şöyle ifade ediyordu:

"Bugün katlanmakta olduğumuz bütün kötülüklerin birinci, gerçek ve tek kaynağı Protestanlıktır. Ussallıkla sınırlı kalsaydı hoşgörebilir ya da hoş görmek zorunda kalabilirdik; çünkü akıl yürütme eğilimi insanın doğasında vardır. Oysa hükümetler Protestanlığı bir kez caiz bir din biçimi, Hıristiyanlığın ifadelerinden biri, bir insan hakkı olarak kabul ettiler mi; Devlet içinde, hatta tek gerçek kilisenin yıkıntıları üzerinde ona yer açtılar mı, dünyanın dinsel, ahlaki ve siyasal düzeni hemen yıkılacaktır... Bütün Fransız Devrimi, hatta Almanya'da patlamak üzere olan daha kötüsü, bu aynı kaynaktan doğmuşlardır."[13]

Böylece soylu genç gruplar, kendilerini aklın dehşetinden kurtarıp Roma’nın kollarına bıraktılar; bekârlık yeminine, çileciliğe, Kilise Babalarının yazılarına, ya da sadece tutkulu bir vazgeçişle Kilisenin sıcak ve estetik olarak doyurucu ayinlerine kucak açtılar. Bekleneceği gibi, çoğunluğu Protestan ülkelerden gelmişti: Alman romantikleri genellikle Prusyalıydılar. Gerçi genç ateşli üyelerinin, üniversitelerin en obskürantist ve reaksiyoner ruhunu ifade ettikleri ve —yetenekli öğrenci J. H. Newman (1801-1890) gibi— Roma Kilisesi’ne katıldıkları düşünüldüğünde, 1830’ların ‘Oxford Hareketi’ nitelik olarak İngiliz olmakla birlikte Anglo-Sakson okurun bu konuda en yakından tanıdığı örnektir. Geri kalanları, gerçek bir Katolik Kilisesi olduğunu öne sürdükleri Anglikan Kilisesi içinde ‘ayinciler’ biçiminde bir uzlaşma ve dayanak noktası buldular ve, ‘bodur’ ve ‘geniş’ kilise adamlarının dehşet dolu bakışları önünde, cüppeler, buhurdanlar ve başka *‘Papasal’* iğrençliklerle süslenmeye başladılar. Bu yeni dönmeler, dinlerini bir aile arması olarak gören itibarlı aileler ile öteden beri Katolik olan soylular için ve giderek İngiliz Katolikliğinin ana gövdesini oluşturmaya başlayan İrlandalı göçmen işçiler için tam bir bilmeceydiler. Öte yandan bu gençlerin soylu çabaları, Vatikan’ın dikkatli ve gerçekçi din görevlileri tarafından tam olarak takdir edilemedi. Fakat iyi ailelerden geldiklerinden ve üst sınıfların din değiştirmesi pekâlâ aşağı sınıflara da örnek olabileceğinden, Kilisenin fetih gücünün cesaret verici bir işareti olarak memnunlukla karşılandılar.

Ancak örgütlü din içinde —en azından Roma Katolikliği, Protestanlık ve Yahudilik— bile liberalizmin kazmacıları ve madencileri iş başındaydılar. Roma Kilisesi’nde onların başlıca eylem alanı Fransa ve en önemli simaları da, romantik tutuculuktan, onu sosyalizme yaklaştıracak olan devrimci bir halk ülküleştirmesine geçen Hugues-Felicite-Robert de Lamennais (1782-1854) idi. Lamennais’in *Paroles d’un Croyant*’ı (1834), Katoliklik gibi statükoyu savunan son derece güvenilir bir silahla arkalarından hançerlenmeyi beklemeyen hükümetler arasında kargaşa yarattı ve bir süre sonra da Roma tarafından lanetlendi. Ancak liberal Katoliklik, her zaman Roma’daki en ufak bir değişikliği biraz değiştirerek de olsa Kilisesine yansıtan Fransa’da yaşamaya devam etti. İtalya’da da 1830’ların ve 1840’ların güçlü devrimci akımı, Papanın birleştirdiği liberal İtalya’nın şampiyonu Gioberti (1801-52) ve Rosmini gibi bazı Katolik düşünürleri girdabına çekti. Ancak Kilisenin ana gövdesi giderek artan ve militan bir biçimde liberalizm karşıtlığına kaydı.

Protestan azınlıklar ve mezhepler, özellikle siyaset bağlamında liberalizme çok daha yakın davrandılar: Bir Fransız Huguenot’u olmak, en azından ılımlı bir liberal olmak demekti (Louis Philippe’in Başbakanı Guizot böyle biriydi). Anglikan ve Lutherci kiliseler gibi Protestan devlet kiliseleri, siyasal bakımdan daha tutucuydu; ama ilahiyatları, Kutsal Kitap âlimliğine ve ussalcı araştırmalara fazla direnç gösterememişti. Liberal akım bütün gücünü hiç kuşku yok ki Yahudiler üzerinde duyurdu. Her şeyden önce siyasal ve toplumsal özgürlüklerini ona borçluydular. Kültürel asimilasyon, bütün kurtulmuş Yahudilerin amacıydı. Aydınlar arasında çoğu, Karl Marx’ın babası ya da (yine de Yahudilerin en azından sinagoga gitmeyi kestiklerinde dış dünyanın gözünde Yahudi olmaktan çıkmayacaklarının farkına varan) şair Heinrich Heine gibi en aşırı olanlar, Hıristiyanlığa ve bilinemezciliğe geçmek üzere eski dinlerini terk ettiler. Küçük bir bölümü de Yahudiliğin zayıf bir liberal biçimini geliştirdi. Ancak küçük kentlerde getto yaşamına egemen olan Tevrat ile Talmud değişmeden kaldı.

13. İdeoloji: Laiklik

"(Bay Bentham), insanları tornadan geçirebileceğini sanıyor. Şiirden hiç nasibini almamış, dolayısıyla Shakespeare'den ahlak hakkında bir şeyler öğrenebilecek biri değil. Oturduğu ev, buharla aydınlatılıp ısıtılır. Hemen her konuda doğal yerine, yapay olanı yeğleyenlerden ve insan aklının her şeye yettiğini düşünenlerden. Dışarda olanları, yeşil çayırları, ağaçları hor görüyor ve her şeye Yarar gözüyle bakıyor."

- W. Hazlitt, The Spirit of the Age (1825)

"Komünistler, görüşlerini ve amaçlarını saklamaya tenezzül etmezler. Hedeflerine ancak, bütün mevcut koşulların zor yoluyla yıkılmasıyla ulaşabileceklerini çekinmeden bildirirler. Bırakın, hâkim sınıflar komünist bir devrimden ürksünler. Proletaryanın zincirlerinden başka kaybedecek hiçbir şeyi yoktur. Ama önlerinde kazanacakları bir dünya vardır. Bütün ülkelerin işçileri, birleşin!"

- K. Marx ve F. Engels, Komünist Parti Manifestosu (1848)

I

1789-1848'in dünyasında, sayılar bize ilk sırayı dinsel ideolojiye, nitelikse laik ideolojiye vermemiz gerektiğini söylüyor. Çok az bir istisnayla ele aldığımız dönemde önemli bütün düşünürler, kişisel dinsel inançları ne olursa olsun, laik bir dil kullandılar. Ele aldıkları konuların çoğu (ve sıradan insanların da üzerinde fazla düşünmeden veri kabul ettikleri konular), bilim ve sanat gibi daha özel başlıklar altında tartışılacaktır. Bazıları da daha önce zaten tartışıldı. Burada, her şeyden önce çifte devrimden doğan büyük izleğin ne olduğu, toplumun doğası ve gittiği ya da gitmesi gereken yol üzerinde duracağız. Bu kilit sorun üzerinde iki büyük görüş ayrılığı bulunmaktadır: Dünyanın gittiği yolu kabul edenlerle kabul etmeyenler; başka deyişle ilerlemeye inananlarla inanmayanlar. Dolayısıyla bir anlamda büyük öneme sahip sadece tek bir dünya görüşü vardı; değerleri ne olursa olsun, çok sayıdaki öteki görüşler, aslında bu büyük görüşün (onsekizinci yüzyılın ussalcı, insancıl muzaffer 'Aydınlanma'sının) eleştirileriydi esas olarak. Aydınlanmayı savunanlar, insanlık tarihinin belli bir düzeyde bir dalgalanma ya da gerileme hareketinden çok bir çıkış hareketi olduğuna sıkı sıkıya (ve doğru olarak) inanmaktaydılar. İnsanın bilimsel bilgisinin ve doğa üzerindeki teknik denetiminin her gün arttığını gözleyebiliyorlardı. Toplumun ve bireyin, aklı aynı biçimde uygulayarak mükemmelleşebileceğine ve bunun da tarihsel bir yazgı olduğuna inanıyorlardı. Burjuva liberalleri de devrimci proleter sosyalistler de bu konuda aynı düşüncedeydiler.

1789'a kadar bu ilerleme ideolojisinin en güçlü ve gelişmiş formülasyonu, klasik burjuva liberalizmi oldu. Gerçekten de klasik burjuva liberalizminin temel sistemi, onyedinci ve onsekizinci yüzyıllarda, bu ciltte ele alınması mümkün olamayacak kadar ayrıntılı bir biçimde işlenmişti. Bu, en saf örneklerini (beklenebileceği gibi) İngiltere ve Fransa'da bulmuş dar, kolay anlaşılır ve kesin çizgilere sahip bir felsefeydi.

Bu, kesin olarak ussalcı ve laik bir felsefeydi; yani, insanların ilke olarak her şeyi anlama ve usu kullanarak bütün sorunları çözme yetisine sahip olduklarına; usdışı davranış ve kurumların (ki gelenekçilik ve bütün dinler, ussal olmaktan çok bu kategoriye girmekteydi) insanları aydınlanmaya değil, karanlığa götürdüğüne inanmaktaydı. Felsefi olarak, gücünü ve yöntemlerini esas olarak bilimden, bu örnekte onyedinci yüzyıl bilimsel devriminin matematiğinden ve fizik bilimlerinden alan bir ideolojiye uygun olarak materyalizme ya da ampirizme eğilimliydi. Dünya ve insan hakkındaki yeni varsayımı, temel olduğunu öne sürdüğü ve varlığını, ifadesini (her ne kadar bu sözcük 1789'da henüz ortada yoksa da) psikolojide ('çağrışımcı' adı verilen okulda) bulan onyedinci yüzyıl mekaniğini yansılayan *a priori* ilkelere eğil, daha çok orta sınıf bireylerin içe bakışa dayalı düşüncelerine borçlu olan, her yere yayılmış bir bireyciliğin damgasını taşımaktaydı.

Özetle, klasik liberalizm için insani dünya, her biri öncelikle kendi doyumlarını en fazlaya çıkarmaya, doyumsuzluklarını en aza indirmeye çalışan, bu bakımdan birbiriyle eşit [dn] ve bu bakımdan içinden gelen itilere hiçbir sınır ve müdahale hakkını 'doğal olarak' tanımayan, belli doğuştan duygulara ve güdülere sahip kapalı atomlardan oluşmuştur. Başka bir deyişle, her ne kadar mantıklı liberal düşünürlerin çoğu bunu 'doğal haklar' diliyle ifade etmemeyi yeğleseler de,

Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi'nde dendiği gibi, her insan yaşama, özgürlük ve mutluluğunu arama hakkına 'doğal olarak' sahipti. Kendi çıkarını ararken, eşit rakiplerin oluşturduğu bu anarşik durum içinde her birey, başkalarıyla belli ilişkilere girmeyi avantajlı ya da kaçınılmaz bulmuştu ve toplumu, toplumsal ya da siyasal grupları oluşturan —genellikle düpedüz ticari olan bir 'sözleşme' terminolojisinde ifadesini bulan— bu yararlı düzenlemeler ağıydı. Elbette bu düzenlemeler ve birlikler, insanın doğal olarak sınırsız istediğini yapma özgürlüğünde belli bir azalma olması anlamım taşıyordu; siyasetin ödevlerinden biri, bu tür müdahaleleri uygulanabilir asgari bir düzeye indirmekti. Belki ana-baba ve çocuklar gibi indirgenemez cinsiyet grupları dışında, (yazınsal simgesi Robinson Crusoe olan) klasik liberalizmin 'insan'ı, ancak büyük sayılar halinde birlikte yaşadığı ölçüde toplumsal bir hayvandı. O nedenle toplumsal amaçlar, bireysel amaçların aritmetik bir toplamından oluşmaktaydı. Tanımlamaya çalışanlara neredeyse mutluluklarını arayanlar kadar sorun çıkartan Mutluluk, her bireyin yüce hedefiydi; en fazla sayıda insanın en fazla mutluluğu, toplumun amacıydı.

Aslında bütün insan ilişkilerini tamamen yukarıda çizilen kalıba indirgeyen saf *yararcılık,* onyedinci yüzyılda büyük Thomas Hobbes gibi sözünü hiç sakınmayan filozoflarla ya da Jeremy Bentham (1748-1832), James Mill (1773-1836) ve hepsinden öte klasik ekonomi politikçilerinin adlarıya anılan İngiliz düşünür ve siyaset yazarları okulu gibi orta sınıfın güvenilir savunucularıyla sınırlıydı. Bu, iki nedenden böyleydi. Birincisi; öz çıkarın ussal hesabı dışında her şeyi (Bentham'ın ifadesini kullanırsak) "iliğine kadar saçmalık"tan ibaret gören bir ideoloji, geliştirmeyi amaçladığı orta sınıfın davranışlarında var olan belli güçlü içgüdülerle çelişmekteydi.[dn] Bu anlamda, bireyin istediğini yapma, kazancını elinde tutma 'doğal özgürlüğü'ne uygun görülenden çok daha fazla müdahalede bulunulabileceği, ussal öz çıkara dayanarak haklı gösterilebilirdi. (İngiliz faydacılarının, eserlerini dindarca duygularla toplayıp yayımladıkları Thomas Hobbes, gerçekte ussal öz çıkarın, devlet iktidarı üzerine herhangi bir *a priori [deneyle kanıtlanamayacak bilgi]* sınırlama getirilmesini önlediğini göstermişti ve bizzat Benthamcılar da, ussal öz çıkarın, *laissez-faire ["Bırakınız yapsınlar"]* kadar en fazlanın en büyük mutluluğunu sağladığını düşündüklerinde, bürokratik devlet yönetiminin savunuculuğunu yapmaktaydılar.) Bunun sonucunda özel mülkiyeti, girişimi ve bireysel özgürlüğü güvenlik altına almaya çalışanlar, çoğunlukla bunları bir 'yarar' olarak görmekten çok, onlara metafizik bir 'doğal hak' gücü kazandırmayı yeğlediler. Öte yandan, onları ussal bir hesaplama işlemine indirgeyerek ahlakı ve görevi tamamen ortadan kaldıran bir felsefenin, pekâlâ toplumsal istikrarın dayanağını oluşturan cahil yoksulların kafasındaki [doğadaki ve toplumdaki] şeyler arasında uygunluk bulunduğu düşüncesini zayıflattığı da söylenebilir.

Dolayısıyla bu gibi nedenlerden dolayı faydacılık, orta sınıfın tek liberal ideolojisi olamadı. Ancak muzaffer olanlara, artık şu soruları sorma olanağı kalmamış geleneksel kurumları kökünden söken en keskin radikal baltayı sundular: Yaptıklarınız ussal mıydı? Yararlı mıydı? En fazla sayıda insanın en büyük mutluluğuna hizmet etti mi? Fakat faydacılık, ne bir devrimi esinleyecek, ne de bir devrimi saldırılardan koruyacak kadar güçlüydü. Felsefi bakımdan çok daha yetkin olan Thomas Hobbes'dan ziyade, Hobbes'un yanında çok daha zayıf kalan John Locke, kaba liberalizmin gözde düşünürü olarak kaldı; çünkü en azından özel mülkiyeti 'doğal haklar'ın en temeli olarak bütün müdahalenin ve saldırının dışına yerleştirmişti. Ve Fransız devrimcileri özgür girişim taleplerini dile getirmenin en iyi yolunu ("tout citoyen est libre d'employer ses bras, son industrie et ses capitaux comme it juge bon et utile â lui-meme... II peut fabdiquer ce qui lui plait" [dn]) [1] onu genel bir doğal özgürlük hakkı biçimine ("Fexercise des droits naturels de chaque homme n'a de bomes que celles

qui assurent aux autres membres de la societe la jouissance des memes droits” [dn]) sokmakta buldular. [2]

Dolayısıyla klasik liberalizm, siyasal düşüncesi bakımından kendisini son derece güçlü bir devrimci güç yapan cüretkâr ve katı tutumundan ayrılmış oldu. Ancak ekonomik düşünce açısından bu tutumunda ayak diredi; bunun nedeni, kısmen orta sınıfın kapitalizmin zaferine beslediği güveninin, burjuvazinin mutlakçılık ya da cahil ayaktakımı üzerindeki siyasal üstünlüğüne duyduğu güvenden daha büyük olması, kısmen de insanın doğası ve doğa durumuyla ilgili klasik varsayımların, piyasanın özel durumuna genelde insanlığın durumundan daha uygun düşmesiydi. Bunun sonucunda, çeşitli biçimleriyle klasik ekonomi politik, Thomas Hobbes’a rağmen liberal ideolojinin en büyük düşünsel anıtını meydana getirdi. Klasik ekonomi politiğin büyük dönemi, bu ciltte ele alınan dönemin biraz daha öncesine denk gelmiştir. Bu dönem 1776’da Adam Smith’in (1723-90) *Ulusların Zenginliği* kitabının yayımlanmasıyla başlar, 1817’de David Ricardo’nun (1792-1823) *Ekonomi Politiğin İlkeleri’nin* yayımlanmasıyla doruğuna varır ve 1830’da geriler ya da dönüşüme uğrar. Ne ki, kabalaştırılmış yorumuyla, bütün dönemimiz boyunca işadamları arasında taraftar bulmaya devam etti.

Adam Smith’in ekonomi politiğinin toplumsal savı, hem şık hem de rahatlatıcıydı. İnsanlığın, esasen başkalarıyla yarışma halinde kendi öz çıkarlarının peşinden giden belli bir psikolojik yapıya sahip egemen bireylerden oluştuğu doğruydu. Fakat işleyişleri mümkün olduğunca denetlenmeden bırakıldıklarında bu etkinliklerin, sadece (aristokratların kazanılmış haklarının, obskürantizmin, geleneğin ya da cahil işgüzarlığın dayattığı yapay düzenlerden ayrı) bir ‘doğal’ toplumsal düzen değil, ama ‘ulusların zenginliği’nde de (yani rahatlık ve refahta, dolayısıyla herkesin mutluluğunda) olabilecek en hızlı artışı sağladığı da gösterilebilirdi. Bu doğal düzenin temeli, toplumsal işbölümüydü. Üretim araçlarına sahip kapitalist bir sınıfın varlığının, kendilerini kapitalist sınıfa kiralayan çalışan sınıf da dahil herkesin yararına olduğu bilimsel olarak *kanıtlanabilirdi*; tıpkı biri mamul mal, diğeri ham şeker üretmesinin İngiltere’nin de Jamaika'nın da çıkarlarına pek güzel hizmet ettiğinin bilimsel olarak kanıtlanabilmesi gibi. Çünkü ulusların zenginliğindeki artış, mülk sahibi özel girişimin ve sermaye birikiminin sonucudur; bunu sağlamanın başka herhangi bir yönteminin onu yavaşlatacağı ya da durma noktasına getireceği gösterilebilir. Öte yandan, kaçınılmaz olarak insan doğasının işleyişinden doğan ekonomik bakımdan bu son derece eşitsiz toplum, bütün insanların doğal eşitliğiyle ya da adaletle uyuşmaz değildi. Çünkü en yoksula bile, aksi halde sahip olabileceğinden daha iyi bir yaşam sağlamaktan tamamen başka bir şey olan bu toplum, bütün ilişkilerin en eşiti, piyasada eşitler arasında bir değişim ilişkisine dayanmaktaydı. Modern bir bilginin dediği gibi: “Kimse, bir başkasının himmetine muhtaç değildir; çünkü biri birinden bir şeyi, eşdeğerini vererek almıştır. Üstelik doğal güçlerin özgür oyunu, ortak iyiye katkıya dayanmayan bütün konumları yıkacaktır.”[3]

O nedenle ilerleme, kapitalizm kadar ‘doğal’dı. Geçmişin önüne diktiği yapay engeller kaldırıldığında ilerleme kaçınılmaz olacaktı; ve üretimin ilerlemesinin, genelde sanatların, bilimlerin ve uygarlığın ilerlemesiyle el ele gittiği açıktı. Bu görüşleri savunan insanların, sadece işadamlarının yerleşik çıkarlarının özel savunucuları olduğunu sanmayın. Bunlar, o dönemde hatrı sayılır bir tarihsel haklılaştırmayla, insanlığı ileriye götürecek olan yolun kapitalizmden geçtiğine inanan kimselerdi.

Bu Panglossyan görüşün gücü, salt tümdengelim mantığıyla ekonomik teoremlerini kanıtlamak gibi tartışılmaz bir yeteneğe sahip olmasına değil, onsekizinci yüzyıl kapitalizminin ve uygarlığının aşikâr ilerlemesine dayanmaktaydı. Yine, bu görüş, Ricardo ve Smith'in es geçtiği sistem içeresindeki çelişkileri keşfettiğinden değil, kapitalizmin gerçek ekonomik ve toplumsal sonuçlarının sanıldığından daha az mutluluk sağladığı görüldüğünde sendelemeye başladı. Ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısında ekonomi politik, sevinçli değil kasvetli bir bilim haline geldi. Ama hâlâ (Malthus'un 1798 tarihli ünlü *Essay on Population*'ında dediği gibi) açlıktan can çekişmeye mahkûm olan ya da (Ricardo'nun ileri sürdüğü gibi) makinenin gelmesinden mustarip olan yoksulların içinde bulundukları sefaletin [dn], hâlâ en büyük sayının en büyük mutluluğunu meydana getirdiğini ve olsa olsa umulandan daha az gerçekleştiğini savunmaları doğaldı. Ancak 1810 ile 1840'lar arasındaki dönemde kapitalist yayılmaya damgasını vuran güçlükler yanında bu tür gerçekler de iyimser havayı boğdu ve özellikle Smith'in kuşağının başlıca uğraş konusu olan *üretime* karşılık *bölüşüm*; sorunlarına ilişkin eleştirel araştırmaları harekete geçirdi.

Tümdengelimciliğin başyapıtı olan David Ricardo'nun ekonomi politiği, ilk iktisatçıların varlığından çok emin oldukları doğal uyum içinde [aslında] dikkate değer ölçüde var olan bazı uyumsuzluk öğelerini ortaya çıkardı. Hatta, kâr oranlarının düşme eğilimi gibi, temel yakıtını azaltmak suretiyle ekonomik ilerleme makinesini durma noktasına getirmesi mümkün belli öğelerin üzerinde Smith'den çok daha fazla durdu. Üstelik Ricardo, küçük bir değişiklikle kapitalizme karşı sağlam bir sav haline gelebilecek temel bir genel emek değer kuramı da ortaya attı. Buna karşın, bir düşünür olarak teknik ustalığı ve —serbest ticaret ve toprak lordlarına karşı düşmanlık gibi— İngiliz işadamlarının çoğunun savunduğu pratik hedeflere tutkuyla destek vermesi, klasik ekonomi politiğin liberal ideoloji içeresindeki yerinin önceleri olmadığı kadar sağlamlaşmasına yol açtı. Napoleon sonrası dönemde İngiliz orta sınıf reformculuğunun şok birlikleri, Benthamcı faydacılığın ve Ricardocu iktisatın bir bileşimiyle donanmışlardı. Bunun karşılığında İngiliz ticareti ve endüstrisiyle desteklenmiş Smith ile Ricardo'nun büyük başarıları, ekonomi politiği büyük ölçüde bir İngiliz bilimi haline getirdi ve (onsekizinci yüzyılda bu konuda İngilizlerle birlikte öncülüğü en azından paylaşmış olan) Fransız iktisatçılarını, seleflik ya da muavinlik gibi daha küçük bir role geriletti; klasik olmayan iktisatçıları ise darmadağın etti. Öte yandan klasik ekonomi politiği, liberal ilerlemenin önde gelen simgesi haline getirdiler. Brezilya —Fransa'dan çok daha önce— 1808'de konuyla ilgili bir kürsü oluşturarak başına Adam Smith'i popülerleştiren (önde gelen Fransız iktisatçısı) J. B. Say'i ve faydacı anarşist William Godwin'i getirdi. 1823'te Buenos Aires'in yeni üniversitesi, daha önce yapılmış Ricardo ve James Mill çevirilerine dayanarak ekonomi politik öğrenimi vermeye başladığında, Arjantin daha yeni bağımsızlığını kazanmıştı; ama ilk ekonomi politik kürsüsünü 1818'de kuran Küba'dan geri kalmıştı. Latin Amerikalı yöneticilerin gerçek ekonomik tutumları, Avrupalı maliyecilerin ve iktisatçıların tüylerini diken diken etmişse de, bu durum ekonomik ortodoksiye bağlılıklarında herhangi bir değişiklik yaratmadı.

Gördüğümüz gibi, siyasette liberal ideoloji ne tutarlı ne de tutunumlu bir yapı arz ediyordu. Kuramsal olarak (ileride hâkim duruma geçecek olan) eski doğal hukuk ve doğal hak öğretilerinin yeni uyarlamalarıyla faydacılık arasında bölünmüştü. Pratik programı açısındansa halkın idare, sine, yani çoğunluk yönetimine duydukları inançla (ki onlar açısından bunun bir mantığı vardı ve aynı zamanda aslında devrimleri yapan ve reformun arkasındaki etkin siyasal baskıyı oluşturan şeyin orta sınıfın savları değil, kitlelerin seferberliği olduğunu göstermekteydi [dn]), yönetimin mülk sahibi seçkinlerin elinde olmasına ilişkin daha yaygın bir inanç arasında —İngilizlerin kavramlarıyla ifade

edersek ‘radikalizm’ ile ‘whigcilik’ arasında— bölünmüşlerdi. Çünkü eğer hükümet gerçekten halk hükümeti olursa ve gerçekten çoğunluk toplumu yönetirse (yani azınlığın çıkarları mantıken kaçınılmaz olarak buna feda edilirse), gerçek çoğunluğu oluşturanların —yani “en kalabalık ve yoksul sınıfların”[4] orta sınıf liberallerinin programıyla çakışacak biçimde aklın buyruklarını yerine getireceklerine ve özgürlüğü koruyacaklarına güvenilebilir miydi?

Fransız Devrimi’nden önce bu konuda duyulan paniğin başlıca nedeni, çok uzun süre rahiple kralın gölgesi altında yaşamış olan çalışan yoksulların cahil ve boş inançlı olmalarıydı. Jakoben diktatörlüğün bazı görünümlerinde örtük (bazıları içinse açık) olarak var olduğu gibi, solcu ve kapitalizm karşıtı programıyla Devrimin kendisi de ek bir tehlike yarattı. Fransa dışındaki ılımlı whigler bu tehlikeyi erkenden fark ettiler: Saf Adam Smithçi bir iktisat ideolojisine sahip Edmund Burke [5], siyaset düşüncesinde, o tarihten itibaren muhafazakârlığın kuramsal omurgasını teşkil edecek olan geleneğin, sürekliliğin ve yavaş organik büyümenin erdemlerine ilişkin açıkça usdışı olan bir inanca geriledi. Kıtadaki pratik liberaller, siyasal demokrasiden ürkerek oy hakkının mülkiyete göre belirlendiği anayasal mutlakçılığı ya da gerekirse çıkarlarını garanti edecek eski moda bir mutlakçılığı yeğlediler. 1794’ten sonra ancak aşırı derecede hoşnutsuz olan ya da tersine İngiltere’deki gibi kendine aşırı güvenen burjuvazi, James Mill ile birlikte, demokratik bir cumhuriyette bile çalışan yoksulların sürekli desteğini sağlayacak yeteneğe sahip olduklarına güveniyordu.

Napoleon sonrası dönemin toplumsal hoşnutsuzları, devrimci hareketler ve sosyalist ideolojiler bu ikilemi şiddetlendirdiler; 1830 Devrimi de durumu daha vahim bir hale getirdi. Liberalizm ve demokrasi, müttefik olmaktan çok birbirinin hasmı olmaya hazırlanıyordu; Fransız Devrimi’nin üçlü sloganı (özgürlük, eşitlik, kardeşlik), birlikten çok bir çelişkiyi ifade eder oldu. Bunun en açık biçimde devrimin beşiği olan Fransa’da ortaya çıkmış olması son derece doğaldı. Keskin zekâsıyla önce Amerikan (1835) sonra Fransız demokrasisine içkin eğilimlerin çözümlenmesi işine girişen Alexis de Tocqueville (1805-59), bu dönemin ılımlı liberal demokrasi eleştirmenlerinin en iyisi olarak kaldı; daha doğrusu 1945’ten sonra batı dünyasındaki liberallere özellikle uygun düştüğü görüldü. Belki de şu düsturuna bakarsak, bunda şaşılacak bir yan olmadığı görülebilir: “Onsekizinci yüzyıldan itibaren ortak bir kaynaktan iki nehir akmaya başladı. Biri insanları özgür kurumlara, öteki mutlak iktidara götürmektedir.”[6] İngiltere’de de, James Mill’in burjuvazinin önderliğindeki bir demokrasiye duyduğu sağlam güven, oğlu John Stuart Mill’in (1806-73) azınlıkların haklarını çoğunluklara karşı güvence altına alınması konusunda gösterdiği endişeyle (bu yüce gönüllü ama endişeli düşünürün Özgürlük Üzerine kitabına (1859) yön veren şey bu endişedir) taban tabana çelişmektedir.

II

Böylelikle, liberal ideoloji başlangıçtaki güvenini yitirirken —hatta bazı liberaller, ilerlemenin kaçınılmaz ya da istenir bir şey olduğu konusunda da kuşkulanmaya başlamışlardı—, yeni bir ideoloji, sosyalizm, onsekizinci yüzyılın eski doğrularını yeniden formülleştirdi. Akıl, bilim ve ilerleme onun sağlam temellerini oluşturmaktaydı. Dönemimizin sosyalizmini, yazılı tarih boyunca dönem dönem yazında yer bulmuş olan ortak mülkiyetin var olduğu mükemmel bir toplumun savunucularından ayıran şey, tam da modern sosyalizmin olanağını yaratmış olan Endüstri Devrimi'ni koşulsuz kabul etmiş olmalarıydı. Düşünceleri aslında oldukça kuşkulu bir konuma sahip olmakla birlikte, geleneğin öncü 'ütopyacı sosyalist' olarak gördüğü Kont Claude de Saint-Simon (1760-1825), 'endüstriciliğin' ve 'endüstriciler'in (bunlar Saint-Simon'un bulduğu sözcüklerdi) ilk ve en önde gelen havarisiydi. Öğrencileri, sosyalist, maceracı teknokrat, maliyeci ve endüstrici ya da sırayla hepsi oldular. Bu anlamda Saint-Simonculuğun, gerek kapitalist gerekse kapitalizm karşıtı gelişmede özgül bir yeri vardır. İngiltere'de Robert Owen (1771-1858), pamuk endüstrisinde son derece başarılı olmuş öncü biriydi ve daha iyi bir toplumun kurulabileceğine olan güvenini, sadece insanın ancak toplum içinde yetkinleşeceğine duyduğu sağlam inançtan değil, aynı zamanda Endüstri Devrimi'nin gözle görülür biçimde potansiyel olarak bolluk içinde bir toplum yaratmış olmasından almaktaydı. Gönülsüz olmakla birlikte, Frederick Engels de pamuk işine girmişti. Gerçi onların takipçileri bunu yaptılar, ama yeni sosyalistlerden hiçbiri toplumsal evrimin saatini geriye çevirmek istemiyordu. Sosyalizmin kurucu babaları arasında endüstricilik konusunda en ümitsiz olan Charles Fourier (1772-1837) bile, çözümün endüstriciliğin ardında değil, ötesinde yattığını ileri sürmüştü.

Bununla birlikte klasik liberalizmin savlarından çoğu, kurulmasına yardımcı olduğu kapitalist topluma karşı döndürülebilirdi ve zaten öyle de oldu. Mutluluk, gerçekten de Saint-Just'un dediği gibi "Avrupa için yeni bir fikir"di[7]; ama hiçbir şey, ulaşılamadığı apaçık olan en büyük sayının en büyük mutluluğu [idealinin] çalışan yoksulların [ideali] olduğu gözleminden daha açık değildi. Yine William Godwin, Robert Owen, Thomas Hodgskin ve diğer Bentham hayranlarının yaptığı gibi, mutluluk arayışını bencil bireyciliğin varsayımlarından ayırmak da zor değildi. "Bütün varoluşun ilk ve zorunlu amacı, mutlu olmaktır" diye yazmıştı Owen[8]; "ama mutluluk, bireysel olarak elde edilemez; diğer insanların dışında bir mutluluk beklemek boşunadır; ya herkes ondan payını almalı ya da azlık hiçbir zaman mutlu olamayacaktır."

Bu konuda bir nokta daha var: Ricardocu biçimiyle klasik ekonomi politiği de kapitalizme karşı döndürmek mümkündü. Bu, 1830'dan sonra orta sınıf iktisatçılarının Ricardo'ya korkuyla bakmalarına, hatta Amerikalı Carey (1793-1879) ile birlikte, Ricardo'yu toplum yaşamının bozguncularının ve ajitatörlerin esin kaynağı olarak görmelerine yol açan bir olguydu. Ekonomi politiğin ileri sürdüğü gibi, eğer emek bütün değerin kaynağıysa, neden değeri üretenlerin büyük çoğunluğu yoksulluğun eşiğinde yaşamaktaydı? Çünkü, —her ne kadar kuramından bu sonuçların çıkmasından rahatsızlık duymaktaysa da— Ricardo'nun da gösterdiği gibi, kapitalist, işçinin ücret

olarak aldığının üzerinde, fazladan üretmiş olduğu artığa kâr biçiminde el koymaktaydı (Toprak lordlarının da bu artığın bir kısmına el koymaları temelde sorunu değiştirmiyordu.) Gerçekte kapitalist, işçiyi sömürmekteydi. Geriye sadece üretimi kapitalistsiz sürdürmek, dolayısıyla sömürüyü kaldırmak kalıyordu. Çok geçmeden İngiltere'de bir grup Ricardocu 'emek iktisatçısı', bu çözümlemeyi yapmaya ve sorunun ahlaki yanını deşmeye başladı.

Eğer kapitalizm ekonomi politiğin iyimser olduğu günlerde kendisinden beklenenleri gerçekleştirmiş olsaydı, bu eleştirilere kulak veren de çıkmazdı. Oysa sanılanın aksine yoksullar arasında 'yaşam standardında bir devrimden pek söz edilemezdi. Fakat sosyalizmin oluşum döneminde, yani Robert Owen'ın New Wiev of Society'sinin (1813-14)[9] yayımlanmasıyla Komünist Manifesto (1848) arasında, çöküntü, para ücretlerin düşmesi, teknolojinin yarattığı ağır işsizlik koşulları ve ekonominin gelecekte genişleme olasılığına ilişkin kuşkular, sıkıntı yaratmaktaydı.[dn] O nedenle eleştirmenler gözlerini, yalnızca ekonominin adaletsizliği konusuna değil, ekonominin işleyişindeki kusurlara, 'iç çelişkilerine çevirebilirlerdi. Böylelikle ekonomiye iyi nazarlarla bakmamanın keskinleştirdiği gözler (Sismondi, Wade, Engels), kapitalist ekonominin savunucularının göz ardı ettiği ve aslında J. B. Say'in (1767-1832) adıyla anılan 'olasılık' yasasını reddeden kapitalizmin yapısında var olan devrevi dalgalanmalar ve 'bunalımlar'ı fark etmeye başladı. Bu insanların, bu dönemde ulusal gelirin giderek daha da eşitsiz bir biçimde bölüşülmesinin ("zengin daha zengin yoksul daha yoksul oluyor") bir rastlantı olmaktan uzak, sistemin işleyişinin bir ürünü olduğunu fark etmemeleri olanaksızdı. Özetle, kapitalizmin yalnızca adaletsiz olduğunu değil, kötü de çalıştığını, çalıştığı ölçüde de savunucularının öngördüklerinin tamamen tersi sonuçlar yarattığını gösterebildiler.

O zamana dek yeni sosyalistlerin yaptığı sadece, klasik Fransız-İngiliz liberalizminin savlarını burjuva liberallerinin gidebilecekleri sınırın ötesine taşımak yoluyla davalarını savunmak oldu. Savunusunu yaptıkları yeni toplumun, mutlaka klasik hümanist ve liberal ülkünün geleneksel zeminini terk etmesi gerekmiyordu. Herkesin mutlu olduğu ve her bireyin kendi gizli güçlerini tam ve özgür olarak gerçekleştirdiği, özgürlüğün egemen olduğu ve zorlama demek olan yönetimin ortadan kalktığı bir dünya, liberallerin de sosyalistlerin de nihai amacıydı, ister liberal, ister sosyalist, ister komünist ya da anarşist olsun, soyları, hümanizm ve aydınlanmadan gelen bu ideolojik ailenin çeşitli üyelerini birbirinden ayıran şey, hepsinin de hayalini oluşturan 'yumuşak bir anarşi' değil, ona ulaşmanın yöntemiydi. Ancak tam da bu noktada sosyalizm, klasik liberal gelenekten ayrıldı.

İlkin, toplumun birey atomlardan oluşan salt bir toplam ya da bileşim olduğu ve itici gücünü bu bireylerin öz çıkarlarından ve aralarındaki rekabetten aldığı biçimindeki liberal varsayımdan tamamen ayrıldı. Sosyalistler bunu yaparken, insanlığın bütün ideolojileri arasında en eski olanına, insanın doğası gereği toplumsal bir varlık olduğu inancına geri döndüler. İnsanlar doğal olarak birlikte yaşamakta ve birbirlerine yardım etmektedirler. Toplum, insanın istediğini sınırsız bir şekilde yapma hakkından pişmanlıkla feragat ettiği bir gereklilik hâli değil; yaşamını, mutluluğunu ve bireyselliğini gerçekleştirmek için bunu göze aldığı müessif bir düzenlemeydi. Piyasa ortamında eşitler arasında gerçekleşen karşılıklı değişimin bir biçimde toplumsal adaleti sağladığı yolundaki Smithçi düşünce, onlara ya anlaşılmaz ya da ahlak dışı bir şey gibi geliyordu. Sıradan insanlar, ifade edemeseler de bu görüşü benimsediler. Kapitalizmi eleştirenlerin büyük bölümü, burjuva toplumunun 'insanı insanlığından çıkarması'na karşı (Hegelcilerin ve ilk yazılarında Marx'ın kullandığı teknik 'yabancılaşma' terimi, toplumu, birbirinden kopuk bireylerin etkinlik alanı olmaktan çok, insanın

‘yuva’sı olarak gören eski görüşü yansıtmaktadır) bütün uygarlık, ussallık, bilim ve teknoloji sürecini mahkûm ederek karşılık verdiler. Şair William Blake ve Jean Jacques Rousseau gibi eski zanaatkâr tipli devrimcilerden farklı olarak, yeni sosyalistler böyle davranmamaya özen gösterdiler. Fakat, sadece insanın yuvası olarak geleneksel toplum idealini değil, sınıflı toplumun ve mülkiyetin kurulmasından önce insanların öyle ya da böyle uyum içinde yaşadıklarını öne süren eski düşünceyi; Rousseau’nun ilkel insanı ülküleştirerek, Rousseau’dan daha az incelikli radikal yazarların da, yabancı yöneticiler tarafından fethedilen halkların —Normanlar’ın Saksonlara, Tötonlar’ın Galyalılara yaptığı gibi— bir zamanlar özgürce ve kardeşçe yaşadıkları mitiyle dile getirdikleri düşünceyi paylaştılar. “Dehanın” diyor Fourier, “bu ilkel mutluluğun yollarını yeniden keşfetmesi ve onu modern endüstrinin koşullarına uydurması gerekir.”[10] İlkel komünizm, geleceğin komünizmine model oluşturmak üzere yüzyılları ya da okyanusları aşıp gelmişti.

İkinci olarak, sosyalizm, klasik liberal geleneğin alanı dışında olmamakla birlikte bu gelenek tarafından fazla üzerinde durulmamış bir savı benimsedi. Klasik liberallerin gözünde, ileri sürdükleri öneriler (aslında ilk modern sosyalistler için de) doğal ve ussaldı; o güne kadar cehaletin ve tiranlığın dünyaya dayattığı yapay ve usdışı toplumla hiçbir ilgisi yoktu. Aydınlanmanın insanlara neyin ussal olduğunu gösterdiği bugün, yapılması gereken tek şey sağduyunun önündeki engelleri temizlemekti. Aslında ‘ütopyacı’ sosyalistlerde (Saint-Simoncularda, Owen’da, Fourier’de ve başkalarında), gerçeğin, bütün eğitimli ve anlayışlı insanlar tarafından hemen benimsenmesi için bildirilmesinin yeterli olduğuna ve başlangıçta sosyalizmi gerçekleştirmeye yönelik çabalarını ilkin nüfuz sahibi sınıfları —kuşkusuz onlar da yararlanacaktı, ama işçiler ne yazık ki cahil ve geri bir gruptu— hedef alan bir propagandayla ve deyim yerindeyse sosyalizmin pilot alanlarının —insanların ilerlemelerinin önünde hiçbir tarihsel gerilik geleneğinin bulunmadığı Amerika’nın açık alanlarına son derece uygun komünist koloniler ve işbirliğine dayalı girişimler— kurulmasıyla sınırladıklarına sıkı sıkıya inanmak gibi bir eğilim bulunmaktaydı. Owen’ın New Harmony toplumu, ABD’de Indiana’da kuruldu ve içinde otuz dört adet ithal edilmiş ya da orada geliştirilmiş Fourierci ‘Falanks’ bulunuyordu; yine Hıristiyan komünist Cabet ve başkalarının esinlediği çok sayıda koloni vardı. Bu tür komünal deneyimlere fazla itibar etmeyen Saint-Simoncularsa, önerilerini yaşama geçirebilecek aydınlanmış despot arayışından hiçbir zaman vazgeçmediler ve bir süre aradıklarını Mısır’ın yöneticisi Mehmet Ali gibi beklenmedik birinde bulduklarına inandılar.

Bu klasik ussalcı iyi toplum davasında, tarihsel bir evrim öğesi vardı; çünkü bir ilerleme ideolojisi, bir evrim, olasılıkla tarihsel gelişme evrelerinden geçen kaçınılmaz bir evrim ideolojisi barındırır. Fakat Karl Marx (1818-83), sosyalizm savının çekim merkezini, onun ussal ve istenir bir şey olmasından; polemik amaçlı savunmaların hâlâ üzerine kurulduğu, sosyalizme en dehşetli entelektüel silahını veren sosyalizmin tarihsel kaçınılmazlığına aktarıncaya kadar, böyle bir ideoloji var olmadı. Marx, bu yoldaki savını, Fransız-İngiliz ve Alman ideolojik geleneklerinin (İngiliz ekonomi politiği, Fransız sosyalizmi ve Alman felsefesi) bileşiminden yola çıkarak oluşturdu. Marx’a göre insan toplumu, kaçınılmaz olarak ilkel komünizmden sınıflı toplumlara geçmiş; kaçınılmaz olarak, her biri kendi zamanına göre adaletsiz olmakla birlikte ‘ilerici’ de olan, her biri belli bir noktada daha fazla ilerlemesinin önüne engel çıkartan ve aşılması için gereken güçleri yaratan ‘iç çelişkiler’ taşıyan bir dizi sınıflı toplumdan geçmişti. Kapitalizm, bunların sonuncusuydu ve sadece kapitalizmi eleştirmekle kalmayıp dünyayı sarsan belagatını, kapitalizmin tarihsel başarılarını duyurmak için de kullandı. Fakat ekonomi politik aracılığıyla, kapitalizmin, kendisini kaçınılmaz olarak belli bir noktada daha fazla ilerlemesi önünde bir engel haline sokacak ve kendisini

kurtaramayacağı bir bunalım içine sürükleyecek iç çelişkileri olduğu gösterilebilirdi. Üstelik kapitalizm (yine ekonomi politikle gösterilebileceği gibi) kendi mezar kazıcılarını; ekonomik gücün giderek daha az sayıda insanın elinde toplanması, yıkılmasını daha da kolaylaştırırken, sayıları ve hoşnutsuzlukları giderek artan proletaryayı yaratmıştı. O nedenle proletarya devrimi, kapitalizmi kaçınılmaz olarak alaşağı etmelidir. Fakat aynı zamanda işçi sınıfının çıkarlarına karşılık gelen toplumsal sistemin sosyalizm ya da komünizm olduğu da kanıtlanabilirdi. Kapitalizm sadece feodalizmden daha ussal olduğundan değil, burjuvazinin sahip olduğu toplumsal güçten dolayı hâkim olduğundan, aynı biçimde sosyalizm de işçilerin kaçınılmaz zaferi sayesinde kurulacaktı. Bunun, XIV. Louis devrinde yeterince akıllı insanların gerçekleştirebileceği ebedi bir ülkü olduğunu sanmak aptalcaydı. Sosyalizm, kapitalizmin çocuğuydu. Hatta toplumun, onun koşullarını yaratacak biçimde dönüşüme uğramasından önce yeterli ve uygun bir tarzda formüle edilmesi bile olanaksızdı. Fakat koşullar bir kez var olduğunda zafer de kesindi; çünkü "insanlık daima önüne sadece çözebileceği sorunları koyar." [11]

III

Bu görece tutarlı ilerleme ideolojileriyle karşılaştırıldığında, ilerlemeye karşı koyan ideolojiler, düşünce sistemleri adını pek hak etmemektedirler. Onlar, daha ziyade ortak zihinsel yöntemden yoksun, burjuva toplumunun zayıflığını gören keskin bir görüye ve yaşamda liberalizmin izin verdiğinden daha fazla şeylerin olduğu yolunda sarsılmaz bir inanca dayanan tutumlardı. Bu yüzden görece daha az ilgiyi hak etmektedirler.

Eleştirilerindeki başlıca sorun şuydu: Liberalizm, o güne dek insanın yaşam için özsel saydığı topluluk yaşamını ya da toplumsal düzeni yıkmış, ve yerine hoş görülmesi olanaksız olan herkesin herkese karşı rekabetinin yarattığı bir anarşi ortamıyla insanı insanlıktan çıkartan piyasayı koymuştu. Muhafazakârlar ve devrimci ilerleme karşıtları ya da zengin ve yoksulların temsilcileri, bu noktada birbirleriyle, hatta sosyalistlerle bile aynı düşünme eğilimindeydiler ve Romantikler arasında son derece belirgin olan bu yakınlaşma (14. Bölüme bakın), ‘Tory demokrasisi’ ya da ‘feodal sosyalizm’ gibi tuhaflıkların ortaya çıkmasına neden oldu. Muhafazakârlar, çifte devrimin tehdit ettiği her rejimi ya da örneğin ortaçağ feodalizmi gibi geçmişteki belli bir devleti ideal toplumsal düzenle —ya da, rahatı yerinde olanların toplumsal özlemleri yoksulların emellerinden her zaman için daha ılımlı olduğundan, ideale yakın, uygulanabilir olan bir düzenle— özdeşlemek eğilimindeydiler. Aynı zamanda, doğal olarak ideal toplumdaki ‘düzen’ öğesini öne çıkardılar; çünkü toplumsal hiyerarşinin üstünde bulunanları altındakilere karşı koruyan oydu. Devrimcilerse, gördüğümüz gibi, var olan hiçbir toplum yoksulları gerçek anlamda doyurmadığından, halk açısından işlerin yolunda gittiği geçmişte var olan bir altın çağ düşündüler. Yine böyle bir çağın ‘düzen’inden çok, karşılıklı yardım ve topluluk duygusunu öne çıkardılar.

Buna karşın ilerlemeye karşı olan devrimciler de muhafazakârlar da, bazı önemli konularda eski rejimin yenisinden daha iyi olduğu konusunda aynı düşüncedeydiler. Eski rejimde onları hiyerarşinin üstüne ve altına dağıtan, mülkleri düzenleyen Tanrıydı; muhafazakârlar bu durumdan hoşnuttu, ama Tanrı aynı zamanda üsttekilere (hafif ve tam anlamıyla yaşama geçirilmemiş de olsa) belli görevler vermişti, insanlar eşit olmamakla birlikte, değerleri piyasaya göre belirlenen birer mal da değillerdi. Her şeyden önce görenekten, toplumsal kurumlardan ve yükümlülüklerden oluşan açık bir haritanın yol göstericiliğinde, sıkı toplumsal ve kişisel ilişkiler ağı içerisinde birlikte yaşıyorlardı. Kuşkusuz Metternich'in sekreteri Gentz ile İngiliz radikal demagogu ve gazetecisi William Cobbett’in (1762-1835) kafasındaki ortaçağ ülküsü, birbirinden tamamen farklıydı; ancak her ikisi de aynı ölçüde, burjuva toplumuna ilkelerini verdiğini savundukları Reformasyon’a saldırmaktaydı. İlerlemeye en çok inananlardan biri olan Frederick Engels bile, Endüstri Devrimi’nin yıktığı eski onsekizinci yüzyıl toplumuna ilişkin hayli pastoral bir manzara çizmişti.

Tutarlı bir evrim kuramına sahip olmayan ilerleme karşıtı düşünürler, neyin ‘yanlış gittiği’ konusunda bir türlü karar veremediler. Gözde suçluları, akıldı, ya da daha özel olarak, konuları aptalca ve dinsizce, insan anlayışı için ve örgütleme yetisi açısından içinden çıkılmaz bir hale

getirmeye çalışan onsekizinci yüzyıl ussalcılığıydı. Toplumlar makineler gibi planlanamazdı. "En iyisi" diyordu Edmund Burke, "ansiklopediyi ve bütün iktisat külliyatını bir kerede ve sonsuza dek unutmak, bugüne dek prensleri büyük ve ulusları mutlu kılmış olan eski kurallara ve ilkelere dönmektir."[12] Sistemli ussallığa karşı, söz konusu düşünürün zihinsel eğilimine göre içgüdü, gelenek, dinsel inanç, 'insan doğası', 'yanlış' aklın karşısına doğrular olarak kondu. Ama aklın fatihi, hepsinden önce *tarih* olacaktı.

Çünkü, muhafazakâr düşünürlerde tarihsel ilerleme duygusu yoksa da, 'yapay' olarak, apar topar kurulmuş olanlarla, tarihin doğal yoldan ve yavaş yavaş kurduğu ve istikrar kazandırdığı toplumlar arasındaki farka ilişkin son derece keskin bir anlayış vardı. Tarihsel giysilerin nasıl biçildiğini açıklayamasalar da ve aslında böyle bir şeyin varlığını bile yadsısalar da, uzun süre giyilerek nasıl bedene uygun bir biçim aldıklarını hayranlık veren bir tarzda açıklayabilmekteydiler. İlerleme karşıtı ideoloji, en ciddi zihinsel çabayı tarihsel çözümleme konusunda ve devrime karşı sürekliliğin araştırılmasında gösterdi. O nedenle, önemli örnekleri, De Bonald (1753-1840) ve Joseph De Maistre (1753-1821) gibi, amaçları usdışılığın erdemlerini savunmak olsa da, çoğunlukla aşırılığın kıyılarında dolanan ussal savlarla ölü bir geçmişi onarmaya çalışan tuhaf göçmen Fransız soyluları değil, hâlâ var olan eski rejimi tarihsel sürekliliklerine göre meşrulaştırmaya çalışan Alman hukukçularının 'tarih okulu' ile İngiltere'de Edmund Burke gibi adamlardı.

IV

Şimdi geriye, ilerici ve ilerleme karşıtı, ya da toplumsal terimlerle ifade edersek bir yanda endüstri burjuvazisiyle proletarya, öte yanda aristokrasi, tüccar sınıflar ve feodal kitleler arasında kendine garip bir biçimde yer bulmuş bir grup ideolojiyi ele almak kalıyor. Bu ideolojilerin en önemli taşıyıcıları, Batı Avrupa'nın ve Birleşik Devletler'in radikal 'küçük adamları' ile aristokratik ve monarşik bir toplumda rahat olmakla birlikte tam anlamıyla doyum bulamamış Orta ve Güney Avrupa'nın ılımlı orta sınıflarıydı. Her iki grup da bazı bakımlardan ilerlemeye inanmaktaydı. Ancak ilerlemenin liberal olsun sosyalist olsun mantıksal sonuçlarını izlemeye hazır değillerdi. Çünkü birinci grup, bu sonuçları, küçük zanaatkârların, dükkân sahiplerinin, çiftçilerin ve işadamlarının ya kapitalistler ya da emekçiler haline dönüşmelerinden sorumlu görüyordu; İkincilerse, Jakoben diktatörlük deneyiminden çok ürkmüşlerdi ve pek çok durumda, memurluklarını yaptıkları prenslerinin iktidarına meydan okuyacak kadar güçlü değildiler. O nedenle her iki grubun görüşleri, liberal (ilk örnekte örtük olarak sosyalist) öğeleri liberal karşıtı öğelerle; ilerici öğeleri ilerleme karşıtı öğelerle birleştirmektedir. Öte yandan bu temel karmaşıklık ve çelişkili hal, onları diyalektik bir anlayışa sahip olmaya zorladığından, toplumun doğasını liberal ilericilerden de ilerleme karşıtlarından da daha derinlemesine görme olanağına sahiptiler.

Bu birinci küçük burjuva radikallerinin oluşturduğu grubun en önemli (daha doğrusu sezgisel deha sahibi) düşünürü, 1789'da artık yaşamayan Jean Jacques Rousseau'ydu. Saf bireycilikle, insanın ancak toplum yaşamı içinde kendisi olduğu görüşü arasında; akla dayalı devlet idealiyle, 'duygularıyla çatıştığında akıldan kuşku duymak arasında; ilerlemenin kaçınılmaz olduğunu kabul etmekle, ilerlemenin 'doğal' ilkel insanın uyumunu bozması arasında gidip gelen Rousseau, kendi kişisel ikilemlerini olduğu kadar, fabrika sahiplerinin liberal, proletaryanın sosyalist kesinliklerini de bir türlü kabul edemeyen sınıfların ikilemlerini yansıttı. Bu büyük, ama ne yazık ki huysuz adamın görüşleri burada bizi ayrıntılarıyla ilgilendirmiyor; çünkü Rousseaucu özel bir düşünce okulu ya da Robespierre ile II. Yıl'ın Jakobenleri dışında Rousseaucu bir siyaset de yoktur. Rousseau'nun özellikle Almanya'da ve Romantikler arasında güçlü ve yaygın zihinsel etkileri olmuşsa da bu, sistemli bir etki değil, bir tutum ve tutku biçiminde ortaya çıktı. Plebler ve küçük burjuva radikaller arasındaki etkisi de çok büyüktü; ama, ancak Mazzini ve onun yolundaki milliyetçiler gibi ufuksuz kimseler arasında üstün geldi. Genelde, Thomas Jefferson (1743-1826) ve Thomas Paine (1737-1809) gibi, onsekizinci yüzyıl ussalcılığının çok daha ortodoks uyarlamalarıyla karıştı.

Son akademik modalarda, Rousseau'yu son derece yanlış anlamak gibi bir eğilim vardır. Her iki kanadı da eleştirdiğinden, Rousseau'yu, Aydınlanma ve Devrimin öncüsü olarak Voltaire ve Ansiklopedistlerle bir tutan geleneği gülünç bulmaktadırlar. Fakat Rousseau'dan etkilenenler, o zamanlar Rousseau'yu Aydınlanmanın bir parçası olarak ördüler ve ondokuzuncu yüzyıl başlarında küçük radikal çevrelerde Rousseau'nun eserlerini Voltaire, d'Holbach ve diğerleriyle birlikte yeniden bastılar. Liberal eleştirmenler, yakın dönemde ona, soldaki 'totalitarizm'in babası olarak saldırdılar. Ama, gerçekte Rousseau'nun modern komünizmin ana geleneği ve Marksizm üzerinde hiçbir etkisi olmamıştır. [dn] Bizim ele aldığımız dönemde ve ondan sonra da Rousseau'nun tipik

izleyicileri, Jakoben, Jeffersoncı ve Mazzinici küçük burjuva radikalleri, mülkiyetin ve bazı refah hizmetlerinin eşit olarak bölüştürüldüğü küçük bir bağımsız devlete, demokrasiye ve milliyetçiliğe inananlar olmuştur. Dönemimizde Rousseau'nun her şeyden önce eşitliği; tiranlığa ve sömürüye karşı özgürlüğü ("insan özgür doğar ama her yere zincire vurulmuştur"), oligarşiye karşı demokrasiyi, zenginlerin ve eğitimlilerin incelikleriyle bozulmamış basit 'doğal insanı ve soğuk hesaplılığa karşı 'duyguyu temsil ettiğine inanılmaktaydı.

Belki de en iyi halde Alman felsefesi olarak adlandırılabilecek ikinci grupsa çok daha karmaşık bir nitelikteydi. Ayrıca bu grubun üyeleri toplumlarını yıkacak güce ya da bir Endüstri Devrimi yapabilecek ekonomik olanaklara sahip olmadıklarından, enerjilerini kılı kırk yaran genel düşünce sistemleri kurmaya yöneltme eğilimindeydiler. Almanya'da klasik anlamda çok az liberal vardı. Aralarında en önde geleni, büyük bilim adamı Humboldt'un kardeşi olan Wilhelm von Humboldt (1767-1835) idi. Alman orta ve üst sınıf aydınları arasında belki de en ortak tutum (ki içinde çok sayıda devlet görevlisi ve devlette çalışan profesör barındıran bir sınıfa çok uygundu), aydınlanmış bir babacan ya da bürokratik idarenin erdemlerine ve üst tabakalar arasında sorumluluk duygusuyla birlikte ilerlemenin kaçınılmazlığına ve bilimsel ve ekonomik ilerlemenin yararlarına inanmaktı. Kendisi küçük bir devletin bakanı ve danışma kurulu üyesi olan büyük Goethe, bu tutumu pek güzel örneklemektedir.[13] Çoğunlukla felsefi olarak, tarihin eğilimlerinin kaçınılmaz gelişmesi biçiminde formüle edilen orta sınıfın talepleri, aydınlanmış bir devlet tarafından yerine getirilmekteydi: Bu talepler, en iyi durumda Alman ılımlı liberalizminin talepleriydi. Alman devletlerinin ekonomideki ve eğitimdeki ilerlemenin örgütlenmesinde her zaman canlı ve etkin bir rol üstlenmiş olmaları ve tam *laissez-faire*nin Alman işadamları için avantajlı bir politika oluşturmaması, bu tutumun çekiciliğini azaltmadı.

Ancak, Alman orta sınıf düşünürlerinin (tarihsel konumlarının taşıdığı özellikleri bir yana bırakarak) uygulamadaki görünümlerini, diğer ülkelerdeki muadillerinin oluşturduğu manzara içine dahil edebilirsek de, Alman düşüncesinin büyük bölümünde var olan saf biçimiyle klasik liberalizme takınılan son derece belirgin soğuk tavrı bu yolla açıklayabilmemiz pek olanaklı değildir. Liberal bayağılıklar —felsefi materyalizm ya da ampirizm, Newton, Kartezyen çözümleme ve diğerleri— pek çok Alman düşünürünü son derece rahatsız etmekteydi; Onları çeken şeyler, gizemcilik, simgecilik ve organik varlıklarla ilgili büyük genellemelerdi. Onsekizinci yüzyıl başlarında egemen olan Fransız kültürüne karşı milliyetçi bir tepki, olasılıkla Alman düşüncesindeki Tötonculuğun şiddetlenmesine katkıda bulundu. Bunun daha olası açıklaması, Almanya'nın ekonomik, zihinsel ve bir ölçüde de siyasal bakımdan üstün olduğu önceki çağın zihinsel ikliminin varlığını hâlâ sürdürmesinde yatmaktadır; çünkü Reformasyon ile onsekizinci yüzyıl sonu arasındaki gerileme döneminde, tıpkı onaltıncı yüzyıldaki küçük Alman kentlerinin görünümünde bir değişiklik olmaması gibi, Alman entelektüel geleneğinin arkaik yapısı da olduğu gibi kalmıştı. Nereden bakılırsa bakılsın —ister felsefi, bilimsel, ister sanatsal— Alman düşüncesinin temel iklimi, Batı Avrupa'da onsekizinci yüzyılın ana geleneğinden belirgin biçimde farklıydı. [dn] Klasik aydınlanma anlayışının sınırlarına gelip dayandığı bir dönemde, bu durum Alman düşüncesine belli bir avantaj sağladı. Bu durum, Alman düşüncesinin ondokuzuncu yüzyılda artan düşünsel etkisini açıklamaya yardımcı olmaktadır.

Alman düşüncesinin en anıtsal ifadesi, klasik Alman yazınıyla birlikte ve onunla yakın ilişki içerisinde, 1760 ile 1830 arasında yaratılan bir düşünce külliyatı olarak Alman klasik felsefesiydi (Şair Goethe'nin seçkin bir 'doğa filozofu' ve bilim adamı olduğu, şair Schiller'in sadece bir tarih

profesörü değil [dn] aynı zamanda seçkin bir felsefi deneme yazarı olduğu unutulmamalıdır.) Immanuel Kant (1724-1804) ve Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831), Alman düşüncesinin iki büyük yıldızıdır. 1830'dan sonra, aynı zamanda (onsekizinci yüzyıl ussalcılığının düşünce alanındaki çiçeği olan) klasik ekonomi politik alanında iş başında gördüğümüz parçalanma süreci, Alman felsefesinde de yaşandı. 'Genç Hegelciler' ile nihayetinde Marksizm, bu parçalanmanın ürünüydüler.

Hiçbir zaman unutulmaması gerekir ki, Alman klasik felsefesi iliğine kadar burjuva bir görüngüydü. Önde gelen bütün simaları (Kant, Hegel, Fichte, Schelling) Fransız Devrimi'ni selamlamış ve uzun bir süre ona sadık kalmışlardı. (Hegel, Jena Savaşı'nın [1806] sonlarına dek Napoleon'u savundu.) Aydınlanma, Kant'ın onsekizinci yüzyıla özgü düşüncesinin çerçevesini, Hegel'inse başlangıç noktasını oluşturmaktaydı. Her ikisinin de felsefesi, ilerleme düşüncesiyle doluydu: Kant'ın ilk büyük başarısı, güneş sisteminin kökeni ve gelişmesiyle ilgili bir hipotez ileri sürmesi oldu. Hegel'in bütün felsefesiyse, bir evrim (ya da toplumsal terimlerle ifade edersek tarihsellik) ve zorunlu ilerleme felsefesiydi. Dolayısıyla Hegel, başından itibaren Fransız Devrimi'nin aşırı sol kanadından hoşlanmamış ve sonunda düpedüz muhafazakâr olmuşsa da, bu devrimin burjuva toplumunun temeli olarak tarihsel zorunluluğundan bir an olsun kuşkuya düşmedi. Ayrıca, sonraki akademik filozofların çoğundan farklı olarak Kant, Fichte ve özellikle Hegel, belli ölçülerde iktisatla da (Fichte fizyokratlarla, Kant ile Hegel de İngiliz iktisadıyla) uğraştılar; ve Kant ile genç Hegel'in, kendilerini Adam Smith'in inanmışları olarak gördüklerine inanmak için nedenler vardır.[14]

Alman felsefesinin bu burjuva yanı, bir açıdan Kant'ta daha belirgindi. Kant, bütün yaşamı boyunca sol liberal biri olarak kaldı ve son yazılarında (1795) savaşı reddedecek bir dünya cumhuriyetler federasyonu aracılığıyla evrensel barışın kurulması için soylu bir çağrıda bulundu. Fakat Kant, bir başka açıdan Hegel'den daha çapraşık ve karanlıktı. Çünkü Prusya'nın ücra bir kenti olan Königsberg'de sade ve gösterişsiz pansiyonuyla sınırlı kalmış olan Kant'ın düşüncesinde, İngiliz ve Fransız düşüncesinde özel bir yer tutan toplumsal içerik, yüce de olsa, zorlu soyutlamalara, özellikle 'iradeye ilişkin ahlaki soyutlamalara indirgenmektedir. [dn] Bütün okurlarının çektikleri sıkıntıdan bildikleri gibi, Hegel'in düşüncesi de oldukça soyuttur. Ne var ki bu düşünce, en azından başlangıçta, Hegel'in bu soyutlamalarla toplumla (burjuva toplumuyla) uzlaşmaya çalıştığını gösterecek kadar da açıktır. Aslında insanlığın temel öğesi olarak *emek* çözümlemesinde (1805-06 tarihli konuşmalarında dediği gibi, "insan akıl sahibi bir varlık olduğundan araç yapar ve bu onun iradesi'nin ilk dışa vurumudur")[15] Hegel, soyut bir biçimde klasik liberal iktisatçılarla aynı araçları kullandı ve rastlantısal olarak, Marx'ın yararlanacağı temellerden birini ortaya koydu.

Buna karşın, başından itibaren Alman felsefesi (Kant'tan çok Hegel'de) bazı önemli bakımlardan klasik liberalizmden farklılık gösterdi. Birincisi; klasik geleneğin materyalizmini ve ampirizmini reddetmek bakımından, bilinçli olarak idealistti. İkincisi; Kant'ın felsefesinin temel birimi bireyken, Hegel'in başlangıç noktasını, (geçerken belirtelim, tarihsel gelişmenin etkisi altında bireylere parçalanmakta olduğunu gördüğü) 'kollektif olan'dır, yani (bireysel vicdan biçiminde bile olsa) topluluk. Ve gerçekte Hegel'in ünlü diyalektiği, (her alanda) çelişkilerin sonu gelmeyen açımlamalarıyla ilerleme kuramı, ilk hareketini pekâlâ birey ile topluluk arasındaki çelişkiye ilişkin bu derin bilinçten almış olabilir. Ayrıca Kant ile Hegel'in başından itibaren yürekten inandıkları burjuva liberal ilerleme alanının sınırlarında kalmaları, belki de tam anlamıyla ona katılamamaları, Alman düşünürlerinin burjuva liberal ilerlemenin sınır ve çelişkilerinin çok daha fazla farkına

varmalarını sağladı. İlerlemenin kaçınılmaz olduğuna kuşku bulunmamakla birlikte, büyük kazançlar kadar büyük kayıplara da yol açmamış mıydı? Onun da yerine başkasını koymak gerekmiyor muydu?

O nedenle, her ne kadar Rousseau'dan farklı olarak bu filozoflar çelişkilerini tek, her şeyi kapsayan, zihinsel bakımdan tutarlı sistemler içerisine dahil etme yönünde muazzam bir çaba göstermiş olsalar da, klasik, ama özellikle Hegelci felsefenin Rousseau'nun ikilem yüklü dünya görüşüyle garip biçimde koşutluk taşıdığını görüyoruz. (Rousseau'nun, öğleden sonraları düzenli olarak, aksatmadan yaptığı yürüyüşlere sadece iki kez; biri Bastille alındığında, bir kez de —birkaç gün sonra— *Emile*'i [Rousseau'nun yazdığı kitaplardan biri] okumak için ara verdiği söylenen Kant üzerinde yoğun bir etkisi olmuştu). Uygulamada hayal kırıklığına uğrayan felsefi eğilimli devrimciler, gerçeklikle 'uzlaşma' sorunuyla yüz yüze geldiler ve Hegel örneğinde bu uzlaşma, tereddüt içinde geçen yıllardan sonra —Napoleon'un düşmesine kadar Prusya hakkında bocalamış ve Goethe gibi kurtuluş savaşlarıyla hiç ilgilenmemişti— Prusya devletinin ülküleştirilmesi biçimini aldı. Kuramsal olaraksa, tarihsel olarak ortadan kalkmaya mahkûm edilmiş bir toplumun geçiciliği, felsefelerine yerleşti. Mutlak gerçek yoktu. Çelişkinin diyalektiğiyle ilerleyen ve diyalektik bir yöntemle kavranan tarihsel sürecin ilerlemesinden başka bir şey yoktu; ya da en azından, tıpkı 1830'dan sonra yaşlı meslektaşlarının yürümeyi bıraktığı veya (Goethe gibi) her zaman bu yoldan uzak durduğu devrim yoluna bir kez daha girmeye hazır olmaları gibi, klasik Alman felsefesinin mantığını, büyük hocalarının ötesine geçmek istemeyeceği noktanın ötesinde izlemeye can atan 1830'ların 'Genç Hegelcileri'nin vardığı sonuç buydu. Fakat 1830-1848 arasında devrim meselesi artık orta sınıfın liberal iktidarının fethi gibi basit bir mesele olmaktan çıkmaktaydı ve klasik Alman felsefesinin parçalanmasından doğan entelektüel devrimci, bir Jironden ya da felsefi eğilimlere sahip bir Radikal değil, Karl Marx idi.

Dolayısıyla çifte devrim dönemi, orta sınıfın liberal ve küçük burjuva radikal ideolojilerinin zaferine ve en ayrıntılı formülasyonlarına ve bu ideolojilerin bizzat kendilerinin yaratmaya koyuldukları ya da en azından kucak açtıkları devlet ve toplumların etkisi altında parçalanmalarına tanık oldu. 1830, Waterloo döneminin sessizliğinden sonra Batı Avrupa'nın büyük devrimci hareketinin canlanmasına olduğu kadar, bu ideolojilerin bunalımlarına da damgasını vurmaktadır. Eksilmiş ve azalmış bir biçim altında olsa da varlıklarını sürdüreceklerdi; ama sonraki dönemin klasik liberal iktisatçısı, Smith ya da Ricardo cesametinde biri olmayacaktı (1840'lardan sonra İngiliz liberal iktisatçı-felsefecisini temsil etmeye başlayan J. S. Mill'se hiç olmayacaktı); klasik Alman filozofu, Kant ya da Hegel'in etkinlik alanına ve gücüne sahip olamayacaktı. 1830'da, 1848'de ve sonrasında Fransa'nın Jakobenleri ve Jirondenleri, 1789-94'teki atalarının yanında cüce kalırlardı. Ondokuzuncu yüzyıl ortasının Mazzinicilerine gelince, bunların onsekizinci yüzyılın Jean Jacques Rousseaucularıyla karşılaştırılmaları bile olanaksızdır. Ama büyük devrim —Rönesanstan sonraki düşünsel gelişmenin ana akımı— ölmedi, karşıtına dönüşmekteydi. Çapıyla ve yaklaşımıyla Marx, klasik iktisatçıların ve filozofların mirasçısıydı. Ama peygamberi ve mimarı olmak istediği toplum, onlarınkinden son derece farklıydı.

14. Sanatlar

"Her zaman moda olan bir zevk vardır: Posta arabası kullanma - Hamlet oynama - felsefi konuşmalar yapma zevki - olağanüstü şeylerden - basit olandan - parlak olandan - karanlık olandan - yumuşak olandan - çetin olandan - haydutlardan - hayaletlerden - şeytandan - Fransız dansçılardan ve Alman trajedilerinden alınan zevk - Kasımda kıra çıkmanın ve kışlan yaza kadar Londra'da kalmanın - ayakkabı yapmanın - pitoresk gezilere çıkmanın zevki - sadece zevkten zevk alma ya da zevk üzerine yazmanın zevki."

- T. L. Peacock'un Melicourt (1816) adlı eserindeki Soylu Bayan Pinmoney'nin sözleri

"Ülkenin zenginliğiyle oranlandığında İngiltere'de kayda değer bina sayısı ne kadar az... müzelere, resimlere, güzel şeylere, özel meraklara, saraylara, tiyatrolara ya da başka üretken olmayan şeylere yatırılan sermaye miktarı ne kadar küçüktür! Bunlar, bir ülkenin büyüklüğünün başlıca temelidir ve yabancı gezginlerle bazı dergi yazarları tarafından ekseriyetle bizim geriliğimizin kanıtı olarak sunulmaktadır."

- S. Laing, Notes of a Traveller on the Social and Political State of France, Prussia, Switzerland and other parts of Europe, 1842.[1]

I

Çifte devrimin bu döneminde sanatların gelişmesini araştıran birinin gözüne çarpacak ilk şey, olağanüstü bir canlılık olacaktır. Başka bir grup altında her biri birer dev olan bir alay insanı bir yana koyarsak; Beethoven ve Schubert'i, olgun ve yaşlı Goethe'yi, genç Dickens'ı, Dostoyevski'yi, Verdi ve Wagner'i, Mozart'ın son demlerini, Goya'nın neredeyse bütün yaşamını, Puşkin ve Balzac'ı kapsayan bu yarım yüzyılı, dünya tarihinin bu uzunluktaki başka herhangi bir dönemiyle karşılaştırmak mümkün müdür? Bu olağanüstü listenin büyük bölümü, pratikte bütün Avrupa ülkelerindeki okuryazar halka seslenen sanatların canlanıp yayılmalarının ürünüdür. [dn]

Uzun uzun isim listeleri vererek okuru yormaktansa, dönemimiz içerisinden kesitler alarak bu kültürel canlanmanın genişlik ve derinliğini örneklemek daha iyi olacaktır. Örneğin 1798-1801 yılları arasında sanatta yeniliğe düşkün bir yurttaş, İngiltere'de Wordsworth'un *Lirik Baladlar*'ını ve Coleridge'i; Almanya'da Goethe, Schiller, Jean Paul ve Novalis'in birçok eserini keyifle okuyabilir, Haydn'ın *Yaradılış*'ını ve *Mevsimler*'ini, Beethoven'in *Birinci Senfonisi*'ni, yaylı çalgılar için birinci dörtlüsünü dinleyebilirdi. O yıllarda J-L David, *Madam Recamier'in Portresi*'ni; Goya, *Kral IV. Charles'ın Aile Portresi*'ni tamamlamıştı. 1824-26'da İngilizce'de Walter Scott'un yazdığı çok sayıda yeni romanı, İtalyanca'da Leopardi'nin şiirlerini ve Manzoni'nin *Promessi Sposi*'sini, Fransızca'da Victor Hugo'nun ve Alfred de Vigny'nin şiirlerini, durumu uygunsa Rusça'da Puşkin'in *Yevgeni Onegin*'inin ilk bölümlerini ve yeni basılmış İskandinav sagalarını okumak mümkündü. Delacroix'nın *Sakız Adası Katliamı* ve Constable'ın *Saman Arabası*'ı resimleri kadar; Beethoven'n *9. Senfoni*'si, Schubert'in *Ölüm ve Genç Kız*'ı, Chopin'in ilk eseri, Weber'in *Oberon*'u da bu yılların tarihini taşır. On yıl sonra (1834-36) yazında Gogol'ün *Müfettiş*'i ile Puşkin'in *Maça Kızı*, Fransa'da Balzac'ın *Goriot Baba*'sı ile Musset'ın, Hugo'nun, Theophile Gautier'in, Vigny'nin, Lamartine'nin ve Yaşlı Alexander Dumas'nın eserleri, Almanya'da Büchner, Grabbe ve Heine'nın, Avusturya'da Grillparzer ile Nestroy'un, Danimarka'da Hans Andersen'in eserleri, Polonya'da Mickiewicz'in *Pan Tadeusz*'u, Finlandiya'da milli şiirleri Kalevala'nın asıl baskısı, İngiltere'de Browning ve Wordsworth'un şiirleri çıktı. Müzikte; İtalya'da Bellini ve Donizetti, Polonya'da Chopin, Rusya'da Glinka operalar yazdı; İngiltere'de Constable, Almanya'da Caspar David Friedrich resim yaptı. Bu üç yılın öncesindeki ve sonrasındaki bir iki yıl, bizi Dickens'ın *Bay Pickwick'in Maceraları*'na, Carlyle'nin *Fransız Devrimi*'ne, Goethe'nin *Faust*'unun II. Bölümüne, Almanya'da Platen'in, Eichendorf'un ve Mörike'nin şiirlerine, Flemenk ve Macar yazınına yapılan önemli katkılara, bunların yanında başlıca Fransız, Polonyalı ve Rus yazarların başka yayınlarına; müzikte Schumann'ın *Davidsbuendlertaenze*'siyle Berlioz'un *Requiem*'ine götürür.

Bu gelişigüzel örneklerden iki şey çıkmaktadır. Birincisi, sanatsal başarılar, uluslar arasında

olağandışı bir biçimde yayılmaktadır. Bu, yeni bir şeydi. Ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısında Rus yazını ve müziği, çok daha gösterişsiz bir biçimde olsa da tıpkı Fenimore Cooper (1787-1851), Edgar Allan Poe (1809-49) ve Herman Melville (1819-91) ile ABD'nin yazında yaptığı gibi, ansızın dünya çapında bir güç haline geldi. Aynı şeyi en azından halk şarkılarının, peri masallarının ve şiirlerin yayımlanması biçiminde Polonyalılar ve Macarlar yazında ve müzikte, Kuzeyliler ve Balkanlar da yazın alanında yaptılar. Bunun yanında, yeni basılmış bu yazılı kültür ürünlerinin çoğunda başarı kesin ve benzersizdi: Örneğin Puşkin (1799-1837) klasik Rus şairi, Mickiewicz (1798-1855) en büyük Polonyalı, Petoefi (1823-49) Macaristan'ın ulusal şairi olarak kalmışlardır.

Açıkça görülen ikinci gerçek, belli sanatların ve tarzların kaydettiği ayrıksı gelişmedir. Yazın ve yazın içinde de roman, bu bakımdan birer örnektir. Muhtemelen hiçbir yarım yüzyılda bunca ölümsüz romancı bir araya gelmiş değildir: Fransa'da Stendhal ve Balzac; İngiltere'de Jane Austen, Dickens, Thackeray ve Bronteler; Rusya'da Gogol, genç Dostoyevski ve Turgenyev (Tolstoy'un ilk yazıları 1850'lerde çıkmıştı). Müzikteki durumsa belki de çok daha göz alıcıdır. Bugün bile standart konser repertuvarı hâlâ büyük oranda bu dönemde eser vermiş (daha önceki döneme ait olsalar da Mozart ve Haydn; Beethoven, Schubert, Chopin ve Liszt gibi) bestecilerin eserlerine dayanmaktadır. Enstrümantal müziğin 'klasik' dönemi, esas olarak Almanya ile Avusturya'nın bir başarısıdır ama opera, İtalya'da Rossini, Donizetti, Bellini ve genç Verdi ile, Almanya'da (Mozart'ın son iki operasını saymazsak) Weber ve genç Wagner ile, Rusya'da Glikan ile ve Fransa'da daha az tanınmış çok sayıda sima ile diğer her müzik türünden çok daha geniş bir alana yayılmış, çok da başarılı olmuştur. Öte taraftan görsel sanatların listesi, kısmen resim dışında, bu kadar parlak değildir. Kabul etmek gerekir ki Francisco Goya y Lucientes (1746-1828), İspanya'nın ara sıra çıkardığı büyük sanatçılardan ve bütün zamanların bir avuç üstün ressamından biriydi. İngiliz resminin (J. M. W Turner [1775-1851], John Constable [1776-1837] ile) onsekizinci yüzyılla karşılaştırıldığında başarının ve özgünlüğün doruğuna çıktığı söylenebilir; öncesiyle ve sonrasıyla karşılaştırıldığında uluslararası etkisi de kesinlikle daha büyük olmuştur. Aynı zamanda (J-L David [1748-1825], J-L Gericault [1791-1824], J-D Ingres [1780-1867], F-E Delacroix [1790-1863], Honoré Daumier [1808-79] ve genç Gustave Courbet [1819-77] ile) Fransız resminin de seçkin tarihi içinde hiçbir zaman olmadığı kadar sivrildiği söylenebilir. Öte yandan İtalyan resmi de yüzlerce yıllık şöhretinin neredeyse sonuna gelmişti; Alman resmi, Alman yazın veya müziğinin ya da kendi onaltıncı yüzyıldaki benzersiz zaferinin yanına bile yaklaşamadı. Heykelcilik, onsekizinci yüzyılla karşılaştırıldığında bütün ülkelerde oldukça geri planda kaldı. Almanya ve Rusya'daki bazı göz alıcı başarılarına rağmen, aynı durum mimari için de geçerliydi. Gerçekte dönemin en büyük mimari başarısı, hiç kuşku yok ki mühendislerin yapıtlarıydı.

Herhangi bir dönemde sanatların çiçek açması ya da solmasını neyin belirlediği hâlâ karanlık bir konudur. Ne var ki, 1789 ile 1848 arasında bunun yanıtının öncelikle çifte devrimin etkisi içinde aranması gerektiğine kuşku yoktur. Bu çağda sanatçıyla toplum arasındaki ilişkileri yanıltıcı da olsa tek bir cümleyle özetleyecek olursak, Fransız Devrimi'nin sunduğu örnekle, Endüstri Devrimi'nin yarattığı korkuyla sanatçıyı esinlediğini ve her ikisinin ürünü olan burjuva toplumunun, sanatçının yaratımının tam da varoluş koşullarını ve biçemini dönüştürdüğünü söyleyebiliriz.

Bu dönemde sanatçıların doğrudan toplumu ilgilendiren olaylardan esinlendiklerine ve bu olaylara karıştıklarına kuşku yoktur. Mozart, son derece siyasal bir niteliğe sahip Farmasonluk için

propaganda amaçlı bir opera (1790'daki *Sihirli Flüt*) yazdı; Beethoven *Eroica*'yı Fransız Devrimi'nin mirasçısı olarak Napoleon'a adadı; Goethe de en azından bir devlet adamı ve memur idi. Dickens, toplumsal istismarları eleştiren romanlar yazdı; Dostoyevski, devrimci faaliyetlerinden dolayı 1849'da ölüm cezasına çarptırıldı. Wagner ve Goya, siyasi nedenlerle sürgüne gönderildiler; Puşkin, Aralıkçılarla olan ilişkilerinden dolayı cezalandırıldı ve Balzac'ın '*İnsanlık Komedisi*', sanatçının toplumsal konulara olan duyarlılığının bir anıtı niteliğindeydi. Yaratıcı sanatçıyı, 'bağlantısız' olarak tanımlamak kadar yanlış bir şey yoktur. Rokoko saraylarının soylu dekoratörlerinin, kadınların evlerini süsleyenlerin, ziyarete gelen İngiliz milordlarına koleksiyon parçaları bulanların, sanatları solmuş kimseler oldukları kesindi: Kaçımız, Fragonard'ın devrimden sonra on yedi yıl daha yaşadığını anımsar? Hatta görünüşte sanatların en az politik olanı müziğin bile güçlü siyasal çağrışımları vardı. Bu, belki de operaların siyasal manifestolar biçiminde yazıldığı ya da öyle görüldüğü ve devrimin tetiğini çektikleri tarihteki tek dönem olmuştur. dn

Toplumsal konularla sanat arasındaki bağlantı, ulusal bilincin ve ulusal kurtuluş ya da ulusal birleşme hareketlerinin ortaya çıktığı ülkelerde özellikle güçlüdür (7. Bölümle karşılaştırın). Almanya, Rusya, Polonya, Macaristan, İskandinav ülkeleri ve başka yerlerde ulusal yazılı kültürün doğmasının ya da canlanmasının, yerel dilin ve yerli halkın, çoğunlukla yabancı dil kullanan kozmopolit aristokrat bir kültüre karşı kültürel üstünlük iddiasıyla çakışması kesinlikle bir rastlantı olmadığı gibi, aslında bu üstünlüğün bir dışavurumu olarak görülmesi gerekir. Bu tür milliyetçiliğin en açık kültürel ifadesini yazında ve müzikte bulmuş olması son derece doğaldır; çünkü her ikisi de sıradan halkın güçlü yaratıcı mirasına, diline ve halk şarkılarına dayandırılabilir. Geleneksel olarak yerleşik hâkim sınıflardan, saraylardan ve hükümetlerden gelen kişilerin oluşturduğu kurullara bağımlı olan mimari, heykelcilik ve daha az ölçüde de resim gibi sanatların bu ulusal canlanmayı daha az yansıtması da aynı biçimde anlaşılır bir şeydir. dn İtalyan operası hiç olmadığı kadar, bir saray sanatı olmaktan çok bir halk sanatı haline geldi; İtalyan resmi ve mimarisi ise öldü. Elbette bu yeni ulusal kültürlerin, az bir okuryazar kitlesiyle ve orta ya da üst sınıflarla sınırlı kaldığını unutmamak gerekir. Okuryazar olmayanlar ve yoksullar, belki İtalyan operasıyla grafik sanatların taklit biçimlerine ve hiçbiri bu dönemin büyük sanatsal başarıları arasında yer almayan birkaç kısa şiir ya da şarkıya ulaşabilmişlerdi ve ulusal ya da siyasal hareketler onları kolektif simgeler haline getirinceye kadar, Avrupa'da yaşayanların büyük bölümü, bu sanatsal başarılardan neredeyse habersiz kaldılar. Yazın esas olarak, romanlar ve uzun anlatısal şiirler için bir piyasa oluşturan yükselen yeni orta sınıflarla bilhassa işsiz kadınlar arasında geniş bir dolaşım olanağı bulmuş olsa gerekti. Başarılı yazarlar arasında görece rahat bir yaşama sahip olanlar pek azdı: Byron, Childe Harold'un ilk üç kıtası için 2.600 sterlin aldı. Toplumsal alanı çok daha sınırlı olmakla birlikte tiyatro yine de binlerce insana seslenmekteydi. İngiltere ve Fransa gibi burjuva ülkeleriyle, büyük halk konserlerinin epey bir zamandır yapıldığı Amerika gibi kültüre aç ülkeler dışında enstrümantal müzik bu kadar başarılı olamadı (O yüzden kıtadaki pek çok besteci ve müzisyen, ne kadar seçici olmasa da gözlerini İngiliz pazarına çevirmişti.) Diğer yerlerde, saraylarda gerçekleştirilen, sınırlı yerel korumalarla sürdürülen konserler ya da özel ve amatör icralar hâlâ yaygın olarak yapılmaktaydı. Kuşkusuz resim bireysel alıcılara yönelmişti ve sergiler artık giderek yerleşik bir uygulama haline geldiyse de, satışa veya özel alıcılara sunuldukları ilk serginin hemen ardından gözden kayboluyorlardı. Bu dönemde halk için kurulmuş ya da açılmış müzelerde ve sanat galerilerinde (örneğin 1862'de kurulan İngiliz Ulusal Galerisi'nde ve Louvre'da) günün değil, daha çok geçmişin sanatı sergilenmekteydi. Öte yandan ucuz olduklarından ve gazetelere de girmeye

başladıklarından klişecilik, baskı ve litografiye her yerde rastlamak olanaklıydı. Tabii mimari de (sayılı miktarlarda yapılan spekülatif amaçlı özel konutlar dışında) esas olarak bireysel ya da kamusal komisyonlara bağlı olarak varlığını sürdürmekteydi.

II

Fakat toplumda küçük bir azınlığın yaptığı sanat bile, hâlâ bütün insanlığı yerinden oynatacak depremler yaratabilir. Ele aldığımız dönemin yazın ve sanatında da durum buydu ve 'Romantizm'i ortaya çıkardı. Bir biçem, okul, sanatta bir çağ olmak bakımından hiçbir şeyi biçimsel çözümlemeye göre tanımlamak, hatta betimlemek bu kadar zor değildir; hatta 'romantizm'in, devrimin bayrağını kendisine karşı açtığını ileri sürdüğü 'klasizm'i bile. Bu konuda romantiklerden de yardım ummak boşunadır; çünkü kendilerine ilişkin tanımlamaları sağlam ve kararlı olmakla birlikte, çoğu zaman ussal içerikten yoksundu. Victor Hugo'ya göre romantizm, "doğanın yaptığını yapmaya, gölgeyle ışığı, grotesk olanla yüce olanı, başka bir deyişle ruhla bedeni, hayvani olanla tinsel olanı birbirine karıştırmadan doğanın yaratımlarıyla kaynaşmaya çalışmaktır."[2] Charles Nodier içinse, "bayağı duygulardan yorgun düşmüş insan kalbinin bu son sığınağı, romantik tarz denen şeydir: Toplumun ahlaki durumuna, ne pahasına olursa olsun duygulanmak isteyen tıka basa doymuş kuşakların gereksinimlerine çok uygun düşen garip bir şiirdir."[3] Novalis, romantizmin "sonluya sonsuz bir bakışla, geleneksel olana daha yüksek bir anlam" verdiğini düşünüyordu.[4] Hegel ise "Romantik sanatın özünün, sanat nesnesinin, tam da onun özünde var olan, kendini dış değil iç göze sunan özgür, somut ve tinsel ülküsünde" yattığını ileri sürmüştü.[5] Bekleneceği gibi, bu açıklamalardan hiçbir netliğe ulaşmak mümkün değildir; çünkü romantikler donuk, titrek ya da dağınık ışıkları, parlak olanlarına yeğlemişlerdir.

Ne var ki romantizm, tarihlerini belirlemeye çalıştıkça kökenlerinin ve sonucunun dağılıp gittiğini; tanımlamaya kalktığındaysa ölçütünün biçimden yoksun genelliklere dönüştüğünü gören sınıflamacının elinden kayıp gitse de, kimse romantizmin ya da bizim onu tanıma yeteneğimizin varlığından ciddi biçimde kuşku duymamaktadır. Dar anlamıyla romantizm, 1800'ler civarında (Fransız Devrimi'nin on yılının sonunda) İngiltere, Fransa ve Almanya'da, Waterloo'dan sonra Kuzey Amerika ile Avrupa'nın daha geniş bölgelerinde öz bilinçli ve militan bir eğilim olarak ortaya çıktı. Jean-Jacques Rousseau'nun 'romantizm öncesi' adını verdiği bir biçim altında ve genç Alman şairlerinin 'çalkantılı ve sıkıntılı' [*storm and stress*] edebiyatı olarak devrimlerden önce de (yine esas olarak Fransa ve Almanya'da) vardı. Avrupa, Romantizmin en büyük modasına muhtemelen 1830-48 döneminde tanıklık etti. Geniş anlamıyla romantizm, Fransız Devrimi'nden itibaren Avrupa'nın yaratıcı sanatlarından çoğuna egemen olmuştur. Bu anlamda sözgelimi (hepsi de ele aldığımız dönemde yaşamış) Haydn ya da Mozart, Fragonard ya da Reynolds, Mathias Claudius ya da Choderlos de Laclos gibi sanatçılarda var olmayıp da, (her ne kadar tümüyle 'romantik' olarak adlandırılamayacak ya da onlar kendilerini böyle tanımlamayacak olsalar da) Beethoven gibi bir bestecide, Goya gibi bir ressamda, Goethe gibi bir şairde, Balzac gibi bir romancıda var olan 'romantik' öğeler, bu ikincilerin büyüklüklerinin yaşamsal parçalarını oluşturmuştur.[dn] Yine geniş anlamda romantizme özgü sanata ve romantik sanatçılara bu yaklaşım tarzı, ondokuzuncu yüzyıl orta sınıf toplumunun beylik yaklaşımı haline geldi ve hâlâ da etkisini büyük oranda muhafaza etmektedir.

Romantizmin ne anlama geldiği hemen hiç açık olmamakla birlikte, neye karşı olduğu son derece bellidir: Ortalamaya. İçeriği ne olursa olsun aşırılık yanlısı bir düsturdu. Romantik sanatçılar ya da düşünürler, dar anlamda şair Shelley gibi aşırı solda; Chateaubriand ve Novalis gibi aşırı sağda yer

alan; Wordsworth, Coleridge ve Fransız Devrimi'nden umduğunu bulamamış çok sayıdaki Devrim taraftarı gibi soldan sağa, Victor Hugo gibi kralcılıktan aşırı sola savrulan kişilerdi; ama aslında 'klasizm'in kalesi olan ussalcı merkezde yer alan ılımlılar ya da whig-liberal olan kişiler arasında da temsilcileri vardı. "Whiglere saygı duymam" diyordu yaşlı Tory Wordsworth, "ama Çartistlere büyük saygım vardır."[6] Bunun burjuva karşıtı bir düstur olduğunu söylemek fazla ileri gitmek olur; çünkü yeni sınıflardaki patlamak üzere olan devrimci ve fetihçi öğeler, romantikleri de büyülemişti. Napoleon; Şeytan, Shakespeare, Avare Yahudi ve yaşamın olağan sınırlarını aşan diğer mütecavizler gibi, söylence kahramanlarından biri haline geldi. Kapitalist birikimdeki şeytani öge; ussallığın ya da hedefin hesaplılığını, gereksinimi ya da aşırı lüksü aşan sınırsız ve kesintisiz bir daha fazla arayışı, yakalarını bırakmıyordu. Faustus ve Don Juan gibi en karakteristik kahramanlardan bazıları, bu yatıştırılması olanaksız açgözlülüğü, Balzac'ın romanlarındaki iş dünyasının korsanlarıyla paylaşmaktaydı. Ancak romantik öğenin, burjuva devrimi sırasında bile yeri ikincil kaldı. Fransız Devrimi'nin aksesuarlarından bazılarını Rousseau sağladı; ama Rousseau'nun düşünceleri, devrimin burjuva liberalizmini aştığı Robespierre döneminde ancak baskın hale geldi. Öyle de olsa, devrimin asıl giysisi Romalı, ussalcı ve neo-klasikti. David onun ressamı, Akıl ise Yüce Varlık'ıydı.

O nedenle romantizm, basitçe burjuva karşıtı bir hareket olarak görülemez. Gerçekte Fransız Devrimi'nden önceki on yılları kapsayan romantizm-öncesi dönemde romantizme özgü sloganlardan bazıları, yumuşaklık şöyle dursun, metanetini yitirmiş, çürümüş bir toplumun tam tersi, gerçek ve basit duygulara ve doğaya duyduğu kendiliğinden güvenin sarayın ve kilisenin yapaylığını silip atmaya yazgılı olduğuna inanılan orta sınıfın övgüsü için kullanıldı. Ancak burjuva toplumu Fransa'da ve Endüstri Devrimlerinde zafere ulaştığında, romantizm de (ki bu rahatlıkla söylenebilir) onun içgüdüsel düşmanı haline geldi.

Romantizmin, burjuva toplumuna karşı beslediği tutkulu, karmaşık ama derin tiksintinin, büyük ölçüde ona şok birliklerini veren iki grubun (toplumsal bakımdan yerlerinden edilmiş gençlerle profesyonel sanatçıların) yerleşik çıkarlarından kaynaklandığına kuşku yoktur. İster yaşıyor ister ölmüş olsun, genç sanatçılar için romantik dönem gibi bir dönem asla olmamıştı. *Lirik Baladlar* (1798), yirmilerini süren iki insanın eseriydi; Byron, bir gecede, Shelley'in tanındığı, Keats'inse son demlerini yaşadığı bir yaşta, yirmi dördünde üne kavuştu. Hugo'nun şiir yaşamı yirmisinde, Musset'inkiyse yirmi üçünde başladı. Schubert, *Erlkönig'i* yazdığında onsekizindeydi, otuz birinde de öldü; Delacroix, *Sakız Adası Katliamı*'nı yirmi beşinde resmetti; Petoefi ise *Şiirler'i* yirmi birinde kaleme aldı. Romantikler arasında otuzuna gelip de ün kazanmamış ya da bir eser ortaya koymamış kimse yok gibiydi. Gençlik, —özellikle de aydın ya da öğrenci gençlik— onun doğal ortamıydı; Paris'in Quartier Latin'i [dn], ortaçağdan bu yana ilk kez bu dönemde sadece Sorbonne'un bulunduğu yer olarak anılmadı, kültürel (ve siyasal) bir kavram haline geldi. Kuramsal olarak yeteneğe sonuna kadar kapılarını açmış bir dünyayla, uygulamada ruhsuz bürokratların ve göbekli filistenlerin tekelindeki kozmik adaletsizliğin hüküm sürdüğü dünya arasındaki karşıtlık ayyuka çıktı. Evlilik, saygın bir meslek yaşamı, filistenlik içinde eriyip gitmek; bütün bunlar birer hapishane gölgesi gibi çevrelerini sarmaktaydı ve E. T. A. Hoffmann'ın *Uğursuz Miras'*ında kayıt memuru Heerbrand'ın ("kurnazca ve gizemli bir edayla gülerek") şair öğrenci Anselmus'u Saray Danışmanı olmak gibi korkunç bir geleceğin beklediğini söylemesi gibi, yaşlıkları kılığında karşılarına çıkan puhu kuşu, kaçınılmaz sonlarını haber veriyordu (tek farkla ki onunki çoğunlukla doğruydu). Byron, kendini 'saygıdeğer' bir yaşlılıktan ancak erken yaşta bir ölümün kurtarabileceğini görecek kadar uzak görüşlüydü; A. W. Schlegel de onun ne adar haklı olduğunu kanıtladı. Elbette gençlerin yaşlılara

karşı bu isyanında evrensel olan hiçbir şey yoktur. Çifte devrimin yarattığı bu toplumun bir yansımasıydı. Ne var ki romantizme büyük ölçüde rengini veren, bu yabancılaşmanın özgül tarihsel biçimiydi.

Kendini ‘deha’ya dönüştürerek (ki romantik çağın en tanımlayıcı icatlarından biriydi) topluma tepkisini ortaya koyan sanatçının yabancılaşmasında da aynı durum, hatta daha büyük ölçüde geçerliydi. Sanatçının toplumsal işlevinin belli olduğu, halkla doğrudan ilişkisinin bulunduğu, neyi nasıl diyeceği sorusunun yanıtını geleneğin, ahlakın, aklın ya da kabul görmüş başka ölçütlerin verdiği yerde bir sanatçı dahi olabilir, ama dahi gibi davranması zordur. Ondokuzuncu yüzyılda geçerli olacak kalıbı önceden sezinleyen bir avuç sanatçı —bir Michelangelo, Caravaggio ya da Salvator Rosa—, John Sebastian Bach’lar, Handel’ler, Haydn’lar ve Mozart’lar, Fragonard’lar ve Gainsborough’lar gibi devrim öncesi çağın profesyonel zanaatkârlarının ve eğlendiricilerinin ölçütlerine sahip insan ordusu içinde sivrilmektedirler. Eski toplumsal durumu andıran bir şeylerin çifte devrimden sonra da varlığını sürdürdüğü yerlerde sanatçı, son derece mağrur da olsa, bir dahi olarak devam edemezdi. Mimarlar, mühendisler aldıkları siparişlerle, biçimleri kolayca anlaşılan, kullanım amacı belli yapılar üretmeyi sürdürdüler. 1790-1848 arasındaki dönemin büyük çoğunluğu bu özelliği taşıyan, hepsi de son derece ünlü binalarında; Madeleine, British Museum, Leningrad’daki Aziz Isaac Katedrali, Nash’ın Londra’daki, Schinkel’in Berlin’deki katedralleri, ya da bu teknik güzellik çağının muhteşem köprüleri, kanalları, demiryolları, fabrikaları ve seraları gibi işlevsel yapılarında görüldüğü gibi neo-klasikti.

Ne var ki, biçemleri bir yana konursa, bu çağın mimarları ve mühendisleri, birer dahi olarak değil, meslek sahibi [profesyonel] kimseler olarak hareket ettiler. Yine İtalya’da opera ya da (toplumsallığı daha fazla olan) İngiltere’de roman gibi gerçekten popüler sanat biçimlerinde besteciler ve yazarlar, gişeyi ve tirajı, esin güçlerine karşı bir fesat tertibi olmaktan ziyade sanatlarının doğal koşulu olarak gören eğlendirici kimseler olarak çalışmalarını sürdürdüler. Nasıl genç Dickens’tan tefrika edilebilecek bir roman yazması ya da bugün bir opera bestecisinden başlangıçta kaleme alındığı gibi icra edilebilecek modern müzikal bir metin yazması bekleniyorsa, Rossini’den de ticari başarısı olabilecek bir opera yazması isteniyordu (Bu aynı zamanda, o zamanlar İtalyan operasının, kana, ateşli sözlere ve ‘zorlu’ durumlara kaba düşkünlüğünün ve hiç romantik olamamasının nedenini de açıklar.)

Gerçek sorun şuydu: Sanatçı, kabul edilebilir bir işlevle, patronla ya da halkla bağını kopartarak ruhunu, alıcı bulup bulmayacağı piyasanın kör güçlerine bağlı ticari bir mal gibi ortaya mı atacaktı, yoksa, Fransız Devrimi bunun insanın onuruna aykırı bir durum olduğunu tescil etmemiş olsa bile, genel olarak ekonomik bakımdan son derece dayanaksız olan bir himaye sistemi içerisinde çalışmaya devam mı edecekti? O nedenle sanatçı tek başınaydı; karanlığa bağırıyordu, ama sesinin yansısı bile belirsizdi. Kendini, kendisini olduğu gibi kabul edip etmemek dışında başka hiçbir hak tanımadığı halktan [gerektiğinde] uzak, dünyayı takmayan, sadece içinde olanı yaratan bir dehaya dönüştürmek zorunda kalması kadar doğal bir şey yoktu. Olsa olsa, Stendhal gibi, ancak bir avuç seçilmiş insan ya da gelecek kuşaklar tarafından anlaşılmayı bekliyordu. Daha da kötüsü, Grabbe gibi —hatta Goethe’nin Faust’unun II. Bölümü gibi— oynanmayan oyunlar yazabilir, Berlioz gibi gerçekçi büyüklükte olmayan orkestralar için besteler yapabilirdi; ya da Hölderlin, Gabbe, de Nerval ve daha niceleri gibi çıldırabilirdi. Aslında yanlış anlaşılmış dehanın zaman zaman metreslerinin kaprislerini yerine getirmeye alışkın ya da saygınlık kazanmak için etrafa para saçan prensler veya değerli yaşam

nesneleriyle biraz da olsa ilişki kurmaya can atan zengin bir burjuvazi tarafından bol bol ödüllendirildiği de olmuştur Örneğin Franz Liszt (1811-86), romantiklerin şu meşhur tavan arasında hiç açlık çekmedi. Fakat, Richard Wagner'de olduğu gibi, pek azı megalomanyak hayallerini gerçekleştirmeyi başardı. Ancak 1789 ile 1848 Devrimleri arasında, prensler, opera dışındaki sanatlara ekseriyetle kuşkuyla bakmaktaydılar. [dn] Burjuvazi de para harcamaktan çok biriktirmekle meşguldü. Bu yüzden dehalar, sadece yanlış anlaşılmakla kalmayıp yoksul da düştüler. Çoğu da devrimci oldu.

Yanlış anlaşılmış 'dehalar' ve gençler, filistenlere karşı romantik bir tiksinme duyacaklardı; bu, burjuvaziyi tuzağa düşürüp deli etme, *demi-monde* ve *boheme* ile düşüp kalkma (ki her iki terim de bugünkü yan anlamlarını romantik dönemde kazanmışlardır) ya da saygın kurumların ve ölçütlerin yasak ettiği şeylerden ya da delilikten zevk alma modasıydı. Ama bu, romantizmin sadece çok küçük bir bölümüydü. Elizabeth dönemi simgeciliğindeki kafataslarının ve hayaletlerin değerlendirilmesi nasıl bir Hamlet eleştirisinden ibaret kalacaksa, Mario Praz'ın erotik aşırılık konulu ansiklopedisi de 'Romantizmin Can Çekişmesi'nden[7] başka bir şey değildi. Genç erkekler (hatta zaman zaman genç kadınlar) —bu dönem, kıta Avrupası'nda hayli sayıda kadının kendi adlarına boy gösterdikleri ilk dönemdi [dn] ve sanatçılar olarak romantiklerin cinsel doyumsuzluğunun ardında, çifte devrimden doğan bu toplum tarzından duydukları daha genel bir doyumsuzluk yatmaktaydı.

Romantikler, dakik toplumsal çözümlemeler yapmak gibi bir hüner göstermediler; aslına bakılırsa, haklı olarak burjuva toplumunu oluşturan başlıca araçlardan biri olarak gördükleri (William Blake'in de Goethe'nin de umacısı olan Newton'ın simgelediği) onsekizinci yüzyılın kendinden aşırı emin, mekanik, materyalist akıl yürütme tarzına güvenmiyorlardı. Bu yüzden, her ne kadar geniş anlamda 'romantik' çerçeve içerisinde gizemli 'doğa felsefesi' kılığına bürünmüş, metafiziğin bulutları arasında yürüyen ve Hegel'in felsefesine katkıda bulunmuş eleştiriye benzer bir şeyler ortaya çıkmışsa da, bu insanlardan burjuva toplumunun ussal bir eleştirisini yapmalarını bekleyemeyiz (Yukarıdaki 271-73. sayfalara bakınız.) Örneğin Fransa'da ilk ütopyacı sosyalistler arasında, ayrıksılığa hatta çılgınlığa varan hayalperest ışıltılar halinde buna benzer şeyler ortaya çıktı. Önderleri değilse de ilk Saint-Simoncuları, özellikle de Fourier'i, romantiklik dışında başka bir kavramla tarif etmek çok zordur. Bu romantik eleştirilerin en kalıcı sonuçları, Marx'ta yaşamsal bir rol oynayacak olan 'yabancılaşma' kavramıyla, geleceğin yetkin toplumuna yapılan anıştırmaydı. Ne ki, burjuva toplumunun en etkili ve güçlü eleştirisi, onu tümden ve *a priori* reddedenlerden (ve onunla birlikte klasik onyedinci yüzyıl bilim ve ussalcılığından) değil, burjuva klasik düşünce geleneğini burjuva karşıtı sonuçlarına götürenlerden gelecekti. Robert Owen'ın sosyalizminde en ufak bir romantizm öğesi bulunmuyordu; bu sosyalizmi oluşturan unsurlar, tümüyle onsekizinci yüzyıl ussalcılığına ve bilimlerin en burjuvası olan ekonomi politiğe aitti. Saint-Simon, en iyi halde, 'aydınlanma'nın bir devamı olarak görülmektedir. Alman (yani esasen romantik) gelenek içinde yetişmiş genç Marx'ın, ancak Fransız sosyalist eleştirisiyle ve hiçbir biçimde romantik olmayan İngiliz siyasal ekonomi kuramıyla birleştiğinde bir Marksist haline gelmesi anlamlıdır. Ve olgun Marx'ın düşüncesinin merkezini, ekonomi politik oluşturmaktaydı.

III

Aklın, hakkında bir şey bilmediği kalbin sesini gözardı etmek aptallık olur. İktisatçıların ve fizikçilerin belirlediği referans çerçevesi içinden bakıldığında, şairler düşünür klasmanında gerilerde kalırlar; ancak şairler [şeyleri] sadece daha derin değil, kimi zaman daha da net görmüş kimselerdi. 1790'larda William Blake'den başka pek az insan, makinelerin ve fabrikaların bir toplumsal sarsıntıya neden olacağını gördü; üstelik Blake, Londra'da yakınından geçtiği buharla çalışan bir, iki değirmen ve tuğla fabrikası dışında bir şey görmüş de değildi. Birkaç istisna dışında kentleşme sorunuyla ilgili elimizdeki en iyi yazılar, çoğu zaman hiç de gerçekçi görünmeyen gözlemleriyle Paris'in gerçek gelişmesini güvenilir bir biçimde ortaya koymuş yaratıcı yazarlardan gelmiştir.[8] Carlyle, J. R. McCulloch gibi çalışkan bir istatistikçi ve derlemeciye göre 1840 İngilteresi'nin belki daha bulanık, ama kesinlikle daha derin bir rehberidir; ve eğer J.S. Mill faydacılardan daha iyiyse, bunun nedeni aralarında yalnızca onun Alman ve Romantik (Goethe'nin ve Coleridge'in) toplum eleştirilerinin değerini fark etmiş olmasından ileri gelmektedir. O yüzden kötü tanımlanmış olsa bile, romantik dünya eleştirisi göz ardı edilebilir bir eleştiri değildi. İnsan ve doğa birliğinin yitirilmiş olması, romantik eleştiriyi en meşgul eden konuydu. Burjuva dünyası, bütün derinliğiyle ve bilinçli olarak toplumdışı bir dünyaydı.

"İnsanları 'doğal üstlerine bağlayan çeşitli renkteki feodal bağları acımasızca parçalamış ve insanlar arasında bencillikten [öz çıkardan] ve duygudan yoksun 'para bağı'ndan başka hiçbir bağlantı bırakmamıştır. Dinsel şevkin tanrısal esrimelerini, şövalye coşkusallığını, filisten duygusallığını, egotik hesapçılığın buzlu sularına gömmüştür. Kişisel değeri, değişim değerine dönüştürmüş ve geri alınamaz sayısız özgürlüğün yerine vicdandan yoksun tek bir özgürlüğü, Ticaret Özgürlüğü'nü koymuştur." Bu, Komünist Manifesto'nun sesi olmakla birlikte, aynı anda romantizm adına da konuşmaktadır. Başkalarını —çok daha fazla sayıda insanı— aç ve sefil koyduğu besbelli olsa da, aynı zamanda bu dünya insanlara zenginlik ve rahatlık getirmiş olabilir; ama ruhları çıplak ve yalnız bıraktı. Evrende 'yabancılaşmış' varlıklar olarak yurtsuz ve yitiktiler. Onların, bu yabancılaşmaya verilecek en açık yanıttan, eski evini bırakmama kararından bile, devrimci bir uçurumla kopmalarına neden oldu. Alman romantik şairleri, kurtuluşun ancak, şimdiye kadar kimsenin yapamadığı kadar parlaklıkla betimledikleri rüya gibi manzaralarla bezenmiş endüstri öncesi küçük, pastoral kasabalarda süregelen basit, gösterişsiz çalışma yaşamında yattığını herkesten daha iyi bildiklerini düşünüyorlardı. Ne var ki genç romantikler, buralarda kalamazlardı; tanımı gereği sonsuz bir arayışla 'mavi çiçek'in peşinden gitmek ya da sadece Eichendorf'un liriklerini veya Schubert'in şarkılarını mırıldanarak gurbet diyarını dolaşmak zorundaydılar. Avarenin şarkısı, nağmeleri, geçmiş

özlemi, yoldaşları oldu. Novalis bile felsefesini buna göre tanımladı.[9]

İnsanın, yitirilen uyuma duyduğu susuzluğu yatıştıran üç kaynak vardı: Ortaçağ, ilkel insan (ya da aynı anlama gelebilecek yabancıllık ve 'halk') ve Fransız Devrimi.

Birinci kaynak, esas olarak reaksiyonun romantizmine çekici geldi. Peri masallarındaki ormanların gizemli havasıyla kuşatılmış, üzerinde sual olunmaz Hıristiyan cennetinin asılı olduğu, rengarenk hanedan armalarıyla, çağların yavaş yavaş oluşmuş organik ürünü feodal çağın istikrarlı ve düzenli toplum yaşamı, burjuva toplumunun muhafazakâr muhaliflerinin yitirildiği besbelli olan cennetiydi ve Fransız Devrimi, bu muhafazakâr muhaliflerin, toplumun aşağı tabakaları arasında dindarlığın, sadakatin ve kararınca okuryazarlığın varlığına ilişkin özlemlerini bilemekle kaldı. Yerel değişkelerine rağmen bu düşünce, *Fransız Devrimi Üzerine Düşünceler* adlı kitabında Burke'un ussalcı Bastille baskıncılarının ağzından dile getirdiği idealdi. Fakat bu ideal klasik ifadesini, bu dönemde ortaçağ düşünün neredeyse tekelini elinde bulunduran Almanya'da buldu; çünkü Ren şatolarının ve Kara Orman'ın eteklerinde hüküm sürmüş gibi görünen düzenli *Gemülichkeit,* ortaçağın çok daha büyük gerçeği olan pisliğe ve gaddarlığa nazaran ülküleştirilmeye daha uygundu.[dn] Nereden bakılırsa bakılsın, ortaçağcılık Alman romantizminin en güçlü parçasıydı ve romantik opera veya bale (Weber'in *İyi Avcı'sı* veya *Giselle'*i), Grimm'in Peri Masalları, tarihsici kuramlar ya da Coleridge veya Carlyle gibi Germen esinli yazarlar biçiminde Almanya'nın dışına yayıldı. Ancak daha genel biçimiyle Gotik ortaçağcılığın canlanması, muhafazakâr, özellikle de dinsel bir burjuva karşıtlığının her yerde belirtisiydi. Chateaubriand, *Hıristiyanlığın Dehası'nda (Geniue of Christanisme)* (1802) Devrime karşı Gotiği yüceltti; İngiliz Kilisesi yandaşları, klasik binalar yapan ussalcılara ve uzlaşmacı olmayanlara karşı Gotik biçimden yana tavır aldılar; mimar Pugin ve 1830'ların aşırı reaksiyoner ve Katolik 'Oxford Hareketi', gotikleri odaklarına aldılar. Bu arada İskoçya'nın sisli diyarlarından —Ossian'ın şiirleri gibi eskil hayaller kuran bu uzak ülkeden— muhafazakâr Walter Scott, Avrupa'ya tarihsel romanlarında bir başka ortaçağ imgesi gönderdi. En iyi romanında tarihin oldukça yakın bir döneminin işlenmiş olması büyük ölçüde gözden kaçtı.

1815'ten sonra reaksiyoner hareketin, her yanı harabeye dönmüş mutlakçılığın haklılaştırılmasına dönüştürmeye çalıştığı muhafazakâr ortaçağcılığın bu üstünlüğünün yanında (230. sayfayla karşılaştırın) solcu ortaçağcılık önemsiz kalmaktadır. Esas olarak İngiltere'de, Reformasyon öncesi dönemi emekçinin altın çağı ve Reformasyonu da kapitalizme doğru atılmış ilk adım olarak görme eğilimindeki radikal halk hareketi içinde bir akım olarak vardı. Fransa'daysa çok daha önemli olmuştu; çünkü burada feodal hiyerarşiyi ve katolik düzeni değil, ebedi, zaptolunmaz, acı çeken, yaratıcı bir halkı: Kimliğini ve görevini her zaman korumuş Fransız ulusunu öne çıkarmaktaydı. Tarihçi kadar bir şair de olan Jules Michelet, bu devrimci-demokrat ortaçağcıların en büyüğü, Victor Hugo'nun *Nötre Dame'ın Kamburu* ise bu düşüncenin en bilinen örneğidir.

Özellikle gizemli dinsel geleneklerle meşguliyeti nedeniyle ortaçağcılıkla yakından ilgisi olan bir husus da, çok daha eski ve derin gizemlerin ve usdışı irfanın kaynaklarının doğuda (Kubilay Han'ın ve Brahmanların romantik, aynı zamanda da muhafazakâr dünyalarında) aranmasıydı. Kabul etmek gerekir ki Sanskritçeyi bulan Sir William Jones, aydınlanmış bir beyefendinin yapacağı biçimde Amerikan ve Fransız Devrimlerini selamlayan açık sözlü Whig yanlısı bir radikaldi; fakat Doğu konusunda amatör olanlarda ve sözde Farsça şiirler yazanlarda (ki modern oryantalizme gösterilen coşkunun büyük bölümü bunlardan kaynaklanmıştır), Jakoben karşıtı bir eğilim bulunmaktaydı.

Onsekizinci yüzyıl aydınlanmasının egzotik imgelemini dolduranın, dindışı ve ussal Çin İmparatorluğu'ndan çok Brahman Hindistanı'nın tinsel amaçları olması manidardır.

IV

İlkel insanın yitirilen uyumuyla ilgili düşün, çok daha uzun ve karmaşık bir tarihi vardı. İster altın bir komünizm; "Adem'in toprağı bellediği, Havva'nın çift sürdüğü", özgür Anglo-Saksonların henüz Norman istilacılar tarafından köleleştirilmediği zamanların eşitlik çağı biçiminde, ister çürümüş bir toplumun kusurlarını gösteren soylu vahşi biçiminde olsun, bu ezici ölçüde devrimci bir düştü. Bu yüzden, (soylu vahşiyi 1830'lar İspanyasında bir turist gözüyle gören Gautier ya da Merimee'nin egzotizminde olduğu gibi) salt burjuva toplumundan kaçışa hizmet ettiği ya da tarihsel sürekliliğin ilkel birini muhafazakârlığı örnekleyen bir sima haline getirdiği yerler dışında, romantik ilkelcilik solcu başkaldırıya çok daha yakındı. Bu durum özellikle 'folk' [halk] örneğinde belirgindi. Her türden romantik arasında, 'folk'un, yani endüstri öncesi köylünün ya da zanaatkârın, bozulmamış erdemleri örneklediği ve dilinin, şarkılarının, öykülerinin ve göreneklerinin, halkın ruhunun gerçek hazinesi olduğu kabul edilmekteydi. Bu basitliğe ve erdeme geri dönmek, *Lirik Baladlar*'ın Wordsworth'unun; halk şarkıları ve peri masalları külliyatına girmek, pek çok tötoncu şairin ve bestecinin amacıydı; bazıları bunu başardı da. Halk şarkılarının derlenmesi, eski şiirlerin yayımlanması, yaşayan dilin leksiografilerinin hazırlanmasında görülen muazzam hareketin romantizmle yakından bağı vardı; *Folklör* sözcüğünün kendisi bile bu dönemin icadıydı. Scott'un *İskoç Hududunun Ozanları* (1803), Amim ve Brentano'nun *Sihirli Boynuz'*u (1806), Grimm Kardeşler'in *Peri Masalları* (1812), Moore'un *İrlanda Melodileri* (1807-34), Dobrovsky'nin *Bohemya Dilinin Tarihi* (1818), Vuk Karajic'in *Sırpça Sözlüğü* (1818) ve *Sırp Halk Şarkıları* (1823-33), İsveç'te Tegner'in *Frithjof Sagası* (1825), Lönnrot'un Finlandiya'daki *Kalevala* baskısı (1835), Grimm Kardeşlerin *Alman Mitolojisi* (1835), Asbjörnson ve Moe'nun *Norveç Folk Hikayeleri* (1842-71), bu konuda birer anıttırlar.

'Folk [halk]', özellikle ulusal kimliklerini keşfetmekte ya da öne çıkarmakta olan baskı altındaki, bilhassa da yerli bir orta sınıftan ya da aristokrasiden yoksun halklar arasında devrimci bir kavram haline gelebilmiştir. İlk halk şarkısı sözlüğü, grameri ya da derlemesi, büyük siyasal öneme sahip bir olay, ilk bağımsızlık bildirgesiydi. Öte yandan halkın kanaatkârlık, cehalet ve dindarlık gibi basit erdemlerinden etkilenenler için halkın papaya, çara ve krala duyduğu güvendeki derin bilgelik, ülkedeki ilkellik tapısı, muhafazakâr bir yoruma son derece elverişliydi. Burjuva toplumunun gün ve gün yok ettiği masumiyetin, söylenin ve eskiçağ geleneğinin bir birliğini temsil etmekteydi. [dn] Kapitalist ve ussalcı, kralın, şövalyenin ve köylünün kutsanmış birliklerini kendisine karşı korumak zorunda olduğu düşmanlardı.

İlkel insan her köyde vardı; fakat geçmişin farazi altın komünizm çağında devrimci bir kavram olarak ve dışarıda (özellikle Kızıl Derili Yerliler biçiminde) özgür soylu vahşi olarak vardı. Onu özgür toplumsal insan ideali olarak sunan Rousseau'dan sosyalistlere kadar ilkel toplum, ütopya için bir tür model oluşturmaktaydı. Marx'ın, tarihi —ilkel komünizm, sınıflı toplum, komünizm— olarak üçe ayırması, ne kadar dönüştürmüş olsa bile, aslında bu geleneği yansılamaktadır. İlkellik ideali, yalnızca romantiklere özgü değildi. Aslına bakılırsa bu idealin en ateşli savunucularından bazıları, onsekizinci yüzyılın aydınlatıcı geleneği içinde yer almaktaydı. Romantik macera, kaşiflerini, Tahiti'nin masum toplumsal ve erotik ütopyasından çok, Arabistan'ın ve Kuzey Afrika'nın büyük

çöllerinde, Delacroix ile Fromentin'in savaşçı kabileleri ve cariyeleri arasında, Byron ile Akdeniz dünyasında ya da Lermontov ile Kazak tipindeki doğal insanın kabile adamı tipindeki doğal insanla kanyonlar ve şelaleler arasında savaşa tutuştuğu yerlerde, fakat aynı zamanda da ilkel insanın çarpışarak yok olduğu Amerika'da (ki bu durum romantiklerin ruh haline daha uygun düşmekteydi) buldu. Avusturya-Macaristanlı Lenau'nun yerlilerle ilgili şiirleri, kızılderililerin sürülmesine karşı bir haykırıştır; eğer Mohikan son olmasaydı, Avrupa kültüründe bu kadar güçlü bir simge haline gelebilir miydi? Soylu vahşinin, Avrupa'dan çok Amerikan romantizminde çok daha önemli bir rol oynamış olması doğaldı —Melville'in Moby Dick'i (1851) bunun en büyük anıtıdır— ama Hawkeye serisinde Fenimore Cooper, muhafazakâr Chateaubriand'ın Natchezsi'nin asla yapamayacağı biçimde eski dünyayı ele geçirmişti.

Ortaçağ, folk ve soylu vahşi, geçmişe sağlam biçimde demir atmış ideallerdi. Oysa Devrim, 'halkların baharı', sadece geçmişi gösteriyordu; ancak, bilinmeyen bir şeye bağlanmaktansa örneği olan bir şeye bağlanmak, çoğu ütopyacının kolayına geldi. Ama bu hiç de kolay olmadı: Romantizmin ikinci kuşağının, Fransız Devrimi ile Napoleon'un yaşamöyküsünün acılı bir bölümünden ziyade, kendileri için birer tarihsel olay olan bir grup insan ortaya çıkarması gerekti. 1789, Avrupa'nın neredeyse her sanatçısı ve aydını tarafından selamlanmıştı; fakat bazıları savaşa, teröre, çürümüş burjuvaziye ve imparatorluğa rağmen coşkusallıklarını sürdürebilmişlerse de, onlarınki kolay ya da iletilebilir bir düş değildi. Romantizmin birinci kuşağının (Wordsworth'un, Coleridge'in, Southey'in, Campell'ın ve Hazlitt'in kuşağının) tamamen Jakoben olduğu İngiltere'de bile, 1805'lere gelindiğinde hayal kırıklığı ve muhafazakârlık hâkimdi. Fransa ve Almanya'da 'romantik' sözcüğü, 1790'ların sonlarının muhafazakâr burjuva karşıtları (hayal kırıklığına uğramış eski solcular) tarafından devrim karşıtı bir slogan olarak kullanılmaktaydı; bu durum, bu ülkelerdeki, modern ölçütlere göre kesin olarak romantik sayılabilecek çok sayıda düşünürün ve sanatçının geleneksel olarak bu sınıflamanın dışında bırakılmasının nedenini göstermektedir. Ne var ki, Napoleon Savaşları'nın sonlarına gelindiğinde yeni genç kuşaklar ortaya çıkmaya başladı. Onlar için Devrimin büyük kurtarıcı bayrağı, yıllar öncesinde kalmıştı; [Devrimin] aşırılıklarının ve çürümenin külleri görüş alanlarından çıkmıştı. Napoleon'un sürgüne gönderilmesinden sonra, bu antipatik karakter bile yarı mitolojik bir zümrüdü anka ve kurtarıcı olabildi. Ve Avrupa yıldan yıla ayırıcı bir özellikten yoksun reaksiyonun, sansürün ve aleladeliğin batağına, yoksulluğun, mutsuzluğun ve baskının batağına battıkça kurtarıcı devrim imgesi de giderek daha parlak bir görünüm kazandı.

İkinci kuşak İngiliz romantikleri —Byron'ın (1788-1824), siyasal biri değil, ama bir yoldaş olan Keats'in (1795-1821) ve hepsinden önce Shelley'in (1792-1822) kuşağı— romantizmle etkin bir devrimciliği birleştiren ilk kuşak oldu: Yaşlı romantiklerin çoğunun unutmadığı Fransız Devriminin yarattığı hayal kırıklıkları, onların, ülkelerindeki kapitalist dönüşümden duydukları dehşetin yanında solda sıfır kaldı. Kıta Avrupası'nda romantik sanatla devrim arasındaki bu birleşme, daha 1820'lerde sezilmekteydi; fakat ancak 1830 Fransız Devrimi sırasında ve sonrasında tam anlamıyla ortaya çıktı. Bu, aynı zamanda en bilinen ifadesini Delacroix'in *Barikatlar Üzerinde*'sinde (1831) bulan, devrimci olmanın romantik tarzıyla romantik bir devrim görüsü denebilecek şey için de doğrudur. Burada, üç renkli bayraklarla ve frigyalı bağcıklarıyla çevrelenmiş halde, sakallı, silindir şapkalı, asık suratlı gençler, kısa gömlekli işçiler, geniş kenarlı şapkaları altında perçemleriyle halk yargıçları, kıta Avrupası'ndaki her kentte yükselen barikatlarıyla 1793 Devrimi'ni —ılımlı 1789 Devrimi'ni değil, II. Yıl'ın ihtişamını— yeniden yaratmaktadır.

Kabul etmek gerekir ki romantik devrimci, hiçbir biçimde yeni bir tip değildi. İtalyan ve masonik devrimci gizli cemiyet üyesi —doğrudan, hâlâ sağ olan eski Jakobenlerden ya da Buonarrotti gibi Baboufçulardan esinlenmiş Carbonaro ya da Yunansever— onun dolaysız atası ve selefiydi. Bu, muhafız ya da süvari üniformalı vurdulu kırdılı gençlerin, operalardan, suarelerden, düşeslerle buluşmalardan, olağan bir durum halini almış loca toplantılarından çıkarak askeri darbe yapmaya ya da çarpışan bir ulusun başına geçmeye kalkıştığı Restorasyon döneminin tipik devrimci mücadelesidir; bir bakıma Byroncı bir tarzdır. Ancak bu devrimci moda, eskilere göre yalnızca onsekizinci yüzyıl düşünce tarzlarından çok daha doğrudan esinlenmekle kalmayıp, belki de toplumsal bakımdan çok daha dışlayıcıydı. 1830-48'in romantik devrimci ufkunun yaşamsal bir unsurundan yoksundu: Barikatlar, kitleler, yeni ve umutsuz bir proletarya; Daumier, bu unsura *Transnonain Sokağı'nda Katliam* (1834) litografisinde öldürülmüş isimsiz işçisiyle romantik bir imge eklemişti.

Romantizmle yeni ve daha yüksek bir Fransız Devrimi'nin bu birlikteliğinin en göz alıcı sonucu, 1830 ile 1848 arasında politik sanatın ezici bir zafer kazanması oldu. 'İdeolojik' niteliği en az düzeyde olan sanatçıların bile siyasete hizmeti evrensel ölçekte başlıca görevleri olarak gören birer partizan kesildikleri (bu bakımdan nadir) bir dönemdi. Başkaldırının manifestosu olan *Hemani*'nin (1830) girişinde Victor Hugo, "Romantizm, yazında liberalizmdir" diye haykırıyordu.[11] Tıpkı besteci Chopin (1810-1850) ya da Avusturya-Macaristanlı içe bakışçı şair Lenau (1802-1850) gibi, doğası halka seslenmeye değil de özel konuşmalara elveren şair Alfred de Musset (1810-49), "yazarların" diye yazmıştı "kitaplarının giriş bölümünde gelecekten, toplumsal ilerlemeden, insanlıktan ve uygarlıktan söz etmek gibi bir eğilimleri var."[12]

Pek çok (müzisyenler arasında Chopin, Listz, hatta genç Verdi; sırasıyla Polonyalı, Macar ve İtalyan şairler arasında —mesih rolüne soyunmuş olan— Mickiewicz, Petöfi ve Manzoni gibi) sanatçı, siyasal simalar haline geldi; üstelik bütün sanatçıların peygambere ya da ulusal simgeye dönüşme eğiliminde olduğu ulusal kurtuluş sancıları çeken ülkelerde de değil. Ressam Daumier'in esas işi, gazetelerde siyasi içerikli karikatürler çizmekti. Şair Uhland, Grimm kardeşler, liberal politikacılardı; parlak dahi çocuk Georg Büchner (1810-1837) faal bir devrimci; Karl Marx'ın yakın dostu Heinrich Heine (1797-1856), aşırı solun muğlak ama güçlü bir sesi olmuştu. [dn] Yazınla gazetecilik, özellikle Fransa, Almanya ve İtalya'da birbirine karıştı. Başka bir dönem olsaydı Fransa'da bir Lamennais ya da bir Jules Michelet, İngiltere'de bir Carlyle ya da Ruskin, aynı zamanda halkla ilgili meseleler üzerinde de belli görüşlere sahip şairler ya da romancılar olabilirlerdi; ama bu dönemde, şiirsel esin taşıyan gazete yazarı, peygamber, filozof ya da tarihçiydiler. Bu bakımdan, genç Marx'ın zekâsında gözlenen ve ne filozoflar ne de iktisatçılar arasında alışılmadık boyutlara varan patlamalara şiirsel imgelemin lavları eşlik etmektedir. Beyefendi Tennyson ile Cambridgeli arkadaşlarının yürekleri bile, Kilise güçlerine karşı Liberalleri desteklemek üzere İspanya'ya giden uluslararası birlik için atmaktaydı.

Bu dönemde gelişen ve egemen olan tipik estetik kuramlar, sanatla toplumsal bağlanma arasındaki bu birliği onaylamaktaydı. Bir yanda Fransa'nın Saint-Simoncuları, öte yanda kırkların parlak devrimci Rus aydınları, ileride 'sosyalist gerçekçilik'[13] gibi adlar altında Marksist hareket içerisinde birer ölçüt haline gelecek görüşler geliştirdiler. Bunlar, hem sert Jakobenlik erdeminden, hem de Shelley'in şairlerden "dünyanın [resmen] , onaylanmamış yasa koyucuları" olarak söz etmesine neden

olan ruhun gücüne duyulan romantik inançtan kaynaklanan, soylu olmakla birlikte çok fazla başarılı olmamış ülkülerdi. Büyük ölçüde muhafazakârlar ya da sanat meraklıları tarafından o sıralarda formüle edilmiş ‘sanat için sanat’ [şiarı], insanlık ya da ulus ya da proletarya için sanat [şiarıyla] yarışabilecek durumda değildi. 1848 devrimleri, insanın büyük yeniden doğuşuna ilişkin beslenen romantik umutları yok edinceye kadar, ‘kendisi için’ estetikçi tutum, hak ettiği noktaya gelemedi, Baudlaire ve Flaubert gibi kırksekizlilerin ortaya çıkışı, estetik olduğu kadar bu siyasal değişmeyi de örneklemektedir; Flaubert’in *Duygusal Eğitim’*ı, bu gelişmenin bilinen en iyi yazınsal tescilidir. Sadece Rusya gibi, (belki de 1848 olayı yaşanmadığı için) 1848’in düş kırıklığının [da] yaşanmadığı ülkelerde, sanatlar önceki gibi toplumsal bağlarını ve uğraşlarını sürdürebildiler.

V

Romantizm, yaşamda olduğu kadar sanatta da çifte devrim döneminin en tanımlayıcı modası olmakla birlikte, tek modası değildir. Gerçekten de ne aristokrasinin ne de orta sınıfın kültürüne egemen olduğundan, çalışan yoksulların yaşamında da önemli bir rol oynamadığından, o dönemdeki gerçek niceliksel önemi küçüktü. Ya himaye ilişkilerine ya da paralı sınıfların yoğun desteğine bağlı olan sanatlar, romantizme en fazla müzikte olduğu gibi, ideolojik özelliklerinin fazla öne çıkmadığı yerlerde hoşgörü gösterdiler. Yoksulların desteğine bağlı olan sanatlarsa (gerçi yoksulların eğlence biçimleri —para yutan makineler, sirkler, Uvertürler, gezgin tiyatrolar ve benzerleri— romantiklere esin kaynağı olmuşsa da ve halka gösteri yapanlar, heyecan verici repertuvarlarını —sahne değiştirmeler, masallar, katillerin son sözleri, haydutlar gibi— romantiklerin depolarından aldıklarıyla güçlendirmişlerse de) romantik sanatçının fazla ilgisini çekmedi.

Zaman zaman kostüm soylusu yeni zenginlerin aralarına karışmasıyla hayli kabalaşmış olmakla birlikte, özellikle göze batan bir çirkinliğin ve gösterişin hâkim olduğu Napoleon dönemi *imparatorluk* biçeminde ve İngiliz Saltanat biçeminde olduğu gibi, aristokratik yaşamın ve sanatın temel biçeminin kökleri hâlâ onsekizinci yüzyılda bulunmaktaydı. Onsekizinci yüzyılla Napoleon sonrası üniformalar —kendi tasarımlarını kendi yapan askerlerin ve beyefendilerin içgüdülerinin en dolaysız ifadesi olan bir sanat biçimi— arasında yapılacak bir karşılaştırma, bunu açıkça ortaya koyacaktır. İngiltere'nin üstünlüğünü ilan etmesi, İngiliz soylusunu, uluslararası aristokrasi kültürünün (daha ziyade kültürsüzlüğünün) örnek kalıbı haline getirdi; çünkü 'züppe takımı'nın —sinek kaydı tıraş, kayıtsız bir eda ve şaşaa gibi— ilgi alanlarının, atlar, köpekler, arabalar, ödüllü karşılaşmalar, kumar, kibarca yapılan bir sefahat ve kendi varlığıyla sınırlı olduğuna inanılmaktaydı. Bu tür kahramanca bir aşırılık, 'züppelik'i kendine yaraştıran romantikleri bile sardı; ancak daha alt tabakadan genç bayanları daha da sarmış ve onları hülyalara salmıştı. Gautier'in sözcükleriyle:

"Sir Edward bütün görkemiyle rüyalarının İngiliziydi. Günün ilk ışıklarıyla sinek kaydı tıraşını olan, pembe, parlak yanakları, iki dirhem bir çekirdek giysileri ve yağmurluğuyla o İngiliz, tam da uygarlığın tacı değil miydi?... İngiliz gümüşleriyle Çin porselenleri almalıyım diye düşündü. Evin her yanında halılar, pudralı uşaklar olacaktı. Dört atlı arabamızı süren kocamın yanında Hyde Park'ta gezintiye çıkacağım... Evcil benekli geyik, sayfiyemin yeşil çimenli bahçesinde oynayacak; belki de sarışın, şen birkaç çocuk, kimbilir? Çocuklar, bir faytonun ön tarafında, Kral Charles'ın soylu köpeğinin yanında pek hoş duracaklar..."[14]

Belki ilham verici bir yaşam ufkuydu, ama romantik olmadığı kesindi; çevresindeki mücevherlerle süslenmiş, kibarlık ve güzellik dolu bir alana yukarıdan bakarak bir opera ya da baloyu onurlandıran Kraliyet ya da İmparatorluk Majestelerinin oluşturduğu bir manzaraydı.

Orta ve alt orta sınıf kültürüyse bundan daha romantik değildi. Dayanağını, ölçülülük ve ılımlılık oluşturmaktaydı. Ondokuzuncu yüzyıl sonlarına özgü sözde barok zenginlikler, sadece büyük

bankerler ve spekülatörler ya da artık kârlarının büyük bölümünü işe yatırma gereği duymayan endüstri milyonerlerinin ilk kuşağı arasında ve ancak eski monarşilerin ve aristokratların artık ‘toplum’a tümüyle egemen olmadığı birkaç ülkede kendini göstermeye başladı. Kendi işlerinde monarktan farksız olan Rothschildler, çoktan prensler gibi gösterişe başladılar.[15] Sıradan burjuvalarsa böyle değildi. İngiltere’de, ABD’de, Almanya’da ve Huguenot Fransası’nda Püritenlik, Evanjelik ya da Katolik dindarlık, ılımlılığı, tutumluluğu, rahatı bozmayacak ölçüde bir Spartalılığı ve benzersiz bir ahlaki dolumu teşvik etmekteydi; özgürleşmiş ya da din karşıtı olanlar içinse, aynı durumu onsekizinci yüzyıl aydınlanmasının ve Farmasonluğunun ahlaki geleneği sağlamaktaydı. Kâr etmek ve mantıklı olmak dışında orta sınıf yaşamı, duyguların denetim altına alındığı ve etkinlik alanlarının bilerek kısıtlandığı bir yaşamdı. Kıta Avrupası’nda orta sınıfların iş yaşamında değil, (asker, öğretmen, profesör ya da bazı durumlarda da rahip olarak) devlet görevinde bulunan büyük kesimi, gittikçe genişleyen sermaye birikiminin bile uzağındaydılar; aynı şekilde ılımlı taşra burjuvazisi de, başarısının sınırını oluşturan küçük kasaba zenginliğinin, çağının gerçek zenginlik ve güç ölçütleri karşısında esamisinin bile okunmayacağını biliyordu. Gerçekten de orta sınıfın yaşamı hiç ‘romantik’ değildi ve bu yaşam kalıbına hâlâ onsekizinci yüzyıl modası yön vermekteydi.

Bu durum, orta sınıf kültürünün bütün merkezini oluşturan orta sınıf ev yaşamında berraklıkla görülmektedir. Napoleon sonrası burjuva evinin ya da sokağının tarzı, katıksız biçimde onsekizinci yüzyıl klasizmi ya da rokokodan alınmadır ya da çoğunlukla onun doğrudan bir devamı niteliğindedir. İngiltere’de Kral George dönemi sonlarına özgü yapı tarzı, 1840’lara kadar devam etti; başka yerlerdeyse mimari kopuş çok sonra (çoğunlukla ‘Rönensans’ın sanatsal açıdan feci sonuçlara yol açacak biçimde yeniden keşfiyle) gerçekleşti. En yetkin ifadesini bir Alman tarzı *Biedermayer* [aleladelik] denebilecek şeyde bulmuş iç dekorasyonun ve ev yaşamının hâkim biçemi, romantizmden de —daha doğrusu onsekizinci yüzyıl sonlarına ait romantizm öncesi dönemden— bir şeyler almakla birlikte, bunu bile pazar öğleden sonraları dört burjuvanın oturma odasında oynadıkları zararsız oyunlara indirgemiş, duygunun mahremiyeti ve bakire düşleriyle *(Innerlichkeit* [derunilik], *Gemuetlichkeit* [ferahlık]) ısıtılmış bir tür evcil klasizmdi. Biedermayer, mat duvarların önünde düz beyaz perdeleri, çıplak zemini, sağlam ama son derece zarif sandalyeleri ve masaları, piyanoları, madeni dolapları ve çiçeklerle dolu vazolarıyla şimdiye dek tasarlanmış en güzel ve rahat döşeme biçimlerinden birini üretmişti. Goethe’nin Weimar’daki evi, bunun belki de en soylu örneğini oluşturmaktadır. Jane Austen’in (1775-1817) romanlarındaki kadın kahramanlar, Clapham mezhebinin evanjelik faaliyetleri, yüce gönüllü Boston burjuvazisi ya da Fransa’daki *Journal des Debats’ın* taşralı okurları, bu ya da buna benzer yerlerde yaşamlarını geçirmekteydiler.

Romantizm, orta sınıf kültürüne belki de en fazla burjuva ailesinin kadın üyeleri arasında gündüz düşlerinin ortaya çıkmasıyla girdi. Evin ekmeğini kazanan erkeğin, kendilerine nasıl geçireceklerini bilemedikleri bir boş zaman sağladığının gösterişini yapmak, kadınların başlıca toplumsal işlevlerinden biriydi; bu onların aziz tuttukları bir kölelikti. Her durumda, burjuva olmayanlar gibi burjuva kızları da, Ingres (1780-1867) gibi anti-romantik ressamların romantik bağlamdan burjuva bağlamına taşıdıkları cariyeler ve periler gibi, giderek aynı kırılgan, yumurta suratlı, düz saçlı, bukleli, 1840’ların modası olan şallarına ve bonelerine taktıkları çiçeklere benzemeye başladılar. Buradan, burjuva olmadıkları kadar romantik de olmayan yere çömelmiş dişi aslan Goya’nın Alba Düşesi’ne, ya da Fransız Devrimi’nin salonlara yaydığı beyaz muslinler içindeki özgür yeni Yunanlı kızlara ya da Lady Lieven ya da Harriete Wilson gibi vakur Kraliyet kadınlarına veya fahişelere uzanan bir yol vardı.

Burjuvazinin kızları, evlerinde Chopin ya da Schuman (1810-1856) gibi romantik müzikler dinliyor olsalar gerekti. *Biedermayer* [alelade adam], evren duygusunun, geçmiş özlemine ya da tutkulu bir özleme dönüştürüldüğü Eichendorf (1788-1857) ya da Eduard Mörike (180475) gibi bir tür romantik lirizmi teşvik etmiş olmalıydı. Hatta faal bir girişimci bile, iş gezisinde bir dağ geçidinden geçerken 'gördüğüm en romantik manzara' diyerek keyiflenebilir, evinde 'Udolpho Kalesi'ni resmederek rahatlayabilir, hatta Liverpoollu John Cragg gibi, "Gotik mimariye demiri sokan" bir demirdökümcü kadar "sanat zevkine sahip bir adam" da olabilirdi.[16] Tam da teknik ilerlemenin bu coşkusu, özellikle de endüstriyel ilerlemenin merkezlerinde ortodoks romantizmin gelişmesini engelledi. İstim Çekici'nin mucidi James Nasmyth (1808-1890) gibi bir adam, sanatçılar ve aydınlar arasında yetişmiş, pitoreski ve antikleri seven, bütün iyi İskoçlar gibi eğitim görmüş Jakoben bir ressamın ("İskoçya'da manzara resminin babası") oğlu olmasaydı, bir barbardan başka bir şey olamazdı. Ancak bu ressamın oğlunun bir makinist olması ya da gençken babasıyla Devon fabrikalarını gezerken gözünün başka bir şey görmemesi kadar doğal ne olabilirdi? Aralarında yetiştiği onsekizinci yüzyılın Edinburglu kibar yurttaşları gibi, onun için de bunlar yüce ama usdışı olmayan şeylerdi. Rouen'da sadece "bu ilgi çekici ve pitoresk kentin orasına burasına dağılmış ince işlemeli Gotik mimari kalıntılarıyla birlikte muhteşem bir katedral ve son derece güzel St. Queen kilisesi" bulunmaktaydı. Pitoresk görüntüler, muhteşemdi; ne var ki iple çektiği tatil günlerinde bunu bir ihmalin ürünü olarak görmekten kendini alamıyordu. Güzellik de muhteşemdi, ama "binanın amacının ikincil önemde bir konu olarak kabul edilmesi", hiç kuşku yok ki modern mimarinin bir yanlışıydı. "Pisa'dan bir türlü ayrılmak istemedim" diye yazıyordu, ama "bu katedralde asıl ilgimi çeken şey, kubbenin bitiminde asılı duran bronzdan yapılma iki kandil oldu; bunlar Galileo'yu sarkacın icadına götüren şeylerdi."[17] Bunlar ne barbar ne de filisten adamlardı; ama dünyaları, John Ruskin'den çok Voltaire'in ya da Josiah Wedgwood'un dünyasına yakındı. Büyük araç yapıcısı Henry Maudsiay'in, arkadaşları liberal bilimcilerin kralı Humboldt ve neo-klasik mimar Schinkel ile birlikte Berlin'deyken, kendini, büyük adam da olsa bulutlarda dolaşan Hegel ile birlikte olduğundan çok daha fazla evinde hissettiğine kuşku yoktu.

Her durumda, gelişmekte olan burjuva toplumunun merkezlerinde bir bütün olarak sanatın yeri bilimin yanında ikincildi. Eğitim görmüş İngiliz ya da Amerikalı imalatçılar ya da mühendisler, özellikle aile sohbetlerinde ve tatillerde sanatın değerini takdir etmekteydiler; ancak gerçek kültürel enerjilerini bilginin —*İngiliz Bilim Geliştirme Derneği*'nde olduğu gibi kendi, ya da *Yararlı Bilginin Yayılması Cemiyeti* ve buna benzer örgütlenmelerle halkın bilgisinin— gelişmesine ve yaygınlaşmasına yönelmişti. Onsekizinci yüzyıl aydınlanmasının tipik ürünü olan Ansiklopedi'nin daha önce olmadığı kadar gelişmesi; (Meyer'in ünlü *Almanların Konuşma Dilindeki Sözcükler Sözlüğü*'nde olduğu gibi) aydınlanmanın militan liberalizminin hâlâ varlığını sürdürüyor olması, karakteristiktir. Byron, şiirlerinden büyük paralar kazandı; ama yayıncı Constable, 1812'de Dugald Steward'a, *Encyclopaedia Britannica*'nın ekine bir Giriş Yazısı yazması için binlerce sterlin ödemişti.[18] Hatta burjuvazi romantik olduğunda bile rüyalarını teknoloji süslemekteydi: Saint-Simon'un ateşlediği gençler, çok paranın, muhafazakâr yollardan sağlanan spekülatif kazançların damlaya damlaya birikmesiyle sağlanacağına inanan soğukkanlı ve ussalcı Rothschild'lerin doğal ilgi alanlarının çok ötesine geçen, Süveyş Kanalı'nın, yeryüzünü birbirine bağlayan dev demiryolu ağlarının, şeytani bir maliye sisteminin planlamacıları oldular. [19] Bilim ve teknoloji, burjuvazinin esin perileriydi ve zafer anıtı da (ne yazık ki bugün yıkılmış olan) Euston istasyonundaki büyük neo-

klasik revakların altından geçen demiryolu oldu.

VI

Bütün bunlar olurken, okuryazarlık çemberinin dışında sıradan halkın kültürü de varlığını sürdürmekteydi. Dünyanın, kentleşmenin ve endüstrileşmenin dışında kalmış bölgelerinde pek az değişiklik oldu. 1840'ların şarkıları, eğlenceleri, halk süsleme sanatının renkleri, tasarımları, giysileri, görenekleri, 1789'da nasılsa bugün de büyük bölümüyle aynıydı. Ancak endüstri ve büyüyen kentler, bu durumu yıkmaya başladı. Hiç kimse, bir fabrika kasabasında köyünde olduğu gibi yaşayamazdı ve bütün bu kültür yapısı, onu bir arada tutan ve biçimini veren toplumsal çatının yıkılmasıyla zorunlu olarak un ufak oldu. Saban sürülürken söylenen bir şarkı, sabanın sürülmediği yerde söylenemez: Eğer söylenirse bir halk şarkısı olmaktan çıkar, başka bir şey olur. Kent gurbetinde eski görenekler ve şarkılar, göçmenlerin geçmişe duydukları özlemde varlıklarını sürdürdüler. Hatta çekicilikleri daha da arttı; çünkü köklerinden kopmuş olmanın acısını yatıştırıyordu. Ama kentlerin ve fabrikaların dışında çifte devrim, eski kır yaşamını, özellikle İrlanda ve İngiltere'nin belli bölgelerini, eski yaşam tarzlarını olanaksız hale getirinceye kadar dönüştürdü, daha doğrusu lime lime etti.

Aslında endüstride bile toplumsal dönüşüm, 1840'lardan önce, eski kültürü tamamen ortadan kaldıracak kadar ileri gitmemişti. Hatta bu, zanaatkârların ve imalatçıların yüzyıllardır yarı endüstriyel bir kültür örüntüsü geliştirdikleri Batı Avrupa'da da böyleydi. Kırda madenciler ve dokumacılar umutlarını ve başkaldırılarını geleneksel halk şarkılarında dile getiriyorlardı; endüstri devrimi sadece sayılarının artmasına ve deneyimlerinin keskinleşmesine yol açtı. Fabrikanın iş şarkılarına gereksinimi yoktu, fakat ekonomik gelişmeye uygun çeşitli etkinliklerin vardı ve bunlar eski şarkılarla aynı yoldan geliştirildiler: Büyük deniz seferlerinde gemicilerin söylediği '*Heyamola şarkısı*', Gröndland balina avcılarının baladları, *Kömürcünün ve Ocakçının Karısı* baladı ile *Dokumacının Hicranı* gibi şarkılar, ondokuzuncu yüzyılın ilk yarışma ait bu 'endüstriyel' halk şarkıları altın çağına özgüydüler.[20] Endüstri öncesinde kalmış kasabalarda, zanaatkâr ve evde çalışan işçi toplulukları, Protestan mezhepçiliğinin Jakoben radikalizmiyle, Bunyan ve John Calvin'in; Tom Paine ve Robert Owen ile birleştiği, insanların kendi kendilerini yetiştirmenin bir yolu olarak yoğun bir yazılı kültür geliştirdiler. Kütüphaneler, şapeller ve enstitüler, 'meraklı' zanaatkârın içinde abartılı çiçekler, güvercinler ve köpekler yetiştirdiği bahçeler ve kafesler, bu kendine güvenen, militan vasıflı insanlarla dolup taştı. İngiltere'de Norwich, sadece tanrıtanımaz ve cumhuriyetçi ruhuyla değil, kanaryalarıyla da ünlüydü ve bugün de öyledir. Fakat endüstriyel yaşama uyarlanan eski halk şarkıları (belki Amerika Birleşik Devletleri dışında), demiryolunun ve demir çağının etkisinden kendini kurtaramadı ve eski keten dokumacıların Dunfermline'ı gibi, eski vasıflı insanların oluşturduğu topluluklar, fabrikanın ve makinenin ilerlemesi karşısında tutunamayıp, 1840'tan sonra yıkılıp gittiler.

Yine de, eski kültürün yerine fazla bir şey konmadı. Örneğin İngiltere'de tamamıyla

endüstrileşmiş yeni yaşam örüntüsü, 1870'lere ve 80'lere kadar tam anlamıyla ortaya çıkmadı. Eski geleneksel yaşam tarzlarının içine düştüğü bunalımdan sonraki dönem, çalışan yoksullar için son derece kasvetli geçmiş bir çağın pek çok bakımdan en beter bölümünü oluşturdu. Büyük kentler de ele aldığımız dönemde —daha küçük topluluklarda olduğu gibi, kendilerinin yarattığından başka zorunlulukla ticari— bir popüler kültür geliş üremediler.

Büyük kentte, özellikle de başkentte, her ne kadar çoğunlukla aristokrasinin gereksinimleri için olsa da, epeydir yoksulların ya da 'küçük insanlar'ın da kültürel gereksinimlerini karşılayan önemli kurumlar bulunduğu doğrudur. Ancak bu kurumlar, halk sanatlarının evrimine katkıları çoğunlukla gözardı edilmiş olan esas olarak onsekizinci yüzyılın ürünleriydiler. Viyana'daki halkın gittiği mahalle tiyatrosu, İtalyan kentlerindeki lehçelerin kullanıldığı tiyatrolar, (saraydan farklı olarak) halk operaları, *commedia dell'arte* ile gezgin mim gösterileri, boks ya da koşu müsabakaları ya da İspanyol boğa güreşlerinin demokratikleşmiş yorumları [dn] onsekizinci yüzyılın ürünleriydi; resimli *broadsheetler [gazete boyutunda basılı eser]* ile *chapbook [kitapçık boyutunda hikayeler]* ise çok daha eski dönemlere aitti. Büyük kentteki gerçekten kentsel nitelik taşıyan yeni eğlence biçimleri, toplumsal bakımdan örgütsüz çalışan yoksullar için giderek laik bir rahatlama, dinlenme merkezleri haline gelen tavernaların ya da meyhanelerin yan ürünleriydi ve zanaatkâr loncaları, sendikalar ile ritüeleşmiş 'dostluk cemiyetleri', göreneğin ve geleneksel kutlamaların son kentsel kalesini koruyup sürdürdüler. Tavernalardan 'müzik salonları' ve dans salonları doğacaktı; fakat, ilk doğuş belirtileri daha 1830'larda ortaya çıkmış olmakla birlikte, 1848'e gelindiğinde İngiltere'de bile kendilerini göstermiş değillerdi.[21] Diğer yeni büyük kent eğlence biçimleri, her zaman gezgin eğlendiricilerin de içinde hissesinin bulunduğu panayırlardan ve fuarlardan gelişti. Büyük kentte panayır, her zaman belli yerlerde yapılır hale geldi; ve 1840'larda belli bulvarlar üzerinde sokak gösterilerinin, tiyatroların, işportacıların, yankesicilerin ve arabacı çocukların oluşturduğu keşmekeş, Paris'in romantik aydınlarına esin, halka ise zevk veriyordu.

Endüstrinin, esas olarak yoksulların oluşturduğu piyasa için ürettiği bireyselleşmiş birkaç malın biçim ve süslemelerinde halkın zevki ön planda tutulmuştu: Reform Yasası'nın anısına yapılmış ya da üzerinde Wear nehrindeki demir köprünün ya da Atlantik'i geçen üç muhteşem kaptanın resimlerinin bulunduğu testiler; devrimci duyarlılığı, yurtseverliği ya da namlı suçları ölümsüzleştiren halk kitapları ve kentli yoksulların satın alabileceği türden birkaç mobilya ve giysi. Fakat bir bütün olarak kent, özellikle de yeni endüstri kenti, giderek yayılan yapılaşma hastalığı, bütün doğal yaşamı zehirleyen dumanlar ve orta sınıfların her fırsatta dayattığı durmadan çalışma zorunluluğu karşısında —açık alanlar ve tatiller gibi— sahip olduğu birkaç hoşluğu da yitiren sıkıcı bir yer olarak kaldı. Ana caddelerin şurasında burasında yanan gaz lambaları, vitrinler, modern kentte gecenin canlı renklerinin ilk habercileriydi. Fakat modern büyük kentin ve modern kentli popüler yaşam tarzlarının ortaya çıkması için ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısını beklemek gerekiyordu. Ve ancak o zaman yıkım engellendi, daha doğrusu uzak tutulabildi.

15. Bilim

"Bizlerden çok önce bilimin ve felsefenin tiranlara karşı savaş verdiğini hiçbir zaman unutmayalım. Devrim, onların ısrarlı çabalarının ürünüdür. Özgür ve vefakâr insanlar olarak bilimi ve felsefeyi ebediyen bağrımıza basmamız gerekiyor. Çünkü bizlerin ele geçirdiği özgürlüğü, bilim ve felsefe koruyacaktır."

- Bir Konvansiyon üyesi[1]

"Bilimin sorunları" dedi Goethe, "çoğu zaman mesleki yaşamla ilgili sorunlardır. Yapılacak bir keşif, insanın ünlü ve zengin bir yurttaş olmasını sağlayabilir... Yeni gözlenmiş her görüngü, bir keşif ve her keşif bir mülktür. Birinin malına mülküne dokunun bakalım, sinirlerinin nasıl dikildiğini görürsünüz. "

- 21 Aralık 1823 tarihli Eckermann ile yazışmalar.

I

Sanatlarla bilimler arasında bir koşutluk kurmak, her zaman tehlikeli bir iştir; çünkü bu ikisinin, içinde geliştikleri toplumla ilişkileri tümüyle farklıdır. Ne var ki bilimler de, kısmen kendilerinden yeni özel talepler bulunduğundan, kısmen de önlerine gerek yeni olanaklar çıkardığından gerekse onları yeni sorunlarla karşı karşıya bıraktığından ve kısmen de varlığı yeni düşünce biçimleri önerdiği için, kendi yollarında bu çifte devrimi yansıtmışlardır. 1789 ile 1848 arasında bilimlerin kaydettiği ilerlemenin, sadece çevrelerini saran toplumda ortaya çıkan hareketlere göre çözümlenebileceğini kastetmiyorum, insan etkinliklerinin çoğunun, hareketlerinin en azından bir bölümünü belirleyen kendi iç mantıkları vardır. Neptün gezegeni 1846'da bulunurken, bunun nedeni astronomi dışındaki bir şeyin bu keşfe yol açmış olması değil, Bouvard'ın 1821'de hazırlamış olduğu çizelgelerin, 1781'de bulunan Uranüs gezegeninin yörüngesinin beklenmedik sapmalar gösterdiğini tanıtlamış olmasından; 1830 sonlarında da bu sapmaların artmasından ve deneysel olarak bilinmeyen bir gök cisminin varlığına yorulmuş olmasından ileri gelmiştir. Buna karşın, saf bilimin apak olduğuna tutkuyla inanan biri bile, bilimsel düşüncenin en azından (bilim adamları, hatta en dünya dışı matematikçiler bile, onları da içine alan bir dünyada yaşadıklarından) bir bilimin kendi alanı dışında kalan meselelerden etkilenebileceğinin farkındadır. Bilimin ilerlemesi, her evresinde gizli ya da açık olarak önceden kendi içinde var olan sorunların çözümlenmesi ve bunun da yeni sorunlar içeren yeni bir evreye yol açması biçiminde basit, düz bir çizgi izlemez. Bilim aynı zamanda yeni sorunların, eski sorunlara yeni bakış biçimlerinin, eski sorunları yeni ele alma ve çözme biçimlerinin ya da yeni kuramsal ve pratik araştırma araçlarının keşfedilmesiyle de ilerler. İşte burada dış etkenlerin düşünceyi uyardığı ve biçimlendirdiği çok geniş bir alan karşımıza çıkmaktadır. Eğer ele aldığımız dönemde gerçekte çoğu bilimin basit düz bir yol izlemiş olsaydı (temelde Newtoncu çerçevede kalmaya devam eden astronomi örneğinde olduğu gibi), bu konu çok da önemli olmayabilirdi. Fakat, göreceğimiz gibi, ele aldığımız dönem, (matematikte olduğu gibi) belli düşünce alanlarında yeni köklü kopuşların yaşandığı, (kimya gibi) o zamana dek uyuklayan bilimlerin uykularından uyandıkları, (jeolojide olduğu gibi) yeni bilimlerin ortaya çıktığı ve (toplum ve biyoloji bilimlerinde olduğu gibi) başka bilimlere yeni devrimci düşüncelerin girdiği bir dönem olmuştur.

Bilimsel gelişmeyi biçimlendiren bütün dış etkenler gibi, devletin ya da endüstrinin bilim adamlarından doğrudan talepleri de [iç etkenlere göre] daha az önemli etkenler arasında yer almaktaydı. Fransız Devrimi, bilim adamlarını seferber etmiş; Geometrici ve mühendis Lazare Carnot'u, Jakobenlerin savaş işlerinin başına getirmiş, matematikçi ve fizikçi Monge'yi (1792-93'te Donanma Bakanlığı yapmıştı) ve matematikçilerle kimyacılardan kurulu bir ekibi, savaş gereçlerinin üretilmesinden sorumlu yapmıştı (Daha önce de kimyacı ve iktisatçı Lavoisier'e, ulusal gelirin ölçülmesine yarayacak bir çizelge oluşturma görevi vermişti). Belki de, modern olsun olmasın tarihte ilk kez eğitimli bilim adamı bu sıfatla hükümete girmekteydi; ancak bunun, bilimden çok devlet için

önemi daha büyüktü. İngiltere'de dönemin büyük endüstrileri, pamuklu kumaşlar, kömür, demir, demiryolu ve gemicilikti. Bu endüstrileri devrimcileştiren, pratik yanları çok gelişmiş adamların becerileriydi. İngiliz demiryolu devriminin kahramanı George Stephenson idi. Bu adam bilim konusunda hiçbir şey bilmeyen, ama bir makinenin nasıl çalıştığının adeta kokusunu alan biriydi; bir teknoloji uzmanı olmaktan çok olağanüstü bir zanaatkârdı. Babbage gibi demiryollarına yararlı olmaya çalışan bilim adamlarının çabaları ya da Brunel gibi bu çabaları salt ampirik değil ussal temellere de oturtan bilimsel mühendislerin gayretleri hiçbir sonuç vermedi.

Öte yandan bilim, bilimsel ve teknik eğitimdeki göz alıcı ilerlemenin ve ele aldığımız dönemde ortaya çıkmış olan bilimsel araştırmaları destekleme yönündeki daha az göz alıcı girişimlerin büyük yararını gördü. Çifte devrimin etkisi burada en açık biçimiyle kendini göstermektedir. Fransız Devrimi, —her tür teknisyenin okuyacağı bir okul olması amaçlanan— Ecole Polytechnique'i (1795) ve esas olarak orta ve yükseköğrenim reformunun bir parçası olarak Napoleon tarafından ortaya konan Ecole Normale Superieure'un ilk taslağını kurarak ülkedeki bilimsel ve teknik eğitimi dönüştürdü. Yine Fransız Devrimi, tavsamış olan kraliyet akademisini yeniden canlandırdı (1795) ve Ulusal Doğa Tarihi Müzesi (1794) içinde, fizik bilimleri dışındakiler için ilk gerçek araştırma merkezini kurdu. Ele aldığımız dönem boyunca Fransız biliminin dünya çapındaki üstünlüğü, neredeyse kesin olarak, Napoleon sonrası dönemdeki bu üç büyük kurumdan (bilhassa Jakobenliğin ve Liberalizmin çalkantılı merkezi olan) Polytechnique'den ve büyük matematikçilerin ve kuramsal fizikçilerin benzersiz üretkenliklerinden ileri gelmekteydi. Politekniğin; Prag, Viyana, Stockholm, St. Petersburg ve Kopenhag'da, Almanya ve Belçika'nın tümünde, Zürich ve Massachussetts'de örnekleri kuruldu (ama İngiltere'de açılmadı). Fransız Devrimi'nin yarattığı sarsıntı, Prusya'yı eğitimdeki uyuşukluğundan uyandırdı ve Prusya'daki canlanmanın bir parçası olarak kurulan yeni Berlin Üniversitesi (1806-10), bütün Alman üniversiteleri için model haline geldi. Aynı şekilde, Alman üniversiteleri bütün dünyadaki akademik kurumlara örnek oldu. Siyasal devrimin ne kazandığı ne de kaybettiği İngiltere'de, bu kez de buna benzer reformlar ortaya çıkmadı. Fakat Henry Cavendish'in ve James Joule'inki gibi özel laboratuvarların kurulmasını sağlayan ülkedeki muazzam zenginlik ve genelde orta sınıf üyesi zeki insanların bilimsel ve teknik eğitim yönünde yaptıkları baskı, benzeri sonuçlar yarattı. Maceracı bir ruha sahip peripatetik bir aydınlanmacı olan Kont Rumford, 1799'da Kraliyet Enstitüsü'nü kurdu. Bu kurumun dindışı kişiler arasındaki şöhreti, esas olarak burada yapılan ünlü halka açık konuşmalara dayanmaktaydı; fakat gerçek önemi, deneysel bilime (örneğin Humphry Davy ve Michael Faraday gibi kişilerin çalışmalarına) sağladığı büyük olanaklarda yatmaktaydı. Aslında bu kurum, araştırma laboratuvarının ilk örneğiydi. Birmingham Ay Derneği ve Manchester Yazın ve Felsefe Topluluğu gibi bilimi yüreklendiren kurumlar, taşradaki sanayicileri de harekete geçirdi: Atom kuramının yaratıcısı John Dalton, bu ikincilerdendi. Londra'da Benthamcı Radikaller, teknisyenler için bir okul olan Londra Makine Enstitüsü'nü —bugünkü Birkbeck Koleji— ve Oxford ile Cambridge'in uyuşukluğuna seçenek olarak Londra Üniversitesi'ni (1831), dejenere olmuş Royal Society'nin aristokrat tembelliğine karşı da İngiliz Bilim Geliştirme Derneği'ni kurdular (ya da devralarak bu kanala çevirdiler). Bunlar, kendi başına bir amaç olarak saf bilgiye ulaşmayı amaçlayan kurumlar değildi; belki de saf bilimsel araştırma kurumlarının bu denli yavaş ortaya çıkmalarının nedeni buydu. Almanya'da bile üniversitede ilk kimya araştırma laboratuvarı (Giessen'deki Liebig laboratuvarı) 1825'e kadar kurulamadı (Bu laboratuvarın ilhamını Fransa'dan aldığını söylemeye bile gerek yok). Fransa'da ve İngiltere'de olduğu gibi teknisyen; Fransa ve Almanya'da olduğu gibi öğretmen yetiştiren ya da gençlere ülkelerine hizmet ruhu aşılayan kurumlar da vardı.

O nedenle devrim çağı, bilim adamlarının, âlimlerin sayısının artmasını ve bilimin üretkenliğinin yükselmesini sağladı. Ayrıca bu çağda bilimin coğrafi evreninin iki yoldan genişlediği görüldü. Birincisi; tam da ticaret ve sömürü süreci, dünyanın yeni alanlarını bilimin önüne sermekte ve bu konudaki düşünceleri harekete geçirmekteydi. Dönemimizin en büyük bilimsel kafalarından biri olan Alexander von Humboldt (1769-1859), (gerçi bütün bilgisinin en soylu sentezi olan Kosmos'u (1845-59) belli disiplinlerin sınırları içerisine hapsetmek olanaksızdır, ama) bilime katkılarını coğrafya, etnografya ve doğa tarihi alanlarında yorulmak bilmez bir gezgin, gözlemci ve kuramcı olarak yapmıştır.

İkincisi; bilimin evreni genişleyerek, o zamana dek bilime yok denecek kadar az katkıları olmuş halkları ve ülkeleri de kucakladı. Sözgelimi 1750'de bir büyük bilim adamları listesi yapılsa içinde Fransız, Breton, Alman, İtalyan ve İsviçreli olmayan pek az kimse yer alırdı. Oysa ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısına ait büyük matematikçilerden oluşan çok kısa bir listede bile Norveç'ten Henrik Abel, Macaristan'dan Janos Bolyai, hatta Kazan gibi uzak bir kentten Nikolai Lobachevsky yer almaktadır. Yine burada da bilim, devrim çağının çarpıcı bir ürünü olarak Batı Avrupa dışındaki ulusal kültürlerin yükselişini yansıtmaktadır. Bilimin yayılmasındaki bu ulusal öge de, aynı zamanda onyedinci ve onsekizinci yüzyılların küçük bilimsel topluluklarının son derece tipik bir özelliği olan kozmopolitanizmin gerilediğini göstermekteydi. Basel'den kalkıp St. Petersburg'a giden, oradan Berlin'e geçen ve sonra Büyük Katerina'nın sarayına dönen Euler gibi uluslararası üne sahip gezginler çağı, eski rejimlerle birlikte geride kalmıştı. Bundan böyle bilim adamı, kısa geziler dışında kendi dil alanında kalacak ve meslektaşlarıyla, bu dönemin son derece tipik ürünlerinden biri olan Proceedings of the Royal Society (1831), Les Comptus Rendeus de l'Academie des Sciences (1837), Proceedings of the American Philosophical Society (1838) [dn] gibi bilimsel dergiler ya da Crelle's Journal für Reine und Angewandte Mathematik ya da Annales de Chimie et de Physique (1797) [dn] gibi yeni çıkan uzmanlaşmış gazeteler aracılığıyla iletişim kuracaktı.

II

Çifte devrimin bilimler üzerinde yarattığı etkinin doğasını değerlendirmeye geçmeden önce, bilimlerde olup bitenlere kısaca bir göz atalım. Bütün olarak bakıldığında klasik *fizik* bilimlerde devrimci bir değişiklik olmadı. Yani, ya onsekizinci yüzyılda yapılmış araştırmaların izinden giderek ya da daha önceden yapılmış bölük pörçük bulguları genişletip bunları daha geniş kuramsal sistemler içerisinde eşleyerek, Newton'un kurduğu temel referans çerçevesi içerisinde kaldılar. Bu yolla kapıları açılan yeni alanlar arasında en önemlisi (ve en dolaysız teknolojik sonuçlar yaratanı) elektrik, daha doğrusu elektro manyetik oldu. Bu alanda (dördü bizim dönemimizde olmak üzere) beş tayin edici tarih göze çarpmaktadır. Galvani'nin elektrik akımını bulduğu 1786, Volta'nın bataryayı yaptığı 1799, elektrolizin bulunduğu 1800, Orsted'in elektrikle manyetizma arasındaki bağlantıyı ortaya çıkardığı ve Faraday'ın bu güçler arasındaki ilişkiyi kurduğu ve kendini, bir rastlantı eseri modern çağın habercisi olan fizik bilimlerine (mekanik itme ve çekme kavramlarından çok 'alanlar' kavramına göre düşünülmüş) bir yaklaşımın öncüsü olarak bulduğu 1831. Bu yeni kuramsal sentezlerin en önemlisi, termodinamik yasalarının, yani ısı ile enerji arasındaki ilişkinin yasalarının bulunmasıydı.

Astronomi ve fizik bilimlerini modern bilim haline getiren devrim, onyedinci yüzyılda meydana gelmişti; *kimyayı* yaratan hareket, dönemimizin başlarında istim üzerindeydi. Bütün bilimler arasında endüstriyel uygulamalarla, özellikle de tekstil endüstrisinin beyazlatma ve boyama işlemleriyle en yakın ve dolaysız ilişkisi olan bilim kimyaydı. Ayrıca kimyanın yaratıcıları sadece, *(Manchester Yazın ve Felsefe Derneği'nden* Dalton ve Birmingham'daki Ay Derneği'nden Priestley gibi) diğer pratik kafalı adamlarla bağlantılı pratik kimseler değil, ılımlı da olsalar zaman zaman siyasal devrimcilerdi. Bunlardan ikisi, Fransız Devrimi'nin kurbanı oldular; Priestley, Devrime aşırı yakınlık besledi diye Tory yanlısı ayaktakımının elinde, büyük Lavosier ise Devrime yeterince yakınlık duymadığı için, daha doğrusu büyük bir işadamı olduğundan giyotinde can verdi.

Fizik gibi kimya da bariz biçimde bir Fransız bilimiydi. Kurucusu Lavoisier (1743-94) temel eseri '*Kimyanın Temel Tezleri*' tam devrimin olduğu yıl yayımladı. Başka ülkelerde —hatta ileride kimyasal araştırmaların belli başlı merkezlerinden biri durumuna gelecek olan Almanya gibi ülkelerde de— gözlenen kimyasal ilerlemelerin, özellikle düzenli kimyasal araştırmaların esin kaynağı Fransa idi. 1789'dan önceki büyük ilerlemeler, yanma gibi belli temel kimyasal işlemleri ve oksijen gibi bazı temel elementleri açıklamak suretiyle ampirik deney yığını içinde belli elementleri düzene sokmaktan oluşmaktaydı. Aynı zamanda kesin nicelik ölçümleri ve konuyla ilgili daha başka yapılacak araştırmalarla ilgili bir program oluşturuldu. İlk olarak Dalton (1803-1810) tarafından ortaya atılmış olan yaşamsal önemde bir atom kuramı düşüncesi, kimyasal bir formülün bulunmasına ve bu sayede kimyasal yapıların incelenmesine olanak sağladı. Bunu, yığınla yeni deney sonuçları izledi. Ondokuzuncu yüzyılda kimya en etkili bilimlerden biri haline gelecekti ve bunun sonucunda — her dinamik konuda olduğu gibi— çok sayıda yetenekli insanı kendine çekecekti. Ne var ki kimyanın havası ve yöntemleri, büyük oranda onsekizinci yüzyıl ölçüleri içerisinde kaldı.

Ancak kimyanın devrimci bir sonucu oldu: Yaşamın organik olmayan bilimler açısından da çözümlenebileceği. Lavoisier, soluk almanın bir oksijen yakma edimi olduğunu buldu. Wöhler, (1828'de) o zamana dek sadece canlı varlıklarda karşılaşılan bir bileşiğin —üre— laboratuvarda sentezinin yapılabileceğini buldu; böylelikle *organik kimya* diye dev bir alan açıldı. Ne var ki, ilerlemenin önünde büyük bir engel oluşturan canlı maddenin temelde canlı olmayan maddeden farklı doğa yasalarına uyduğu inancı ciddi bir darbe yemişse de, ne mekanik ne de kimyasal yaklaşım henüz biyologun daha ileri gitmesine olanak verecek durumdaydı. Biyolojinin bu dönemde elde ettiği en esaslı ilerleme, Schleiden ve Schwann'ın bütün canlı varlıkların hücrelerden oluştuğunu bulmaları oldu (1838-39), ki bu buluş biyoloji açısından atom kuramına eşdeğerdeydi. Ancak yetkin bir biyofizik ve biyokimya daha uzun bir süre ortaya çıkmayacaktı.

Bundan da daha derin, ama konunun doğasından ötürü kimyadaki devrim kadar belirgin olmayan bir devrim de matematik alanında yaşandı. Onyedinci yüzyılın referans çerçevesinden çıkamayan fizikten ve onsekizinci yüzyılda ortaya çıkan uçurum nedeniyle geniş bir yüzeye yayılmış olan kimyadan farklı olarak matematik, ele aldığımız dönemde, hâlâ aritmetiğe ve düzlem geometrisine egemen olan Yunanlıların dünyasının ve analize egemen olan onyedinci yüzyıl dünyasının çok ötesine geçip tümüyle yeni bir evrene girdi. Birkaçı dışında matematikçiler, çok değişkenli denklemler kuramıyla (Gauss, Cauchy, Abel, Jacobi), kümeler kuramıyla (Cauchy, Galois) ya da vektörler kuramıyla (Hamilton) bilime gelen yeniliğin ne denli derin olduğunun farkındaydık.

Fakat Rusya'dan Lobachevsky'nin (1826-29) ve Macaristan'dan Bolyai'nin (1831) en kalıcı zihinsel kesinliklerden biri olan Euklides geometrisini yıkmalarının yarattığı devrimin etkisini matematikçi olmayanlar bile anlayabilir. Euklides mantığının bütün o haşmetli ve sarsılmaz yapısı, birbirine paralel doğruların asla kesişmeyecekleri aksiyomu gibi ne kendiliğinden açık ne de kanıtlanabilir olan belli varsayımlara dayanmaktadır. Oysa bugün, örneğin (Lobachevsky, Bolyai) bir P noktasından, L doğrusuna paralel sonsuz sayıda doğru çizilebilir; ya da (Riemann) P noktasından, L doğrusuna paralel hiçbir doğru çizilemez gibi tamamen başka varsayımlar üzerine eşit oranda mantıksal bir geometri oluşturmak olanaklıdır; yeter ki gerçek yaşamda bu kuralların uygulanabileceği yüzeyler oluşturabilelim (Örneğin dünya, bir küre olduğundan, Euklidesçi varsayımlara değil, Riemanncı varsayımlara uymaktadır.) Fakat ondokuzuncu yüzyılın başlarında bu varsayımlarda bulunmak, gezegenler sisteminin merkezine dünyanın yerine güneşi koymak kadar entelektüel cesaret isteyen bir işti.

III

Matematikteki devrim, günlük yaşamdan uzaklıklarıyla ünlü konularda uzman olan birkaç kişi dışında, kimse tarafından fark edilmeden geçti. Öte yandan, gözle görülür biçimde kötü yönde etkilendiklerine inanıldığından, *toplum bilimlerinde* yaşanan devrimin meslek dışından kimselerin gözünden kaçması neredeyse olanaksızdı. Thomas Love Peacock'un romanlarındaki amatör bilim adamları ve âlimler, yakınlık duygusu uyandıran, sevimli gülünçlükleri olan kimselerdi; *Buhar Bilginleri Cemiyeti*'nin propagandacıları ve iktisatçıları içinse aynı şey söylenemez.

Akışları sırasında bir noktada buluşarak, toplum bilimlerinin en kapsamlı bileşimi olan Marksizmi ortaya çıkaracak olan iki devrim vardı. Onyedinci ve onsekizinci yüzyıl ussalcılarının parlak bir devamı olan ilki, fizik yasaların bir dengini insan toplulukları için ortaya koydu. İlk zaferi, 1789'da zaten hayli ilerleme kaydetmiş olan *ekonomi politikin* sistematik bir tümdengelim kuramını kurması oldu. Öz olarak dönemimize ait ve romantizmle yakından ilişkili olan ikincisiyse, tarihsel evrimin bulunmasıydı (Aynı zamanda yukarıdaki 237-39. ve 244-45. sayfalarla karşılaştırın).

Klasik ussalcıların en cüretkâr yeniliği, mantıksal olarak zorunlu yasalara benzer bir şeyin, insanın bilinci ve özgür kararı için de geçerli olduğunu göstermeleriydi. 'Ekonomi politiğin yasaları', bu türdendi. Bu yasaların tıpkı (sık sık mukayese edildikleri) yer çekimi yasaları gibi beğeni konusu olmadıkları inancı, ondokuzuncu yüzyıl başlarındaki kapitalistlere amansız bir kesinlik gibi görünüyordu ve romantik muarızlarının da aynı oranda acımasız bir ussalcılık karşıtlığıyla karşılık vermelerine yol açtı. Çıkarımlarını dayandırdıkları postulaların evrenselliğini, 'diğer şeyler'in 'eşit' kalma olasılığını ve kendi zihinsel yeteneklerini ne kadar abartmış olsalar da, iktisatçılar ilke olarak elbette haklıydılar. Eğer bir kentin nüfusu iki katına çıkmış, konutların sayısı da artmamışsa, bu durumda (diğer etkenler eşit kalmak koşuluyla) insanlar istese de istemese de kiralar *yükselecektir.* Ekonomi politiğin tümdengelimci uslamlama sistemine, özellikle İngiltere'de (ama giderek azalan ölçülerde olsa da onsekizinci yüzyılın eski bilim merkezleri Fransa, İtalya ve İsveç'te de) gücünü veren bu tür önermelerdi. Gördüğümüz gibi, ekonomi politik en büyük zaferini 1776'dan 1830'a kadarki dönemde elde etti (Yukarıdaki 237. sayfaya bakın.) Matematik olarak ifade edilebilir nüfus artışı oranlarıyla geçim araçları arasında mekanik, neredeyse kaçınılmaz bir ilişki kurmayı amaçlayan bir nüfus kuramının ilk kez sistemli olarak ortaya konmasının da bunda payı vardı. T. R. Malthus'un *Essay on Population'ı* (1798), birinin çıkıp da yoksulların her zaman yoksul kalmaları gerektiğini ve cömertlik ile iyilikseverliğin onları daha da yoksul yapacağını kanıtlamış olmasının verdiği coşkuyla savunucularının iddia ettiği kadar özgün ve zorlayıcı bir tez içermiyordu. Kitabın önemi, ortalama entelektüel değerinde değil, cinsel kararlar gibi son derece bireysel ve kaprisli bir grup kararı bilimsel olarak ele alma, toplumsal bir görüngü olarak görme iddiasına sahip çıkmasında yatmaktadır.

Matematik yöntemlerin topluma uygulanması bu dönemde bir başka ilerlemeye daha yol açtı. Burada da yolu açanlar, (hiç kuşkusuz Fransız eğitiminin zengin matematik ikliminin de yardımıyla)

Fransızca konuşan bilim adamları oldu. Örneğin Belçikalı Adolphe Quetelet, çağ açan kitabı *Sur L'Homme*'da [dn] (1835), insan özelliklerinin istatistiksel dağılımının bilinen matematik yasalara uyduğunu ve buradan yola çıkarak toplum bilimlerini fizik bilimlerinin içine dahil etmenin olası olduğunu aşırı bir güvenle ortaya koydu. İnsan toplulukları üzerinde istatistiksel genellemelerde bulunma ve sağlam öngörüleri bu genellemelere dayandırma olasılığı, olasılık kuramcıları (Quetelet, toplum bilimlerine yaklaşırken buradan hareket etmekteydi) ve sigorta şirketleri gibi buna bel bağlamış pratik kafalı kişiler tarafından çok uzun süredir bilinmekteydi. Fakat Quetelet ve bir grup çağdaş parlak istatistikçi, antropometreciler ve toplumsal araştırmacılar, bu yöntemleri çok daha geniş bir alana uyguladılar ve bugün bile toplumsal görüngülerin araştırılmasındaki en önemli matematik aracı yarattılar.

Toplum bilimlerindeki bu gelişmeler, (daha önce kuramsal olarak sağlanan ilerlemelerin izinden gidilerek) tıpkı kimyada olduğu gibi, devrimci sonuçlar yarattı. Fakat aynı zamanda toplum bilimleri, biyoloji bilimlerini, hatta jeoloji gibi fizik bilimleri besleyecek olan tamamen yeni ve özgün bir başarı da sağladı. Bu, tarihin, olayların zamandizinsel olarak sıralanmasından ibaret olmadığı, mantıksal bir evrim sürecine sahip olduğunun keşfedilmesiydi. Bu yeniliğin çifte devrimle bağlantıları, temellendirilmeye bile gerek kalmayacak kadar açıktır. Öyle ki, (1830'da A. Comte'un bulduğu sözcükle) *toplumbilim* denen şey, doğrudan kapitalizmin eleştirisinden doğdu. Normalde toplumbilimin kurucusu kabul edilen Comte, meslek yaşamına ütopyacı sosyalizmin öncüsü Kont Saint-Simon'un [dn] özel sekreteri olarak başladı ve toplumbilimin en heybetli kuramcısı olan Karl Marx, kuramını esas olarak dünyayı değiştirmenin bir aracı olarak gördü.

Tarihin akademik bir konu olarak ortaya çıkışı, toplum bilimlerin tarihleşmesinin belki de en az önem taşıyan yanıdır. Ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısında Avrupa'yı bir tarih yazma salgınının sardığı doğrudur. Geçmişi hakkında ciltler dolusu şey yazarak dünyalarını anlamlandırmaya çalışan bunca insan, belki de ilk kez görülüyordu: Rusya'da Karamzin (1818-24), İsveç'te Geijer (1832-36), Bohemya'da Palacky (1836-67), her biri kendi ülkelerindeki tarih yazımını kuran kişilerdir. Bugünü geçmiş aracılığıyla anlama dürtüsü, özellikle Fransa'da çok güçlüydü ve bu ülkede Devrim, çok geçmeden Thiers'in (1823, 1843), Mignet'in (1824), Buonarroti'nin (1828), Lamartine'in (1847) ve büyük Jules Michelet'in yoğun ve taraflı incelemelerine konu oldu. Bu, tarih yazımının kahramanlık çağıydı; ama Fransa'da Guizot, Augustin Thierry ve Michelet'in, Danlı Niebuhr'un ve İsveçli Sismodi'nin, İngiltere'de Hallam, Lingard ve Carlyle'ın ve sayısız Alman profesörünün eserlerinden bugüne tarihsel belge, yazın ya da kimi zaman bir dâhinin notları dışında bir şey kalmadı.

Bu tarihsel uyanışın en kalıcı sonuçları, belgeleme ve tarih tekniği alanlarında gerçekleşti. İster yazılı ister yazısız olsun geçmişin kalıntılarının toplanması, evrensel bir tutku halini aldı. Belki de bu, (her ne kadar en önemli uyarıcısı milliyetçilik de olsa) bir bölümüyle günün tam gaz saldırılarına karşı geçmişi koruma gayretiydi (O zamana dek uyanmamış uluslarda tarihçiler, sözlükçüler ve halk şarkılarını derleyenler, çoğu zaman tam da ulusal bilincin kurucusu oldular.) Bu anlamda Fransızlar *Ecole des Chartes*'lerini [dn] (1821), İngilizler *Kamu Arşivi Ofisi'ni* (1838) kurdular; Almanlarsa *Monumenta German Uae Historiae*'yi [dn] (1826) yayımlamaya başladılar; bu arada verimli bir yazar olan Leopold von Ranke (1795-1886), tarihin, birincil kayıtların dakik ve titiz bir biçimde değerlendirilmesine dayanması gerektiğini ileri süren öğretinin temellerini attı. Ayrıca, gördüğümüz gibi (14. Bölümle karşılaştırın), dilciler ve halkbilimcileri, dillerinin temel sözlüklerini hazırladılar

ve halklarının sözlü geleneklerini derlediler.

Tarihin toplum bilimlerine bu girişinin en dolaysız etkisi, Friedrich Karl von Savigny'nin tarihsel hukuk okulunu kurduğu (1815) hukuk alanında; köktendincilerin —özellikle D. F. Strauss'un *İsa'nın Hayatı*'nda (1835)— tarihsel ölçütün ilahiyata uygulanmasından korkuya kapıldıkları ilahiyat alanında, ama özellikle yeni bir bilim olan filolojide görüldü. Filoloji esas olarak, şimdiye dek tarihsel yaklaşımın en cevval yayılma merkezi durumundaki Almanya'da gelişti. Karl Marx'ın bir Alman olması rastlantı değildir. Filolojiyi görünüşte uyaran etken, Avrupalı olmayan toplumların Avrupalılar tarafından istilası oldu. Sir William Jones'un Sanskritçeyle ilgili öncü araştırmaları (1786), İngiltere'nin Bengal'i istilasının; Champollion'un hiyeroglifi çözme çalışmaları (konuyla ilgili ana eseri 1824'te yayımlandı), Napoleon'un Mısır seferinin bir sonucuydu; Rawlinson'un çivi yazısıyla ilgili açıklamaları (1835) ise, İngiliz sömürge memurlarının her yerde hazır ve nazır olmalarından kaynaklanmaktaydı. Fakat aslına bakılırsa filoloji, keşif, betimleme ve sınıflandırmayla sınırlı değildi. Esas olarak Franz Bopp (1791-1867) ve Grimm kardeşler gibi büyük Alman âlimlerinin elinde filoloji, böyle tanımlanmayı hak edecek ikinci bir toplum bilim halini aldı; yani insan iletişimi gibi oldukça kaprisli görünen bir alan için geçerli genel yasaları keşfeden ikinci bir toplum bilim (Birincisi, ekonomi politikti). Fakat ekonomi politiğin yasalarından farklı olarak filolojinin yasaları, özünde evrimsel olmaktan çok tarihsel yasalardı. [dn]

Filolojinin temeli, çok geniş bir yelpaze oluşturan Hint-Avrupa dillerinin birbirleriyle ilişkili olduklarının keşfedilmesine dayanıyordu; var olan bütün yazılı Avrupa dillerinin, yüzyıllar içerisinde dönüşüme uğramış olması ve olasılıkla hâlâ uğruyor olması gerçeği de bu keşfi destekliyordu. Sorun, sadece bilimsel karşılaştırma yoluyla bu ilişkilerin kanıtlanması ve sınıflandırılması (ki bu, yaygın bir biçimde örneğin Cuvier tarafından karşılaştırmalı anatomide yapılan bir işti) sorunu değildi. Aynı zamanda ve esas olarak ortak bir atadan gelmiş olması gereken bu dillerin tarihsel evrimini ortaya çıkarmaktı. Filoloji, evrimi tam da merkezine koyan ilk bilimdi. Kutsal Kitap'ın, dünyanın yaratılması ve ilk tarihi konusunda çok açıkken (ki biyologlar ve jeologlar bunun kendilerine neye mal olduklarını bilirlerdi) dilin tarihi konusunda görece suskun kalmış olması, bu açıdan bir talihti. Bunun sonucunda filologun Nuh tufanının, altında kalması ya da Yaradılış I'de yer alan engellerle çelmelenmesi, mutsuz meslektaşlarıyla karşılaştırıldığında daha az bir olasılıktı. Bu konuda Kutsal Kitap'ta tek bir açıklama vardı: "Ve bütün dünya tek bir dili konuşuyordu." Fakat filoloji bir başka bakımdan daha şanslıydı: Bütün toplum bilimleri arasında bir tek o, eylemlerinin özgürce yaptıkları seçimler dışında bir şey tarafından belirlendiği biçimindeki telkinlere her zaman karşı koymuş insanlarla değil, böyle bir karşı koyma olasılığı olmayan sözcüklerle uğraşmaktaydı. Bu sayede filoloji, bugün de tarihsel bilimlerin temel sorunu olan; gerçek yaşamdaki sayısız ve son derece kaprisli görünen bireysel çeşitliliğin, değişmez genel yasalardan nasıl türetileceği sorunuyla rahatça yüz yüze gelebildi.

Bopp, çoktandır fiil çekimlerinin kökenine ilişkin bir kuram önermiş olmakla birlikte, öncü filologlar aslında dildeki değişmeleri açıklamakta çok fazla bir mesafe kaydedemediler. Ancak Hint-Avrupa dilleri için bir tür soyağacı tablosu oluşturdular. Farklı dil öğeleri içinde birbirlerine göre değişme oranlarıyla ilgili çok sayıda tümevarımsal genellemelerde bulundular ve (Toton kökenden gelen *bütün* dillerin, sessiz harflerde belli değişikliklere uğradıklarını ve yüzyıllar sonra bir kısım Toton lehçesinin başka bir değişmeye uğradığını gösteren) 'Grimm Yasası' türünden çok geniş bir

alanı kucaklayan birkaç tarihsel genelleme yaptılar. Ancak, bütün bu öncü niteliğindeki açıklamalarda filologlar, (dilin evrimi, sadece zamandizinsel bir süreklilik oluşturmak ya da değişmeleri kaydetmek meselesi olmadığından) dilin evriminin, bilimsel yasalara benzeyen genel dil yasalarıyla açıklanması gerektiğinden bir an olsun kuşku duymadılar.

IV

Biyologlarla jeologlar, bu kadar şanslı değildi. Gerçi yeryüzü incelemelerinin (madencilik aracılığıyla) kimyayla; yaşamın incelenmesinin (tıp aracılığıyla) fizyolojiyle ve (canlılardaki kimyasal öğelerin inorganik doğadaki kimyasal öğelerle aynı olduğu yolundaki hayati bir keşif aracılığıyla) kimyayla yakından ilişkisi vardı; ama onlar için de tarih, başlıca konuyu oluşturmaktaydı. Ama Jeologlar için —örneğin toprak ve su dağılımının, dağların, hepsinde önce de yer kabuğundaki takabakaların nasıl açıklanacağıyla ilgili— en açık sorunlar, her hâlükârda tarihle ilgili sorunlardı.

Jeolojinin tarihle ilgili sorunu yerkürenin evriminin nasıl açıklanacağı iken, biyolojinin tek bir canlının yumurtadan, tohumdan ya da spordan nasıl geliştiğini ve türlerin evrimini açıklamak gibi tarihle ilgili ikili bir sorunu vardı. Bu iki sorun, kaya tabakasının şu değil de bu bölümünde bulunan fosillerin sağladığı gözle görülür kanıtlarla bağlantılıydı. İngiliz drenaj mühendisi William Smith, 1790'larda tabakaların tarihsel sırasının, orada bulunan fosillere göre yapılabileceğini keşfetti; böylelikle Endüstri Devrimi'nin sağladığı kazı olanaklarıyla her iki bilimin gelişmesine ışık tutulmuş oldu.

Sorun, özellikle düzgün ama zaman zaman da savruk bir zoolog olan Comte de Buffon'un (*Doğa'nın Kapıları,* 1778) hayvanlar alemi için bir evrim kuramı oluşturmasına meydan verecek kadar apaçık ortadaydı. Fransız Devrimi'nin gerçekleştiği on yılda bu evrim kuramları hızla zemin kazandılar. Derin düşünür Edinburglu James Hutton *(Dünyanın Teorisi,1795)* ile yıldızı *Birmingham Ay Derneği*'nde parlamış ve ilk bilimsel eserini (*Zoonomia,* 1794) nazım biçiminde yazmış, eksantrik biri olan Erasmus Darwin, dünya, bitkiler ve hayvan türleriyle ilgili tama yakın bir evrim kuramı ortaya koydular. Laplace (1796) bile güneş sistemiyle ilgili, yaklaşık aynı tarihlerde filozof Immanuel Kant ve Pierre Cabanis tarafindan da öngörülen bir evrim kuramı geliştirdi ve insanın zihinsel yeteneklerinin kendi evrim tarihinin ürünü olduğunu düşündü.

1809'da Fransız Lamarck, kazanılmış özelliklerin mirasla devralınmasına dayanan ilk büyük sistematik modern evrim kuramını ortaya attı. Ancak bu kuramlardan hiçbiri başarı sağlayamadı. Gerçekten de, çok geçmeden bu kuramlar, "Vahye [İncil'e] bağlılıkta son derece kararlı olan" *Quarterly Review* gibi Tory yanlılarının güçlü direnişiyle karşılaştı.[2] Nuh Tufanı ne olacaktı? Bırakalım insanı, [hayvan ve bitki] türlerin[in] bile tek tek yaratıldıkları hakkında söylenenler ne olacaktı? Hepsinden önce de toplumsal istikrar düşünülüyor muydu? Bunlar sadece basit rahiplerin ve daha az basit politikacıların dert ettikleri sorunlar değildi. Sistemli fosil incelemelerinin babası (*Fosil Üzerine Araştırmalar*, 1812) büyük Cuvier bile, Tanrı adına evrimi reddetti. Kutsal Yazı'nın ve Aristoteles'in dedikleriyle oynamak yerine, (biyolojik değişmeden farklı olarak, jeolojik değişmeleri yadsımak kolay olmadığından) bir dizi kıyameti jeoloji tarihi içinde ilahi yeniden yaratım biçiminde düşünmek daha uygun olurdu. Lamarck'ı, doğal seçim ilkesine dayanan Darwin'ininkine benzer bir evrim kuramı önererek yanıtlayan 'kötü adam' Dr. Lawrence,

muhafazakârların haykırışları karşısında *Natural History of Man* (1819) yani *İnsanoğlunun Doğal Tarihi* adlı kitabını piyasadan çekmek zorunda kaldı Lawrence, sadece insanın evrimi konusunu tartışmakta değil, aynı zamanda düşüncelerinin çağdaş toplum için yaratacağı sonuçlara işaret etmek bakımından da akıllıca davranmamıştı. Sözlerinden cayarak işini kurtardı; mesleki geleceğini garantiledi ve zaman zaman fesatçı eserini korsan biçimde yayımlayan cesur Radikal yayıncıları pohpohlayarak yaralı vicdanını rahatlattı.

Jeolojide yetkin evrim kuramları, 1830'lara —ileride göreceğimiz gibi siyasi yaşamın soldan yana estiği döneme— Kutsal Kitap'a dayanarak (Yaradılış I, 7-9) bütün minerallerin bir zamanlar dünyayı kaplayan sulu eriyiklerden meydana geldiğini ileri süren Neptüncülerin ve Cuvier'in umutsuz savını izleyen kıyametçilerin direnişine son veren Lyell'in ünlü *Jeolojinin Prensipleri* çalışması yayımlanıncaya kadar ortaya çıkmadı.

Aynı on yılda Belçika'da araştırmalar yapan Schmerling ile, şans eseri arkeoloji hobisini Abbeville'deki gümrük müdürlüğüne yeğleyen Boucher de Perthes, çok daha korku verici bir gelişmenin habercisi oldular: Varlığı şiddetle reddedilmiş olan tarih öncesi insana ait fosillerin bulunması. [dn] Ama bilimdeki muhafazakârlık hâlâ (1856'da Neanderthal insan keşfedilinceye kadar), bu ürkütücü boyutta gelecek vaat eden buluşu, kanıtların yetersiz olduğu gerekçesiyle reddedebilecek kadar güçlüydü.

Ama artık şunların kabul edilmesi gerekiyordu: (a) bugün etkin olan nedenler, zaman içerisinde dünyanın ilk durumundan bugünkü durumuna gelmesine neden olmuştur; (b) bu dönüşüm, Kutsal Kitap'tan çıkartılabilecek olandan çok daha uzun bir zaman almıştır; (c) jeolojik tabakaların sırası, hayvanların evrim biçimlerinin sırasını ortaya koymakta, dolayısıyla da biyolojik evrimi göstermektedir. Bunları kabul etmeye ve aslında evrim sorununa en büyük ilgiyi göstermeye en hazır olanların, (en iyi, fabrika sistemine düzdüğü övgülerle tanınan kötü biri olan Dr. Andrew dışında) İngiliz orta sınıf üyesi kendinden emin, din adamı olmayan radikal kimseler olması yeterince anlamlıdır. Bilim adamlarıysa bilimi kabul etmekte ağır davrandılar. Jeolojinin bu dönemde Oxford ve Cambridge üniversitelerinde ciddiyetle takip edilen (belki de ev dışında ve tercihen pahalı 'jeoloji gezileri'yle yapıldığından) kibar beylere özgü tek bilim olduğunu hatırlarsak, bu duruma pek şaşmamak gerekir.

Biyolojideki evrim kuramlarıysa hâlâ diğerlerinin gerisinden gelmekteydi. Bu tahripkâr konunun bir kere daha ele alınabilmesi için 1848 devimlerinin yenilmesini beklemek gerekti. O zaman bile Charles Darwin, bu meseleye (samimiyetsizliği bir yana bıraksak da) dikkate değer bir ihtiyatla ve belirsizlikle yaklaştı. Hatta evrimin, embriyolojiye paralel biçimde açıklanması işi bir süre tavsadı. Burada da Halleli Johann Meckel (1781-1833) gibi ilk Alman kurgul doğa felsefecileri, gelişimi sırasında bir organizmanın embriyosunun, türünün evrimini özetlediğini ileri sürdüler. Fakat bu 'biyogenetik yasa', her ne kadar kuşların embriyosunun solungaç yerlerine sahip oldukları bir evreden geçtiklerini keşfeden (1829) Rathke gibi kişiler tarafından desteklenmişse de, Königsberg ve St. Petersburg üniversitelerinin görkemli üyesi Von Baer tarafından —deneysel fizyolojinin, Slav ve Baltık bölgelerinde çalışanlar için belli bir çekiciliğe sahip olduğu anlaşılıyor— reddedildi [dn] ve bu düşünce çizgisi, Darvinciliğin ortaya çıkışına kadar bir daha kendini göstermedi.

Bu arada evrim kuramları, toplum incelemelerinde göz alıcı bir ilerleme kaydetmişti. Ancak bu ilerlemeyi yine de abartmamalıyız. Çifte devrim dönemi, ekonomi politik, dilbilim ve belki de istatistik dışındaki bütün toplum bilimlerinin tarih öncesine aittir. Hatta toplum bilimin en büyük başarısı olan Marx ve Engels'in tutarlı toplumsal evrim kuramı, muhteşem bir kitapçıkta ortaya konmuş —ya da tarihsel bir anlatımın temeli olarak yararlanılmış— parlak bir tahminden başka bir şey değildi. İnsan toplumunun incelenmesi için gerekli sağlam temellerin atılması, yüzyılın ikinci yarısına kadar gerçekleşmeyecekti.

Aynı durum, toplumsal antropoloji ya da etnografya, tarihöncesi, toplumbilim ve psikoloji alanları için de geçerliydi. Bu araştırma alanlarının adlarını bu dönemde almış olmaları ya da her birini kendi özel kuralları olan, kendi kendine yeterli bilimler olarak gören iddiaların ilk kez o zaman ortaya atılmış olması —1843'te John Stuart Mill, bu statüyü psikoloji için ileri sürmüş belki de ilk kişiydi— önemlidir 'İnsan ırkı'nı incelemek üzere Fransa'da ve İngiltere'de özel Etnoloji Derneklerinin kurulmuş olması (1839, 1843), 1830 ve 1848 arasında istatistik araçları ve dernekleri aracılığıyla toplumsal araştırmaların sayısının artması kadar, aynı ölçüde anlamlıdır. Fakat, Fransız Etnoloji Derneği'nin, onları, "bir halkın kökenlerine ilişkin bilginin ne kadarını hafizalarında tuttuklarını... dillerinde ya da âdetlerinde *(moeurs)*, sanatlarında, bilimlerinde ve zenginliklerinde, iktidarlarında ya da devletlerinde iç çekişmeler ve yabancı istilalar nedeniyle ne gibi devrimler yaşadıklarını"[3] keşfetmeye sevkeden 'gezginlere genel öğütler'i, gerçi tarihsel bağlamdan derin olmakla birlikte, bir programdan başka bir şey değildir. Gerçekten de dönemimizdeki toplum bilimlerinde önemli olan şey (her ne kadar hayli miktarda bir betimsel malzeme birikmiş olsa da) sonuçlarından çok, insanın toplumsal farklılıklarının çevreye göre açıklamak gibi bir belirlemecilikte ifadesini bulan sağlam materyalist temelleri ve aynı ölçüde evrime duydukları sağlam bağlılıktı; bu yüzden Chavannes, 1787'de bu bilimin başlangıç tarihlerinde etnolojiyi "halkların uygarlığa doğru ilerlemelerinin tarihi" olarak tanımlamamış mıydı?[4]

Ne var ki, toplum bilimlerinin bu ilk gelişme evresine ait kuşkulu bir yan ürüne de değinmek gerekiyor: Irk kuramları. Farklı insan ırklarının (ya da daha ziyade farklı renkte insanların) varlığı, insanın tek tek mi yoksa toplu olarak mı yaratıldığı sorununa da kafa yorulduğu onsekizinci yüzyılda çokça tartışma konusu olmuştur. Monogenesisçilerle poligenesisçiler arasındaki çizgi, basit bir çizgi değildir. İlk grup, evrime ve insanın eşitliğine inananları, en azından bu noktada bilimin Kutsal Kitap ile çatışmaya girmediğini görerek rahatlayanları (Darwin öncesini temsil eden Prichard ve Lawrence ile Cuvier'i) bir araya getirmekteydi. İkincisindeyse, sadece *iyi niyetli* bilim adamları değil, aynı zamanda Amerika'nın köleci güneyinden ırkçılar da yer almaktaydı. Irkla ilgili tartışmalar, (aynı zamanda, kafatası yapısından karakter okumaya çalışan garip bir çağdaş hobi olan frenolojinin de cesaretlendirdiği) büyük oranda kafataslarının toplanmasına, sınıflandırılmasına ve ölçülmesine dayanan antropometride bir patlama yaşanmasına neden oldu. Gerçi konu çok geçmeden bir kez daha bilimin dışına çıkarılmışsa da, İngiltere ve Fransa'da frenoloji dernekleri (1823, 1832) kuruldu.

Aynı tarihlerde milliyetçilik, radikallik, tarih ve alan araştırmasından mürekkep bir karışım, kalıcı ulusal ya da ırksal karakterler gibi aynı oranda tehlikeli bir konuyu toplumun gündemine soktu. 1820'lerde Fransa'nın öncü tarihçileri ve devrimci Thierry kardeşler, bugün de Fransız okul kitaplarının ilk satırlarında yer alan bir özdeyişte ve mavi paketli *Gauloise* sigara paketinde yansısını bulan *('Nos ancestres les Gaulois*': Atalarımız Galyalılar') Galyalıları ve Norman istilasını

incelemeye koyuldular. Bu insanlar, sağlam birer radikal olan bu kişiler, Fransa halkının Galyalılardan, Fransız aristokratlarınsa Galyalıları fetheden Tötonlardan geldiğini savundular. Bu, ilerde Kont Gobineau gibi üst sınıftan ırkçılar tarafından muhafazakâr amaçlarla kullanılacak olan bir savdı. Belli bir ırksal soyun varlığını koruduğuna duyulan inanç —Galli doğa bilimci W. Edwards'ın anlaşılır bir gayretle Keltler için ileri sürdüğü bir fikir—, insanların, kendi uluslarının romantik ve gizemli benzersizliğini keşfetmek, devrimci de olsa onlara mesihçi görevler yüklemek, zenginliklerini ve güçlerini 'doğuştan üstünlüğe' yormak istedikleri bir çağa mükemmel biçimde uymaktaydı (Ancak yoksulluğu ve baskı görmeyi doğuştan bir aşağılıklığa yormak gibi bir eğilim göstermediler). Fakat züğürt tesellisi olsa da, ırk kuramlarının en berbat istismarlarının ele aldığımız dönemden sonra ortaya çıktığını belirtmek gerekir.

V

Bu bilimsel gelişmeleri nasıl açıklayacağız? Özellikle bunlarla çifte devrimin ortaya çıkardığı öteki tarihsel değişmeler arasındaki ilişkiyi nasıl kuracağız? Aralarında son derece bariz bağlantılar bulunduğu açıktır. Buharlı makineyle ilgili kuramsal sorunlar, 1824'te parlak bir adam olan Sadi Carnot'u, soruna tek yaklaşım bu olmamakla beraber, ondokuzuncu yüzyılın fizik konusundaki en temel görüşüne, termodinamiğin iki yasasına (*Reflexions sur la puissance motrice du feu* [dn] [dn] *)* ulaştırdı. Jeolojideki ve paleontolojideki büyük ilerleme, varlığını mühendislerin ve inşaatçıların yerin kabuğunu delmekte gösterdikleri cevvaliyete ve madenciliğe çok şey borçluydu. 1836'da ulusal bir *Jeolojik Araştırmalar Enstitüsü* kuran İngiltere'nin *mükemmel olarak* bir jeoloji ülkesi durumuna gelmesi nedensiz değildi. Maden yataklarının araştırılması, kimyacılara, analiz edilecek sayısız inorganik bileşik sundu; maden, seramik, metalürji, tekstil, gazla aydınlatma, kimya ve tarım çalışmalarını besledi. İngiliz katı burjuva Radikallerinin de aristokrat Whig'in de, sadece uygulamalı araştırmalardan değil, yerleşik bilimlerin de karşısında geri adım attığı bilgideki cüretkâr ilerlemelerden duydukları coşku, dönemimizdeki bilimsel ilerlemenin, Endüstri Devrimi'nin uyarıcı etkisinden ayrı düşünülemeyeceğini yeterince kanıtlamaktadır.

Aynı şekilde, Fransız Devrimi'nin bilimde yol açtığı sonuçları; siyasal muhafazakârların ya da ılımlıların onsekizinci yüzyılın materyalist ve ussalcı bozgunculuğunun bir parçası olarak değerlendirdikleri bilime karşı takındıkları açık ya da gizli düşmanlıkta da görmek mümkündür. Napoleon'un yenilgisi, bir obskürantizm dalgası yarattı. Kaypak Lamartine, "Matematik, insan düşüncesinin zinciridir; soluk aldığımda kopar" diye bağırıyordu. Nadir zafer anlarında Fransız bilim adamlarının çalışmalarına olanak sağlayan kurumların çoğunu kurmuş olan bilim yanlısı ve kilise karşıtı sol ile bilim adamlarını açlığa mahkûm etmekten başka bir şey yapmamış bilim karşıtı sağ [5] arasındaki mücadele, o zamandan beri sürmektedir. Bu, Fransa'da ya da başka yerlerde bilim adamlarının o dönemde özellikle devrimci oldukları anlamına gelmez. 1830'da kimileri barikatlara koşan altın çocuk Evariste Galois gibi, asi diye baskı gördüler ve 1832'de yirmi bir yaşında politik zorbaların tahrik ettiği bir düelloda öldürüldüler. Kuşaklarca matematikçi, Galois'in dünyada geçireceği son gece olduğunu bilerek hararetle kaleme aldığı o derin düşüncelerden beslenmiştir. Bazıları da Lejitimist Cauchy gibi, belli nedenlerden dolayı militan bir krallık karşıtı olmasına karşın *Ecole Polytechnique* geleneğine hayrandı. Napoleon sonrası dönemde muhtemelen çoğu bilim adamı, kendini merkezin solunda görmüş olmalıydı; bazıları da, özellikle yeni ülkelerde ya da o zamana dek siyaset dışı kalmış topluluklar içinde bulunanlar (bilhassa tarihçiler, dilciler ve ulusal hareketlerle bariz ilişkileri olanlar), siyasal önderlik yapmak zorunda kaldılar. Palacky, 1848'de Çeklerin başlıca sözcüsü oldu; 1837'de bir protesto mektubunu imzalayan Göttingenli yedi profesör, kendilerini bir anda ulusal kahraman olarak buldular [dn] ve 1848 Alman Devrimi'nde Frankfurt Parlamentosu, diğer

kamu görevlileriyle birlikte profesörlerin doldurduğu bir meclis olarak nam saldı. Öte yandan sanatçılar ve filozoflarla karşılaştırıldığında bilim adamları —özellikle doğa bilimcileri— konu doğrudan kendilerini ilgilendirmediği sürece son derece düşük bir siyasal bilinç düzeyi sergiliyorlardı. Örneğin Katolik ülkeler dışında, Darwin sonrası bir çağın öğrencisini hayrete düşürecek biçimde, bilimi suya sabuna karışmayan bir dinsel Ortodokslukla birleştirmek gibi bir yetenek göstermişlerdi.

Buraya kadar yapılan doğrudan aktarmalar, 1789 ile 1848 arasındaki bilimin kaydettiği gelişmeler hakkında bir şeyler söylemektedir, ama fazla değil. Çağın olaylarının dolaylı etkilerinin ise çok daha önemli olduğu açıktı. Kimse, dünyanın bu çağda öncesiyle karşılaştırılamayacak kadar radikal değişikliklere uğradığını görmezden gelemezdi. Düşünen hiçbir kimse de, bu sarsıntılar ve dönüşümler karşısında korkuya kapılmadan, titremeden ve zihinsel olarak uyarılmadan edemezdi. Hızlı toplumsal değişimlerden, köklü devrimlerden, göreneğin ya da geleneksel kurumların yerlerini sistemli olarak radikal ussalcı yeniliklere bırakmasından kaynaklanan düşünce kalıplarının kabul görmeye başlanmasında şaşırtıcı bir yan yoktur. Dünya işlerinden uzak matematikçilerin o zamana dek düşünceyi etkilemiş olan engelleri ortadan kaldırmaya istekli olmalarını, devrimin gözle görülür biçimde ortaya çıkmasıyla ilişkilendirmek olanaksız mıdır? Yeni devrimci düşünce çizgilerinin benimsenmesinin, normalde doğalarında var olan güçlük yüzünden değil, neyin 'doğal' neyin 'doğal olmadığına' ilişkin örtük varsayımlarla girdikleri çatışmadan dolayı engellendiğini bildiğimiz halde, bu soruya yanıt veremeyiz. (Karekök 2 gibi) 'irrasyonel' sayılar ya da (karekök -1 gibi) 'imgesel' sayılar gibi terimler, güçlüğün doğasını göstermeye yeter. Bunların diğer sayılardan ne daha çok ne de daha az rasyonel veya gerçek olmadıklarına karar verdiğimizde, her şey yoluna girer. Fakat düşünürlerin bu tür kararları cesurca alabilmeleri için derin dönüşümlerin yaşandığı bir çağın geçmesi gerekebilir; ve gerçekten de onsekizinci yüzyılda bilmecemsi bir ihtiyatla ele alınmış olan matematikteki imgesel ya da karmaşık değişkenler, ancak Devrimden sonra tam anlamıyla benimsenebildiler.

Matematiği bir yana koyarsak, toplumdaki dönüşümlerden doğan örüntülerin, bilim adamlarını, (örneğin o zamana kadar durağan olan alanlara dinamik evrimsel kavramların sokulmasında olduğu gibi) bu tür analojilerin uygulanabilir göründüğü alanlara çekmesi olsa olsa beklenebilir bir durumdu. Bu, doğrudan olduğu gibi, başka bilimlerin aracılığıyla da olabilir. Örneğin tarih bilimi ve modern iktisadın büyük bölümü için temel oluşturan Endüstri Devrimi kavramı, 1820'lerde, Fransız Devrimi'ne benzeştirilerek gündeme getirildi. Charles Darwin, 'doğal seçim' mekanizmasını, Malthus'dan aldığı kapitalist yarışma modeliyle ('var olma mücadelesi') bir benzeşim kurarak oluşturdu. 1790-1830 arasında jeolojide kıyamet kuramları modası, bu kuşağın toplumdaki şiddetli çalkantılara aşina olmalarına da bir şeyler borçluydu.

Buna karşın, onlara en açık olan toplum bilimler dışında bu tür dış etkenlere çok fazla ağırlık tanımak doğru olmaz. Düşüncenin dünyası, belli ölçülerde özerktir: Düşüncenin hareketi, kendi dışındaki hareketlerle deyim yerindeyse aynı tarihsel dalga boyunda yer alır; fakat sadece onları yansılamaz. Örneğin jeolojideki kıyametçi kuramlar, Tanrının keyfi biçimde her şeye kadir olduğuna ilişkin Protestan, özellikle de Kalvinci vurguya da bir şeyler borçludur. Bu tür kuramlar, Katolik ya da agnostik kişilerin değil, büyük ölçüde Protestan kişilerin elindeydi. Eğer bilim alanındaki gelişmeler, başka bir yerde ortaya çıkan gelişmelere koşutsa, bunun nedeni her iki taraftaki gelişmelerin, bu gelişmelere tekabül eden ekonomik ya da siyasal gelişmeler üzerinden birbirlerine

basit bir biçimde iliştirilebilir olması değildir.

Ancak, bu tür bağlantıların varlığını yadsımak da olanaksızdır. Ele aldığımız dönemde genel düşüncenin ana akımlarının, bilimin uzmanlaşmış alanında karşılıkları vardı; bilimlerle sanatlar ya da her ikisiyle siyasal-toplumsal tutumlar arasında bir koşutluk kurmamızı sağlayan da budur. Örneğin ‘klasizm’ ile ‘romantizm’ bilimlerde de vardı ve gördüğümüz gibi her biri insan toplumuna özgül bir yaklaşıma uygun düşmüşlerdir. Klasizmi (ya da zihinsel tutumuyla ifade edersek, Aydınlanmanın ussalcı, mekanik Newtoncu evreni), burjuva liberal bir ortamla eşitlemek, ya da romantizmi (ya da zihinsel tutumuyla ifade edersek ‘Doğa Felsefesi’ denen şeyi) burjuva liberalizminin düşmanlarıyla eşitlemek, meseleyi aşırı basitleştirmek olur; zaten bu eşitleme anlayışı, 1830’dan sonra tümüyle ortadan kalkmaktadır. Öte yandan bu eşitlemede belli bir gerçeklik payı da yok değildir. Modern sosyalizm gibi kuramların ortaya çıkmasına kadar, devrimci düşünce ussalcı düşünceye sıkı sıkıya bağlıydı (13. Bölümle karşılaştım); fizik, kimya ve astronomi gibi bilimler, İngiliz-Fransız liberalizmiyle birlikte yürüyordu. Örneğin II. Yıl’ın plebyan devrimcileri, Voltaire’den çok Rousseau’dan esinlenmişlerdi ve (idam edilen) Lavoisier ile Laplace’dan, sadece bu insanların eski rejimle olan ilişkileri nedeniyle değil, şair William Blake’i Newton’a şiddetle saldırmaya yönelten hemen hemen aynı nedenlerden dolayı şüphelenmişlerdi. [dn] Oysa ‘doğa tarihi’, kafa dengiydi; çünkü gerçek ve bozulmamış bir doğanın kendiliğindenliğine uzanan yolu temsil etmekteydi. Fransız Akademisi’ni kapatan Jakoben diktatörlük, *Jardin des Plantes’de* [dn] en az on iki araştırma kürsüsü kurmuştu. Aynı biçimde klasik liberalizmin zayıf olduğu (13. Bölümle karşılaştırın) Almanya’da, klasik ideolojiye rakip bir bilimsel ideoloji son derece yaygın biçimde bulunmaktaydı: ‘Doğa Felsefesi.’

‘Doğa felsefesi’ni hafifsemek kolaydır; çünkü haklı olarak bilim diye kabul ettiğimiz şeyle çeliştiği çok yan vardır. Kurgul ve sezgiseldir. Dünya ruhunun ya da yaşamın, bütün varlıkların birbirleriyle oluşturduğu gizemli organik birliğin ve Kartezyen açıklığın kesin niceliksel ölçümlerine gelmeyen daha pek çok şeyin peşindeydi. Aslına bakılırsa mekanik materyalizme, Newton’a, zaman zaman bizzat aklın kendisine apaçık başkaldırmaktaydı. Büyük Goethe, Tanrısal [çok değerli] zamanının büyük kısmını Newton’un optik kuramının yanlışlığını göstermek için harcamıştı; bunun için, renkleri aydınlık ve karanlık ilkelerinin etkileşimiyle açıklayamayan bir kuramdan duyduğu mutsuzluktan daha iyi bir nedeni de yoktu. Böyle bir yanılgının ise *Ecole Polytechnique’de* üzücü bir sürpriz yaratmaktan başka bir sonucu olmayacaktı; Almanlar, boğazına kadar gizemcilikle dolu kafası bulanık Kepler’i, anlaşılmaz biçimde *Doğa Felsefesi'nin Matematiksel İlkeleri'nin [Principia]*[dn] yetkin berraklığına tercih edeceklerdi. Lorenz Oken’in sözleri aslında bu anlama geliyordu:

“Tanrının eylemi ya da yaşamı; kendini sonsuz biçimde birlik ve ikilik içinde düşünmekten, sonsuz biçimde kendini ortaya çıkarmaktan; dışsal olarak kendini ikiye bölerken yine de aynı kalmaktan oluşur... Kutupluluk, dünyada 'görünen ilk güçtür... Nedensellik yasası, bir kutupluluk yasasıdır. Nedensellik, bir doğuş edimidir. Cinsiyet, köklerini dünyanın bu ilk hareketinden alır... O nedenle her şeyde iki süreç vardır: Biri bireyleştirici, dirimselleştirici, ötekiyse evrenselleştirici ve yıkıcı.” [6]

Gerçekten bu ne demek? Bertrand Russel’ın, bu tür kavramlarla iş gören Hegel’den hiçbir şey

anlayamaması, onsekizinci yüzyıl ussalcısının bu retorik sorusuna verdiği yanıta iyi bir örnek olabilir. Öte yandan Marx ile Engels'in doğa felsefesine borçlarını itiraf etmeleri [dn] onun salt bir laf kalabalığından ibaret görülemeyeceği konusunda bizi uyarmaktadır. Burada önemli olan, bu felsefenin iş görmüş olmasıdır. Sadece bilimsel çabalara kaynaklık etmekle kalmamış (Lorenz Oken, liberal Alman, *Bilim Kongresi'nin* kurucusu ve *İngiliz Bilim Geliştirme Derneği'nin* de esin kaynağı olmuştur), verimli sonuçlar da ortaya koymuştur. Biyolojideki hücre kuramı, morfolojinin, embriyolojinin, filolojinin önemli bir bölümü ve bütün bilimlerdeki tarih ve evrim öğesinin büyük bölümü, aslında ilhamını 'romantizm'den almıştır. Bilindiği gibi modern fizyolojinin kurucusu Claude Bernard'ın soğuk klasizmi, biyoloji gibi en gözde alanında bile 'romantizm'i tamamlamıştır. Öte yandan doğa filozoflarının elektrik ve manyetizm gibi gizemli konulardaki spekülasyonları, 'klasizm'in kalesi olmayı sürdüren fizik-kimya bilimlerinde bile ilerlemeler sağlamıştır. Kafası bulanık biri olan Schelling'in tilmizi Kopenhaglı Hans Christain Orsted, 1820'de elektrik akımının manyetik etkilerini ortaya koyarak bu ikisi arasındaki bağlantıyı buldu. Aslında bilime bu iki yaklaşım tarzı birbirine karışmıştı. Fakat, düşüncesinin her iki yaklaşımdan gelen, bileşik entelektüel kökenlerinin farkında olan Marx'da bile tam olarak birbirleriyle birleşmediler. Bir bütün olarak alındığında 'romantik' yaklaşım, yeni düşünceler ve hareket noktaları için bir uyarıcı işlevi gördü; ve ardından bir kez daha bilimlerin dışına itildi. Fakat bizim dönemimizde bu işlev, ihmal edilemez bir boyut taşımaktaydı.

Romantizmin bilimsel bakımdan yerine getirdiği uyarıcılık işlevini ihmal etmek olanaksız olduğu kadar, romantizmin en saçma ve yanlış düşüncelerini birer olgu ve tarihsel güç gözüyle gören fikirler ve görüşler tarihçisi için daha da olanaksızdır. Goethe, Hegel ve genç Marx gibi zihinsel çapları son derece büyük olan insanları bunca etkilemiş bir hareketi bir kalemde silemeyiz. Olsa olsa, bilimde ve toplumda yadsınamaz muazzam başarılar gerçekleştirmiş olan, ama darlıkları ve sınırları iki devrim döneminde giderek daha fazla ortaya çıkan 'klasik' onsekizinci yüzyıl İngiliz-Fransız dünya görüşünden duyulan bu derin tatminsizliği anlamaya çalışabiliriz. Bu sınırların farkına varmak ve çözümlemeden çok sezgiye başvurarak daha doyurucu bir dünya manzarası oluşturmayı mümkün kılabilecek terimler aramak, onu edimsel olarak gerçekleştirmek anlamına gelmiyordu. Ne de doğa filozoflarının ortaya koyduğu evrimsel, karşılıklı ilişkili, diyalektik evren görüşleri birer kanıt, hatta yeterli formül düzeyindeydi. Ancak —hatta fizik bilimler konusunda bile— gerçek sorunları yansıttılar ve bilimler dünyasında ortaya çıkacak ve bizlerin modern bilimsel evrenini oluşturacak olan dönüşüm ve ilerlemelerin ipuçlarını verdiler. Yine kendi yollarında, insan yaşamında değişmedik hiçbir yan bırakmayan çifte devrimin etkisini yansıttılar.

16. Sonuç: 1848'e Doğru

"Yoksulluk ve proletarya, modern devletlerin organizmalarından kaynaklanan irinli yaralardır. İyileştirilebilirler mi? Komünist doktorlar, mevcut organizmanın tümüyle yok edilmesini, imhasını önermektedirler... Kesin olan bir şey varsa o da, eğer bu adamlar harekete geçecek gücü kendilerinde bulurlarsa, bu siyasal değil toplumsal bir devrim; bütün mülkiyete karşı bir savaş, tam bir anarşi olacağıdır. Bu durum yeni ulus devletlerin kurulmasına yol açabilir mi, yol açarsa bu hangi ahlaki ve toplumsal temeller üzerinde olacaktır? Geleceğin örtüsünü üzerinden kim kaldıracak? Rusya'nın burada oynayacağı rol ne olacaktır? "Kenara oturup rüzgârın çıkmasını beklerim" der bir Rus-atasözü."

- Haxthausen, Studien über… Russland(1847) [1]

I

İşe, 1789'da dünyanın içinde bulunduğu durumu araştırmakla başlamıştık. Şimdi, bu tarihe dek bilinen en devrimci yarıyüzyılın sonuna, yaklaşık elli yıllık bir döneme göz atarak araştırmamızı sona erdirelim.

Bu, her şeyin 'en' olduğu bir çağdı. Bu sayma ve hesaplama çağının, bilinen dünyanın her yanını kaydetmeye çalışırken hazırladığı sayısız yeni istatistiğe [dn] bakarak, haklı olarak neredeyse ölçülebilir her niceliğin öncekinden daha büyük (ya da küçük) olduğu sonucuna varılabilir. Dünyanın, bilinen, haritası çıkartılmış, iletişim kurulabilir bölgesi, öncesinden çok daha büyük, iletişim de inanılmaz ölçüde daha hızlıydı. Dünya nüfusu, öncekinden daha büyüktü; hatta pek çok örnekte bütün beklentileri ve yapılan tahminleri aşmaktaydı. Dev büyüklükteki kentlerin sayısı durmadan artıyordu. Endüstri üretimi astronomik rakamlara tırmanmıştı: 1840'larda yeraltından 640 milyon ton kömür çıkartıldı. 1780'den sonra dört kat artarak yaklaşık 800 milyon sterlinlik bir değere ulaşan uluslararası ticarette ve daha az sağlam ve istikrarlı bir görünüm arz eden tedavüldeki para birimlerinde telaffuz edilen olağanüstü rakamlarsa, bütün bu saydıklarımızı geride bırakmaktaydı.

Bilim, hiçbir zaman bu denli başarılı olmamış, bilgi bu denli geniş bir alana yayılmamıştı. Dört bini aşkın gazete, dünya yurttaşlarına haber ulaştırmaktaydı ve her yıl sadece İngiltere, Fransa, Almanya ve ABD'de yayımlanan sayısız kitap, beş rakamlı sayılarla ifade edilecek düzeylere varmıştı. İnsanın icat gücü, her yıl daha da göz kamaştırıcı seviyelere çıkıyordu. Argand lambası (1782-84), yüzey aydınlatmasında âdeta bir devrim gerçekleştirmişti; gazhane olarak bilinen dev laboratuvarlar, ürünlerini, deniz altına döşenen borular vasıtasıyla göndermeye ve fabrikaları [dn], çok geçmeden de Avrupa'nın kentlerini aydınlatmaya başladı (Londra 1807'den, Dublin 1818'den sonra, Paris 1819'dan itibaren, hatta Sydney bile 1841'de aydınlatılmaya başlandı). Elektrik arkıyla aydınlanma çoktandır bilinmekteydi. Londralı profesör Wheatstone, deniz altına döşenen bir elektrikli telgraf yoluyla İngiltere'yi Fransa'ya bağlamayı planlamaktaydı. Bir yılda (1845), İngiliz Krallığı'nın demiryollarından kırk sekiz milyon yolcu gelip geçti. İnsanlar, İngiltere'de üç bin millik (1846) —1850'den önce bu rakam altı bin mili aşmıştı—, ABD'deyse dokuz bin millik yolu bir çırpıda alabiliyorlardı. Düzenli sefer yapan buharlı gemiler, çoktandır Avrupa'yı Amerika'ya ve Hint Okyanusu'na bağlamıştı.

Bütün bu zaferlerin istatistiklere geçirilmek istenmeyen karanlık bir yanı da vardı kuşkusuz. Bugün

çok az sayıda insanın yadsıyabileceği, Manchester'ın isli, zalim ve pis arka sokaklarının da her gün kanıtladığı gibi, Endüstri Devrimi'nin insanın yaşadığı en çirkin dünyayı yarattığı gerçeğini niceliksel olarak ifade etmeye kim kalkabilirdi ki? Ya da görülmemiş sayıda insanı, kadınlı erkekli yurtlarından koparan ve çağlarının güvenliklerinden yoksun bırakan belki de bu en mutsuz dünyayı kim sayılara dökmek isterdi? Buna karşın, "engelsiz işleyen ticaretin bir yandan uygarlığa öte yandan barışa yol açacağına, insanlığı daha mutlu, akıllı ve iyi yapacağına" içtenlikle ve kararlılıkla inanmış olan 1840'ların ilerleme yanlılarını bağışlayabiliriz. "Efendiler" demişti Lord Palmerston, yılların en karası olan 1842'de pembe gözlükler takarak yaptığı konuşmada, "bu, Tanrının takdiridir."[2]

Kimse, yoksulluğun olağanüstü boyutlarda olduğunu yadsıyamazdı; üstelik, zamanla yoksulluğun daha da artıp derinleştiğini ileri sürenler de oldu. Ne var ki, endüstrinin ve bilimin zaferini ölçmekte her zaman kullanılan ölçütlere göre ele alındığında, en ümitsiz ussal gözlemciler bile, maddi koşulların geçmişten, hatta bugünün endüstrileşmemiş ülkelerinden daha kötü olduğunu söyleyebilir miydi? Hayır. Çalışan yoksulların maddi durumlarının, karanlık çağlardan daha iyi olmadığı, zaman zaman anısı hâlâ belleklerde canlılığını koruyan dönemlerden bile kötü olduğu, son derece sert bir suçlama olurdu. İlerleme yanlıları, bunun yeni burjuva toplumunun işleyişinden değil, tersine eski feodalizmin, monarşinin ve aristokrasinin hâlâ serbest girişimin yoluna engeller çıkarmasından kaynaklandığını ileri sürerek bu eleştirileri savuşturmaya çalıştılar. Yeni sosyalistlerse, bu durumun tam da mevcut sistemin işleyişinden kaynaklandığını öne sürmekteydiler. Birileri, sorunun kapitalizm çerçevesinde çözümleneceğini, diğerleriyse bunun mümkün olmadığını ileri sürmekteydi; ama her iki taraf da haklı olarak, insan yaşamını, insanın doğanın güçleri üzerinde kurduğu denetime eş bir maddi iyileşmenin beklediğine inanmaktaydı.

Ne var ki, 1840'ların dünyasının toplumsal ve siyasal yapısını çözümlemeye kalktığımızda, 'en'li ifadeleri bir yana bırakıp yerine ılımlı cümleler kullanmak durumundayız. Tarımın çoktandır küçük bir azınlığın işi durumuna geldiği ve ilk kez 1851 nüfus sayımında görüldüğü gibi, kent nüfusunun kırsal nüfusu aşma noktasına dayandığı birkaç bölge —özellikle İngiltere— dışında, dünyamız sakinlerinin büyük bölümü hâlâ köylüydü. Uluslararası köle ticareti, resmen 1815'te ve fiili olarak İngiliz sömürgelerinde 1834'te, özgürlüğünü ilan eden İspanya ve Fransız sömürgelerindeyse Fransız Devrimi sırasında ve sonrasında kaldırıldığından, köylüler arasında köle olanların sayısı çok azdı. Ancak İngiltere'ye ait olmayan bazı adalar dışında Batı Hint Adaları, artık yasal bakımdan tarımın özgür olarak yapıldığı yerler olmakla birlikte, tam da endüstrideki ve ticaretteki mal ve insan ticaretinin önündeki bütün kısıtlamalarla çelişerek ilerleme tarafından uyardan kölelik, bölgenin iki büyük kalesini oluşturan Brezilya ve Güney ABD'de sayısal olarak genişlemekteydi ve resmi yasaklar, köle ticaretini daha kârlı hale getirmekteydi. Güney Amerika'da bir tarım işçisinin yaklaşık fiyatı 1795'te 300 dolardı; oysa 1860'ta 1200 ile 1800 dolara çıktı;[3] ABD'de köle sayısı 1790'da 700.000'den, 1840'ta 2.500.000'e ve 1850'de de 3.200.000'e yükseldi. Köleler hâlâ Afrika'dan getirilmekteydi, ama ABD'nin sınır eyaletlerinde olduğu gibi, hızla genişlemekte olan pamuk kuşağına satılmak üzere köle üretildiği de oluyordu.

Öte yandan 'sözleşmeli emek' gibi çoktandır var olan yarı köleci sistemler, Hindistan'dan Hint Okyanusu'na ve Batı Hint Adaları'na kadar yayılmaktaydı.

Her ne kadar, Sicilya ve Endülüs gibi üretimin geleneksel olarak latifundialarda yapıldığı yerlerde kır yoksullarının fiili durumları üzerinde hemen hiçbir etkisi olmamışsa da, serflik ya da

köylülerin toprağa yasal bağlılıkları Avrupa'nın bir bölümünde kaldırılmıştı. Ancak, başlangıçta gösterdiği sayısal artışın ardından, 1811'den sonra on, on bir milyon erkek nüfusla sınırlı kalmış (yani görece terimlerle gerilemiş) olmasına rağmen, Rusya, Avrupa'nın serfliğin hüküm sürdüğü başlıca kalelerinden biri olarak kaldı. [dn] Buna karşın, her geçen gün ekonomik bakımdan kazançlı olmadığı anlaşıldıkça ve özellikle 1840'lardan sonra sayıları giderek artan köylü isyanları yüzünden, (köle tarımından farklı olarak) serfe dayalı tarımın gerilediği kesindi. En büyük serf ayaklanması, 1848 devriminin yol açacağı genel özgürleşmenin bir tür peşrevi niteliği taşıyan 1846'daki Avusturya Galiçyası'ndaki başkaldırıydı. Fakat köylülerin huzursuzluğu Rusya'da bile 1826-34 arasında 148, 1835-44 arasında 216, 1844-54 arasında da 348 ayaklanmayla kendini gösterdi ve 1861'de serfliğin kaldırılmasından hemen önceki yıllarda 474 ayaklanmayla doruğuna vardı.[5]

Toplumsal piramidin öteki ucunu oluşturan toprak aristokrasisinin durumunda, Fransa gibi doğrudan köylü devrimlerinin yaşandığı ülkeler dışında, akla gelebilecek olandan daha az değişiklik yaşandı. Kuşkusuz şimdi, (Rothschildler gibi malikânelerini yüksek sınıflar arasında bir nişan gibi taşıyanlar dışında) toprak sahiplerinin en zenginler arasında yer almadığı ülkeler vardı. Ne var ki, 1840'larda İngiltere'de bile ellerinde en fazla zenginlik bulunanlar, kesinlikle hâlâ asilzadelerdi. Güney ABD'deyse pamuk üreticileri, Walter Scott'dan, şövalyelikten, 'romantizm'den ve üzerlerinden semirdikleri zencilere, yağlı domuz ve mısırla beslenmiş ensesi kalın püriten çiftçilere hemen hiçbir şey ifade etmeyen diğer kavramlardan esinlenerek, taşrada kendileri için aristokrat bir toplum karikatürü yaratmışlardı. Elbette bu aristokrat katılık, ardında bir değişimi gizlemekteydi: Soylular, küçümsenen burjuvazinin endüstrisine, hisse senetlerine, menkul değerlerine giderek daha bağımlı hale gelmekteydi.

Kuşkusuz 'orta sınıflar'ın da sayısı hızla artıyordu, ama gene de sayısal olarak ağır basmıyorlardı. 1801'de İngiltere'de bir yılda 150 sterlinin üstünde vergi ödeyen 100.000 mükellef vardı; dönemimizin sonlarında bu rakam 340.000 dolaylarında olabilir; [6] aileleriyle birlikte, 21 milyonluk toplam nüfusun (1851) bir buçuk milyonunu orta sınıfların oluşturduğu söylenebilir. [dn] Orta sınıfların standartlarını ve yaşam tarzlarını izlemeye çalışanların sayısının çok daha büyük olması doğaldır. Ama bunlar çok zengin kişiler değildi; iyimser bir tahminle[dn], yılda 5000 sterlinin üzerinde kazananların sayısı —aristokrasi dahil— 4000 civarındaydı ve bu rakam, İngiltere'de caddeleri süsleyen yaklaşık 7579 özel fayton (ve bunların sürücüsü) bulunduğu düşünülürse, uygundu. Diğer ülkelerdeki 'orta sınıflar'ın oranının bundan çok daha büyük olmadığını, hatta daha da küçük olduğunu varsayabiliriz.

Fabrikalarda, madenlerde, demiryollarında vs. çalışan işçi sınıfının hepsinden daha büyük bir hızla büyümesi doğaldı. Buna karşın, İngiltere dışında işçi sınıfının sayısı en iyi durumda milyonlarla değil, yüz binlerle ölçülmekteydi. Dünyanın toplam nüfusuyla karşılaştırıldığında, sayısı hâlâ dikkate alınmayacak boyutlardaydı ve nereden bakılsa —yine İngiltere ve küçük bir çevre dışında— örgütsüzdü. Ne var ki, daha önce de gördüğümüz gibi, büyüklüğüne ve başarılarına oranla siyasal önemi muazzamdı.

1840'larla birlikte dünyanın siyasal yapısı da önemli ölçüde değişti; ancak bu değişiklik, iyimser ve ümitli (ya da kötümser) bir gözlemcinin 1800'de tahmin edebileceğinden çok daha gerideydi. Amerika kıtası dışında, monarşi hâlâ en ortak devlet yönetimi biçimiydi; hatta en büyük ülkelerden

biri (Brezilya), bir imparatorluktu; ötekiyse (Meksika), 1822'den 1833'e kadar General Iturbide (I. Augustin) yönetiminde en azından imparatorluk sıfatı almış bir ülkeydi. Fransa dahil, çeşitli Avrupa krallıklarının artık anayasal monarşiler olarak betimlenebilecekleri doğru olmakla birlikte, Atlas Okyanusu'nun doğu kıyısı boyunca uzanan rejimler dışında her yere hâlâ monarşi egemendi. Yine 1840'larda (Belçika, Sırbistan, Yunanistan ve Latin Amerika devletleri gibi) devrimin ürünü çok sayıda yeni devletin ortaya çıktığı doğrudur. Ancak, her ne kadar Belçika (geçerken belirtelim, büyük oranda komşusu Fransa'nın dümen suyunda gittiğinden[dn]) önemli bir endüstriyel güç olmakla birlikte, devrimin yarattığı devletler arasında en önemlisi, 1789'da bile var olan ABD idi. ABD'nin iki büyük avantajı vardı: Pasifik'in bu büyük kıtasına hâkim olabilecek ya da olmayı isteyecek güçlü bir komşu ya da rakip bir güç bulunmuyordu (Fransa, 1803'de 'Louisiana Satış Anlaşması'yla ABD kadar büyük bir bölgeyi satmıştı); ikinci olaraksa, olağanüstü büyük bir hızla ekonomik büyüme gösteriyordu. Birinci avantajı, Portekiz'den barışçıl yollarla ayrılan ve bir kuşak süren bir savaşın İspanyol Amerikası'nda yarattığı parçalanmadan böylelikle kurtulan Brezilya da paylaşmaktaydı; fakat Brezilya'nın zenginlik kaynakları neredeyse hiç kullanılamadı.

Yine de büyük değişiklikler olmuştu. Bunun yanında, yaklaşık 1830'dan itibaren bu değişikliklerin ivmesinde gözler görülür bir yükselme oldu. 1830 devrimi, ılımlı liberal orta sınıf anayasalarını (anti-demokratik olmakla birlikte aynı oranda anti-aristokrat), Batı Avrupa'nın belli başlı devletlerinin yaşamına soktu. Hiç kuşkusuz ılımlı orta sınıf emellerinin ötesine geçecek bir kitle devriminden duyulan korkunun dayattığı bazı ödünler söz konusuydu. İngiltere'de olduğu gibi, toprak sahibi sınıfların büyük oranda, Fransa'da olduğu gibi de yeni —özellikle en dinamik endüstriyel— orta sınıfların geniş kesimlerinin daha az oranda temsil edilmelerine göz yumuldu. Ancak bunlar, siyasi dengeyi kesinlikle orta sınıflara doğru eğen ödünlerdi. Önemsenebilecek bütün konularda, İngiliz sanayiciler 1832'den sonra istediklerini, elde ettiler; tahıl yasasını kaldırma gücü, Faydacıların cumhuriyetçi ve kilise karşıtı daha aşırı önerilerinden vazgeçmelerinin bedeliydi. Batı Avrupa'da (demokratik radikalliğin değilse bile) orta sınıf liberalizminin üstün geldiğinden kuşku duyulamaz. Onun başlıca hasımları —İngiltere'de muhafazakârlar, başka yerlerde genellikle Katolik Kilisesi'nin etrafında toplananlar, savunmadaydılar ve bunu da biliyorlardı.

Ancak, radikal demokrasi bile büyük ilerlemeler kaydetmişti. Tereddütlerle ve düşmanlıkla geçen elli yıldan sonra, ABD'de, sınır bölgelerinde yaşayanların ve çiftçilerin baskısı sonunda, Başkan Andrew Jackson döneminde (1829-37), yani Avrupa devriminin yeniden ivme kazandığı dönemle kabaca aynı dönemde, radikal demokrasi dayatıldı. Ele aldığımız dönemin tam da sonunda (1847) İsviçre'de radikallerle Katolikler arasındaki iç savaş, radikal demokrasiyi bu ülkeye de getirdi. Fakat ılımlı orta sınıf liberalleri arasında çok az kişi, henüz esas olarak solcu devrimciler tarafından savunulan ve en iyi durumda dağlık, çalılık arazilerde yaşayan kaba saba küçük üreticilere ve tüccarlara uydurulan bu yönetim sisteminin, bir gün kapitalizmin niteleyici siyasal çerçevesi-haline geleceğini ve 1840'larda tam da onu savunmuş olan insanların bu kez saldırılarına karşı savunulmak durumunda olunacağını düşünmekteydi.

Sadece uluslararası politikada, görünüşe göre toptan ve neredeyse koşulsuz bir devrim söz konusuydu. 1840'ların dünyası, siyasal olsun ekonomik olsun, tamamen Avrupalı güçlerce belirlenmekte ve büyümekte olan ABD tarafından da tamamlanmaktaydı. 1839-42 Afyon Savaşı, Avrupalı olmayan ve varlığını hâlâ sürdürmekte olan tek büyük gücün, Çin İmparatorluğu'nun, batının askeri ve ekonomik saldırganlığı karşısında çaresiz kaldığına tanık oldu. Bu andan sonra, beraberinde

ticareti ve İncil'i de getiren batının savaş gemilerinin ve askeri birliklerinin önünde hiçbir şeyin tutunamayacağı anlaşıldı. Batının bu genel egemenliği içinde, İngiltere, herkesten daha fazla savaş gemisine, ticarete ve İncil'e sahip olması sayesinde en yüksek yerde bulunmaktaydı. İngiltere'nin üstünlüğü öylesine mutlaktı ki, üstünlüğünü yürütmek için neredeyse hiç siyasi denetime ihtiyaç duymuyordu. İngiltere'nin lütuf gösterdikleri dışında, geride başka hiçbir sömürgeci güç, dolayısıyla rakip kalmamıştı. Cezayir'de, Akdeniz'in öteki yakasında yeniden canlanma sürecine girmekle birlikte, Fransa İmparatorluğu, oraya buraya dağılmış birkaç küçük adayla ve ticaret karakoluyla yetinmek zorunda kaldı. İngiltere'nin yeni antreposu Singapur'un bakışları altında Endonezya'da yeniden dirilen Hollanda, artık rekabet edecek güçten yoksundu; İspanyollar, Küba ile Filipinleri ellerinde tuttular ve Afrika'da da birkaç belirsiz hak iddiasında bulundular. İngiliz ticareti, İspanyol sömürgesi Küba'da ve Hindistan'daki sömürgelerinde olduğu gibi, bağımsız Arjantin, Brezilya ve Güney ABD'yi de egemenliğine aldı. İngiliz yatırımcılarının, Kuzey ABD'de, daha doğrusu ekonomik gelişmenin ortaya çıktığı yerlerde de güçlü çıkarları vardı. Bütün dünya tarihinde tek başına hiçbir güç, ondokuzuncu yüzyıl ortasındaki İngiltere gibi bir dünya hegemonyası kurmuş değildi; çünkü geçmişin en büyük imparatorlukları ya da hegemonyaları bile —Çinliler, Muhammed'in taraftarları, Romalılar— ancak bölgesel güçlerdi. O tarihten sonra tek başına bir güç, buna benzer bir hegemonyayı yeniden kurmayı asla başaramadığı gibi, öngörülebilir bir gelecekte de böyle bir şey olası görünmemektedir; çünkü o zamandan beri hiçbir devlet, tek başına 'dünyanın atölyesi' olma iddiasında bulunamamıştır.

Buna rağmen, İngiltere'yi gelecekte bekleyen gerileme de, kendini bu tarihlerde göstermeye başladı. Daha 1830'larda ve 1840'larda de Tocqueville ve Haxthausen gibi zeki gözlemciler, ABD ile Rusya'nın büyüklüklerinin ve potansiyel kaynaklarının, sonunda onları dünyanın iki büyük devi yapabileceğini görmüşlerdi; Avrupa'daysa Almanya (Frederick Engels'in 1844'te öngördüğü gibi) çok geçmeden eşit şartlarda rekabet edecek bir hale gelecekti. İngiliz ve başka devlet adamlarının şüphelerini yatıştıracak kadar açık olmamakla birlikte, bir tek Fransa'nın uluslararası hegemonya mücadelesinden çekildiği kesindi.

Özetle, 1840'ların dünyasında bir dengenin varlığından söz edilemezdi. Geçen yarım yüzyıl içerisinde serbest kalan ekonomik, teknik ve toplumsal değişim güçlerinin tarihte bir benzeri daha yoktu; en yüzeysel gözlemci için bile geri döndürülmeleri mümkün değildi. Öte taraftan bu değişikliklerin kurumsal sonuçları, henüz oldukça gösterişsizdi. Örneğin, tıpkı İngiltere'nin sonsuza dek tek endüstrileşmiş ülke olarak kalamayacağı ne kadar kaçınılmazsa, yasal kölelik ve serfliğin (yeni ekonominin henüz giremediği uzak topraklardaki kalıntılar dışında) er ya da geç kalkması da o denli kaçınılmazdı. Statüyü, nüfuzu, hatta siyasal gücü elde tutmak için bulunacak siyasal ödünler ve formüller ne olursa olsun, toprak sahibi aristokrasinin ve mutlak monarşilerin, güçlü bir burjuvazinin ortaya çıktığı bütün ülkelerde geri çekilmek zorunda kalması kaçınılmazdı. Üstelik, Fransız Devrimi'nin büyük mirası, yani kitlelere aşılanan siyasal bilinç ve kalıcı siyasal eylemlilik, er geç siyasal yaşamda biçimsel bir rol üstlenmeleri anlamına geliyordu. 1830'dan sonra toplumsal değişimin dikkate değer biçimde hızlandığı ve dünya devrimci hareketinin canlandığı bilinirken, —kesin kurumsal doğaları ne olursa olsun— değişikliklerin yapılmasının uzun süre geciktirilemeyeceği de ortadaydı. [dn]

Bütün bunlar, 1840'ların insanlarına, değişikliğin yakın olduğu bilincini vermek için yeterliydi. Fakat bu, Avrupa'nın her yanında geniş çapta hissedilmiş olan, bir toplumsal devrimin yaklaşmakta

olduğu bilincini açıklamaya yetmez. Bu bilincin, onu en açık biçimde dile getirmiş devrimcilerle sınırlı olmadığı gibi, yoksul kitlelerden duydukları korku, toplumsal değişim dönemlerinde hiçbir zaman yüzeyi fazla aşmamış hâkim sınıflarla da sınırlı kalmaması oldukça anlamlıdır. Yoksullar da onu hissediyordu. Halkın okuryazar tabakası bu bilinci dile getirdi. 1847'deki açlık sırasında, Hollanda'dan geçen Alman göçmenlerin duygularını aktarırken, "Durumdan haberdar herkes", diyordu Amerika'nın Amsterdam konsolosu, "bugünkü bunalımın, günün olaylarıyla derin biçimde iç içe geçtiğini dile getirmektedir"; öyle ki söz konusu bunalım, er geç işlerin mevcut durumuna bir çözüm getireceğini düşündükleri büyük devrimin başlangıcından başka bir şey değildi.[7]

Bunun nedeni şuydu: Eski toplumdan kalan şeylerin yol açtığı bunalımla, yeni toplumun bunalımı çakışıyor gibi görünüyordu. 1840'lara dönüp bakıldığında, kapitalizmin son bunalımının yakın olduğunu öngören sosyalistlerin, beklentilerini gerçekçi ihtimallerle karıştıran hayalciler olduklarını düşünmek kolaydır. Çünkü, gerçekte kapitalizm yıkılmadı; tersine en hızlı ve rakipsiz bir genişleme ve zafer dönemine girdi. Ne var ki, 1830'lar ve 40'larda bu yeni ekonominin, gittikçe daha devrimci yöntemler kullanarak daha çok ve nitelikli mal üretme gücüyle birlikte güçlüklerinin üstesinden gelebileceği henüz o kadar açık değildi. Pek çok kapitalizm kuramcısı, ekonomiyi ileri iten güdüleyici gücün yavaşlayacağı 'durgunluk durumu' ihtimaliyle meşguldü ve bu durumun, (onsekizinci yüzyılın ve hemen sonraki dönemin kuramcılarından farklı olarak) salt kuramsal bir olasılık olmanın ötesinde yakında gerçekleşeceğine inanıyorlardı. Yeni ekonominin kuramcılarının kafasında, ekonominin geleceğiyle ilgili iki olasılık vardı.

Fransa'da, yüksek para piyasasının ve ağır endüstrinin kaptanları olacak kimseler (Saint-Simoncular), 1830'larda, endüstri toplumuna giden en iyi yolun sosyalizm mi yoksa kapitalizm mi olacağına henüz karar verememişlerdi. ABD'de, bireyci yayılmanın peygamberi olarak ölümsüzleştirilecek olan Horace Greeley gibi kişiler ("Batıya git, genç adam" sözü ona aittir), 1840'larda, bugün 'Amerikancılık' olduğu düşünülen şeye hiç uygun düşmeyen *kibbuzvari* komünler olan Fourierci 'Falanks'ları kuran ve bunların erdemlerini yere göğe sığdıramayan, ütopyacı sosyalizmin taraftarıydılar. İşadamlarının çoğunluğuysa umutsuz durumdaydı. Geriye bakıldığında, John Bright gibi Quaker işadamlarının ve Lancashirelı başarılı pamuklu kumaş imalatçılarının, gelişmelerinin en dinamik olduğu bir dönemde, salt gümrük tarifelerini kaldırabilmek için genel bir siyasi lokavt ilan ederek ülkelerini kargaşaya, açlığa ve hengameye sürüklemeye hazırlanabilecekleri bugün anlaşılır bir şey gibi görünmeyebilir.[8] Ne var ki, korkunç 1841-42 yıllarında, endüstrinin sadece birtakım sıkıntılarla ve kayıplarla değil, eğer ilerlemesi önündeki engeller derhal kaldırılmazsa genel bir boğulma tehlikesiyle karşı karşıya olduğu, bütün kafası çalışan kapitalistler için gayet açık bir durumdu.

Ortalama insanlar içinse sorun daha da basitti. Gördüğümüz gibi, Batı ve Orta Avrupa'nın imalat bölgelerinde ve büyük kentlerinde içinde bulundukları durum, onları kaçınılmaz olarak toplumsal devrime doğru sürüklemekteydi, içinde yaşadıkları bu acımasız dünyanın zenginlerine ve kodamanlarına karşı duydukları nefretle, yeni ve daha bir iyi dünya hayalleri, aralarından sadece bazıları, özellikle de İngiltere ve Fransa'da olanlar bu hedefin bilincine sahipse de, çaresizliklerini kör bir çaresizlik olmaktan çıkartıp onlara bir amaç verdi. Örgütlenmeleri ya da toplu eylem olanakları, onlara güç verdi. Fransız Devrimi'nin sağladığı bu büyük bilinç, sıradan insanlara adaletsizliklere uysalca boyun eğmemeleri gerektiğini öğretti: "Milletler daha önce hiçbir şey bilmiyordu; halk, kralların yeryüzündeki tanrılar olduklarını, ne eylerlerse güzel eylediklerini

söylemeye mecbur olduğunu düşünüyordu. Bugünkü değişiklikle insanları yönetmek çok daha zor olacak."[9]

Avrupa'ya musallat olan bu korku, yalnızca Lancashire'daki ya da Kuzey Fransa'daki fabrika sahiplerini değil, Almanya'nın taşralarındaki memurları, Roma'daki rahipleri ve her yerdeki profesörleri etkisi altına alan, proletarya korkusu, 'komünizm' hayaletiydi. Ve bu haklı bir korkuydu. Çünkü 1848'in ilk aylarında patlak veren devrimler, sadece bütün toplumsal sınıfları kapsaması ve seferber etmesi anlamında bir toplumsal devrim değildi. Kelimenin tam anlamıyla, Batı ve Orta Avrupa kentlerindeki —özellikle başkentlerdeki— çalışan yoksulların ayaklanmasıydı. Palermo'dan Rus sınırına kadar bütün eski rejimleri deviren güç, onların, neredeyse yalnızca onların gücüydü. Tozun dumanın yatışmasıyla, yıkıntıların üzerinde işçiler —Fransa'da gerçekten sosyalist işçiler— görüldü; sadece ekmek ve iş değil, yeni bir devlet ve yeni bir toplum istiyorlardı.

Çalışan yoksullar ayağa kalkarken, giderek zayıflayan ve modası geçen Avrupa'nın eski rejimleri, zenginlerin ve nüfuzluların dünyasındaki bunalımı derinleştirdi. Kendi başlarına bunlar, fazla öneme sahip olaylar değildi. Farklı bir zamanda ya da hâkim sınıfların farklı kesimlerine, rakipleriyle olan çekişmelerini barışçıl bir biçimde halletme olanağı veren bir sistemde ortaya çıksalardı, bir devrime yol açmaz, Rusya'da Çarın düşmesine neden olan onsekizinci yüzyılın saray hizipleri arasındaki hırgürlerden ibaret kalabilirlerdi. Örneğin İngiltere'de ve Belçika'da, tarımcılarla sanayiciler arasında ve her birinin de kendi arasında bir yığın çatışma yaşanmaktaydı. Fakat 1830-32'deki dönüşümlerin, iktidar konusunu sanayicilerden yana karara bağladığı; buna karşın siyasal Statükonun, bir devrim tehlikesi göze alınmadan dondurulamayacağı ve maliyeti ne olursa olsun bundan kaçınılması gerektiği açıkça anlaşılmıştı. Bunun sonucunda, özgür ticaretten yana İngiliz sanayicileriyle, korumadan yana tarımdaki hâkim sınıflar arasında Tahıl Yasaları konusunda patlak veren sert mücadele, genel oy hakkı gibi bir tehdit karşısında bütün hâkim sınıfların oluşturduğu birliği bir an olsun tehlikeye atmadan, Çartist mayalanmanın ortasında sürdürülebildi ve taraflardan biri bu mücadeleyi kazasız belasız kazanabildi (1846). Belçika'da, 1847 seçimlerinde liberallerin Katolikler karşısında elde ettiği zafer, sanayicileri potansiyel devrimcilerin safından ayırdı ve 1848'de (seçmen sayısını iki katına çıkartan [dn]) özenle hazırlanmış bir seçim yasasıyla alt orta sınıfın yaşamsal öneme sahip kesimlerinin hoşnutsuzluğu giderildi. Çektiği sıkıntılar açısından Belçika (daha doğrusu Flanders), İrlanda dışında, Batı Avrupa'nın her yerinden çok daha kötü durumda olmasına karşın, burada bir 1848 devrimi yaşanmadı.

Fakat mutlakiyetçi Avrupa'da, 1815'de, liberal ya da ulusal bakımdan yapılan *bütün* değişiklikleri savuşturmakta siyasal rejimlerin gösterdiği katı tutum, en ılımlı muhaliflere bile statüko ya da devrim dışında hiçbir seçenek bırakmadı. Ayaklanmaya hazır olmasalar bile, geri döndürülemez bir toplumsal devrim yaşanmazsa, başkaları bir şeyler yapmazlarsa, kendileri hiçbir şey elde edemeyeceklerdi. 1815'de Avrupa'daki rejimler, er geç yıkılacaklardı; bunu kendileri de biliyordu. 'Tarihin kendilerine karşı olduğu'nu bilmek, dirençlerinin kolayca çökmesinden de anlaşıldığı gibi, direnme güçlerini kırmıştı. 1848'de devrimin —üstelik dışardaki devrimin— ilk hafif rüzgârıyla yıkılıverdiler. Fakat bu rüzgâr olmasaydı, gidecekleri yoktu. Öte yandan, tam tersine —Prusya ve Macar diyetlerinin, yöneticilerin başlarına bela olması; 1846'da 'liberal' (yani Papalık kurumunu bir, iki adım daha ondokuzuncu yüzyıla yaklaştırmaya istekli) bir Papanın seçilmesi, Bavyera'da kralın metreslerinden birinin küstürülmesi gibi— bu tür devletlerdeki görece küçük sürtüşmeler, büyük siyasal sarsıntılar halini alıverdi.

Teoride Louis Philippe'nin Fransası'nın, Britanya, Belçika, Hollanda ve İskandinavya ile aynı siyasal esnekliği göstermesi gerekirdi. Ama uygulamada öyle olmadı. Çünkü, Fransa'nın hâkim sınıfının —bankerlerin, maliyecilerin ve birkaç büyük sanayicinin—, orta sınıfın çıkarlarının yalnızca bir bölümünü temsil ettiği; üstelik, çeşitli yerleşik çıkar sahiplerinin yanında endüstrinin daha dinamik unsurlarının da bu hâkim sınıfın ekonomik politikasından hoşlanmadığı açık olmakla birlikte, 1789 Devrimi'nin anısı, reformun yolu üzerinde bir engel olarak duruyordu. Bu yüzden, yalnızca hoşnutsuz burjuvazi değil, siyasal açıdan tayin edici konumdaki özellikle (oy hakları sınırlandırılmış olmasına karşın 1846'da hükümete karşı oy kullanmış olan) Parisli alt orta sınıflar da muhalefetin saflarını oluşturmaktaydı. Dolayısıyla oy hakkının genişletilmesi, Cumhuriyetçi olarak kalacak radikallerin sırf resmi yasaklardan ötürü potansiyel Jakobenler haline gelmelerine neden olabilirdi. Bu yüzden Louis Philippe'in başbakanı tarihçi Guizot (1840-48), rejimin toplumsal temelinin genişlemesi işini, siyasal yaşama girmek için gereken mülk sahibi olma koşuluna sahip yurttaşların sayısını otomatik olarak artıracak olan ekonomik gelişme sürecine bırakmayı tercih etti. Gerçekten de öyle oldu. Seçmen sayısı, 1831'de 166.000'den 1846'da 241.000'e yükseldi. Fakat bu gelişme, rejimin toplumsal temelini yeterince genişletmedi. Jakoben cumhuriyetten duyulan korku, Fransa'nın siyasal yapısını katılaştırdı, dolayısıyla Fransa'daki siyasal durum giderek gergin bir hal aldı. Akşam yemeğinden sonra halka açık konuşmalarla yürütülen siyasal kampanyaların İngiltere'nin koşullarında hiçbir zararı olmayabilirdi, oysa Fransa'da bu, devrime davetiye çıkarmak demekti.

Çünkü, Avrupa'nın hâkim sınıflarının siyasal yaşamda içine düştükleri diğer bunalımlar gibi Fransa'daki siyasal bunalım da toplumsal bir felaketle örtüşmekteydi: 1840'ların ortalarından itibaren bütün kıtayı silip süpüren büyük çöküntü. Çeşitli ürünlerde, özellikle patateste hasat alınamadı. İrlanda'da olduğu gibi bütün bir halk, Silezya'da ve Flanders'de buna yakını aç kaldı. [dn] Yiyecek fiyatları yükseldi. Endüstrideki çöküntü, işsizliği katladı; kentli çalışan yoksullar, tam da hayat pahalılığının roket gibi fırladığı bir sırada, bir lokma gelirlerinden de oldular. Durum, ülkeden ülkeye ve her bir ülkenin kendi içinde de değişmekteydi. Bununla birlikte, İrlandalılar ve Flamanlar gibi en sefil durumdaki halklarla taşradaki fabrikalarda çalışan işçilerin bir bölümü, siyasal bakımdan en toy olan kesimler arasındaydı; bu da, mevcut rejimler açısından bir talihti. Örneğin Fransa'nın Nord bölgesindeki pamuklu dokuma fabrikalarında çalışanlar, hırslarını, hükümetten ya da işverenlerden değil, sel gibi Kuzey Fransa'ya akan kendileri gibi umutsuz durumdaki Belçikalı göçmenlerden çıkardılar. Üstelik 1840'ların ortasında endüstride ve demiryolu yapımında yaşanan patlama, dünyanın en fazla endüstrileşmiş ülkesinde [İngiltere'de], hoşnutsuzlukları büyük ölçüde törpülemişti. 1846-48 kötü yıllar olmakla birlikte, 1841-42 kadar kötü değildi; dahası bu yıllar, gözle görülür biçimde yükselmekte olan ekonomik refahta sadece keskin bir inişten ibaretti. Fakat, Batı ve Orta Avrupa bir bütün olarak alındığında, 1846-48 felaketi evrenseldi ve her zaman geçinecek kadar kazanmış olan kitleler, gergin ve sabırsız bir ruh hali içindeydiler.

Böylelikle Avrupa'da bir ekonomik tufan, eski rejimlerin gözle görülür biçimde uğradıkları aşınmayla örtüştü. 1846'da Galiçya'daki köylü ayaklanması; aynı yıl 'liberal' bir papanın seçilmesi; 1847 sonlarında İsviçre'de radikallerle Katolikler arasında kopan ve radikallerin kazandığı iç savaş; 1848 başlarında Palermo'da, ayrılık yanlısı Sicilyalıların her zamanki ayaklanmalarından birini daha gerçekleştirmesi; bütün bunlar, rüzgârda sürüklenen birkaç saman parçası değil, yaklaşan fırtınanın habercileriydi. Bunu bilmeyen yoktu. Hangi ülkelere, hangi tarihlerde geleceği tam olarak bilinmemekle birlikte, tarihte pek az devrim herkes tarafından böylesine önceden tahmin

edilmiştir. Bütün bir kıta, elektrikli telgraf aracılığıyla devrim haberlerini neredeyse anında kentten kente iletmek üzere çoktan hazır, bekliyordu. Daha 1831'de Victor Hugo, henüz yeryüzünün derinliklerinden gelen ve Avrupa'daki her krallığı madenin ana ocağı Paris'ten dehlizlere doğru püskürtecek olan devrimin boğuk sesini duyduğunu yazmıştı. Devrim, 1848'de patladı.

Gerek konu gerekse konuyla ilgili yazın öylesine geniştir ki, hazırlanacak bir kaynakça, ne kadar seçici davranılmaya çalışılsa da sayfalan bulabilir. Okurun ilgisini çekebilecek her konudan söz etmek olanaksızdır. Pek çok konuda daha ileri okumalara kaynaklık edecek rehberler, Amerikan Tarih Derneği tarafindan hazırlanmıştır (Dönem dönem gözden geçirilen ***A Guide to Historical Literature).*** Oxford'taki hocalar da, öğrencilerin yararlanması için şu kitaplan çıkardılar: ***A Select list of works on Europe and Europe overseas 1715-1815,*** yayıma hazırlayan J. S. Bromley ve A. Goodwin (Oxford, ***1956) ve A select list of books on European history 1815-1914,*** yayıma hazırlayan Alan Bullock ve A. J. R Taylor (1957). Birincisi daha iyidir. Aşağıdaki işaretiyle belirtilmiş kitaplarda da ayrıca kaynakçalar önerilmektedir.

Bu dönemi ya da bir bölümünü kapsayan çok sayıda genel tarih dizisi bulunmaktadır. Birer tarih şaheseri olan George Lefebvre'nin iki ciltlik kitabını da içerdiklerinden, aralarında en önemlisi ***Peuples et Civilisations'***tır (Lefebvre, ****La Revolution Française*** (I. Cilt, 1789-93, İngilizce'de mevcuttur [1962]) ve ***Napoleon*** [1953]). F. Ponteil'in ***L'eveil des nationalites 1815-48'***i (1960), bugün de başvurulmaya değer bir kaynak olan G. Weill'in aynı başlığı taşıyan daha eski tarihli kitabının yerini almaktadır Aynı nitelikteki Amerikan tarih dizileri ***The Rise of Modern Europe,*** daha söylemsel ve coğrafi açıdan daha sınırlıdır. Bu dizinin mevcut kitaplan şunlardır: Crane Brinton, ***A decade of revolution 1789-99*** (1934); G. Bruun, ***Europe and the French Imperium (1938)*** ve F. B. Artz, ***Reaction and Revolution 1814-32*** (1934). Kaynakçası bakımından bu diziler arasında en yararlı olanı, öğrenciler için hazırlanmış ve dönem dönem güncelleştirilen Clio'dur (Burada özellikle güncel tarihsel tartışmaları özetleyen bölümlere dikkat ediniz). Bu dizide yer alan ilgili kitaplar şunlardır: E. Preclin ve V. L. Tapie, ***Le xviiie siecle (iki cilt);*** L. Villat, ***La revolution et l'Empire (iki cilt)***; J. Droz, L. Genet ve J. Vidalenc, ***Le poque contemporaine, I. Cilt***, 1815-71.

Eski de olsa J. Kulischer'in ***Allgemeine Wirtschaftsgeschichte Neuzeit*** (II. Cilt) (1954'de yeniden basıldı) adlı eseri, ekonomik tarihin olgusal bir özetini sunmak bakımından hâlâ iyidir, fakat bu konuda Amerikan fakültelerinin hemen hemen aynı değerde çok sayıda ders kitabı bulunmaktadır; örneğin W. Bowden, M. Karpovitch ve A. R. Usher, ***Economic history of Europe since 1750*** (1937). J. Schumpeter'in ***Business Cycles I'***i (1939), başlığının düşündürdüğünden daha geniştir. Tarih dizilerinden farklı olarak genel yorumlar arasında şunlar önerilebilir: M. H. Dobb'un ***Studies in the development of capitalism***'i (1946) ile K. Polanyi'nin ***The Great Transformation***'inin (1945'de İngiltere'de Origins our Time adıyla yayımlandı) yanı sıra, Werner Sombart'ın daha eski tarihli ***Der moderne Kapitalismus III: Das Wirtschaftsleben im Zeitalterdes Hoch kapitalismus***'u (1928). Nüfus hakkında, M. Reinhard'ın ***Histpire de la population mondiale de 1700 a 948***'ine (1949), fakat özellikle C. Cipolla'nın ***The economic history of world population***'ındaki (1962) kısa ve son derece mükemmel giriş yazısına bakınız. Teknoloji konusunda, Singer, Holmyard, Hail ve Williams'ın ***A history of technolgy, W: the Industrial Revolution 1750-1850***'si (1958), uzağı görememekle birlikte yararlı bir kaynaktır. W. H. Armytage'in ***A social history of lighting***'i (1958), hem eğlendirici hem de düşündürücüdür. Aynı zamanda bilim tarihiyle ilgili kitaplara da bakınız. Tarih için, eskimiş olmakla birlikte kullanışlılığını koruyan H. See'nin ***Esquisse d'une histoire du regpme agraire en Europe au 18e eti 9e siecles***'ının (1954) yerine henüz daha kullanışlı bir eser konmuş değildir. Ziraat konusundaki çağdaş araştırmaların şimdiye dek iyi bir sentezi yapılmamıştır. Para konusunda, Marc Bloch'un çok kısa bir kitap olan ***Esquisse d'une histoire monetaire de l'Europe***'si (1954), K. Mackenzie'nin ***The banking systems of Great Britain, France, Germany and the USA***'si (1945) kadar yararlıdır. Genel bir sentez bulunmadığından, son zamanlarda yayımlanmış en sağlam araştırmalardan biri olan R. E. Cameron'un ***France and the economic development of Europe 1800-1914***'ünden (1961), hâlâ eşsiz bir eser olan L. H. Jenks'in ***The migration of British capital to 1875***'iyle (1927) birlikte, kredi ve yatırım sorunlarına bir giriş olarak yararlanılabilir.

Çoğunlukla tarihçinin ilgisini fazla çekmeyen, ekonomik büyüme konusunda son zamanlarda yapılan çalışmalara karşın, endüstri devrimini genel olarak değerlendiren iyi bir kitap yok. En iyi ve kapsamlı özet, ***Studi Storici 11***, 3-4 (Roma, 1961) özel sayısında ve daha uzmanca bir çalışma olan ***First international conference of economic history, Stockholm 1960'***da (Paris-Lahey) bulunmaktadır. E. Mantoux'un ***The industrial revolution of the 18th century***'si (1906), eski olmasına karşın, Britanya konusunda temel eser olma niteliğini sürdürmektedir. 1800'den sonraki dönem için bundan daha iyi bir kitap yoktur. W. O. Henderson'un ***Britain and industrial Europe 1750-1870'***inde (1954), İngiltere'nin etkisi anlatılmaktadır ve J. Purs'un ***'The industrial revolution in the Czech lands***'inde (Historica II, Prague, 1960) yedi ülke hakkında yeterli bir kaynakça bulunmaktadır; W. O. Henderson'un ***The industrial revolution on the continent: Germany, France, Russia 1800-1914'***ü (1961), üniversite öğrencileri için yazılmıştır. Daha genel değerlendirmeler arasında Karl Marx'ın ***Capital'inin I. cildi,*** olağanüstü, neredeyse çağdaş bir çalışma olma niteliğini sürdürmektedir. S. Giedion'un ***Mechanisation takes command'***ı (1948), kitlesel tüketim konusunda son derece aydınlatıcı ve düşündürücü önemli çalışmalar arasındadır.

Bereket versin, bu konudaki en iyi kaynaklar arasında büyük romancıların, özellikle Balzac'ın eserleri elimizin alandadır. Çalışan sınıflar konusunda J. Kuczynski'nin ***Geschichte der Lage der Arbeiter unter der Kapitalismus***'u (Berlin), 38 cilt tutan ansiklopedik bir çalışma olacaklar. F.

Engels'in ***Condition of the Working Class in England in 1844***'ı en çağdaş çözümleme olma özelliğini sürdürmektedir. Kentli alt-proletarya konusunda L. Chevalier'in ***Classes laborieuses et classes dangereuses à Paris dans pendant la première moitié du xixe siècle***'si (1958), ekonomik ve yazınsal tanıklığın parlak bir bileşimi niteliğindedir. E. Sereni'nin ***Il capitalismo nelle campagne***'si (1946), gerçi İtalya ile ve daha sonraki bir dönemle sınırlı olsa da, köylülük konusundaki incelemelere en yararlı giriş kitabıdır. Aynı yazarın ***Storia del paesaggio agrario Italiano***'su (1961), insanın üretici etkinliklerinin peyzajda yarattığı değişiklikleri bunun sanattaki yansımalarından yola çıkarak çözümlemektedir. R. N. Salaman'ın ***The history and social influence of the potato***'su (1949), tek bir besin türünün tarihsel önemini belirtmek bakımından hayranlık uyandıran bir çalışmadır; fakat, J. Drummond ile A. Wilbraham'ın ***The Englishman's food***'u (1939) alanında öncü bir çalışma olmakla birlikte, son zamanlarda yapılan çalışmalara karşın, maddi yaşamın tarihi hakkında bildiklerimiz hâlâ çok azdır. J. Chalmin'in ***L'officier francais 1815-74'***i (1957), Georges Duveau'nun ***L'instituteur***'u (1957) ve Asher Tropp'un ***The school teachers***'ı (1957), meslekler hakkında nadir rastlanan kitaplar arasında bulunmaktadır. Romancılar (örneğin, John Galt'ın İskoçya'yı anlatan ***Annals of the Parish***'i), kapitalizmin yol açtığı toplum değişikliklerin, şimdiye kadarki en iyi rehberleri olmayı sürdürüyorlar.

En uyancı nitelikteki bilim tarihi kitabı J. D. Bemal'ın ***Science in History***'sidir. (1954) S. F. Mason'ın ***A History of the Sciences***'ı (1953), doğa felsefesi konusunda iyi bir eserdir. Başvuru kaynağı olarak M. Daumas'ın yayıma hazırladığı ***Histoire de la Science***'a ***(Encyclopedie de la Pleiade, 1957***) bakınız. J. D. Bernal'ın ***Science and industry in the 19th century***'sinde (1953), bilimle sanayinin etkileşimine ilişkin bazı örnekler çözümlenmektedir; R. Taton'un (S. Lilley'in yayıma hazırladığı ***Essays in the social history of Science***' de [Kopenhagen, 1953] yer alan) ***The French Revolution and the progress of Science*** başlıklı yazısı, çok sayıda monografi arasında belki de en kolay ulaşılabilir olanıdır. C. C. Gillispie'nin ***Genesis and geology***'si (1951), eğlendirici bir kitap olmanın yanında, bilimle din arasındaki güçlükleri aydınlatmaktadır. Eğitim konusunda, G. Duveau'nun daha önce sözü edilen yapıtıyla Brian Simon'un ***Studies in the history of education 1780-1870***'i (1960), bu alanda iyi çağdaş karşılaştırmalı çalışmaların yokluğunu kapatmaya yardımcı olacaktır. Basın konusunda G. Weill'in ***Le journal***'ı (1934) vardır.

Çok fazla öğretilen bir konu olduğundan, ekonomik düşünceler alanında çok sayıda tarih vardır. E. Roll'un, çeşitli baskılan yapılmış olan ***A history of economic thought***'u iyi bir giriş kitabıdır. J. B. Bury'nin ***The idea of progress***'i (1920), hâlâ yararlı bir eserdir. E. Halevy'nin ***The growth of philosophic radicalism***'i (1938), eski olmakla birlikte sarsılmaz bir anıttır. L. Marcuse'un ***Reason and revolution: Hegel and the rise of social theory***'si (1941), mükemmel bir eserdir; G. D. H. Cole'un ***A history of socialist thought I, 1789-1850***'si ise akıllıca yapılmış bir araştırmadır. Frank Manuel'in ***The new world of Henri Saint-Simon***'u (1956), bu anlaşılması zor olmakla birlikte önemli sima hakkında yapılmış en son çalışmadır. Auguste Cornu'nun ***Karl Marx und Friedrich Engels, Leben u. Werk I, 1818-44***'ü (Berlin, 1954, arkası gelecek), konusunda son söz olacak gibi görünmektedir. Hans Kohn'un ***The idea of nationalism***'i ise yararlı bir kaynaktır.

Din hakkında genel bir betimleme yoktur, fakat K. S. Latourette'nin **Christianıty in a revolutionary age, I-III**'ü (1959-61), bütün dünyayı taramaktadır. W. Cantwell Smith'in ***İslam in***

modern history'si (1957) ile H. R. Niebuhr'un ***The social sources of denominationalism***'i (1929), bu dönemde yayılmakta olan iki din hakkında bir giriş olabilir. V. Lantemari'nin ***Movimenti religiosi di liberta e di salvezza***'sı (1960), 'sömürgelerdeki dinsel sapmalar' konusunu ele almaktadır. S. Dubnow'un ***Weltgeschichte des jüdischen Volkes***'i (VIII ve IX, 1929), Yahudileri ele almaktadır.

Sanat tarihine en iyi giriş kitapları, N. L. B. Pevsner'in ***Outline of European architecture***'ı (resimli baskı 1960), E. H. Gombrich'in ***The story of art***'ı (1950) ve R H. Lang'in ***Music in western civilisation***'ıdır (1942). Amold Hauser'in ***The social history of art***'ı (II, 1951), aynı zamanda bu alanı kapsıyor olsa da, ne yazık ki dünya yazını hakkında böyle bir kitap yoktur. Her ikisi de Penguin Sanat Tarihi'nden çıkan F. Novotny'nin ***Painting and sculpture in Europe 1780-1870***'i (1960) ile H. R. Hitchcock'un ***Architecture in the 19th and 20th centuries***'inde (1958) resimler ve kaynakçalar yer almaktadır. Esas olarak görsel sanatlar alanındaki daha uzmanca hazırlanmış çalışmalar arasında F. D. Klingender'in ***Art and the industrial revolution***'ı (1947) ve ***Goya and the democratic tradition***'ı (1948), K. Clark'ın ***The gothic revival***'ı (1944), R. Francastel'in ***Le style Empire***'ı (1944) ile F. Antal'ın ***'Reflections on Classicism and Romanticism' (Burlington Magazine 1935, 1936, 1940, 1941)*** başlıklı parlak fakat kaprisli yazısı anılabilir. Müzik konusunda A. Einstein'ın ***Music in the romantic era***'sı (1947) ve ***Schubert***'i okunabilir; yazın alanında G. Lukacs'ın esaslı yapıtı ***Goethe und seine Zeit***'ı (1955), ***The historical novel***'ı ve ***Studies in European realism***'indeki (1962) Balzac ile Stendhal ile ilgili bölümler; yine J. Bronowski'nin mükemmel çalışması ***William Blake-a man without a mask*** da (1954 baskısı) okunabilir. Birkaç genel izlek konusunda R. Wellek'in ***A history of modern criticism 1750-1950'***sine (1955), R. Gonnard'ın ***Le legende du bon sauvage***'ına (1946), H. T. Parker'ın ***The cult of antiquity and the French revolutionaries***'ine (1937), E. Trahard'ın ***La sensibilite revolutionnaire 1791-94***'üne (1936), E. Jourda'nın ***L'erotisme dans le litterature française'***sine (1938) ve F. Picard'ın ***Le romantisme social***'ına (1944) başvurulabilir.

Bu dönemde meydana gelen olayların tarihi konusunda, ancak birkaç konu başlığı etrafında kaynaklardan söz etmek mümkündür. 1789'la ilgili devrimler ve devrimci hareketler konusunda devasa bir kaynakça bulunmaktadır, ancak 1815-48 arasındaki dönem için aynı şey söylenemez. G. Lefebvre'nin yukarıda sözü edilen iki çalışmasıyla ***The coming of the French Revolution***'ı (1949), 1789 devrimi için standart eserlerdir; A. Soboul'un ***Precis d'histoire de la Revolution Français***'i (1962), akıcı bir başvuru kaynağıdır, A. Goodwin'in ***The Frendch Revolution***'ı (1956) ise konunun İngilizce bir özetidir. Bu konudaki literatür özetlenemeyecek kadar geniştir. Bromley ile Goodwin, bu konuda iyi birer rehberdir. Onların kitaplarında sözü edilen çalışmalara şunların da eklenmesi gerekir: A. Soboul'un ansiklopedik bir çalışma olan ***Les sanscubttes en l'an***'ı (1960), G. Rude'nin ***The crowd in the French Revolution***'ı (1959) ve J. Godechot'un ***La contre-revolutiozione***'si (1961). C. L. R. James'in ***The black Jocabins***'inde (1938) Haiti devrimi anlatılmaktadır. 1815-48'deki ayaklanmalar için C. Francovich'in ***Idee sociali e organizzazione operaaia nella prima meta dell '800***'ü (1959), önemli bir ülkeyle ilgili, giriş olarak yararlı olabilecek iyi ve kısa bir çalışmadır. E. Eisenstein'ın ***Filippo Michele Buonarroti***'si (1959), bizi gizli toplulukların dünyasına götürmektedir. A. Mazour'un ***The first Russian revolution***'ı (1937), Aralıkçıları ele almaktadır. R. F. Leslie'nin ***Polish politics and the revolution of November 1830***'u (1956), gerçekte başlığının düşündürdüğünden çok daha kapsamlı bir kitaptır. Emek hareketleri üzerine genel bir inceleme

yoktur; E. Dolleans'ın ***Histoire du mouvement Ouvrier I***'i (1936), yalnızca Britanya'yı ve Fransa'yı ele almaktadır. Yine bakınız: A. B. Spitzer, ***The revolutbnary theories of Augutste Blanqui*** (1957); D. O. Evans, ***Le socialisme romantique*** (1948) ve O. Festy, ***Le mouvement ouvrier au aibut de la monardue de Juillet*** (1908).

1848'in kaynaklan hakkında, F. Fejtö'nün yayıma hazırladığı ***The opening of an era, 1848***'de (1948) çeşitli ülkeler hakkında pek çoğu mükemmel denemeler bulunmaktadır; J. Droz'un ***Les revolutions allemandes de 1848***'i (1957) ne kadar övülse azdır ve E. Labrousse'nin yayıma hazırladığı ***Aspects de la crise***... 1846-51 (1956), Fransa hakkında ayrıntılı ekonomik incelemelerden oluşan bir derlemedir. A. Briggs'in yayıma hazırladığı ***Chartist studies***'i (1959), konusundaki en güncel çalışmadır. E. Labrousse da, '***Comment naissent les revolutions***'da (Actes du centenaire de 1848, Paris, 1948), ele aldığımız dönem bağlamında bu soruya yanıt aramaya çalışmaktadır.

Uluslararası ilişkilerde, A. Sorel'in ***L'Europe et la Revolution Française I***'i (1895), hâlâ iyi bir temel vermektedir; J. Godechot'un ***La Grande Nation***'ı (iki cilt, 1956), devrimin yurtdışına yayılmasını anlatmaktadır. ***Histoire des Relations Internationales***'in IV. ve V. ciltleri (1815'e kadar A. Fugier, 1815-71 arasını E. Renouvin yazmıştır, her ikisinin de baskı tarihi 1954), akıcı ve zekice hazırlanmış rehberlerdir. Savaş süreci üzerine B. H. Liddell Hart'ın ***The ghost of Napoleon***'u (1933), toprak stratejisine iyi bir giriş kitabı olmayı sürdürmektedir; E. Tarle'nin ***Napoleon's invasion of Russia in 1812***'si (1942), özgül bir askeri harekât hakkında iyi bir çalışmadır. G. Lefebvre'nin ***Napoleon***'u da, Fransız ordulanmn yapısı hakkında şimdiye kadar yapılmış en özlü çalışmadır. M. Lewis'in ***A social history of the navy 1789-1815***'i (1960) ise bu konuda en öğretici kitaptır. E. F. Heckscher'in ***The Continental System***'i (1922), ekonomik yönler açısından, F. Crouzet'in devasa çalışması ***Le blocus continental et l'economie britannique***'siyle (1958) tamamlanmalıdır. F. Redlich'in ***De praeda militari: looting and booty 1500-1815***'i (1955), meselenin girdisini çıktısını ilgi çekici bir biçimde aydınlatmaktadır. J. N. L. Baker'ın ***A history of geographical exploration and discovery***'si (1937) ve Rusça yazılmış hayranlık verici bir çalışma olan ***Atlas geografkheskikh otkrytii i issledovanii***'si (1959), Avrupa'nın dünyayı fethinin arkaplanını sunmaktadır; K. Panikkar'ın ***Asia and Westerm dominance***'ı (1954), konuya Asyalı bir bakış açısından öğrenci bir anlatıdır. G. Scelle'nin ***Le traite negriere aux Indes de Castille***'sı, (iki cilt, 1906) ve Gaston Martin'in Histoire de l'Esclavage dans les colonies françaises'i (1948), köle ticareti konusunda temel eserler olmaya devam etmektedir. E. O. v. Lippmann'ın ***Geschichte des Zucker***s'i (1929), N. Deerr'in ***The History of sugar***'ı (1949, iki cilt) ile tamamlanabilir. Eric Williams'ın ***Capitalism and Slavery***'si (1944), bazen şematik olmasına karşın genel bir yorumdur. Dünyanın, ticaretle ve savaş gemileriyle tipik biçimde 'gayrı resmi' olarak sömürgeleştirilmesi konusunda M. Greenberg'in ***British trade and the opening of China***'sı (1949) ile H. S. Ferns'in ***Britain and Argentina in the 19th century***'si (1960) vaka incelemelerine dayanan çalışmalardır. Avrupa'nın doğrudan sömürüsü altındaki iki büyük bölge hakkında W. F. Wertheim'ın ***Indonesian society in transition***'ı (Lahey-Bandung, 1959), parlak bir giriş kitabıdır (yine bakınız: Endonezya ile Burma'yı karşılaştıran J. S. Furnivall'ın ***Colonial Policy and Practice***'i, [1956]). Hindistan konusunda, geniş olmakla birlikte çoğu hayal kırıklığı yaratan kitaplardan ziyade şunlar seçilebilir: E. Thompson ve G. T. Garratt, ***Rise and fulfilment of British rule in India*** (1934); Eric Stokes, ***The English utilitarians and India*** (1959) —bu, son derece aydınlatıcı bir çalışmadır— ve A. R. Desai,

The social background of Indian nationalism (Bombay, 1948). Mehmet Ali dönemindeki Mısır hakkında yeterli bir çalışma yoktur, fakat H. Dodwell'in ***The Founder of Modern Egypt***'ına (1931) bakılabilir.

Bazı ülkeler veya bölgeler hakkında sadece birkaç tarih kitabının adını vermekten fazlası elimizden gelmiyor. İngiltere için E. Halevy'in ***History of the English people in the 19th century***'si, özellikle I. ciltteki 1815 İngilteresi ile ilgili büyük alan araştırması bakımından temel bir eser olmayı bugün de sürdürmekle birlikte, A. Briggs'in ***The age of improvement 1780-1867***'si (1959) ile tamamlanmalıdır. Fransa için bir toplumsal tarih klasiği olan E. Sagnac'ın ***La formadan de la societe francaise moderne***'si (1946, II), onsekizinci yüzyılın arkaplanı hakkında bilgi vermektedir, Gordon Wright'ın ***France in modern times***'ı (1962), yayımlandığı günden beri iyi bir giriş kitabı olma vasfını koruyor. F. Ponteil'in ***La momrchie parlementaire 1815-48'***i (1949) ve F. Artz'ın ***France under the Bourbon restoration'***u (1931) önerilebilir. Rusya için M. Florinsky'nin ***Russia***'sı (1953, II), 1800'den sonraki dönemi eksiksiz olarak kapsamaktadır. M. N. Pokrovsky'nin ***Brief history of Russia***'sı (I, 1933) ile E. Lyashchenko'nun ***History of the Russian national economy***'si de (1947) Rusya'yı anlatmaktadır. R. Pascal'ın ***The growth of modern Germany***' si (1946), kısa ve iyi bir kitaptır; aynı zamanda K. S. Pinson'un ***Modern Germany***'si (1954) giriş niteliğinde bir kitaptır. T. S. Hamerow'un ***Restoration, revolution, reaction: economics and politics in Germany 1815-71***'i (1958),]. Droz'un yukanda sözünü ettiğimiz kitabının ve Gordon Craig'in ***The politics of the Prussian army***'sinin (1955) okunması yararlı olabilir. İtalya üzerine G. Candeloro'nun ***Storla deli' Italia moderna II, 1815-46***'sı (1958), bugüne kadarki en iyi kitaptır; İspanya üzerine E. Vilar'ın ***Histoire d'Espagne***'si (1949), enfes bir özettir; J. Vicens Vives'in yayıma hazırladığı ***Historia social de Espâna y America Latina***'sı (IV/2,1959), diğer meziyetlerinin yanında iyi resimlendirilmiş bir kitaptır. Yine bakınız: E. Wangermann, ***From Joseph II to the Jacobin Trials (1959)***. Balkanlar konusunda, L. S. Stavrianos'un ***The Balkans*** since 1453'ü (1953) ve ekselansları B. Lewis'in ***The emergence of modern Turkey***'i (1961); Kuzey ülkeleri hakkında B. J. Hovde'nin ***The Scandinavian countries 1720-1865***'i (1943, iki cilt) yararlı yapıtlardır. İrlanda konusunda E. Strauss'un ***Irish nationalism and British democracy***'si (1951) ile ***The great famine, studies in recent Irish history***'si (1957) okunabilir. Alçak ülkeler için H. Pirenne'nin ***Histoire de Belgique***'si (1926, 1932, V-VI); R. Demoulin'in ***Le revolution de 1830'***u (1950) ve H. R. C. Wright'ın ***Free Trade and Protection in the Netherlarıds 1816-30'***u (1955) yararlı kaynaklardır.

Birkaç son söz de genel başvuru kitaplan hakkında edelim. W Langer'in ***Encyclopedia of World History***'si (1948) ya da Ploetz'in ***Hauptdaten der Weltgeschichte***'si (1957), belli başlı tarihleri vermektedir; Alfred Mayer'in ***Annals of European civilisation 1501-1900'***ü (1949), özellikle kültür, bilim gibi konuları ele almaktadır. M. Mullhall'ın ***Dictionary of Statistics***'i (1892) dönemin istatistikleri hakkında en iyi özettir. Tarihsel ansiklopediler arasında 12 ciltlik yeni ***Sovietskaya lstoricheskaya Entsiklopediya***, dünya tarihini kapsamaktadır; ***Encyclopedie de la Pleiade***'de, Evrensel Tarih (3), Yazın tarihi (2) —son derece değerli bir— tarihsel araştırma ve bilim tarihi ile ilgili ciltler yer almaktadır; fakat konular harf sırasına göre değil, anlatısal olarak düzenlenmiştir. ***Cassell's Encyclopedia of Literature (iki cilt)***, yararlı bir eserdir; E. Blom'un yayıma hazırladığı ***Grove's Dictionary of Music and Musicians*** (9 cilt), İngilizlere az yer vermiş olmakla birlikte standart bir eserdir. ***Encyclopedia of World Art*** (I-V. ciltler yayımlandı, bittiğinde 15 cilt olacak),

gözalıcıdır. ***Encyclopedia of the Social Sciences*** (1931), eskimiş olmakla birlikte, bugün de yararlı bir eser olmaya devam etmektedir. Şimdiye kadar değinilmeyen aşağıdaki atlaslara bakmak da yararlı olabilir: ***Atlas Istorii SSSR*** (1950); J. D. Fage, ***An atlas of African history*** (1958); H. W. Hazard ve H. L. Cooke, ***Atlas of lslamic History*** (1943); J. T. Adams'ın yayıma hazırladığı ***Atlas of American History*** (1957) ve genel bir atlas olan J. Engel ve diğerlerinin hazırladığı ***Grosser Historischer Welt atlas*** (1957) ile Rand McNally'nin ***Atlas of World History***'si (1957).

Kaynaklar...

1. 1780'lerin Dünyası

1

Saint-Just Qeuvres completes, II. s 514.

2

A. Hovelancque, Le taille dans un canton ligure. Revue Mensuelle de l'Ecole d'Anthropologie (Paris 1869)

3

L. Dal Pane, Storia del Lavoro dagli inizi del secolo XVIII a 1815 (1958), s. 135. R. S. Eckers, The North-South Differential in Italian Economic Development, Journal of Economic History, XXI, 1961, s. 290.

5

H. See, Esquisse d'une Histoire du Régime Agraire en Europe au XVIII et XIX siecles (1921), s. 184, J-Blum, Lord and Peasant in Russia (1961), s. 455-60.

6

A. Goodwin'in yayıma hazırladığı, The European Nobility in the Eighteentlı Century (1953), s. 52.

7

L. B. Namier, 1848, The Revolution of the Intellectuals (1944); J. Vicens Vives, Historia Economica de Espafia (1959).

8

Sten Carlsson, Standssamhalle och standspersoner 1700-1865 (1949).

9

Pierre Lebrun ve diğerleri, La rivoluzione industriale in Belgio, Studi Storici, II, 3-4, 1961, s. 564-65.

10

Turgot gibi (Oeuvres V, s. 244): "Ceux qui connaissent la marche du commerce savent aussi que toute entreprise importante, de trafic ou d'industrie, exige le concours de deux especes d'hommes, d'entrepreneurs... et des ouvriers qui travaillent pour le compte des premiers, moyennant un salaire convenu. Telle est la veritable origine de la distinction entre les entrepreneurs et les maitres, et es ouvriers ou compagnons, laquele est fonde sur la nature des choses." ["Ticaretin gidişatını bilenler, ister kaçakçılık isterse endüstri sektöründe olsun, her tür teşebbüsün iki ayrı insanın işbirliğini gerektirdiğini bilir: Bunlardan birincisi işverenlerdir; ikincisiyse, işverenlerden belirli bir ücret alan işçilerdir. İşverenler ile ustalar, işçiler ya da çıraklar arasındaki farkın gerçek kaynağı budur ve bu da eşyanın doğasında vardır"].

2. *Endüstri Devrimi*

1

Arthur Young, Tours in England and Wales, London School of Economics baskısı, s. 269.

2

A. de Toqueville, Journeys to England and Ireland, yayıma hazırlayan J. E Mayer: 1958 s. 107-108.

3

Anna Bezanson, Endüstri Devrimi Teriminin İlk Kullanımları, Quarterly Journal of Economics, XXXVI, 1921-2, s. 343, G. N. Clark, The Idea of the Industrial Revolution (Glasgow 1953).

4
Karşılaştırın: A. E. Musson & E. Robinson, Onsekizinci Yüzyıl Sonunda Bilim ve Endüstri, Economic History Review, XIII, 2, Aralık 1960, ve R. E. Schofield'in Midland sanayicileri ve Ay Derneği üzerine olan çalışması; Isis 47 (Mart 1956), 48 (1957), Annals of Science II (Haziran 1965) vs.

6

W. G. Hoffmann, The Growth of Industrial Economies (Manchester 1958), s.68.

7

A. E Wadsworth & J. de L. Mann, The Cotton Trade and Industrial Lancashire (1931), VII. Bölüm.

8

F. Crouzet, Le Blocus Continental et l'Economie Britannique (1958), s. 63'te, 1805'te bunun üçte iki oranında olduğunu ileri sürmektedir.

9

E K. O’Brien, British Incomes and Property in the early Nineteenth Century, Economic History Review, XII, 2 (1959), s. 267.

11

Baines, History of the Cotton Manufacture in Great Britain (Londra 1835), s. 431.

12

E. Mathias, The Brewing Industry in England (Cambridge 1959).

13

M. Mulhall, Dictionary of Statistics (1892), s. 158.

14

Baines, age., s. 112.

15

Karşılaştırın: Phyllis Deane, Estimates of the British National Income, Economic History Review (Nisan 1956 ve Nisan 1957).

16

O’Brien, age., s. 267.

17

Durgunluk durumu için karşılaştırın: J. Schumpeter, History of Economic Analysis (1954), s. 570-1. John Stuart Mill'in (Principles of Political Economy, IV. Kitap, IV. Bölüm) konuyla ilgili önemli formülasyonu şöyledir: "Bir ülke uzun bir zamandır yüksek bir üretime ve üzerinden tasarruf sağlayabileceği büyük bir net gelire ve o nedenle uzun zamandır sermayeye, her yıl büyük bir ilavede bulunmanın araçlarına sahipse; kâr oranının, en düşük orana deyim yerindeyse ramak kalmış olması, dolayısıyla tam da durgunluk durumunun eşiğine gelmiş olması, bu ülkenin özelliklerinden biridir... Eğer tersine etkide bulunacak koşullar söz konuşu değilse, sermayedeki mevcut yıllık artışın sürdürülmesi, birkaç yıl içerisinde net kâr oranının düşmesine yetecektir." Ne var ki, bu kitap yayımlandığında (1848) tersi etki yaratacak olan güç —demiryollarının başlattığı gelişme dalgası— çoktan kendini göstermeye başlamıştı.

18

Radikal John Wade'ın yazdığı History of the Middle and Working Classes, banker Lord Overstone'un yazdığı Reflections suggested by the perusal of Mr J. Horsley Palmer's pamphlet on the causes and consetptences of the pressure on the Money Market (1837), Tahıl Yasası Karşıtı J. Wilson'ın yazdığı Fluctations of Currency, Commerce and Manufacture; referable to the Corri Laws (1840); ve Fransa'da A. Blanqui'nin (ünlü devrimcinin kardeşi) 1837'de ve M. Briaune'un 1840'ta (ve şüphesiz başkalarının da) yazdıkları kitaplar.

19

Baines, age., s. 441. A. Ure & R L. Simmonds, The Cotton Manufacture of Great Britain (1861 baskısı), s. 390 ve devamında.

20

Geo. White, A Treatise on Veawing (Glasgow 1846), s‘. 272.

21

M. Blaug, Ondokuzuncu Yüzyılda Lancashire Pamuklu Endüstrisinde Sermayenin Üretkenliği, Economic History Review (Nisan 1961).

22

Thomas Ellison, The Cotton Trade of Great Britain (Londra 1886), s. 61.

23

Baines, age., s. 356.

24

Baines, age., s. 489.

25

Ure &. Simmonds, age., I. Cilt, s. 317 ve devamında.

26

J. H. Clapham, An Economic History of Modern Britain (1926), s. 427 ve devamında; Mulhall, age., s. 121, 332, M. Robbins, The Railway Age (1962), s. 30-31.

28

Mulhall, age., 501, 497.

29

L. H. Jenks, The Migration of British Capital to 1875 (New York ve Londra 1927), s. 126.

30

D. Spring, The English Landed Estate in the Age of Coal and Iron, Journal of Economic History (XI, I, 1951).

32

Albert M. Imlah, British Balance of Payments and Export of Capital, 1816-1913, Economic History Review V (1952, 2, s.24).

33

John Francis, A History of the English Railway (1851) II, 136 / Yine bakınız: H. Tuck, The Railway Shareholder's Manual (yedinci baskı 1846) - Önsöz: Lancashire'de biriken sermaye fazlasının demiryollarına yaptığı baskı hakkında T. Tooke, History of Prices II, s. 275, 333-34.

34

Mulhall, age., s. 14-15

35

Annals of Agriculture. XXXVI, s. 214.

36

Wilbert Moore, Industrialisation and Labour (Cornell 1951).

37

Blaug, age., s. 368. Ancak, on üç yaşın altındaki çocukların sayısında 1830’larda belirgin bir azalma gözlenmektedir.

39

Mulhall, age.; Imlah, agy., II, 52, s. 228-229. Bu tahminin kesin tarihi 1854’tür.

3. Fransız Devrimi

1

Bakınız: R.R. Palmer, The Age of Democratic Revolution (1959) ve Godechot, La Grande Nation (1956), I. Cilt, 1. Bölüm.

2

B. Lewis, The Impact of the French Revolution on Turkey, Journal of World History, I (1953-1, s. 105).

3

H. See, Esquisse d'une Historie du Régime Agraire (1931), s. 16-17.

4

A. Soboul, Les Campagnes Montpellidraines a'la fin del Ancien Régime (1958).

5

A. Goodwin, The French Revolution (1959 baskısı), s. 70.

6

D. Greer, The Incidence of the Terror (Harvard 1935).

7

Oeuvres Completes de Saint-Just, II. Cilt, s. 147 (yayıma hazırlayan C. Vellay, Paris 1908).

4. Savaş

1

Karşılaştırın: Örneğin von Groote, Die Entstehung des Nationalbewussteins in Nordwestdeutschland 1790-1830 (1952).

2

M. Lewis, A Social History of the Navy, 1793-1815 (1960), s. 370,373.

3

Gordon Craig, The Politics of the Prussian Army 1640-1945 (1955), s. 26.

4

A. Sorel, L'Europe et la revolution francaise, I (1922 baskısı), s. 66.

5

Considerations sur la France, IV. Bölüm.

6

Aktaran L. S. Stavrianos, Antecedents to Balkan Revolutions, Journal of Modern History, XXIX, 1957, s. 344.

7

G. Bodart, Losses of Life in Modern Wars (1916), s. 133.

8

G. Bodart, Losses of Life in Modern Wars (1916), s. 133.

9

G. Bruun, Europe and the French Imperium (1938), s. 72.

10

J. Leverrier, La Naissance de l'armee nationale, 1789-94 (1939), s. 139; G. Lefebvre, Napoleon (1936), s. 198, 572; M. Lewis, age., s 17.

11

Parliamentary Papers XVII, 1859, s. 15.

12

Cabirıet Cyclopedia, I, s. 55-56 (‘Manufactures in Metal’).

13

E. Tarle, Le blocus Continental et le royaume d’ltalie (1928), s. 3-4, 25-31; H. See, Historie Economique de la France, II, s. 52; Mulhall, agy.

14

Gayer, Rostow ve Schwartz, Grouıth and Fluctuation of the British Economy, 1790-1850 (1953), s. 646-49; E Crouzet, Le blocus Continental et V economie Britanique (1958), s. 868 ve devamında.

5. Barış

1
Castlereagh, Correspondence, Üçüncü Dizi, XI, s. 105.

2
Gentz, Depeches inedites, I, s. 371.

3
J. Richardson, My Dearest Uncle, Leopold of the Belgians (1961), s. 165.

4
R. Cameron, age., s 85.

5
F. Ponteil, Lafayette et la Pologne (1934).

6. Devrimler

1
Ludwig Börne, Gesammelte Schriften, III, s. 130-31.

2
Memoirs of Erince Metternich, III, s.468.

3
Vienna: Venvaltungsarchiv: Polizeihofstelle H 136/1834 ve çeşidi yerlerinde.

4
Guizot, Of Democracy in Modern Societies (Londra 1838), s. 32.

5
Bu genel devrimci stratejinin en parlak değerlendirmesi, Marx'ın 1848 devrimi sırasında, Neue Rheinische Zeitung'da çıkan yazısında bulunmaktadır.

6
M. L. Hansen, The Atlantic Migration (1945), s. 147.

7
F. C. Mather, The Government and the Chartists, A. Briggs'in yayıma hazırladığı Chartist Studies (1959) içinde.

8
Karşılaştırın: 1834 tarihli Meclis Tutanakları, XXXIV; (1830 ve 1831 tarihinde taşrada çıkartılan kargaşa ve yangınların nedenleri ve sonuçlarıyla ilgili 53 sayılı soruya verilen yanıtlar, örneğin Lambourn, Speen (Berks), Steeple Claydon (Bucks), Bonington (Glos), Evenley (Northants).

9
R. Dautry, 1848 et la Deuxieme Republique (1848), s. 80.

10
St. Kiniewicz, La Pologne et l'ltalie a l'epoque du printemps des peuples. La Pologne au Xe Congres International Historique, 1955, s. 245.

11
D. Cantimori, F. Fejtö'nün yayıma hazırladığı The Opening of an Era: 1848 içinde (1948), s. 119.

12
D. Read, Press and People (1961), s. 216.

13
Irene Collins, Government and Newspaper Press in France, 1814-81 (1959).

14
Karşılaştırın: E.J. Hobsbawm, Primitive Rebels (1959), s. 171-2; V. Volguine, Les idees socialistes et communistes dans les societes (Questions d'Historie, II, 1954, s. 10-37); A. B. Spitzer, The Revolutionary Theories of Auguste Blanqui (1957), s. 165-166.

15
G. D. H. Cole ve A. W. Filson, British Working Class Movements. Select Documents (1951), s. 402.

16
J. Zubrzycki, Emigration from Poland, Population Studies, VI, (1952-53) s. 248.

17
Engels'ten Marx'a, 9 Mart 1847.

7. Milliyetçilik

1
Hoffmann v. Fallersleben, Der Deutsche Zollverein, Unpolitische Lieder içinde.

2
G. Weill, L'Enseignement Secondaire en France 1802-1920 (1921), s.72.

3
E. de Laveleye, L'Instruction du Peuple (1872), s. 278.

4
F. Paulsen, Geschichte des Gelehrten Unterrichts (1897), II, s. 703; A. Daumard, Les eleves de l'Ecole Polytechnique 1815-48 (Ren. d'Hist. Mod. et Contemp. V. 1958); 1840 başlarında ortalama bir dönemde Alman ve Belçikalı toplam öğrenci sayısı 14.000 civarındaydı. J. Conrad, Die Frequenzverhltnisse der Universitaten der hauptsachlichen. Kulturlander (Jb. f. Nationalök. u. Statistik LVI, 1895, s. 376 ve devamında).

5
L. Liard, L'Enseignement Superieur en France 1789-1889 (1888), s. 11 ve devamında.

6
Paulsen, age., II, s. 690-91.

7
Handwörterbuch d. Staabwissenschaften (ikinci baskı), 'Buchhandel' maddesi.

8
Laveleye, age., s. 264.

9
W. Wachsmuth, Europaische Sittengeschichte, V, 2 (1839), s. 807-808.

10
J. Sigmann, Les radicaux badois et l'idee nationale allemande en 1848. Etudes d'Histoire Moderne et Contemporaine, II, 1948, s. 213-14.

11

J. Miskolczy, Ungamund die Habsburger-Monarchie (1959), s. 85.

8. Toprak

1
Haxthausen, Studien... über Russland (1847), II, s. 3.

2
J. Billingsley, Survey of the Board of Agriculture for Somerset (1798), s. 52.

3
Rakamlar, 1871-73 tarihli 'New Domesday Book'a dayanmaktadır, fakat bunların 1848'deki durumu temsil etmediklerine inanmak için neden yoktur.

4
Handworterbuch d. Staatwissenschaften (ikinci baskı), 'Grundbesitz' maddesi.

5
Th. von der Goltz, Gesch. d. Deutschen Landwirtschaft (1903), II; Sartorius v. Waltershausen, Deutsche Wirtschaftsgeschichte 1815-1914 (1923), s. 132.

6
L. A. White'in yayıma hazırladığı, The Indian Journals of Lewis, Henry Morgan'dan alınmıştır (1959), s. 15.

7
L. V. A. de Villeneuve Bargemont, Economie Politique Chrétienne (1834), II. Cilt, s. 3 ve devamında.

8
C. Issawi, Egypt since 1800. Journal of Economie History, XXI, ı, 1961, s. 5.

9
B. J. Hovde, The Scandinavian Countries 1720-1860 (1943), I. Cilt, s. 279. Ortalama hasadın 6 milyon tondan (1770) 10 milyon tona çıkmasıyla ilgili olarak bakınız: Hwb. d. Staatswissenschaften, 'Bauembefreiung' maddesi.

10
A. Chabert, Essai sur les mouvements des prix et des revenus 1798-1820 (1949), II, s. 27 ve devamında; 1. l'Huillier, Recherces sur l'Alsace Napoleonienne (1945), s. 470.

11
Örneğin G. Desert, E. Labrousse'nin yayıma hazırladığı Aspects de la Crise... 1846-51 içinde (1956), s. 58.

12
J. Godechot, La Grande Nation (1956), II, s. 584.

13
A. Aghte, Ursprungu. Lage d. Landarbeiter in Livland (1909), s. 122-8.

14
Rusya için bakınız: Lyashchenko, age., s. 360; Prusya ile Bohemya arasında bir karşılaştırma için bakınız: W. Stark, Niedergang und Ende d. Landwirtsch. Grossbetriebs in d. Bohm. Laendern (Jb. f. Nat. Oek. 146,1937, s. 434 ve devamında.

15
F. Luetge, "Auswirkung der Bauembefreiung", Jb. f. Nat. Oek. 157,1943, s. 353 ve devamında.

16
R. Zangheri, Prime Ricerche sulla distribuzione della proprieta fondiaria (1957).

17
E. Sereni, II Capitalismo nelle Campagne (1948), s. 175-76.

18
Karşılaştırın: G. Mori, La storia dell'industria Italiana contemporanea (Amali dell'lnstituto Giangiacoomo Feltrinelli, II, 1959, s. 278-279); ve aynı yazann "Osservazioni sul libero-scambismo dei moderati nel Risorgimento" (Rivista Storica Socialismo, ili, 9, 1960).

19
Dal Pane, Storia del Lavoro in Italia dagli inizi del secolo XVIII al 1815 (1958), s. 119.

20
R. Zangheri'nin yayıma hazırladığı Le Campagne emiliane nell'epoca moderna (1957), s. 73.

21
J. Vicens Vives'in yayıma hazırladığı Historia Sodal y Economica de Espana y America (1959), IVII, s.92, 95.

22

M. Emerit, L'etat intellectuel et moral l'Algerie en 1830, Revue d'Historie Moderne et Contemporaine, I, 1954, s. 207.

23
R. Dutt, The Economic History of lndia under Early British Rule (dördüncü baskı), s. 88.

24
R. Dutt, India and the Victorian Age (1904), s. 56-57.

25
B. S. Cohn, The Initial British Impact on India, (Jourmal of Asian Studies, 19, 1959-60, s. 418-31), Benares havalisinde (Uttar Pradeş) memurların görevlerini, toprağı tümden ele geçirmek için kullandıklarını göstermektedir. Yüzyılın sonlarına doğru 74 büyük malikâne sahibinden 23'ünün, toprağın devlet görevlileriyle bağlantılarını gösteren özgün ünvanları vardı (s. 430).

26
Sulekh Chandra Gupta, Land Market in the North Western Provinces (Utter Pradeş) in the First Half of the Nineteenth Century, Indian Economic Review, IV, 2, Ağustos 1958. Yine aynı yazarın, aynı aydınlatıcı ve öncü niteliğindeki şu kitabına bakınız: Agrarian Background of 1857 Rebellion in the North-westem Provinces (Enquiry, N. Delhi, Şubat 1959).

27
R. P. Dutt, India Today (1940), s. 129-30.

28
K. H. Connell, Land and Population in Ireland, Economic History Review, 11-13, 1950-555, 285, 288.

9. Endüstri Dünyasına Doğru

1

Aktaran W. Armytage, A Social History of Engineering (1961), s. 126.

2
Aktaran R. Picard, Le Romantisme Social (1944), 2. Kısım, 6. Bölüm.

3
J. Morley, Life of Richard Cobden (1903 baskısı), s. 108.

4
R. Baron Castro, La poblacion hispano-americana, Journal of World History, V, 1959-60, s. 339-40.

5
J. Blum, Transportation and Industry in Austria, 1815-1848, Journal of Modern History XV (1943), s. 27.

6
Mulhall, age., Post Office.

7
Mulhall, agy.

8
E A. Khromov, Ekorumucheskoe Razvitie Rossii v X1X-XX Vekakh (1950), Tablo 19, s. 482-3. Fakat satış miktan çok daha hızlı artmıştır. Ayrıca karşılaştırın: J. Blum, Lord and Peasant in Russia, s. 287.

9
R. E. Cameron, age., s.347.

10
Aktaran S. Giedion, Mechanisation Takes Command (1948), s. 152.

11

R. E. Cameron, age., s. 115 ve devamında.

12
R. E. Cameron, age., s. 347; W. Hoffmann, The Growth of Industrial Economies (1958), s. 71.

13
W. Hoffmann, age., s. 48; Mulhall, age., s. 377.

14
J. Purs, The Industrial Revolution in the Czech Lands, Historica, II, 1960, s. 199-200.

15
R. E. Cameron, age., s. 347; Mulhall, age., s. 377.

16
H. Kisch, The Textile Industries in Silesia and Rhineland, Journal of Economic History, XIX, Aralık 1959.

17
O. Fischel ve M. V. Böhn, Die Mode, 1818-42 (Münih 1924), s. 136.

18
R. E. Cameron, age., s. 79, 85.

19
Bu konunun tartışıldığı klasik kaynak şudur: G. Lefebvre, La revolution francaise et les paysans (1932); Etudes sur la revolution francaise de yeniden basıldı (1954).

20
G. Mori, Osservazioni sul liberoscambismo dei moderati nel Risorgimento, Riv. Storic. del Socialismo, III, 1960, s. 8.

21
C. Issawi, Egypt since 1800, Journal of Economic History. Mart 1961, XXI, s. 1.

10. Yeteneklilere Yükselme Olanağı

1
F. Engels, İngiltere'de İşçi Sınıfı'nın Durumu, XII. Bölüm.

2
M. Capefigue, Histories des Grandes Operations Financieres, IV (1860), s. 255.

3
M. Capefigue, agy., s. 248-49, 254.

4
A. Beauvilliers, L'Art du Cuisinier, (Paris 1814).

6
A. Briggs, Middle Class Consciousness in English Politics 1780-1846, Past and Present, 9 Nisan, s. 68.

7
Donald Read, Press and People 1790-1850 (1961), s. 26.

8
S. Smiles, Life of George Stephenson (1881 baskısı), s. 183.

9
Charles Dickens, Zor Zamanlar.

10
Leon Faucher, Etudes sur l'Angleterre, I (1842), s. 322.

11
M. J. Lambert-Dansette, Quelques famillies du patronat textile de Lille-Armentieres (Lille 1954), s. 659.

12
Oppermann, Geschichte d. Königreichs Hannover, aktaran T. Klein, 1848, Der Vorkampf (1914), s. 71.

13
G. Schilfert, Siegu. Niederlage des Demokratischen Wahlrechts in Deutschen Revolution 1848-49 (1952), s. 404-5.

14
Mulhall, age., s. 259.

15
W. R. Sharp, The French Civil Service (New York 1931), s. 15-16.

16
The Census of Great Britain in 1851 (Londra, Longman, Brown, Green and Longmans 1854), s. 57.

17
R. Portal, La naissance d'une bourgeoisie industrielle en Russie dans la premiere moitie du XIX siecle. Bulletin de la Societe d'Histoire Moderne, Douzieme serie, II, 1959.

18
Vienna, Verwaltungsarchiv, Polizeihofstelle, H 136/1834.

19
A. Girault ve L. Milliot, Principes de Colonisation et de Legislation Coloniale (1938), s. 359.

20
Louis Chevalier, Classes Laboriesus et Classes Dangereuses (Paris 1958), III, 2. Bölümde, 1840'larda 'barbarlar' teriminin çalışan yoksulların gerek dostları gerekse düşmanları tarafından kullanılışı üzerinde durmaktadır.

21
D. Simon, Master and Servant, J. Saville'in yayıma hazırladığı Democracy and the Labour Movement (1954) içinde. s. 1.

22
E. Jaccard, Histoire Sociale du Travail (1960), s. 248.

23
E. Jaccard, age., s. 249.

11. Çalışan Yoksullar

1
1807’de doğan dokumacı Hauffe; aktaran Alexânder Schneer, Über die Noth der Leinen-Arbeiter in Schlelesien... (Berlin 1844), s. 16.

2
İlahiyatçı P. D. Michele Augusti, Della liberta ed eguaglianza degli uomini nell’ordine naturale e civile (1790); aktaran A. Cherubini, Dottrine e Metodi Assistenziali dal 1789 al 1848 (Milano 1958), s. 17.

3
E. J. Hobsbawm, Makine Kırıcılar, Geçmiş ve Günümüz, I, 1952.

4
The Leisure Hour (1881) içindeki 'About some Lancashire Lads' bölümü. Bu kaynağı Sayın A. Jenkin’e borçluyum.

5
‘Die Schnapspest im ersten Drittel des Jahrhunderts’, Handwörterbuch der Staatswissenschaften (ikinci baskı), ’Trunksucht’ maddesi.

6
L. Chevalier, Classes Laborieuses et Classes Dangereuses, çeşitli yerlerde.

7
J. B. Russell, Public Health Administration in Glasgow (1903), s. 3.

8
Chevalier, age., s. 233-34.

9
E. Neuss, Entstehung u. Entwicklung d. Klasse d. besitzlosen Lohnarbeiter in Halle (Berlin 1958) s.283.

10
J. Kuczynski, Geschichte der Lage der Arbeiter (Berlin 1960), 9. Cilt, s. 264 ve devamında; 8. Cilt (1960), s. 109 ve devamında.

11

R. J. Rath, The Habsburgs and the Great Depression in Lombardy-Venetia 1814-18. Journal of Modern History, XIII, s. 311.

12
M. C. Mühlemann, Les prix des vivres et le mouvement de la population dans le canton de Berne 1782-1881. IV Congres International d'Hygiene (1883).

13
F. J. Neumann, Zur Lehre von d Lohrigesetzen, Jb.f.Nat.Oek. Üçüncü dizi, IV 1892, s. 374 ve devamında.

14
R. Scheer, Entwicklung d Annaberger Posamentier Industrie im 19. Jahrhundert. (Lepzig 1909), s. 27-28, 33.

15
N. McCord, The Anti-Corn Law League (1958), s. 127.

16
'Par contre, il est sûr que la situation alimentaire, â Paris, s'est deterioree peu â peu avec le XIX siecle, sans doute jusqu'au voisinage des annees 50 ou 60.' R. Philippe, Annales içinde (16,3,1961,567. Londra ile ilgili benzer hesaplamalar için karşılaştırın: E. J. Hobsbawm. The British Standard of Living, Economic History Review, X, I, 1957. Fransa'da kişi başına toplam et tüketiminin, 1812-40 arasında neredeyse değişmeden kaldığı anlaşılıyor (Congres Internationale d'Hygiene Paris 1878 (1880), I. Cilt, s. 432.

17
S. Pollard, A History of Labour in Sheffield (1960), s. 62-3.

18
H. Ashworth, Journal Stat. Soc. V (1842), s. 74'te; E. Labrousse'nin yayıma hazırladığı Aspects de la Grise... 1846-51 (1956), s. 107.

19
Statistical Committee appointed by the Anti-Corn Law Conference...March 1842 (dördüncü baskı), s.45. / 19a) R.K. Webb, English Historical Review, LXV içinde (1950), s. 333 ve devamında.

20
Aktaran A. E. Musson, The Ideology of Early Co-operation in Lancashire and Cheshire; Transactions of the Lancashire and Cheshire Antiquarian Society, LXVIII, 1958, s. 120.

21
A. WiIIiams, Folksongs of the Upper Thames (1923), s. 105'te çok daha yüksek bir sınıf bilinciyle benzeri bir yorumda bulunmaktadır.

22
A. Briggs, The Language of Class in Early Nineteenth Century England, A. Briggs ve J. Saville'in yayıma hazırladıkları "Essays in Labour History" içinde (1960); E. Labroussee, Le mouvement ouvriier et les Idees sociales, III (Cours de la Sorbonne), s. 168-69; E. Coomaert, La pensee ouvriere et la conscience de classe en France 1830-48, Studi in Onore di Gino Luzzate, III içinde (Milano 1950), s. 28; G. D. H. Cole, Attempts at General Union (1953), s. 161.

23
A. Soboul, Les Sansculottes de Paris en Van II (1958), s. 660.

24
S. Pollard, age., s. 48-49.

25
Th. Mundt, Derdritte Stand in Deutshland und Preussen... (Berlin 1847), s. 4; aktaran J. Kuczynski, Gesch.d.Lage d. Arbeiter 9, s. 169.

26
Karl Biedermann, Vorlesungen über Socialismus und sociale Fragen (Leipzig 1847), aktaran Kuczynski, age., s. 71.

27
M. Tylecote, The Mechanics' Institutes of Lancashire before 1851 (Manchester 1957), VIII.

28
Revue Historique CCXXI'da geçmektedir (1959), s. 138.

29
R Gosden, The Friendly Societies in England 1815-75 (1961), s. 23, 31.

30
W. E. Adams, Memoirs of a Social Atom, I, s. 163-65 (Londra, 1903).

12. İdeoloji: Din

1
Civilta Cattolica II, 122, L. Dal Pane, il socialismo e le questione sociale nella prima annata della Civiltâ Cattolica’dan alınmıştır (Studi Onore di Gino Luzzato, Milano, 1950, s. 144).

2
Haxthausen, Studien über... Russland (1847), I, s. 388.

3
Karşılaştırın: Antonoio Machado’nun Poesias Completas’ındaki (Avusturya baskısı, s. 152-24) Endülüslü centilmen portresi:
“Gran pagano, Se hizo hermano, De una santa cofradia” [“Eşsiz pagan, Kardeştir ona, Bir mübarek hayırsever”]

4
G. Duveau, Les Instituteurs (1957), s. 3-4.

4a

J. S. Trimingham, Islam in West Africa (Oxford, 1959), s. 30.

5
Bu genel devrimci stratejinin en parlak değerlendirmesi, Marx’ın 1848 devrimi sırasında, Neue Rheinische Zeitung’da çıkan yazısında bulunmaktadır.

6
W F. Wertheim, Indonesian Society in Transition (1956), s. 204.

7
Census of Great Britain 1851: Religious Worship in England and Wales (Londra,1854).

8
Mulhall, Dictionary of Statistics: ’Religion’.

9
Mary Merryweather, Experience of Factory Life (üçüncü baskı, Londra, 1862), s. 18. 1840’lar söz konusu edilmektedir.

10

T. Rees, History of Protestant Non-conformity in Wales (1861).

11
Marx-Engels, Werke (Berlin, 1956), I, s. 3 78.

12
Briefwechsel zwischen Fr. Gentz und Adam Müller, Gentz'den Müller'e, 7 Ocak 1819.

13
Gentz'den Müller'e, 19 Nisan 1819.

13. İdeoloji: Laiklik

1
Archives Parlementaires, 1787-1860 t. VIII, s. 429. Bu, İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi'nin 4. paragrafının ilk taslağıydı.

2
1798 tarihli İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi, 4. paragraf.

3

E. Roll, A History of Economic Thought (1948 baskısı), s. 155.

4

Oeuvres de Condorcet (1804 baskısı), XVIII, s. 412; (Ceque les citoyensot le droit d'attendre hur representants) R. R. Palmer, The Age of Democratic Revolution, I, (1959), s. 13-20'de —ikna edici olmadan— liberalizmin burada ileri sürülenden çok daha 'demokratik' olduğunu iddia etmektedir.

5
Karşılaştırın: C. B. MacPherson, Edmund Burke (Transactions of the Royal Society of Caada, LIII, II. Bölüm, 1959, s. 19-26).

6
J. L. Talmon, Political Messianism (1960), s. 323'ten alınmıştır.

7
Rapport sur le mode d'execution du decret du 8 ventose, an II (Oeuvres Completes, II, 1908, s. 248).

8
The Book of the New Moral World, IV Kısım, s. 54.

9
R. Owen, A New View of Society: or Essays on the Principle of the Formation of the Human Character.

10
Talmon, age., s. 127'den alınmıştır.

11
K. Marx, Preface to the Critique of Political Economy.

12
Letter to the Chevalier de Rivarol, 1 Haziran 1791.

13
Kendi 'siyasal inanç bildirisi’ için bakınız: Eckermann, Gespraeche mit Goethe, 4,1, 1824.

14
G. Lukacs, Der Junge Hegel. Kant için s. 409’a, Hegel için çeşitli yerlerine, özellikle II, 5’e bakın.

15
Lukacs, age., s. 411-12.

1
S. Laing, Notes of a Traveller on the Social and Political State of France, Prussia, Switzerland, Italy and other parts of Europe, 1842 (1854 baskısı), s. 275.

2
Oeuvres Completes, XIY s. 17.

3
H. E. Hugo, The Portable Romantic Reader (1957), s. 58.

4
Fragmente Vermischten Inhalts. (Novalis, Schriften (Jena, 1923), III, s.45-46.

5
The Philosophy of Fine Art (Londra, 1920), V.I., s. 106 ve devamında.

6
E. C. Batho, The Liter Wordsvuorth (1933), s. 227; aynı zamanda bakın: s.46-47, 197-99.

7
Mario Praz, The Romantic Agony (Oxford, 1933).

8
L. Chevalier, Classes Laborieuses et Classes Dangereuses â Paris dans la premiere moitie du XIX siecle. (Paris, 1958).

9
Ricarda Huch, Die Romantik, I, s.70.

10
P Jourda, llexotisme dans la litterature française depuis Chateaubriand (1939), s. 79.

11
V. Hugo, Oeuvres Completes, XV s. 2.

12
Oeuvres Completes, IX (Paris, 1879), s. 212.

13
Karşılaştırın: M. Thibert, Le role social de l’art d'apres les Saint-Simoniens (Paris, yayın tarihi belli değil).

14
P. Jourda, age., s. 55-56.

15
M. Capefigue, Histoire des Grandes Operations Financieres, IV s. 252-3.

16
James Nasmyth, Engineer, An Autobiography, yayıma hazırlayan Sammuel Smiles (1897 baskısı), s. 177.

17
Age, s. 243, 246, 251.

18
E. Halevy, History of the English People in the Nineteenth Century (karton baskı), I, s. 509.

19
D. S. Landes, Vieille Banque et Banque Nouvella, Revue d’Histoire Moderne et Contemporaine, III, (1956), s. 205.

20
Şu uzun çalarlarla karşılaştırın; ’Shuttle and Cage’, Industrial Folk Ballads, (10T 13), Row, Bullies, Row (T7) ve The Blackball Line, (T8); tümü de Topic’den (Londra) çıkmıştır.

21
Select Committee on Drunkenness (Parl. Papers VIII, 1834) Q 571. 1852’de Manchester’daki 21 pub ve 21 birahanede müzik yapılıyordu (303.000 kişinin yaşadığı bir kasabada 481 pub ve 1298 birahane bulunuyordu). John T. Baylee; Statistics and Facts in reference to the Lord’s Day (Lodra, 1852, s. 20).

15. Bilim

1
S. Solomon, Commune, Ağustos 1939, s. 964’ten alınmıştır.

2
G. C. C. Gillispie, Genesis and Geology (1951), s. 116.

3
Encyclopedie de la Pleiade içinde, Histoire de la Science (1957), s. 1465’den alınmıştır.

4
Essai sur l'education intellectuelle avec le proje t d’une Science nouvelle (Lozan, 1787).

5
Karşılaştırın: Guerlac, Science and National Strength, E. M. Earle’ün yayma hazırladığı Modern France içinde, 1953, s.286.

6
S. Mason, A History of the Sciences (1953), s. 286’dan alınmıştır.

16. Sonuç: 1848’e Doğru

1
Haxtthausen, Studien über... Russland (1847), I, s. 156-7.

2
Hansard, 16 Şubat, 1842; Robinson ve Gallagher’in Africa and the Victorians kitabından (1961, s. 2) alınmıştır.

3
R. B. Morris, Encyclopedia of American History (1953), s. 515, 516.

5
Lyashchenko, age., s. 370.

6
J. Stamp, British Incomes and Property (1920), s. 515, 431.

7
M.L. Hansen, The Atlantic Migration 1607-1860, (Harvard 1945), s. 252.

8
N. McCord, TheAnti-Corn Law League 1838-46 (Londra 1958), V. Bölüm.

9
T. Kolokotrones. aktaran, L. S. Stavrianos, Antecedents to Balkan Revolutions, Journal of Modern History, XXIX, 1957, s. 344.

Notlar

1

Bu sözcüklerin çoğu, ya bu halleriyle uluslararası dolaşımdadır ya da sözlük anlamları korunarak çeşitli dillere çevrilmişlerdir. Örneğin ‘socialism [sosyalizm] veya ‘industry’ [endüstri] az çok uluslararası olarak geçerli sözcüklerken, ‘demir yol [iron road]’ tamlaması, çıktığı ülke dışında her yerde çevrilerek alınmıştır.

2

“Onsekizinci yüzyılı Panteon’a koymalı."

3

Ormancı.

4

Örneğin, 1823-27'de Brüksel'de yaşayan kentliler, çevrelerindeki köylerde yaşayan köylülerden ortalama 3 cm., Louvain'dekilerse 2 cm. daha uzundular. Hepsi de ondokuzuncu yüzyıla ait olmakla birlikte, bu konuda hatrısayılır miktarda askeri istatistik bulunmaktadır. [kaynak: Queteet, qu., Manouvrier, Sur a taille des Parisiens, Bulletin de la Societe Anthropologique de Paris, 1888, s. 171.]

5

Çekoslovakya'da, kabaca 25.000 dönümün (10.000 hektar) üzerindeki seksen malikâne, 1918'den sonra kamulaştırıldı; bunların arasında Schoenbornların ve Schwarzenberglerin 500.000 dönüm, Lihtenştyanlıların 400.000, Kinskylerin 170.000 dönüm topraklan da bulunuyordu. [Kaynak: Th. Haebich, Deutsche Latifundien (1947), s. 27 ve devamında.]

6

Aynı zamanda Avrupa'nın bu mallara artan talebini karşılamak üzere çay, ipek ve porselen aldıkları Uzak Doğu'ya da belli ölçülerde aynı şeyi yaptılar. Fakat Çin'in ve Japonya'nın siyasal bakımdan bağımsız olmaları, bu ticareti bir ölçüde korsanvari hale getirmekteydi.

[7]

"Bir yandan İngilizlerin siyasal yaşamları için, bunu bilgiçlik taslayarak yapıyor olsalar da, eskiçağ yazarlarının eserlerinden zengin bir hazine çıkardıklarını görmek memnuniyet vericidir; öyleki parlamentodaki hatipler, her fırsatta iyi amaçlarla onlardan alıntılar yapıyorlardı ve bu, meclislerinde taraftar bulan, etkisiz de kalmayan bir uygulamaydı. Öte taraftan üretim konusundaki eğilimlerinin baskın olduğu, o nedenle halkı bu uğraşları geliştiren bilimlerle ve sanatlarla tanıştırma ihtiyacının açık olduğu bir ülkede, bu gibi konuların çocukların ders kitaplarında yer almadıklarını görmek bizi hayrete düşürmektedir. Buna rağmen, mesleki bir formel eğitimden yoksun insanların bu kadar çok şeyi başarmış olmaları da aynı ölçüde şaşırtıcıdır." — W Wachsmuth, *Europaeische Sittengeschichte* 5, *2* (Leipzig, 1839), s. 736.

[8]

Modern motor endüstrisi, bunun iyi bir örneğidir. 1890'lardaki motorlu taşıt talebi, modern boyutlarda bir endüstri yaratacak durumda değildi, ama ucuz araba üretme kapasitesi, motorlu taşıtlara modern ölçekte bir kitlesel talep yarattı.

[9]

"Satın alma gücü, nüfus, kişi başına gelir, ulaşım maliyetleri ve ticaret üzerindeki sınırlamalar nedeniyle yavaş ilerlemekteydi. Fakat pazar genişliyordu ve hayati soru şuydu: Tüketim malları üreten bir üretici, pazarın, üretimini hızlı ve sürekli genişlemesine olanak verecek kadar büyük bir bölümünü ne zaman ele geçirecekti?" (Kaynak: K. Berril, Uluslararası Ticaret ve Ekonomik Büyümenin Oranı, Economic History Review, XII, 1960, s. 358.)

10

Örneğin denizaşırı yün arzı, ele aldığımız bütün dönem boyunca ihmal edilebilir bir önem taşıdı, ancak 1870'lerde büyük bir etken haline geldi. [Hoffmann, age., s. 73.]

11

Ev ya da zanaat üretiminden modern endüstriye giden yolda imalatın evrensel bir evresini oluşturan ‘evde üretim sistemi’, bazısı fabrika sistemine oldukça yakın sayısız biçim alabilir. Onsekizinci yüzyıl yazarları ‘manifaktürler’den söz ettiklerinde kastettikleri, neredeyse kaçınılmaz olarak ve bütün batı ülkelerinde budur.

12

Pazar için üretim yapan manifaktürlere sahip bütün ülkelerde tekstil egemen eğilim oldu: Silezya’da (1800) bütün imalatın toplam değerinin yüzde 74’ünü tekstil ürünleri oluşturmaktaydı. [Kaynak: Hoffmann, age., s. 73.]

13

İngiltere’deki Napoleon sonrası Radikallerden ABD’deki popülistlere kadar, çiftçiler ve küçük girişimciler dahil bütün protesto hareketleri, mali gayrı ortodoksi yönündeki talepleriyle tanınabilirler; hepsi de 'para delisi'dirler.

14

İsviçreli Simonde de Sismondi ile muhafazakâr ve köylü kafalı Malthus, daha 1825’ten önce bu yönde savlar geliştiren ilk kişilerdi. Yeni sosyalistler, onların bunalım kuramını, kendi kapitalizm eleştirilerinin köşe taşı haline getirdiler.

15

1835’te E. Baines, bütün iplik bükümcülerinin ve dokumacıların haftada ortalama ücretlerinin —bir yıl içerisinde iki haftalık ücretsiz izin de dahil— 10 şilin, el tezgâhlarında çalışan dokumacılarınsa 7 şilin olduğunu tahmin etmiştir.

16

İngiltere’de denizden yetmiş mil yüksekte hiçbir yer yoktur ve bir istisna dışında ondokuzuncu yüzyılın bütün belli başlı endüstri bölgeleri, ya denizin yakınında ya da ona kolaylıkla ulaşabilecek uzaklıktaydılar.

17

1848’de Fransız demiryollarında kullanılan sermayenin üçte biri, İngilizlere aitti. (Kaynak: Rondo E. Cameron, France and the Economic Development of Europe 1800-1914 (1961), s.77.)

18

Elbette bu tür harcamalar ekonomiyi de uyarır, ancak hiç verimli olmayan ve asla endüstriyel gelişmeye katkısı olmayan bir yönde.

19

Onsekizinci yüzyıl geleneklerine sahip birkaç kent, kamu binaları yapmaktan vazgeçmedi; fakat Lancashire’daki Bolton gibi birkaç tipik endüstri metropolü, 1847-48 öncesinde pratikte gösterişli olmayan ve faydacı olmayan yapılar inşa ettiler. [Kaynak: J. Clegg, A Chronological history of Bolton (1876).]

20

McCulloch'un, pamuklu endüstrisinin —sabit ve işletme olmak üzere— toplam sermayesinin, 1833’te 34 milyon sterlin, 1845’te 47 milyon sterlin olduğunu tahmin etmektedir.

21

Demiryolu ve buharlı gemi çağından —yani ele aldığımız dönemin sona ermesinden— önce, (İngiltere 1780'lerden itibaren net bir gıda ithalatçısı olmakla birlikte) yurtdışından büyük miktarlarda gıda ithal etme olanağı sınırlıydı.

22

Bu sistemle, gerektiğinde mülk vergisinden sağlanan fonlarla yoksullara yaşamalarını sağlayacak kadar bir ücret veriliyordu; iyi niyetli olmakla birlikte bu sistem sonunda öncekinden çok daha büyük bir fakirleşmeye yol açtı.

23

Başka bir görüşe göre de, emek arzı bu tür transferlerden değil, büyük bir hızla yükseldiğini bildiğimiz toplam nüfustaki artıştan gelmektedir. Fakat bu görüş, bir noktayı gözden kaçırmaktadır. Endüstrileşmiş bir ekonomide, tarımsal olmayan emeğin yalnızca sayısının değil oranının da dikine yükselmesi gerekir. Bu da, aksi halde köyde oturup ataları gibi yaşamayı sürdürecek olan insanların, yaşamlarının belli bir evresinde başka yerlere gitmeleri gerektiği anlamına gelir; çünkü kentler, kendi doğal artış oranlarından daha hızlı büyümekteydi. Tarım nüfusu fiilen azalsa da, sabit kalsa da, hatta artsa da durum budur.

24

Bir diğer seçenek de, İngiltere'nin, ABD gibi, kitlesel göçlere bel bağlamasıydı. Aslında İngiltere kısmen de olsa İrlandalıların göçüne güvenmiştir.

25

1830-48 arasında bir bütün olarak İngiltere'deki işçi sınıfının durumu, Fransa'dakinden belirgin biçimde daha kötü" olduğu sonucuna varıyor modern bir tarihçi. [Kaynak: H. See, Histoire Economique de la France, II. Cilt, s. 189'daki dipnot.]

3. Fransız Devrimi (Dipnotlar)

1

Bu Fransız ve İngiliz etkileri arasındaki farklar fazla büyütülmemeli; bu çifte devrimin merkezlerinden hiçbiri, kendi etkisini herhangi bir özel etkinlik alanıyla sınırlamadı; birbirine rakip olmaktan çok, birbirini tamamlıyorlardı.

2

Bu, Amerikan devriminin etkisini küçümsemek demek değildir. Kuşkusuz Fransız Devrimi'ni güdülemeye katkısı oldu ve daha dar bir anlamda da, çeşitli Latin Amerika devletleri için Fransız Devrimi'ninkine rakip, kimi zaman da değişimli olarak anayasal modeller sağladı; zaman zaman da demokratik-radikal hareketlere esin kaynağı oldu.

3

1789-1795 yıllan arasında 300.000 kadar Fransız göç etti. [Kaynak: C. Bloch, Cemigration francaise au XIX siecle, Etudes d'Histoire Moderne & Contemp. I (1947), s. 137; ancak D. Greer (The Incidence of the Emigration during the French Revolution 1951'da, çok daha küçük bir rakam vermektedir.]

4

"Ne tür bir hükümet muzaffer olmuştu biliyor musunuz? Bir Konvansiyon hükümeti. Kırmızı bereleri, aba kıyafetleri, tahta pabuçları ile kuru ekmek ve kötü birayla beslenerek yaşayan ve yorgunluktan tartışamayacak, ayakta duramayacak hale gelip toplantı salonlarına serilen minderler üzerinde uyuyakalan tutkulu Jakobenlerin hükümeti. Fransa'yı işte bu tür insanlar kurtardı. Beyler, ben onlardan biriydim. Ve şimdi burada, tıpkı girmek üzere olduğum imparatorluk dairesinde olduğum kadar, bu gerçekle de kıvanç duyuyorum." Aktaran: J. Savant, Les Prefets de Napoleon (1958), s. 111-2.

5

Napoleon Fransası'nın Haiti'yi ele geçirmekte başarısız olması; Louisiana Antlaşması (1803) ile bölgenin ABD'ye satılmasının ve Amerikan imparatorluğunun kalıntılarının tasviye olmasının ana sebeplerinden biriydi. Böylece Jakobenliğin Amerika'ya yayılışının başka bir sonucu da, ABD'yi kıta ölçeğinde bir güç haline getirmek olacaktı.

6

Sir John Falstaff: Shakespeare'in IV Henry ve Windsor'un Şen Kadınları adlı eserlerinde yer alan şişman, şen şakrak ve ahlaksız bir şövalye tiplemesi -çn.

7

Bunlar devrim takvimindeki ayların isimleridir.

4. Savaş (Dipnotlar)

1
James Watt'ın oğlu, babasının ihtarına rağmen Fransa'ya gitti.

2
İngiltere'den Priestley, Bentham, Wilberforce, kölelik karşıtı mücadele veren Clarkson, James Mackintosh, David Williams; Almanya'dan, Klopstok, Schiller, Campe ve Anarcharsis Cloots; İsviçre'den Pestalozzi; Polonya'dan Koszwsko; İtalya'dan, Gorani; Hollanda'dan Cornelius de Pauw; ABD'den Washington, Hamilton, Madison, Tom Paine ve Joel Barlow. Bunların hepsi, Devrime yakınlık göstermedi.

3
Tipik İngiliz için kullanılan bir lakap. İskoçyalı John Arbuthnot'un yazdığı The History of John Bull (1712) adlı hiciv romanının esas kişisi-çn.

4
İskoç Jakobenliğinin çok daha etkili bir halk gücü olmasında bunun da ilgisi olabilir.

5
Polonya esasen bir soylular ve toprak sahipleri Cumhuriyeti olduğu için, anayasa ancak çok yüzeysel bir anlamda 'Jakoben' niteliktedir: Soyluların hâkimiyeti kaldırılmaktan çok güçlendirilmiştir.

6
Fransızlar, uydu nitelikte olan bir Ren Cumhuriyeti kurmayı bile başaramadılar.

7
Günümüzde bu türden tek bir Avrupa örneği kalmıştır, o da İspanyol Urgel Piskoposluğu ile Fransa Cumhuriyeti Başkanı'nın çifte egemenliği altında bulunan Andorra Cumhuriyetidir.

8
Kişi olarak sadece Avusturya Dükü, Macaristan Kralı, Bohemya Kralı, Tirol Kontu vs. idi.

9
Bu rakamlar, Parlamentonun izin verdiği para miktarına dayandığından, insan sayısı aslında daha azdı. J. Leverrier, *La Naissance de l'armee natiomle, 1789-94* (1939), s. 139; G. Lefebvre, *Napoleon* (1936), s. 198, 572; M. Lewis, *age.,* s. 119; *Parlementary Papers* XVII, 1859, s. 15.

10
Talep üzerine külçe altınla değiştirilebilir olsun olmasın, gerçekte her tür kağıt para, onsekizinci yüzyıl sona ermeden önce, fazla bilinen bir şey değildi.

11
Bu, İsviçre gibi aşırı nüfuslu dağlık bölgelerde, paralı askerlik yapmak için göç etme geleneğinin temelini oluşturmaktaydı.

5. Barış (Dipnotlar)

1
"Üstelik Rus İmparatoru daha şimdiden büyük işlere kalkışabilecek tek hükümdardır. Bugün Avrupa'da oluşturulmuş ve tam anlamıyla teyakkuzdaki bir ordunun başındadır."

2
Yani 1834-45'te ve 1841-46'da birkaç ay dışında bütün bir dönem boyunca.

3
Gerçekte, ekonomik bakımdan birbirlerini karşılıklı olarak tamamlamaya dayanan İngiliz-Rus ilişkileri, geleneksel olarak dostaneydi, ancak Napoleon Savaşları'ndan sonra ciddi şekilde bozulmaya başladı.

6. Devrimler (Dipnotlar)

1
Oy verme hakkı, 1791’dekinden sadece uygulamada daha sınırlıydı.

2
(1) Yetişkin erkek nüfusa oy hakkı, (2) gizli oy, (3) seçim bölgelerine eşit ağırlık tanınması, (4) parlamento üyelerine maaş bağlanması, (5) parlamentoların her yıl yenilenmesi, (6), aday olmak için getirilen mülk sahibi olma şartının kaldırılması.

3
Yunanistan hakkında ayrıca 7. Bölüme bakınız.

4
İngilizler İspanya ile, 1820’lerde tanıştıkları liberal İspanyol mülteciler sayesinde ilgilenmişlerdi. İngiliz Katolik karşıtlığı da, —George Borrow’un Bible in Spain’ınde ve Murray’in ünlü Handbook of Spain’inde ölümsüzleşmiş— İspanya’yı destekleme modasının, İspanya Kralı Don Carlos karşıtı bir yöne dönmesinde önemli bir rol oynamıştır.

5

Elbette Güneyin köleleri dışında.

6
Ne var ki, Romanya ya da Güneybatı Almanya’nın bazı bölgelerinde olduğu gibi, küçük köylü mülkiyetinin, kiracılığın ve ortakçılığın bulunduğu birkaç bölgede, Mazzini tipinde bir radikallik, 1848’de ve sonrasında oldukça geniş bir kitle desteği sağlamayı başardı.

7
Die Grossen Maenner des Enis'inde (Marx-Engels Werke, Berlin, 1960,8. Cilt, s. 292-98), geleceğe kalmasını sağlayacak müthiş hicivci yeteneğine saygı duyan Marx’ın düşmanlığını çekecek kadar talihsizdi.

7. Milliyetçilik (Dipnotlar)

1

Onsekizinci yüzyıl başlarında Almanya'da yayımlanan bütün kitapların yalnızca yüzde altmışı Almancaydı; o tarihten itibaren bu oran belirgin biçimde yükseldi.

2

Sih hareketi, bugüne kadar büyük oranda kendine özgü bir özellik göstermiştir. Maharaştra'daki savaşçı Hindu direniş geleneği, bu bölgeyi Hint milliyetçiliğinin ilk merkezi haline getirmiş ve özellikle B. G. Tilak gibi ilk —ve oldukça gelenekçi— bazı önderler çıkarmıştır; ancak bu hareket en iyi halde bölgesel kalmış ve hareketin egemen eğiliminden uzak düşmüştür. Mahratta milliyetçiliğine benzer bir şey bugün de varlığını sürdürmektedir, fakat toplumsal temelini, Mahratta'daki işçi sınıfıyla ayrıcalıksız alt orta sınıfın, egemen Gujeratis'e karşı ekonomik ve son zamanlara kadar da dilsel olarak yürüttüğü direniş oluşturmaktadır.

3

Bugün Yugoslavya'daki rejim, Sırp ulusu olarak sınıflanagelen şeyi, çok daha gerçekçi alt-ulusal cumhuriyetlere ve Sırbistan, Bosna, Karadağ, Makedonya ve Kosova-Metohiya gibi birimlere ayırmıştır: Ondokuzuncu yüzyıl milliyetçiliğinin dilsel ölçütlerine göre, bu birimlerin ve cumhuriyetlerin çoğu, Bulgarlara daha yakın olan Makedonlarla Kosova'daki Arnavut azınlık dışında tek bir 'Sırp' halkının üyesidirler. Fakat gerçekte hiçbir zaman tek bir Sırp milliyetçiliği ortaya koymamışlardır.

4

Klepth: Yunanistan'ın bağımsızlık savaşında vatansever bir şaki olarak olarak ünlenmiş Yunanlı ya da Arnavut haydut, gerilla - çn.

5

İrlanda dışında.

8. Toprak (Dipnotlar)

1

İngiltere'de bile 1840'larda ciddi bir biçimde önerilmişti.

2

1830 başlarında istihdam edilebilir fazla yedek emek, kentlerde ve İngiltere'nin endüstrileşmiş bölgelerinde toplam nüfusun altıda biri, Fransa ve Almanya'da yirmide biri, Avusturya ve İtalya'da yirmi beşte biri, İspanya'da otuzda biri ve Rusya'da yüzde biri olarak tahmin edilmekteydi. [Kaynak: L. V. A. de Villeneuve Bargemont, Economie Politique Clıretienne (1834), II. Cilt, s. 3 ve devamında.]

3

Yerel endüstriyel gelişmenin olmaması ve başlıca bir ya da iki ihracat ürününün (özellikle tahılın) üretilmesi, büyük malikânelerin ve topraksız tarım işçisinin ortaya çıkışını kolaylaştırdı. Bu gelişme, söz konusu örgütlenmeye kendini kolaylıkla uydurmaktadır (Rusya'da o dönemde ticari amaçlı satılan tahılın yüzde doksanı malikânelerden, ancak yüzde onu köylü mülklerinden gelmekteydi). Öte yandan yerel endüstriyel gelişmenin, yakındaki kentlerde büyüyen ve çeşitlenen bir yiyecek pazarı yarattığı yerlerde, bundan köylüler ya da küçük çiftçiler büyük yarar sağladılar. Dolayısıyla Prusya'da köylülerin kurtuluşu serflerin mülksüzleştirilmesine yol açarken, Bohemya'da özgürleşme sayesinde ortaya çıkan köylü sınıfı, 1848'den sonra bağımsızlaştı. [Rusya için bakınız: Lyashchenko, age., s. 360; Prusya ile Bohemya arasında bir karşılaştırma için bakınız: W. Stark, Niedergang und Ende d. Landwirtsch. Grossbetriebs in d. Bohm. Laendem (Jb. f. Nat. Oek. 146,1937, s. 434 ve devamında.]

4

Özü gereği İtalyan birliğine rehberlik eden ve bu yöndeki ilerlemeleri düzenleyen' bu güçlü tarım burjuvazisinin, tam da tarımsal yönelimi nedeniyle, İngiltere'nin İtalyan birliğine iyi niyetle bakmasını sağlayan, ama aynı zamanda da İtalya'nın endüstrileşmesini geri bıraktıran doktriner bir serbest ticarete doğru eğilim gösterdiğini düşünmek akla yatkındır. [Karşılaştırın: G. Mori, La storia dell'industria italiana contemporanea (Amali dell'lnstituto Giangiacoomo Feltrinelli, II, 1959, s. 278-279); ve aynı yazarın "Osservazioni sul libero-scambismo dei moderati nel Risorgimento" (Rivista Storica Socialismo, ili, 9, 1960).]

5

Bu topraklar, ortaçağcıl Hıristiyan ülkelerde hayır amaçlı ya da ritüel olarak kiliseye verilen topraklara karşılık gelmektedir.

6

"Heyhat, belalı kıtlık! Heyhat, o unutulmaz kıran yılının gazabı!" [kaynak: S. H. Cousens, Regional Death Rates in Ireland during the Great Famine, Population Studies, XIV, ı, 1960, s. 65.]

7

"İçeride ve dışarıda köylüler ve işçiler arasında uzun süre bulunduğum için, kendi koşulları içinde değerlendirildiğinde, Fransız köylüsünden daha uygar, temiz, çalışkan, tutumlu, ölçülü ya da iyi giyimli bir halk olmadığını söylemeliyim... Bu bakımlardan Fransız köylüsü, aşırı ölçüde pis ve miskin olan İskoçyalı tarım emekçilerinin büyük bir bölümüyle, geçim araçları bakımından ciddi darlıklar içinde bulunan, umutsuz ve aşağılık durumdaki çoğu İngiliz işçisiyle, yabani koşullarda yaşayan yarı çıplak yoksul İrladalılarla tam bir karşıtlık oluşturmaktadır...". H. Colman, The Agricultural and Rural Economy of France, Belgium, Holland and Switzerland (1848), 25-26.

9. Endüstri Dünyasına Doğru (Dipnotlar)

1
"Böylesi tanıklar önünde, ey ilerici mezhep,
Lokomotifin gücünü göklere çıkar,
Buhara, demiryolarına övgü yağdır."

2
Endüstri sektörünün dünya ölçeğinde kazandığı zafer, bir kez daha (farklı bir tarzda da olsa) dünya genelinde yakınsama gösterme eğilimindeydi.

3
İngiltere'dek ilk nüfus sayımı, 1801 tarihlidir; yeterli denebilecek ilk sayım ise 1831'de yapılmıştır.

4
Çin'de hanedanlar arasındaki olağan döngülerin tarihi yaklaşık 300 yıldı; Mançu hanedanı, onyedinci yüzyıl ortalarında iktidara geldi.

5
Demirden gemiler bir kez daha İngiltere'ye üstünlük kazandırıncaya dek, 1860'larda amaçlarına neredeyse ulaşmışlardı.

6
Örneğin 1850 ile 1888 arasında yirmi iki milyon Avrupalı göç etti ve 1889'da toplam uluslararası ticaret, 1840'taki 600 milyon sterlinle karşılaştırıldığında, yaklaşık 3 milyar 400 milyon sterline ulaştı.

7
"Bütün bu viranelik, bize satılması gereken en iyi ham pamukla el ele gidiyor... Burada hiç de bir zarar söz konusu değil, çünkü tam da bu imalathanelere sokulan kimseler topraktan kopanlmışlardır." Morley, Life of Cobden, 3. Bölüm.

10. Yeteneklilere Yükselme Olanağı Doğru (Dipnotlar)

1
"Yeni bankerler arasında yemek mönülerini ve müdavimlerin adlarını gazetelerde yayımlatma alışkanlığı aldı yürüdü."

2
1835'te Journal des Debats (yaklaşık 10.000 satışı vardı) reklamdan yılda 20.000 frank kazanıyordu. 1838'de Le Presse'nin dördüncü sayfası, yıllık 150.000, 1845'teyse 300.000 franka kiralanmaktaydı. [H. See, Historie Economique de la France, II, s. 216.]

3
"Le grand poeme de l'etalage chante ses strophes de couleur depuis la Madeleine jusque a la Porte Saint-Denis." ["Madeleine'den Porte Saint-Denis'ye kadar şiir yazar gibi düzenlenen vitrinlerde rengarenk dizeler okuruz."]

4
"Orta tabakanın altında olan bu insanlar sınıfının görüşleri ve kafaları, kendileriyle en dolaysız biçimde temasa geçen bu akıllı ve erdemli tabaka tarafından biçimlendirilmekte ve yönlendirilmektedir": James Mill, An Essay on Government, 1823.

5
Karşılaştırın: Leon Faucher, Manchester in 1844, s. 24-25: "Bu kent, bir bakıma Bentham'ın ütopyasını gerçekleştirmekte. Her şey, fayda ölçütlerine göre sonuçlarıyla ölçülmekte ve eğer Manchester'da GÜZEL, BÜYÜK ve SOYLU bir şeyler kök salacaksa, bu ölçüte göre geliştirilecekler."

6
Balzac'ın romanlarındaki bütün devlet görevlileri ya küçük girişimci bir aileden ya da bu tür ailelere girmiş kimselerden gelmektedir.

7
İngiltere'de bu vergi, Napoleon Savaşları sırasında kondu ve 1842'den sonra da kalınlaştırıldı; önemli devletlerden hiçbiri, 1848'den önce İngiltere örneğini izlemedi.

8
Kıta Avrupası'nda hukukçuların sayısı ve oranı genellikle daha çoktu.

9
Alman haydut Schinderhannes (Johannes Bueckler, 1777-1803), kurbanlarını Yahudilerden seçerek büyük popülarite kazanmıştı ve Prag'da 1840'larda ortaya çıkan endüstriyel kargaşa, aynı zamanda Yahudi karşıtı bir ton taşımaktaydı. (Viyana, Verwaltungsarchiv, Polizeihofstelle, 1186-1845).

10
"İstediği takdirde Fransız yurttaşlarının haklarından yararlanması kabul edilebilir; bu durum da Fransa'daki sivil ve siyasal yasalara tabidir."

11. Çalışan Yoksullar (Dipnotlar)

1
Hükmetmek için insanın Paltosu olmalı, çapraz sırmaları olmalı (bis). / Sizin için dokuruz, dünyanın büyük adamları, / Biz sefil, biz baldırıçıplak, kefensiz gireriz toprağa. / Biz baldırıçıplaklar, Çıplağız tepeden tırnağa (bis). Ama gün gelir çıkarız tahta / Kalmayınca hükmünüz. / İşte o zaman kefen dokuyacağız eski dünyaya / Ta buraya geliyor devrimin homurtuları zira. / Biz baldırıçıplaklar, Artık çıplak değiliz tepeden tırnağa

2
1855'te Liverpoollu rehinecilerde bulunan rehin malların yüzde 66'sı, 5 ya da daha az şilin, yüzde 27'si 2 şilin 6 pens ya da daha az değerdeydi.

3
Biraya, şaraba ya da insanların günlük beslenme alışkanlıklarının bir parçasını oluşturan diğer içeceklere karşı bir düşmanlık söz konusu değildir. Bu, büyük ölçüde Anglo-Sakson Protestan mezhepleriyle sınırlı kalmıştır.

4
"İşçileri, Paris'in merkezinden çıkmaya mecbur eden koşulların, söylendiği gibi, genelde işçilerin davranışları ve ahlaki yanları üzerinde müessif sonuçları olmuştu. Eski günlerde işçiler, alt katlarında işadamlarının ve görece rahat sınıfların diğer mensuplarının doldurduğu binaların üst katlarında yaşarlardı. Tek bir binanın kiracıları arasında bir tür dayanışma ortaya çıkmıştı. Komşular ufak tefek işlerde birbirlerine yardımcı olurlardı. Hasta olduklarında ya da işsiz kaldıklarında evdeki diğer insanlardan büyük yardım görebiliyorlardı; öte yandan, bir tür insani saygı duygusu işçi sınıfının alışkanlıklarına belli bir düzenlilikle girdi." Bu sözlere raporlarında yer veren Ticaret Odası ve Polis Komiserliği'nde bir iç rahatlığı göze çarpsa da yeni bir olgu olarak [sınıflar arasındaki] ayrılık da kendini hissettirmektedir. [Kaynak: Chevalier, age., s. 233-34.]

5
O zamanlara ilişkin bilgilerimizin —ve müteakip geliştirmelerin— çoğunu kendilerine borçlu olduğumuz uzun bir doktorlar listesi, burjuvazinin gönül rahatlığıyla hiç uyuşmamaktadır. Villerme ve 1829'da kurduğu Annales d'Hygiene Publique'ye katkıda bulunanlar (İngiltere'de Kay, Thackrah, Simon, Gaskell ve Farr, Almanya'da pek çok kişi), aslında olduğundan çok daha fazla anılmayı hak etmektedirler.

6
1840'da Gloucestershire'daki 195 yetişkin dokumacıdan yalnızca onbeşi okuma yazma bilmiyordu; fakat 1842'de Lancashire, Cheshire ve Staffordshire'daki imalat bölgelerinde tutuklanan isyancıların ancak yüzde 13'ü iyi düzeyde okuma yazma biliyor, yüzde 32'siyse yok denecek kadar az biliyordu. [R.K. Webb, English Historical Revieuı, LXV içinde (1950), s. 333 ve devamında.]

7
"İşçi nüfusumuzun yaklaşık üçte biri... ortalama kazançları, kilisenin yardımı olmaksızın ailelerini geçindirmeye yetmeyen dokumacı ve işçilerden oluşmaktadır. Ücretlerin düşmesinden ve şartların zorlaşmasından en fazla zarar gören topluluğun bu bölümü, yaşamlarını nezih ve saygın bir biçimde geçirirler. Benim yoksul hemcinslerimin özellikle bu sınıfı için, kooperatif sistemi kurmalarını tavsiye etmek isterim." (F. Baker, First Lecture on Co-operation, Bolton, 1830).

8
Grev, işçi sınıfının varlığının öylesine kendiliğinden ve mantıksal bir sonucuydu ki çoğu Avrupalı dilde ona karşılık gelen (Örneğin greve, huelga, sciopero, zabastovko gibi) tamamen bağımsız yerli sözcükler vardır; oysa diğer kurumlarla ilgili sözcükler çoğunlukla

ödünç alınmadır.

9

Karşılaştırın: T. L. Peacock, Nightmare Abbey (1818): “Siz bir filozofsunuz dedi kadın, bir özgürlük aşığı. Siz, 'Felsefe Gazı’ denen tezin ya da insan Aklının Genel Aydınlanması Projesi’nin yazansınız.”

10

1821’de Lancashire, o zamana dek ülkenin toplam nüfusuna oranla en yüksek dayanışma derneklerine sahipti (yüzde 17); 1845’de Oddfellows loncalarının yaklaşık yarısı, Lancashire ve Yorkshire’da bulunuyordu. [Kaynak: R Gosden, The Friendly Societies in England 1815-75 (1961), s. 23, 31.]

11

1839'da Newport'da başarısızlıkta biten Çartist ayaklanmanın önderi.

12. İdeoloji: Din (Dipnotlar)

1
Aslında zaman zaman (Ça Ira'da olduğu gibi) dönemin sadece halk şarkılarında Katolik bir terminolojinin izleri görülmektedir.

2
Bu dönemde Protestanlıktan kopmalar ve mezhep bölünmeleri fazla değildi; sonraları da sayıca az olarak kaldı.

3
Ortodoks Kilisesinin gerçekten Hıristiyan cemaatinin yeni yeni ortaya çıkmakta olduğu Rusya'da benzeri bir eğilim geçmişin lekesiz dindarlığına geri dönmekten çok, zamanın Ortodoksluğunda var olan gizemciliğin sınırsız derinliklerine çekilmek biçimini aldı.

13. İdeoloji: Laiklik (Dipnotlar)

1
Büyük Thomas Hobbes, —pratik nedenlerle— 'bilim' dışında bütün bireylerin her bakımdan tamamen eşit olduklan yönünde güçlü savlarda bulundu.

2
‘Öz çıkar’ın mutlaka toplum karşıtı bir bencillik anlamına geldiği sanılmamalıdır. İnsancıl ve düşüncelerinde toplumu ön planda tutan faydacılar, bireyin ençoklaştırmaya çalıştığı doyumlar arasında 'hayırseverlik'in de (yani kişinin kendi hemcinslerine yardım etme güdüsünün de) bulunduğunu ya da uygun bir eğitimle bunun sağlanabileceğini ileri sürmüşlerdir. Buradaki mesele, bunun ahlaki bir görev ya da toplumsal varoluşun bir yönü değil, bireyi mutlu yapacak bir şey olmasındaydı. “Çıkar”, diyor d’Holbach, Systeme de la Naure I’de (s. 268), “her birimizin mutluluğu için zorunlu gördüğü şeyden başka bir şey değildir.”

3
“Her yurttaş, gücünü, yeteneğini ve sermayesini, kendine yararlı olacağını düşündüğü gibi kullanmakta özgürdür... İstediğini istediği biçimde üretebilir.”

4

"Her insanın doğal haklarını kullanma sınırı, toplumun diğer üyelerinin aynı haklardan yararlanmasını sağlayan sınırlardır.”

5
Çalışan sınıfın, makinenin çoğu zaman kendi çıkarlarına zarar verdiği yolundaki görüşü bir önyargı ya da yanlış bir düşünceye dayanmayıp, ekonomi politiğin doğru ilkelerine uygundur.” Ricardo, Principles, s. 383.

6
Düşünceleri, aydınlanmış burjuvazinin tutumunun bir özeti olan Condorcet (1743-94), (gerçi bireylere ve azınlıklara sağlam güvenceler tanınmaktaydı, ama) Bastille’nin alınmasıyla birlikte demokraside herkese sınırlı oy hakkı tanınmasına ilişkin inancından çark etmişti.

7
Sosyalizm sözcüğü bile, 1820’lerde bulunmuş bir sözcüktür.

8
Birbirleriyle neredeyse kırk yılı bulan yazışmaları sırasında Marx ile Engels onun adını tesadüfen ve oldukça olumsuz bir biçimde üç kez anmışlardır. Ancak geçerken belirtelim, Rousseau’nun diyalektik yaklaşımının Hegel’in diyalektiğini öncelediğini belirterek Rousseau’ya hakkını vermekten çekinmemişlerdir.

9

Bu durum, son derece farklı bir tarihten geçen Avusturya için geçerli değildir. Sanatlarda —özellikle de müzikte, mimaride ve tiyatroda— ve bazı uygulamalı bilimlerde Avusturya İmparatorluğu son derece seçkin bir çizgi izlemişse de, Avusturya düşüncesinin ana özelliğinin kesinlikle anılmaya değer bir yanı yoktur.

10
Schiller'in —Wallenstein üçlemesi dışında— tarihsel dramalarında, insanı Schiller'in bir tarihçi olmasından kuşkuya düşürecek kadar hata vardır.

11
Örneğin Lukacs, bireyin bencil antagonizminden ortaya toplumsal bakımdan yararlı sonuçlar çıkartan Smithçı son derece somut "gizli el" paradoksunun, Kant’ta tamamen soyut bir ‘toplum dışı toplumsallık’ soyutlaması halini aldığını göstermektedir. *Kaynak: Der Junge Hegel, s. 409.*

14. Sanatlar (Dipntolar)

1
Avrupalı olmayan uygarlıklardaki okuryazar kitlesi, burada çifte devrimden etkilendikleri oranda göz önünde bulundurulacaktır. Ancak bu dönemde böyle bir etki altında kalmış ülke yok denecek kadar azdır.

2
Sihirli Flüt'ün yanı sıra, İtalyan milliyetçiliğinin ifadesi olarak görülüp alkışlanmış Verdi'nin ilk operalarını, 1830 Belçika devrimini ateşlemiş Auber'in La Muett de Portici'sini, Glinka'nın A Life for the Tsar'ını ve Macaristan'ın Hunyady Laszlo'su (1844) gibi, hâlâ ilk dönem milliyetçiliğiyle olan bağlantılan nedeniyle yerel repertuvarlarda yerlerini koruyan çeşitli 'ulusal operalar'ı anabiliriz.

3
Avrupa'nın büyük bölümünde yeterince okuryazar ve siyasal bakımdan bilinçli bir nüfusun bulunmaması, litografi gibi yeni ortaya çıkan ucuz reprodüksiyon sanatından yararlanma olanaklarını sınırladı. Fakat bu ve benzeri alanlarda —Goya'nın Savaşın Felaketleri ve Los Caprichos'u, William Blake'in düş ürünü resimleri ve Daumier'in litografileri ve gazete karikatürleri gibi— büyük ve devrimci sanatçıların kaydettiği dikkate değer başarılar, bu propaganda tekniklerinin çekiciliklerinin ne denli güçlü olduğunu göstermektedir.

4

'Romantizm' çoğunlukla sınırlı sayıda bir sanatçı grubunun sloganı ya da manifestosu olduğundan, eğer romantizmi tamamen bu kişilerle sınırlı tutarsak ya da onlarla uyuşmayanları dışarda bırakırsak ona tarih dışı, dar bir anlam vermiş oluruz.

5
Sanatsal ve siyasal tahriklere rağmen devrimci Goya'yı himaye etmeye devam eden İspanya Kralı Ferdinand, bu bakımdan bir istisnaydı.

6
Fransa'da Marie de Stael, George Sand, ressamlar Marie Vigee Le Brun, Angelica Kauffman; Almanya'da Bettina von Arnim, Annette von Droste-Hülshaff. Bu sanat biçiminin, kızların iyi yetiştirilmesi için 'saygıdeğer' bir para kazanma yolu olarak kabul edildiği orta sınıf İngilteresi'nde kadın romancılar kuşkusuz uzun zamandır bilinmekteydi. Fanny Burney, Bayan Radcliffe, Jane Austen, Bayan Gaskell, Bronte kardeşler, şair Elizabeth Barrett Browning gibi, tamamen ya da kısmen ele aldığımız döneme aittirler.

7
Bütün Fransız romantikleri gibi Almanya'ya hayranlık duyan Gautier şöyle yazmıştı:
"O Hermann, O Dorothee! Gemüthlichkeit!"
"Ne semble-t-il pas que l'on entend du İoin le cor du postillon."
'Ah Hermann, ah Dorothee! Huzur!
Uzaktan posta arabasının çıngırağı duyuluyor,
size de öyle gelmiyor mu?"
Kaynak: P. Jourda, llexotisme dans la litterature française depuis Chateaubriand (1939), s. 79.]

8

Vals, mazurka ve schottische gibi halk kökenli salon danslarının bu dönemde popülerleşmesi'nin nasıl yorumlanacağı keyfe keder bir meselesidir. Ama romantik bir moda olduğu kesindi.

9

Bu dönemin, şairlerin yalnızca aşırı sola yakınlık duymakla kalmadıkları, hem iyi hem de ajitatif şiirler yazdıkları bir dönem olduğu belirtilmelidir. Bunlar arasında, Shelley'in Peterloo'ya bir karşılık niteliğinde olan *Masque of Anarchy*'si (1820) bu tür şiirler arasında belki de en etkili olanıdır, ama 1840'ların seçkin bir Alman sosyalist şairler grubu —Herwegh, Weerth, Freiligrath ve tabii ki Heine— özellikle anılmaya değerdir.

10

Boğa güreşinin özgün yorumu şövalyece olurdu ve boğayla esas dövüşecek olan kimse, at sırtında bulunurdu; atın sırtından inilerek boğanın öldürülmesi işi, onsekizinci yüzyılda Rondalı bir dülgere atfedilir.

15. Bilim (Dipntolar)

1

Gördüğümüz gibi Saint-Simon'un fikirleri kolayca sınıflanabilecek türden olmamakla birlikte, onu ütopyacı bir sosyalist olarak adlandıran yerleşik alışkıdan vazgeçmek bana bilgiçççe bir tutum gibi görünüyor.

2

Matematik-fizik yöntemini, daha genel bir 'iletişim kuramı'nın bir parçası olarak görülen dilbilime uygulama çabasının içinde bulunduğumuz yüzyıla kadar ortaya çıkmamış olması paradoksal bir durumdur.

3

Boucher de Perthes'in Antiquites cekiques et antedilwiennes'i 1846'ya kadar yayınlanmadı. Aslına bakılırsa zaman zaman pek çok insan fosili bulunmuştu, ama ya kabul görmemiş ya da kıyıda köşede kalmış müzelerde unutulup gitmişti.

4

Rathke Estonya'da, Dorpat (Tartu) Riga'daki Pander'de ders verdi; büyük Çek fizyoloğu Purkinje de fizyolojiyle ilgili ilk araştırma laboratuvannı 1830'da Breslau'da açtı.

5

Ancak birinci yasa, çok daha sonra yayımlandı.

6

Aralarında Grimm Kardeşler de vardı.

7

Newtoncu bilime beslenen kuşku, ekonomik ve askeri değeri çok açık olan uygulamalı çalışmalara kadar yayılmadı.

8

Engels'in Anti-Dühring ve Feuerbach kitaplarında Newton'a karşı Kepler'in ve doğa felsefesinin bir savunusu yer almaktadır.

16. Sonu: 1848'e doğru

1
Hükümet istatistiklerini (nüfus sayımları, resmi araştırmalar vs.) ya da istatistik tablolarıyla dolu yığınla yeni uzmanlık ya da iktisat dergilerini saymazsak, 1800 ile 1848 arasında bu tip yaklaşık elli büyük istatistik yayımlanmıştır.

2
Bouiton ve Watt, 1798'de elektrikli lambayı yaşama soktular; Manchester'daki Philips ve Lee pamuklu dokuma fabrikalarında: 1805'ten itibaren bin adet elektrik lambası kullanılmaya başlandı.

3

II. Katerina ile I. Paul (1762-1801) döneminde serflik artarak 3.8 milyon erkekten 1811'de 10.4 milyona çıktı. [Kaynak: R Lyashckenko, History of Russian National Economy, s. 273-34, 245-46]

4
Bu tahminler keyfi olmakla birlikte, orta sınıfa dahil olan herkesin evde en az bir hizmetçi çalıştırdığım varsayarsak, 1851'de 674.000 'ev hizmetçisinin varlığı bize 'orta sınıf evlerinin azami büyüklüğü, kabaca 50.000 aşçıysa (hizmetçi kadın ve erkeklerin sayısı da yaklaşık bu kadardı) asgari büyüklüğü hakkında bir fikir vermektedir.

5
Ünlü İstatistikçi William Farr'dan, Statistical Journal, 1857, s. 102.

6
Belçika'nın kömür ve pik demir üretiminin yaklaşık üçte biri, neredeyse tamamı Fransa'ya olmak üzere ihraç edilmekteydi.

7

Elbette o zamanlar kaçınılmaz oldukları öngörülmüş bütün bu kesin değişikliklerin; örneğin, serbest ticaretin, barışın, egemen temsili meclislerin evrensel zaferinin ya da monarklann ve Roma Katolik Kilisesi'nin ortadan kalkmasının, zaten mutlaka gerçekleşecek şeyler olduklarını söylemiyoruz.

8
Yine de seçmen nüfusu, 4.000.000 yurttaştan 80.000'ini geçmiyordu.

9
1846-48 arasında, Flanders'de keten yetiştirilen bölgelerde nüfus %5 azaldı.

Açıklamalar

1
17. yüzyıl ortalarında İngiltere'nin kuzeybatısında ortaya çıkmış bir mezheptir. Quaker, Mennonite Kilisesi ve Brethren Kilisesi'yle birlikte Hıristiyan pasifizmini savunan üç tarihi barış kilisesi'nden biri olarak değerlendirilir. Kuruluşunun ardından Boston'da olduğu gibi Kuzey Amerika'daki bazı Britanya kolonilerinde de Quakerlik yasaklanmış, protestolar idamla sonuçlanmıştır.

2
Latin bölgesi.

3
Türkçeye çevirirsek, Asilzadeler Derneği'nin Tunanakları (1831), Bilim Akademesi Tutanakları (1837), Amerikan Felsefeciler Derneği'nin Tutanakları (1838)

4

Türkçeye çevirirsek, Net ve saf matematik üzerine Crelle'nin Günlüğü / Kimya ve Fizik Günceleri.

5
Türkçeye çevirirsek, İnsan Üzerine.

6
Türkçeye çevirirsek, "Alman Tarihi'nin Mezarları'na Ağıt."

7
Türkçeye çevirirsek, "Fransız Tarih Ana Dal Okulu."

8
Türkçeye çevirirsek, Isı Gücünün Yönlendirilmesinin Yansımaları

9
Paris'teki Modern Tarih Müzesi'ne ait, içinde bir labirent de bulunan ünlü botanik bahçe. 1635 yılında tıbbı ilaç yapmak için kurulan bahçe, 1640'ta halka açılmıştır. 1708 yılında bahçede 6939 çeşit bitki bulunmaktaydı, şu ansa bu sayı 4500 kadardır.

10
Isaac Newton'ın Orijinal adı Philosophiae Naturalis Principia Mathematica olan eseri.

11
Doğu ülkelerinde özellikle de Hindistan'da servet yapan Batılı zengileri tanımlamakta kullanılan bir İngiliz-Hindistan terimi. Kelime Hintçe'de motamot anlamıyla "vali" demektir.

12
Politeknik Enstitüsü, Fransızlar'ın birçok bilim ve teknik branşını içeren eğitim veren kurumu.

13
Bergakademie Freiberg Teknik Üniversitesi (Almanca: Technische Universitat Bergakademie Freiberg, TUBAF) Almanya'nın Saksonya Eyaleti'nde bulunan, özellikle Jeoloji, Malzeme Bilimi ve Çevre Mühendisliği dallarında uzmanlaşmış devlet üniversitesi.

14

Fransızca'da 'baba vatan' anlamına gelen kelime.

15

Yahudilerde gelin tarafının damada götürdüğü mal veya para.

Table of Contents